ЮХИМ МАРТИЧ

ЗУСТРІЧІ БЕЗ ПРОЩАНЬ

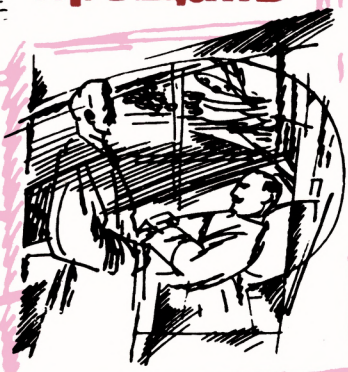

EX
LIBRIS
ПЕТРА
КРАВЧЕНКА

ЮХИМ МАРТИЧ

ЗУСТРІЧІ БЕЗ ПРОЩАНЬ

Біографічні розповіді

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
„ДНІПРО" КИЇВ — 1970

8V+79[illegible]C(C2)+8P
М59

Вирушаймо в подорож по вічно квітучій країні наших вчителів і друзів. Кличуть до себе сторінки книг, що подарували нам Шевченкові діти. І ті, які творили під хмарним небом старого життя, і радянські натхненні майстри. На шляху цьому відбуваються зустрічі, що не знають прощань...

Київський поліграфічний комбінат

7-3-3
57-70М

Перо Юхима Мартича

Він не збирався стати літератором. Не писав віршів ні в школі, ні тоді, коли вчився на філологічному факультеті Київського інституту народної освіти. А літературу любив, не одного письменника знав особисто, стежив за новими виданнями і мав намір присвятити своє життя вчителюванню.

Серед його приятелів-студентів був Марко Вороний, син відомого українського поета. Одного разу він привів Юхима Мартича до редакції газети «Пролетарська правда», де можна було дістати якесь нехитре завдання для звичайнісінького підробітку, за гонорар. Ю. Мартич виявився кмітливим, оперативним журналістом. На нього звернули увагу і запросили до постійного співробітництва. Робота газетяра припала йому до душі. Так саме життя внесло суттєві корективи в його наміри і плани на майбутнє.

Рік він пробув в армії, за призовом, потім завідував відділом літератури і мистецтва в газеті «Більшовик», звідки перейшов до «Літературної газети» на посаду заступника головного редактора. Війна застала його головним редактором цієї ж газети. Одразу пішов на фронт, був поранений, опинився на захопленій ворогом території. Люди з українського села доглядали і годували його, допомогли вибратися з оточення.

Я тримав у руках рукопис його нової, цього разу автобіографічної, повісті, що має назву «Майдани, вулиці і стежка до крини-

ці...» та ще такий красномовний додаток до назви на титульній сторінці: «...цю повість можна було б назвати 14 зошитів про вдячність, або Вузлики на незабудь, чи ще коротше Відблиски».

Вся вона перейнята глибокою любов'ю до української землі і людей, кожна її сторінка ввібрала щедре сердечне тепло. Він народився на березі Дніпра і з цим краєм, з його природою пов'язує своє поетичне світосприймання і натхнення. Тож у цій повісті пише: «Може, багато років тому... сивенька муза, покровителька мемуарної літератури, помітила в Києві на Подолі Набережно-Хрещатицьку вулицю, затрималася на мить над тісним двориком з пофарбованим у сіро-жовтий колір одноповерховим будиночком № 17, в якому сидів на маминих руках худенький, довгоносий хлопчик, і ледве помітно махнула над ним своїм широким крилом...»

Почав Юхим Мартич не з мемуарів, а з репортажів і статей, з нарисів і оповідань. За два передвоєнних роки (1939—1941) він видав шість книг: «Школа життя», «Розквіт талантів», «Н. М. Ужвій», «День народження», «Сімнадцята професія», «Весела людина». А крім того, в 1941 році з'явилася ще одна його книжка, народжена з практичних потреб,— «Путь новели». Він писав і вчився, вчився на кращих зразках минулого й сучасного, докопуючись до секретів майстерності, аналізуючи зроблене іншими, і не лише з погляду технології. Довелося звернутися і до історії, і до теорії жанру. Накопичувалися вартісні спостереження, він і гадки не мав берегти їх тільки для себе — щедро поділився надбаним з іншими. Досьогодні в літературознавчій науці про новелу з'явилося багато нового і цікавого. Але й тепер дослідники цього жанру не обминають згадкою розвідку Мартича як безперечно помітного явища для свого часу.

Три книги побачили світ під час війни — «Оповідання про друзів», «Путь на зорю»,

«Листи від синів». Усі вони, а також повоєнна «Вірний друг», присвячені героїці визвольної народної боротьби проти окупантів, у якій на всю силу виявилася сповнена животворних інтернаціональних ідеалів дружба радянських націй. Книги увібрали пережите автором, в них багато вихоплених з дійсності образів, епізодів, деталей, є і те, що дійшло до письменника в переказах, спогадах інших, здебільшого рядових учасників війни, як частина їхнього щоденного подвигу.

З'явилися нові оповідання і повісті, роман «Льотний день», що мав широку і різноманітну пресу. Мартич ішов шляхом творчого пошуку, експериментував. Але вже тоді з'явилася стаття, що за своїм характером, підходом до літературного явища, аналітичною спроможністю була цілком справедливою в судженнях про доробок Мартича. Йдеться про статтю надзвичайно вимогливого і загалом стриманого в похвалах Олексія Кундзіча, що так і називалася «Шукання» (1949). Вона кінчалася афористичною фразою: «Мистецтво все може, коли воно може, коли воно в добрих руках».

Прочитавши повість Ю. Мартича «Добрий сусіда», О. Кундзіч, звичайно ж, відчув справжнє захоплення, коли писав: «Він, як, зрештою, багато українських прозаїків,— поет. Світ його теплий, літній, трохи святочний, наповнений чудесними речами... До високих якостей прози Мартича треба віднести переконливу довершеність мислі в кожному окремому шматку, сміливість положень — аж до гротеску...» О. Кундзіч високо відізвався про культуру художньої мови творів Мартича, «в якій поєднується точність і лаконізм із змістовною простотою».

Тим часом, здається, й Кундзіч не міг передбачити, в якому напрямку будуть розвиватися Мартичеві шукання. 1954 року він видав «Повість про народного артиста» — Панаса Саксаганського. Рецензував і редагував рукопис повісті, а також написав передмову до неї

Максим Рильський. До речі, видатний поет вважав, що саме в цьому жанрі Ю. Мартич «знайшов свою манеру, свій почерк, своє бачення світу і свій власний спосіб передавати читачам це бачення».

Що привело Ю. Мартича в жанр біографічної прози? Шукання? Так. Але не тільки вони. Неабияке значення мало те, що з'явилася відчутна потреба в книгах такого жанру. Історія літератури і мистецтва збагачувалася все новими іменами і фактами, з кожним десятиліттям їй належало дедалі більше людей високого творчого горіння, з яскравими, часом складними і завжди повчальними долями. Чисто наукові дослідження не могли вичерпати якраз людинознавчої частини цієї історії. До того ж, протягом тривалого часу (а подекуди й тепер ще) вважалося, що обставини особистого життя митця мають найменше цікавити науковця чи критика, бо вся суть, мовляв, у творах. Почали з'являтися усні оповіді з життя видатних сучасників. Чи треба казати, якими фантастичними «подробицями» нерідко обростали вони, як вільно почувала себе за таких умов обивательська плітка.

Талант завжди індивідуальний. Пізнання, розкриття цієї індивідуальності, а через неї осягання неповторної своєрідності художника — справа особливої складності. Ю. Мартич це розуміє.

Його «вхождення в образ» героя майбутнього твору, як правило, багатоплощинне. Особисті спогади (в тому випадку, зрозуміло, якщо доводилося знати і зблизька спостерігати того чи іншого митця), грунтовне дослідження художньої спадщини, вивчення найрізноманітнішого документального матеріалу, і зокрема тогочасної преси, краєзнавчих видань тощо. Обов'язково і не раз перечитуються всі книги письменника, про якого задумано написати,— конче необхідно насамперед поновити відчуття створеного ним світу, а заодно пильніше придивитися до творчої лабораторії, до

тих «секретів», якими безроздільно володів майстер. Звіряється і уточнюється кожна дата, кожен факт, адже трапляються розбіжності, з якими не може миритися істина.

А власні спогади? З ними не так уже й просто. В кожного вони свої, не схожі на інші, навіть якщо стосуються одних і тих самих речей. Чи не тому, наприклад, письменники В. Чаговець і Є. Кротевич найчастіше сперечалися між собою тоді, коли згадували минуле...

Можна натрапити на мемуари, які не витримують перевірки документами, бо в них вільно чи невільно взяли гору суб'єктивістські зміщення. Ю. Мартич незмінно дбає про максимальну об'єктивність своїх мемуарів.

Перед тим, хто розповідає про знане ним минуле, майже завжди стоїть спокуса поставити свою особу ближче до центру подій нібито в інтересах більшої переконливості самої оповіді. І як тільки ця спокуса перемагає, від об'єктивності залишається не так уже й багато. В мемуарах Ю. Мартича оповідач перебуває в такій точці, з якої сам багато бачить, залишаючись майже не видимим для читача. Вдалий, продуманий композиційний прийом випробуваний ним не раз і успішно. Сьогодні в його працях найтісніше поєднується художник з дослідником, істориком і теоретиком. Його повісті про видатних митців слова, сцени є розповідями про специфічні людські долі на широкому фоні культурного життя країни, у зв'язку з тими чи іншими, переважно першорядними, творчими проблемами. Звичайно, не в усіх випадках те поєднання сягнуло найвищої межі. Трапляються й побіжні судження, й дещо поквапливі перекази, але не в них суть. Суть в тому, що з розповідей Мартича постають характери живі, самобутні, складні, освітлені епохою, невгамовні. Він уміє ввести читача в людське життя, що вже минуло, відновивши найголовніше в тому житті, його поезію, красу, шукання чи й страждання. Його оповідь темпераментна, динамічна, стисла.

Зайвої деталізації, поширених описів, якщо тільки в цьому не відчувається необхідності, він уникає. Про це свідчить і його найновіша біографічна повість «Довга, довга весна» (В гостях у Максима Рильського).

Чи домислює щось письменник? Безперечно, інакше він не був би письменником. Але його письменницька уява ніколи не йде всупереч з фактичною основою. Іноді він, можливо, аж надто стримує себе, щоб не вийти за межі обраного жанру, не вдатися в «тотальну белетризацію». Хтось інший на тому самому матеріалі, з якого Ю. Мартич творить свої оповіді, маючи ту ж загальну концепцію образу, писав би просторі романи на зразок тих, що видаються в серії «Життя видатних людей». Мартич подібного завдання поки що перед собою не ставить. Проте, між іншим, він водночас прокладає дорогу для кожного, хто прагне такий роман написати, дає надійну «лоцію» — тими лоціями, можна не сумніватися, ще будуть користуватися в майбутньому.

Сучасна проза Ю. Мартича, якщо говорити про деякі її стильові ознаки, найменш схожа на розлого-епічну мемуаристику. Значно ближча вона за своїм складом до розповідей Шкловського, де стисліть визначається неабиякою ерудицією і прагненням небагатьма словами сказати про багато що та ще сказати так, щоб читач виразно відчув внутрішній зв'язок речей і явищ.

«Зустрічі без прощань»— книга вибраного, приурочена до 60-річчя Юхима Марковича Мартича (народився 28 червня 1910 року). Сюди увійшли окремі твори з його чотирьох попередніх книг, виданих протягом останніх десяти років: «Іскри живого вогню», «На вишиваних рушниках», «Друзі завжди з тобою», «Іван Карась шукає нащадків». Деякі з цих творів вийшли в перекладі на російську мову в Москві в однотомнику «Друзья всегда с тобой», що має тепле вступне слово Максима Рильського.

Читач знайде тут повісті, нариси, етюди про людей видатних і різних — М. Коцюбинського, С. Васильченка, О. Петрусенко, О. Довженка, І. Кочергу, О. Вишню, Ю. Яновського, своєрідну мозаїку, де етюди до портретів багатьох відомих прозаїків, окремі живі епізоди поєднуються з фаховою розмовою про оповідання, про творчу історію багатьох прикметних явищ цього жанру.

Повість про Івана Кочергу «Майстри часу живуть поруч», про його нелегкий шлях в житті і в мистецтві, про те, як став він видатним радянським драматургом, як із справжньою філософською глибиною втілив у своїй творчості концепцію нової доби в її історичних закономірностях,— написана з таким грунтовним знанням біографічного і творчого матеріалу, що може сміливо змагатися з науковою монографією. Ю. Мартич добре відчуває творчі і соціально-психологічні аспекти своєї теми, і читач виразно бачить, як іде Кочерга до свого героя, як викристалізовується його талант, в чому особливість, індивідуальна неповторність цього таланту.

Відколи я пам'ятаю, Ю. Мартич завжди виявляв уважність і до тих, хто тільки-но починає, робить перші, здебільшого несміливі кроки в літературу. Можливо, власний досвід нагадував йому, як багато важить вчасно подана рука товариської допомоги, навіть просто добре слово, мовлене тоді, коли його найбільше чекають. Як відомо, Олександр Довженко закликав виховувати художника на «позитивних імпульсах» і сам був блискучим вихователем такого типу, бо вмів безпомилково відчути в людині краще і підтримати його. Довженків підхід імпонує Мартичеві, який написав десятки і десятки рецензій на твори початківців, ніколи не повчаючи, а тільки допомагаючи уважніше поглянути на зроблене, розмірковуючи і радячи. А скільки часу віддав він усним консультаціям, що вимагають попереднього ознайомлення з рукописом, нерідко багатоаркушевим.

Студент-першокурсник, я під враженням від поїздки до с. Моринець написав вірш про Шевченка і подався з ним до київської газети «Більшовик». За столом завідуючого відділом літератури і мистецтва сидів кучерявий молодик, в окулярах, з іронічним, як мені здалося, поглядом. Блиснув на мене скельцями і сказав:

— Бачу по очах — принесли вірші.

Я розгубився від несподіванки.

— Давайте мені,— сказав завідуючий і одразу ж почав читати вголос. Читав без пафосу, повільно, навіть байдуже. І хоч, признатися, я йшов до редакції без особливої надії на успіх,— тепер зовсім занепав духом. А він все в тій же манері дочитав до кінця і сказав: — Вірша надрукуємо. Тільки треба виправити ось цей рядок. Сідайте ближче, поміркуємо разом.

Як здогадується читач, це був Юхим Мартич.

Згодом редактор «Літературної газети», він час від часу збирав у своєму тісному кабінетику зелених початківців і запрошував на ті зібрання відомих майстрів слова, щоб молодь слухала їх і вчилася.

...Тепер він вкритий сивиною, і погляд його вже здається мені не іронічним, а зосередженo-сумовитим. Він знову в шуканнях. Мріє написати веселий, добрий роман про киян — не знаменитих, а рядових, звичайних. Таке побажання висловив йому в свою останню осінь Павло Григорович Тичина, і він прийняв його з вдячністю.

Петро Моргаєнко

Київ, бульвар Шевченка

Одкриваєш першу сторінку «Кобзаря», і перший вірш обпалює серце вогнем великого і вірного, цільного і нещасного кохання. За що вона покарана так страшно, ця молода, вродлива селянська дівчина? Важке життя кріпачки, і от воно стало ще важчим — без слова ласкавого...

Перше чисте чуття. Йому тринадцятий минало.

Ми вкупочці колись росли,
Маленькими собі любились...

А пам'ять про неї, про тяжку її долю на все життя. Їй, Оксані Коваленко, «на пам'ять того, що давно минуло», присвятив поет свою пристрасну і трагічну «Мар'яну-черницю».

Оксаною він назвав кохану Яреми Галайди, героя «Гайдамаків».

Шевченко був ще юнаком, коли, потрапивши з своїм паном у Вільно, познайомився з дівчиною — чорнобровою швачкою Дунею.

Пан Енгельгардт незабаром залишив Вільно, за ним потяглися вози з майном, побрели його кріпаки. І молодий Шевченко попрощався з Дунею.

Їм більше не випаде стрічатись, він бачитиме її тільки у неспокійних снах.

Красенем не назовеш його. Але він дуже цікавий, цей молодий художник. У нього високе чоло, темно-сині очі, різко окреслені губи, на лівий бік нависла буйна чуприна.

Тарас Григорович уважний до свого одягу, дуже охайний, чепурний.

Очі блищать енергією, дотепний, веселий, він сердечно сміявся і чудесно співав... Любив товариство розум-

них, освічених і добрих жінок, але визнаних красунь обминав.

Скільки молодих його сучасниць, хороших і щирих, захоплювались його поезією. Але між ними і ним завжди виростав глухий, похмурий мур — з сорока семи років, які він прожив на землі, двадцять чотири був кріпаком, десять у засланні і три з половиною — під поліційним наглядом...

Існує на Україні чудова традиція — дівчині, що стає нареченою, дарують «Кобзар». Чи може бути якийсь кращий дарунок?

В «Кобзарі» палає гнів проти поневолювачів. В ньому чується гордість за народних героїв, оспівується мужність, справедливість і кохання. Велике кохання — псалом на честь чистої, сяючої краси. Гімн матері і сім'ї — чесній, дружній, трудовій, благородній...

2

Він блукав по тихій зеленій Пріорці, яка тоді мало чим різнилася від села,— в садочках біліли низенькі хатки, вкриті соломою. В які двері постукати?

І от нагледів подвір'я, в якому на двох шворках сохли дитячі сорочечки та штанці, латані-перелатані.

Спинився, охоплений сумом і радістю. Почуття ці були тихі, як літній дощ на світанку.

— Чи не можна у вас оселитись? — спитав у молодиці, що вийшла до нього з немовлям на руках.

Йому було добре з дітьми, а дітям було радісно з ним.

Коли він писав про дитинку, очі його сяяли, як зірки, а в серці народжувалися слова — проникливі, палкі й ніжні.

Як рідний батько, ставився він до маленьких казахів, до діток росіян у Нижньому, в Петербурзі... І на київській Пріорці діти тільки нагледять його, відразу ж мчать назустріч:

— Дядю Тарасе, розкажи казочку!

І він розповідав їм казки про кота, що назвав себе паном Коцьким, про дідову рукавичку... Хто тільки не знайшов у ній притулок! І мишка-шкряботушка, і жабка-скрекотушка, і зайчик-побігайчик, і лисичка-сестричка, і вовчик-братик, і кабан-іклан, і ведмідь-набрід. І про козу-дерезу, за три копи куплену, що як бігла через гре-

бельку, вхопила водиці крапельку... І про хороброго солдата, і злого царя, про дівчину-лебедя і відьму-поміщицю, про правду і кривду, і про те, що правда переможе кривду...

Діти пріоркських бідаків забували про яблучка і горіхи, якими частував їх Тарас Григорович. Його добрий голос вів їх по далеких казкових шляхах...

3

Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах —
І веселенько заспіваєм...

Шевченкові заборонено жити на Україні. Але чи зможуть цар, міністри, генерал-губернатор, жандарми, вся страшна машина самодержавства спинити навальний літ думок туди, на береги Дніпра, в села, в Київ, до своїх замучених братів і сестер!

Він ходить вулицями північного міста, аж поки не натомлюється так, що ледве тягне ноги до свого житла, до Академії.

Вночі і ожеледь, і мряка.
І сніг, і холод. І Нева
Тихесенько кудись несла
Тоненьку кригу попід мостом.
А я, отож-таки вночі,
Іду та кашляю йдучи...

...Сьогодні Шевченко чекає до себе в гості російського письменника Лєскова, який оце приїхав з України.

Тарас Григорович хвилюється. Він підходить до дверей і прислухається — чи не зариплять сходи під ногами гостя.

«Здається, я зараз не витримаю і вийду йому назустріч, на запорошену колючим снігом вулицю, у вітер, що дме з півночі, у оманливий світ жовтуватих ліхтарів...»

— Нарешті! Ну, як доїхали, як почуваєте себе під петербурзьким небом, з ким вже встигли побачитися в цьому прекрасному місті, що стогне в чавунних кайданах?

Поет метушився, як ніколи. Зняв із столу купу гравюр. Поставив тарілки, чарочки, накраяв хлібину. Він ніби помолодшав. Але уважний гість із сумом відзначив:

— Постарів ти, Тарасе Григоровичу, ох, як постарів! Поет раптом спинився:

— Більше несила терпіти! Розповідайте, Миколо Семеновичу, як там у моєму Києві?

— З чого ж почати? — питає гість. Він бачить, як спалахнуло обличчя співбесідника. Змучене, постаріле, воно враз засяяло такою чудесною красою, що Лєсков мимоволі подумав: «Яка безмежна, юна любов до рідної землі в цьому багатостраждальному серці!»

— Важко, Тарасе Григоровичу, малювати перед вами картини київського життя. Потрібне ваше око і ваш пензель. Бліді сцени породжує моя уява.

— А ви все, що самі бачили, що самі чули...— І Шевченко неголосно прошепотів свої давно написані рядки: — «Ішов кобзар до Києва та сів спочивати...» Чи дійду коли-небудь до тебе, мій Києве?

— «У Києві на Подолі!» — теж неголосно вимовив гість рядок з Шевченкового «Чернеця». І відразу ж замовк. Хазяїн рвучко схопився на ноги і підійшов до вікна. Прихилився чолом до шибки, наче вдивляючись у похмуру темряву зимового вечора.

Лєсков почав оповідати. Він добре знав старовинне місто на дніпрових кручах. В Орлі, де народився, він провів лише дитячі роки. У Києві ж учився, зростав. Він умів бачити і запам'ятовувати. Згадував і барвисту плутанину вулиць заселеного ремісниками Подолу, і похилі будиночки Великої і Малої Шиянівських вуличок на Печерську, і центральну частину міста з Житомирською, де сам мешкав, з Хрещатицьким завулком, де колись жив, творив і мріяв його друг Тарас...

— Розповідайте, прошу вас, говоріть, говоріть!

Поет ходить по кімнаті з кутка в куток. Його не зовсім задовольняє неквапна, трохи іронічна манера, з якою Лєсков згадує про знайомих їм обом киян. У гостя здатність помічати смішне. Це непогано, звичайно! Але цього замало! Ненависть повинна спалахнути, коли розповідається про страшного царського сатрапа Бібікова, генерал-губернатора Київщини, Поділля, Волині.

— Надто безцеремонний генерал-губернатор! — похитує головою гість. — Хоч і однорукий Дмитро Гаврилович, та...

— Безцеремонний... І все? Ні, мій друже, не так народ затаврує одного з катів правди!.. Та грець з ним, з Бібі-

ковим! Про Київ розповідайте, друже... Про місто нашої слави. Він назавжди, а Бібіков що? Тліны! Поганий сон!.. Про Київ мій розповідайте!..

...Хто тепер пам'ятає, що Бібіковським звався колись наш чудесний бульвар імені Тараса Григоровича Шевченка.

Бульвар починається біля пам'ятника великому Леніну і йде на захід. Він ніжно-зелений навесні, пишнобарвистий улітку, урочисто-багряний восени, святково-білий в дні снігопаду.

Восени 1943 року в перші дні визволення міста від гітлерівських орд тут у парку зібрались люди на мітинг.

Поруч стояли фронтовики в сірих шинелях і ті, які страждали під ворожим гнітом, але не скорились... І промови тут звучали полум'яні, запальні.

Сніг лягав на мудре чоло бронзового Кобзаря, і він посивів, наче справжній старий воїн.

А в цей час бульваром Шевченка мчала сталева ріка — радянські танки поспішали на захід, несучи визволення рідній землі, змученим народам світу.

Так одним із шляхів правди, щастя, майбутнього став наш київський бульвар, що носить ім'я безсмертного поета-борця.

Танки йшли на захід, а́ він дивився їм вслід, і його любов була з воїнами — харків'янами, москвичами і ленінградцями, синами всіх народів вільної Вітчизни нашої.

Ця любов безсмертна. Він назавжди з людьми, які борються за мир, будують своє нове, вільне життя, творять майбутнє світу!..

Після останнього шкільного балу сюди приходять випускники, вирішують:

— Через рік тут стрінемось! А хто буде далеко, нехай телеграфує: «Київ, Шевченківський парк...» І кількома словами розповість про себе...

У парку завжди людно. Тільки-но верхівки його дерев позолотяться першими променями ранкового сонця, як тут з'являються друзі поета — робітники, що виходять на першу зміну. А через годину голосно задзвенять голоси школярів. Потім прийдуть бабусі з онуками. Студенти забігають сюди на перерві між лекціями. Тут молодь готується до екзаменів. А увечері біля пам'ятника зустрічаються закохані...

А він стоїть, замислений і усміхнений, прислухається до розмов:

«Говоріть! Говоріть! Як живете, як працюєте, як будуєте своє нове, вільне життя?»

4

— А в Києві вам доводилося бувати? — І, не дочекавшись відповіді, додав хрипко: — Мені часто наш бульвар Шевченка сниться. Струнки́й, зелений, такий красивий... І, як дорога життя, довгий... І самого себе бачу між тополями і ялинками — вони чергуються, задумливі, струнки́ тополі і веселі, присадкуваті ялинки... Ох, як добре...

Я дуже зрадів цьому супутникові, якого наздогнав біля міста Серафимовича. Стояло важке, пекуче літо 1942 року. Степ. Повітря, мов гаряча вода. І раптом ніби почувся шелест прохолодного листя...

З вдячністю дивився на цього дужого, широкоплечого солдата у побілілій від сонця і дощів пілотці та гімнастьорці. Легко й красиво йшов у своїх важких чоботях з автоматом на плечі. Порох, що вкрив обличчя, зробив його старішим і суворішим, але карі очі світилися добротою.

Наші куці тіні бігли поруч.

Він розповідав спокійно, неквапно:

— Я вчився в школі, що на бульварі, збирався в університет, який майже поруч... А бачите, який випав шлях!

Солдат глибоко замислився. Тепер йому можна було дати повних тридцять літ, хоч за всіма ознаками ще й двох десятків не минуло.

— Олександра Серафимовича «Залізний потік» читали? От би тепер дістати! Я з цим письменником познайомився, коли ще у восьмому класі вчився... Ми ходили його стрічати, а тоді разом на бульвар і до пам'ятника Шевченка прийшли... Його улюблені поети — Некрасов і Шевченко... І він просив нас читати йому, що знаємо з «Кобзаря». І сам напам'ять продекламував:

Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелоги орать,
Думать, сіять, не ждать
І посіяне жать
Роботящим рукам...

А ми оточили його тісно. Він у вічі кожному подивився. Ми всі зрозуміли: йому хочеться, щоб з нас дуже хороші люди вийшли,— роботящі уми, роботящі руки. Як ми в місто Серафимович прийдемо, я відразу ж до нього. Може, чули... Коли його син Анатолій в громадянську війну геройською смертю загинув, Ленін написав Серафимовичу листа... А тепер багато воїнів пишуть листи письменникові, мов до рідного батька...

Ми йдемо і йдемо, і мені починає здаватися, що все ближче стає до Дніпра і Києва, до зеленого стрункого бульвару, красивого і довгого, як дорога життя.

5

Подорожуючи по Волзі, Шевченко зробив малюнок «Пристань в Камишині»...

...Скута кригою Волга здавалася вдвічі ширшою, ніж удень. Надвечір пізній мороз ще подужчав, він забивав дух. А облита місячним сяйвом ріка блищала так, що доводилось мружити очі...

Тому начальник госпіталю тільки невеличкій нашій групі дозволив перейти на протилежний берег — один з камишинських госпіталів підготував вечір, присвячений дню народження Шевченка.

Але коли оті щасливі добрели до середини ріки і спинилися, щоб відпочити, молодий лікар Антоненко, який їх супроводжував, помітив, що з берега сюди поспішає ще один, на милицях. Лікар придивився і пізнав Колоска, танкіста, який зніс три операції, поки з його тіла вийняли шматочки ворожого металу.

Колосок наполягав і умовляв, просив і переконував, але начальник госпіталю не дозволив йому залишити палату. Як же цей дисциплінований солдат наважився порушити наказ?

Він зовсім захекався, поки дотупцював на милицях до товаришів. Його обличчя з пишними вусами і густими бровами здавалося викарбуваним з срібла — таким воно було блідим. Колосок важко дихав.

Нарешті танкіст прохрипів:

— Він же не знав, що я земляк Шевченка... А коли почув, то відразу ж наказав сестрі провести мене... Та я заперечив: навіщо дівчині мерзнути і втомлюватись...

Мороз все дужчав, і сяйво криги під місяцем було зовсім нестерпним. Бесідувати не випадало! І групка поранених, витягнувшись ланцюжком, посувалася повільно й мовчки. Першим, зціпивши зуби, переборюючи важку втому в усьому тілі, шкандибав Колосок.

Вечір закінчувався, коли ми дісталися до будинку школи, на дверях якої було прикріплено маленький портрет Шевченка.

...Коли ми знову брели через Волгу, Антоненко не втримався:

— А ви, Колосок, обдурили начальника госпіталю. Шевченковим земляком назвалися... Хіба я не знаю, що ви не з України...

— Ленінградець я...— посміхнувся солдат.— З діда-прадіда. Але ж ми з діда-прадіда вважаємо Тараса Григоровича своїм земляком. Йому наше місто, як рідний Київ...

6

...Пливуть собі, а з-за хвилі
Сонце хвилю червонить;
Перед ними море миле
Гомонить і клекотить.

Тарас Шевченко оспівує Чорне море і подвиги запорожців на морі. І ось перед ним одкривається створене руками вільних трудівників нове море на Дніпрі.

З того дня, як на вічний спочинок ліг Кобзар тут, на Канівській горі, сюди прослалися спочатку стежки, а там і широкі шляхи нащадків і друзів безсмертного Кобзаря.

Відтоді Канів увійшов у серце України.

І от пароплав, який Корній Чуковський назвав «Казковим кораблем поетів», хоч на ньому було й чимало видатних романістів, підходить до причалу.

...Олександр Фадєєв йде по стежці вгору, до могили Кобзаря.

Стрункий, високий, з сивим волоссям над молодим засмаглим обличчям, він привертає до себе загальну увагу... І кожному хочеться послухати, про що він розповідає своїм супутникам, теж срібноголовим,— Аветіку Ісаакяну і Самеду Вургуну.

— Перед поїздкою перечитав його прозу...— Він озирається на Івана Ле, який разом з Янкою Купалою несе

величезний вінок з живих квітів.— На жаль, ми, російські письменники, ще не оцінили по-справжньому ці величні твори!.. Скільки друзів-читачів навколо!

Йому хочеться увійти в цей збуджений натовп, загубитися в ньому, але вже час починати мітинг, і він разом з іншими письменниками підіймається по східцях до пам'ятника...

Біля цієї могили в глибокій задумі стояв молодий волжанин Олексій Пєшков. Свою поїздку в Канів описали Михайло Коцюбинський і Микола Лєсков, Леся Українка і Ольга Кобилянська, Михайло Старицький і Марко Кропивницький, Микола Лисенко і Стеценко, українські корифеї і московські художники, багато великих поетів, артистів бачили ці розкішні верби і тополі над могилою Кобзаря.

Сюди приїздили Степан Васильченко і Павло Тичина, угорець Мате Залка, абхазець Дмитро Гулія...

І Аркадій Гайдар прийшов сюди. Але не в святковому одязі, не з радісною усмішкою на мужньому і доброму обличчі. Він був у солдатській гімнастьорці, з міцно стуленими безкровними губами. Він загинув у бою з фашистами, непохитно мужній герой-письменник.

І коли стоїмо над його могилою, яка неподалеку від могили Кобзаря, то пригадуються рядки Шевченка, які можна взяти епіграфом до біографії Аркадія Гайдара:

Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

7

Одного зимового ранку 1942 року на розі бульвару і Пушкінської вулиці з'явилася худа, змарніла, з виснаженим обличчям жінка. Різко вирізнялася на білому фоні засніженої вулиці ця чорна постать. Але мало хто з киян міг покласти шмат хліба в її нерішуче простягнуту руку.

— Драстуйте, Віро Гнатівно!

Вона здригнулась од болю і сорому.

— Чи не Павленко? — спитала невпевнено і торкнулася пучками лоба, неначе щось пригадуючи.

— Ваня Павленко на фронті, в армії! — почула вона веселий голос.— А я Ткач, шкільну стінгазету випускав... І ви завжди допомагали підбирати вірші...

— Ткач... Ткач... — прошепотіла жінка.— Білявий такий хлопчик з допитливими оченятами... Він любив вірші...

Говорила про нього, як про відсутнього, наче його тут не було.

— А чому Ткач не на фронті? — запитала.— Усі мої учні воюють!

— І я воюю, Віро Гнатівно... Тут борюся. Я не один...

— Дитинко моя,— сказала вона ніжно.— Чи не можу і я чимось допомогти моїм учням? Я збираю хліб для дітей загиблих киян, але відчай часто охоплює мене...

— Запам'яталось мені, як в десятому класі ви розповідали про Івана Франка. Тяжко хворий, виступав він перед дрогобичанами... Параліч скував його руки, і він не міг гортати сторінки. А коли відчай охоплював його, згадував Тараса Шевченка, його страждання і його волю... Тоді Іван Якович просив когось із своїх друзів гортати сторінки і читав...

— Він читав тоді «Мойсея», поему про майбутнє свого народу,— сказала вчителька.— Я дуже рада, що ти запам'ятав це, мій хлопчику... І я зрозуміла тебе... Я буду читати людям Шевченка...— І вона промовила: — «Чорніше чорної землі блукають люди...»

На розі бульвару і Пушкінської в чарівному куточку нашого міста сповільнюють ходу люди, які знали Віру Гнатівну. Її схопили гестапівці за кілька днів до визволення Києва. Мабуть, і померла вона з словами Шевченка на вустах...

8

Цілісіньку ніч не затихав норд-ост.

Дзвеніли шибки, рипіли ринви, розгойдувалися ліхтарі, кидаючи на стіни довгі, дивні тіні. Здавалось, ще мить, і місто, зірвавшись з якорів, попливе по широкій, весняній воді.

А на світанку зашумів дощ, повільно гасячи холодне полум'я нічного вітру.

Ранок був чудесний. Сяючі струмки дощу міцно переплелися з сонячним промінням, мов квіти у дівочому вінку. І от дощ уже доспівував свою безжурну пісеньку.

Молодий день міцним плечем розштовхав хмари, і небо спалахнуло своєю глибокою синню.

Там, де починається бульвар Шевченка, по-святковому прикрашений прапорами, біля пам'ятника Володимиру Іллічу скупчились піонери. І молода їх вчителька, хвилюючись і радіючи,— бо ж навколо зібралися й сторонні,— розповідала дітям про життя Леніна: 22 квітня соціалістична країна радісно святкує день народження Ілліча.

— А я бачила Володимира Ілліча,— почувся раптом тихий голос. І всі подивилися на сиву жінку з кошиком.— Я ж не завжди була бабусею...

Налетів вітер, швидкий і легкий, наче зітхання, зашелестіли прапори, але гілки, вкриті свіжозеленими брунь-ками, і не гойднулись...

— Я слухала виступ Ілліча... На третьому з'їзді комсомолу... І цього не забути ніколи...

Вона розповідала словами свіжими і ясними...

9

Джузеппе Верді зник з репетиції непомітно. Він розумів: дні до прем'єри будуть наповнені не тільки тривогою чекання, але й гіркими сумнівами. Хтозна, як поставиться до «Сили долі» керівництво імператорського театру?

Засмучений виходить на набережну. Застигла в каналі чорна вода. Мокрий сніг падає з низького неба. Цей листопад один з найважчих в його житті, багатому не лише на тяжкі місяці, але й роки. Один порятунок тепер в самотності, якої він ніколи не шукав, яку обминав. У себе в Італії він один з найпопулярніших діячів мистецтва, дуже маленьке коло людей знає його тут, в холодному Петербурзі.

І тільки подумав про це, як почув:

— Я не помилилась? Маестро Верді?

Мов ухопив аромат помаранчевих садів, мов блиснула морська блакить, і він заплющив очі, щоб надовше зберегти цей несподіваний привіт рідної землі.

— Яка радість! — вигукнув він збуджено.— Синьйорино, ви давно з Італії? — запитав, вдивляючись у вузьке молоде обличчя, напівзапнуте чорною хусткою.

— Я там ніколи не була! І ніколи, мабуть, не буду, бо бідна.— У її відповіді прозвучали і сум і гордість.—

Я вивчала вашу мову на своїй батьківщині. Мій брат працює музикантом в театрі, він кларнетист, і завдяки цьому я слухаю чарівну музику майже кожного вечора...

Верді засумував: йому не хотілося зараз говорити про музику. Він дуже її любив, служив їй вірно, та остання його опера не справила йому задоволення.

— Синьйорина була на репетиції? — спитав він лише з делікатності.

Мовчки йшли поруч. У неї була дуже легка хода,— могла б танцювати в театрі.

— Я дуже люблю вашу музику, маестро Верді... «Трубадура», «Травіату», «Бал-маскарад» і особливо «Ріголетто»...

— І тому вам не сподобалась моя «Сила долі»,— він дивувався не тільки з її відвертості, але й з власної мужності.

— Ні, музика сподобалась... Але я чомусь лишилася байдужою до долі Леонори і Альваро, хоч дуже уважно стежила за всіма тими...

— Тими заплутаними подіями? — знову підтримав її відвертість композитор.

— Спершу я не зовсім розібралася,— поскаржилася вона з чарівною щирістю.— Таке складне лібретто... Коли я почула, що ви написали для петербурзького театру оперу під такою назвою, то почала міркувати: про що вона? І мені так хотілось побачити вас, коли ви приїздили взимку. Не пощастило... Я стояла біля театру і чекала. Мені описали вас — високий, шатен, сірі очі, орлиний ніс. А очі добрі, променисті, як у шкільного вчителя. Ви ж один з наших учителів... Хіба ми не знаємо, що вас порівнюють з Гарібальді?..

— Хто це ми? — спитав Верді. Але вона наче не почула.

— У вашій музиці голос молодої Італії. Ви мрієте побачити свою країну вільною, і ми життя не пошкодуємо, щоб упали кайдани з народу. Заради цього кращі люди йдуть в заслання, на каторгу, на смерть...

Він відчув її гарячий подих. Але обличчя дівчини лишалося блідим. І Верді зрозумів, що здоров'я її дуже неміцне.

— Рік тому кінчилося життя великого борця за народ... Люди, які його знали, говорили, що обличчям він схожий на вашого Гарібальді. Може, ви й не чули його

прізвища, а він любив вашу музику... І настане час, коли в Італії, так само як у всьому світі, шануватимуть його ім'я. Про Тараса Шевченка можна написати хвилюючу оперу. Майже все життя він був невільником... У вашого земляка скрипаля Паганіні була тяжка біографія, але уявіть собі долю кріпосного генія!.. Послухайте...

Вона читала незнайомою йому мовою вірші про те, як в кайданах гнали у Сибір невільників святих, як їх мордували, розпинали і вішали... А потім перекладала ці рядки, написані кров'ю серця, на мову Данте і Петрарки...

Небагато часу минуло після тієї сніжної петербурзької ночі 1862 року, і Джузеппе Верді почав працювати над оперою, яку йому замовили тодішні правителі Єгипту. Але героїнею нового твору стала невільниця Аїда — горда, нескоренна. І хтозна, може, розповідаючи людям про її гаряче серце, він згадував молоду росіянку, що в холодну ніч читала йому полум'яні вірші великого Кобзаря...

10

Ця сім'я іспанських бідаків не те що про Шевченка, але й про свого Сервантеса нічого не знала. Зранку до пізньої ночі обливались потом на жалюгідному шматку землі, турбуючись про те, як прогодують дитину, на яку чекали. Примушували себе не думати про майбутнє, їм не було чого згадувати, в минулому тільки страждання й горе.

Але одна ніч, яку перебув у їх убогій хатині військовий чоловік, освітила їм душі, мов блискавка чорне небо. Невисокий, широкоплечий — товариші називали його хто Мате, а хто Лукачем, був він, як сонце Іспанії, пекучий і веселий. Мате любив співати. І хоч слів не зрозуміли, пісня схвилювала.

— Я розповім вам про людину, що складала ці пісні. Про великого поета, що закликав бідняків боротися з панами. Його звали Тарасом. У нього була дуже тяжка доля. Нехай син, якого ви народите, пізнає чудовий смак вільного життя!

Свого хлопчика іспанські бідняки назвали Тарасом. Воно не звучить дивно для іспанського вуха. Нехай щасливою буде його доля!

11

В тінистій алеї парку Шевченка котить коляску високий дід у білій сорочці без комірця, в кавалерійських штанях та бездоганно начищених чоботях. Йому назустріч веде коляску широкоплечий чолов'яга у брилі, у полотняному костюмі і в просторих пантофлях з строкатої матерії на босу ногу. Порівнялися.

— Здрастуйте, товаришу підполковник,— сказав чоловік у брилі. Його широкі долоні лежали на ручці коляски, мов на баранці машини. На тильній стороні обох рук було видно сліди татуїровки, якесь п'ятизначне число.— Не впізнали?

— Здається, пізнаю,— сказав повільно підполковник, і голос його зірвався.— Тимофієм тебе звати? Табір смерті...

— В який ви увірвалися дуже вчасно. Принаймні для мене.

Вони поцілувались, перехилившись над колясками.

— А у тебе онук чи онука, Тимофію?

— Дочка в мене! Настуся, дочечка моя.

Вони покотили свої коляски уздовж тінистої алеї в бік до заллятого гарячим сонцем пам'ятника.

— Кобзар нам і в фашистському концтаборі допомагав,— сказав Тимофій.— Його вірші віру підтримували. Я тоді всі, що пам'ятав, у «захалявну книжечку» списав і товаришам потай читав. Поки прийшов час їм разом з нами вийти на волю!

12

Конкурс на краще виконання творів Кобзаря відбувався під час готування до 125-річчя з дня народження Шевченка в київському Клубі працівників мистецтв, що на вулиці Леніна. Юрій Васильович Шумський сидів у центрі довгастого залу за столиком і на відміну від інших членів журі нічого не нотував. Він ніби дихав вільним вітром, що жив у рядках Шевченкової поезії, і бачив перед собою не тісну сцену, а простори Дніпра, і Чорного моря, і Гамалію, що на байдаку перетинає хвилі.

— Здається, всі?

Шумський дякує присутнім. Завтра вранці журі збереться, щоб підбити підсумки. Зала порожніє. Шумський іде по вулиці Леніна вниз. Нічний вітер освіжає

його обличчя. Почувши за собою кроки, артист мимоволі озирається і бачить дуже високого юнака.

— Це ви...— зрадів юнак.— У темряві не впізнав вас. А я теж хотів виступити.

— І злякалися?

— Та бачите, який у мене зріст! Хіба можна з моїми двома метрами на сцену пхатися?

— Зріст, нівроку, пристойний,— погоджується Шумський.— З таким зростом у баскетбол добре грати.

— Гумористичні вірші мені ще можна читати, а серйозні — куди там, правда? — допитується юнак.

— Це залежить од того, як їх читати! — каже Шумський. І охоплений могутнім поривом, починає:

Пливуть собі, співаючи;
Море вітер чує.
Попереду Гамалія
Байдаком керує...

А коли замовк, то високий юнак підхопив:

Гамалію, серце мліє:
Сказилося море...

— Добре,— сказав Шумський,— добре. Шкода, що вас не чують інші члени журі, мені подобається. І я вже не бачу, що ви високий. Та ви ж правофланговий, ось і тримайтеся цього місця в житті, ким би не були, робітником чи артистом.

— Я вчуся в будівельному технікумі!

— До чого ж добре зводити будинки, читаючи Шевченка! — сказав Шумський.

13

Діялось це понад тридцять років тому. Велику групу студентів відрядили на ліквідацію неписьменності. Я потрапив до старого водогінника Михайла Петровича Купченка і його милої дружини Марії Тихонівни. Вони не мали дітей, які б умовили своїх батьків взятися за абетку.

— Сліпе було наше життя,— сказав Купченко, коли я виклав причину, що привела мене в їх дуже охайну кімнатку на першому поверсі старого будинку.— Нічого не вдієш. Будемо й далі брести навпомацки...

Мої умовляння не вплинули на нього. Марія Тихонівна, добре знаючи вдачу свого чоловіка, не наважувалася його переконувати. Але сама з великою і якоюсь

юною радістю сіла за буквар. Двічі на тиждень — в неділю і в середу — відвідував я цю затишну кімнатку на околиці Києва. Шуміли холодні осінні дощі. Щоразу, поспішаючи до Купченків, я йшов бульваром Шевченка, а тоді Брест-Литовським шосе і змокав до рубця. І завжди завдавав багато клопоту господині: їй доводилось обсушувати біля грубки моє студентське пальтечко. Але ті дві-три години, які я присвячував своїй сивій учениці, давали мені багато радості. І коли вона заплакала, вперше невпевнено і схвильовано прочитавши слово, яке не вимовляла вже багато років,— «мама», мені здалося, що зволожились і мої очі.

Поки ми з Марією Тихонівною вчилися, Михайло Петрович сидів на ослінчику біля вікна і щось майстрував. У нього були дуже вправні руки. Уся вулиця звертала ся до нього, коли треба було полагодити замок, парасольку, дитячу коляску, примус чи грамофон. Майструючи, він не раз зневажливо кривив губи:

— Ну й люди, самі нічого не вміють. На все спеціаліста подавай.

— «Ми не раби...— спроквола читала Марія Тихонівна.— Раби не ми...»

Купченко підвів голову і вперше за всі дні навчання прислухався. Марія Тихонівна невпевнено, обережно, мов переходячи вбрід стрімку річку, читала, а її чоловік знову поринув у свою роботу...

Після уроків господиня частувала мене чаєм з вишневим варенням, а Михайло Петрович, як завжди, сидів коло вікна.

Ми пили чай, і я розповідав своїй старенькій учениці про буквар, що його в останні роки життя склав Тарас Григорович Шевченко,— буквар, проти якого збурилися владоможні: «Не допускати його в школу!»

— Уявіть собі, який щасливий був би наш Кобзар, коли б міг вмістити в своєму букварі такий звичайний для нас рядок: «Ми не раби... Раби не ми...» А от тепер біжать наші школярі, і в кожного в сумці буквар з портретом Тараса Григоровича і його віршами!..

Посивіли тополі на бульварі Шевченка, по якому я все так само двічі на тиждень ходив до своєї сивої учениці. Прошелестіла хуртовинами київська зима, і от настав день, коли Марія Тихонівна з легкістю, яка злякала її саму, прочитала:

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю...

Захоплена цими чарівними словами, вона замовкла, мов вітер з Дніпра перехопив їй подих, і притулила руку до серця, переповненого щастям. І в цю мить в кімнаті залунав інший голос, чоловічий:

Край дороги гне тополю
До самого долу.
Стан високий, лист широкий
Марне зеленіє...

Марія Тихонівна слухала, збліднувши від хвилювання. А я мимоволі підвівся зі свого «учительського крісла».

Кругом поле, як те море
Широке, синіє...

Михайло Петрович урвав читання так само несподівано, як почав його...

Назавтра, коли я прийшов до Купченків, чоловіка вдома не було.

— Важко йому,— сказала Марія Тихонівна.— Сестра в нього була. Молодша. Батьки все, що заробляли, в її освіту вкладали. На вчительку вивчилась... А в дев'ятнадцятому білогвардійці її закатували. За революцію і Шевченка загинула. Від неї мій Михайло почув багато віршів.

Вона замовкла, бо повернувся її чоловік, посірілий, з червоними очима. Нічого не кажучи, підсунув ослінчика до столу і сів поруч жінки, яка схвильовано гортала сторінки букваря, наче шукаючи там свій загублений спокій.

— Хоч би в газетку загорнула,— пробурчав Купченко, забираючи з її рук книжку,— щоб не засмальцювати...

Потім ткнув коротким темним пальцем з поламаним нігтем у перший рядок і спитав похмуро:

— Це «а»?

— Ні, «о»...— пояснила дружина тривожно.— А ось це «а»... Запам'ятаєш?

— Тарас Шевченко і нам, сліпим, був відомий. А я хочу всі його твори прочитати!

— Прочитаємо, рідний мій, усе прочитаємо,— сказала Марія Тихонівна і ніжно торкнулася сивою головою його зморшкуватої щоки.— Скільки нових великих друзів завітають тепер до нас у гості...

Кінця не буде

У тихій задумі вишикувалися вздовж бульвару тополі. Лагідний вечір оповив усе ясною тишею — тишею спогадів і сподівань. В такий чудесний вечір Михайло Михайлович підійшов до будинку, що за кілька кроків від рогу Володимирської вулиці. Скільки йому доведеться тут прожити? Ще так недавно на вулицях рідного Чернігова люди озирались на нього: справжній араб! Темно-коричневим, аж чорним од південного сонця, повернувся він з Капрі. Хіба можна забути ці поїздки до Горького на чарівний острів? Тричі їздив він туди. Після кожної поїздки почував себе помолоділим, повним сил і бадьорості. Невже не пощастить поїхати вчетверте?

Силу нових вражень привіз із Гуцульщини. З таким самим захопленням, з яким розмовляв із прославленими письменниками, художниками, музикантами, що збирались у Горького, розпитував він вівчарів і бовгарів про життя, записував їхні повір'я, звичаї та легенди і навіть забирався гірськими плаями далеко в полонини верхи на коні. Та жорстока застуда (в горах цілий місяць лютували дощі) звалила з ніг. Насилу дістався до Львова. Треба було негайно лягати в лікарню, але тягло до сім'ї, і, пересилюючи хворобу (бронхіт з ускладненням на серце), він поїхав додому. Та і в Чернігові не полегшало, 9 жовтня 1912 року він написав до Горького ще з Чернігова про те, що коли б стрівся з ним, то, здається, зразу б одужав! А в наступному листі вже сповістив про свою нову адресу: Київ, Бібіковський бульвар, № 17, Університетська клініка професора Образцова, палата № 9.

Це досить простора світла кімната в кінці коридора, в ній спокійно і тихо, голоси студентів — майбутніх ме-

диків, які регулярно відвідують клініку,— долітають сюди приглушено, наче десь далеко гомонить море.

В клініці тоді працювало близько десятка молодих лікарів з найбільш талановитих випускників університету. Хворих там могло вміститися не більш двадцяти чоловік. Платня — три карбованці на день. Для бюджету українського письменника це досить відчутна сума.

Кілька років тому, розмовляючи з Олексієм Максимовичем, він сказав:

— Смерть треба перемогти, і її буде переможено... Я вірю в перемогу розуму і волі людини над смертю так само, як в те, що сам — скоро помру!.. Смерть буде переможено тоді, коли більшість людей ясно усвідомлять ціну життя, зрозуміють його красу, відчують насолоду працювати й жити...

А як же бути тепер, в цих чотирьох білих стінах клініки, що відгородили його од широкого світу, повного руху, тривог і сподівань?

Місяців зо два тому він заходився писати новий твір. Назвав його скромно: «Капрійські картинки». Скільки встиг зробити? Чверть? Половину? Чи, може, це тільки заспів? Редакція «Літературно-наукового вісника» майже силоміць забрала той незакінчений рукопис. Коли б не матеріальна скрута, мабуть, одбився б. Але гроші потрібні! І на лікування, і для родини! Він погодився, хоч тяжкі сумніви мучили його. А втім, треба сподіватися, що в клініці йому полегшає і він встигне дописати.

«Кінець буде» — в цих коротеньких словах, які стояли під останнім рядком його незакінченого твору, таїлися і вибачення перед читачем, і обіцянка, і наказ самому собі: одужуй швидше, виходь з цих білих стін, повертайся до праці, розкажи, що ж було далі.

За вікном розцвітає ранок — синій, сонячний, наче надворі ще літо, а не пізній листопад. І вітерець, що його він колись назвав «віщуном світання», шарудить у пожовклому листі. Скільки ж це він проспав? Не більше двох годин. Короткий сон не освіжив украй виснаженого організму.

Нечутно ступаючи пантофлями на повстяних підошвах, увійшов фельдшер Гурій Микитович, кинув швидкий погляд на хворого.

Мабуть, не дуже привабливий зараз вигляд у хворого

з палати № 9, дарма що з юних років він завжди дбав про свою зовнішність.

— Кепські діла твої, друже,— прошепотів сам до себе, відчуваючи кволість у всьому тілі.— І ранок не приніс тобі полегшення, Мусю!

Цим пестливим ім'ям називали його в дитинстві — батько, заклопотаний невдаха-мрійник, і особливо часто — мама, з нею вони завжди були щирими друзями. Ласкава, чуйна, вона завжди була заклопотана сім'єю. Як там їй живеться, осліплій і безпорадній, у Чернігові? Мабуть, сумує за хворим сином. Єдина її розвага — онуки!

Нестатки супроводили його все життя, від самої смерті батька. На утриманні юнака лишилась велика сім'я. Працював з ранку до пізнього вечора, заради шматка хліба тяг лямку дрібного службовця. А коли кінчалась марудна канцелярська робота, брався за своє, найзаповітніше. Постійні борги в касі взаємодопомоги, вічна гонитва за мізерним редакційним авансом... Навеселі спогади!

— Дозвольте термометр! — сказав Гурій Микитович.

Хворий байдуже простягнув фельдшерові скляну трубочку і навіть не подивився, куди дотягся стовпчик живого срібла. Хіба й так не знає, що кепські його справи? Не хоче серце працювати, та й годі! Втомилося. Занадто багато горя — свого і чужого — довелося йому увібрати в себе.

Коцюбинський одчинив вікно. Змітаючи з доріжок у купу пожовкле листя, не розгинаючись, працювали дівчата. Здавалося, що ці робітниці в латаних-перелатаних свитинах збирають ще не остигле червінькове золото. По коліна в скарбах, а самі змарніли від недоїдання.

Запахло чебрецем. Цей хвилюючий аромат вчувався йому і на Капрі, хоч там чебрецю нема й заводу.

В пам'яті знову постала хатина італійського рибалки, під стіною — мальви, такі несподівані на чужині. Побачити б їх ще раз під білою стіною, вклонитися їм, привітати:

— Здоровенькі були! Як живеться на чужині?

Доцент Микола Дмитрович Стражеско кілька разів на день одвідує палату № 9. Найбільший фахівець у Києві по серцевих хворобах, він ніжно полюбив свого пацієнта. Досі знав лише твори Коцюбинського, а тепер мав нагоду особисто познайомитись з автором.

— Дозвольте пульс!

— Прошу, я вже встиг полічити... машинально... Дуже поганий пульс... Боюся, Миколо Дмитровичу, що даремно витрачаєте на мене час. Погано сплю... І що найгірше — втрачаю бадьорість. А без бадьорості, самі знаєте...

— Не вірю... Особливо коли читаю ваші оповідання... Вони для мене наче джерело живодайної води...

Тихо причинилися двері за лікарем. Кілька хвилин хворий сидів у кріслі з заплющеними очима. Може, пощастить трохи попрацювати? Аркуш паперу біліє перед ним на столі.

За вікном — золото осіннього ранку. Колись сонце робило з ним справжні дива, щедро осявало воно його серце. А вже потім у себе в кабінеті письменник збирав багаті врожаї з того золотого посіву. А тепер...

Минуло кілька хвилин. Мимоволі одклав перо. Може, трохи згодом прибуде сил. Може... А зараз він зовсім знесилений... Голова важка. Серце ниє...

Принесли листа од молодого поета Павла Тичини. Відразу ж пригадалися літературні суботи, запальні, цікаві вечори в одноповерховому дерев'яному будиночку № 3, по тихій Сіверянській вулиці. Які цікаві люди сходилися послухати вірші й оповідання молодих літераторів!

Одкидається на спинку крісла, мріючи про теплі краї. Добре було б поїхати в Єгипет, де лікувалась Леся Українка. Та, мабуть, краще спинитися в Батумі чи Сухумі — менше витрат! Там ще літо — сонце, синє небо... Розплющує очі, і на його пожовклому від недуг та безсоння обличчі зринає усмішка, квола і ніжна, як промінь згасаючого сонця. Він думає про Чернігів, де залишились друзі, про молодого поета...

Палату № 9 заповнили студенти. Натягши короткі білі халати, входили несміливо, юрмились біля дверей, боячись необережним жестом чи словом потурбувати хворого.

Михайло Михайлович ласкаво вітається з ними. До палати входить і професор Образцов. Уважні, добрі очі, акуратно розчесані вуса і борідка. На обличчі — усмішка. Завжди бадьорий і веселий, він приносить з собою свіжий подих життя. Ще в свої нелегкі юнацькі роки, навчаючись у семінарії, Образцов співав у хорі. Любив народну пісню, розумівся на голосах, на оперному мистецтві. І тепер, переступивши поріг палати, він бадьоро вигукує:

— А знаєте, батечку, кого ми чекаємо в Києві? Самого Леоніда Віталійовича Собінова... Може, разом послухаємо його в «Онєгіні»?

Коцюбинський любить професора. З якою радістю пішов би з Образцовим в оперу! Та ба! І він тільки сумно похитує головою...

Примруживши за звичкою ліве око, Образцов починає розповідати студентам про хворобу мешканця палати № 9.

...Знову в палаті тиша.

Образцов і Стражеско, які щодня відвідують палату № 9, бачать, що хвороба невблаганно продовжує своє руїнницьке діло, що ліки мало допомагають. Вони вирішують обмежити коло відвідувачів: перед друзями Коцюбинського рішуче закриваються двері. І все ж таки прорвались в палату № 9 кілька юнаків і дівчат. Увійшли і спинились біля дверей, вражені виглядом свого улюбленого письменника.

— Мені значно краще! — заспокоював: хотів пригасити їх тривогу.

Студенти пошепки зичили йому здоров'я, нових успіхів. Збираючись до нього, навіть посварилися — кожному хотілося щось розповісти дорогій їм людині, а зараз збились в кучу, як діти, засмучені хворобою батька.

А він втішав:

— Помаленьку обмірковую нові твори. Дещо вже повністю визріло, можна й записувати. Як вийду з лікарні — засяду!..

Його воля бореться з хворобою і, здається, починає перемагати. Лікарі дозволяють йому трохи поїздити по Києву. Він готується до цієї кількахвилинної подорожі, як до значної події.

Як хочеться непомітно втекти з клініки і поблукати по київських пагорбах, уявляючи собі, що ти знову в Карпатах і перед тобою гори й полонини, про які ще не виспівав усіх пісень!

Постояти б на високій Володимирській гірці, дихаючи чистим, майже морським повітрям. А ще коли б Олексій Максимович був поруч — тоді, здається, нічого більше й не треба. Краса київського світанку і надвечір'я не поступається перед капрійською...

Його виносять з клініки на стільці!

Пухнасті сніжинки витанцьовують над вулицею, вони вже вкрили брук і дахи, посріблили гілки дерев, легким

пилом лягли на плечі візника. Гурій Микитович дбайливо застібає запону, щоб не прохололи набряклі ноги хворого письменника. Можна їхати!

Михайло Михайлович у боргу перед Києвом! Так і не встиг ніде описати — хоч знає їх непогано,— вулиці й скромні завулки цього чудового міста, його мешканців.

Який же обрати маршрут для цієї коротенької подорожі?

Поїхати повз будинок, в якому він слухав Лисенка, слухав, як читали свої вірші Франко і Леся Українка? Чи глянути на будинки, в яких колись зупинявся? Напроти міського театру в будинку № 53 по Володимирській — крамничка, де можна придбати стрічки, килимки, різні кустарні вироби — ткацькі, різьбярські, гончарні; багато років тому він писав у газеті «Буковина» про вироби подільських селянок, що їх збираються експонувати на всесвітній виставці в Чікаго. У вітрині портрети письменників і артистів, кілька книжок українських...

Через кілька днів лікарі, різко посперечавшись між собою, бо один наполягав на дальшому лікуванні в клініці, а другий вважав, що хворого краще виписати,— нарешті, дійшли згоди. Коцюбинському дозволяють їхати в Чернігів, можливо, дома йому піде на краще!

Він поспішає сповістити рідних, що у вівторок двадцять другого січня випишеться з лікарні, візником поїде до київського вокзалу, а там сяде в купе І-го класу.

Востаннє їде Михайло Михайлович по бульвару. З Ботанічного саду дме легенький вітерець, в ньому тріпоче кволий тривожний подих далекої весни.

І в них, у Чернігові, коли зійти на Болдину гору, весну можна відчути у січні. Хто оспіває тебе, наша українська болдинська весно?

Сніг лягає на тоненькі гілки, і здається, дерева зацвітають біло-рожевим яблуневим цвітом...

...А в клініці професор Образцов, мудрий і добрий лікар, бере в руки «історію хвороби» колишнього мешканця палати № 9. Ще раз перечитує її, замислюючись над кожним рядком. Потім згортає листки і засовує в шухляду. Йому сумно.

...Перечитаймо ці напоєні сонцем дзвінкі рядки: «День свій поділяю між морем і землею. Ранки — над морем, по обіді — на морі, а як ні, то блукаю по диких місцях,

серед скель, цвітучого дроку, золотого, як сонце, міртів у весінньому убранні, серед гіркого духу полиню. Тут по цілих днях можеш бути в абсолютній самоті, серед природи. Правда, не завжди удається мені задовольнити мій нахил до самотності, бо маю тут близьких людей, які шукають мого товариства. Але мушу признатись, що ті люди такі цікаві, такі добрі й людяні, що душа з ними одпочиває. Я дуже близько зійшовся з Горьким...»

Що це, уривок з оповідання, нарису, спогадів? Ні, це кілька рядків з листа, якого Коцюбинський надіслав з Капрі на батьківщину, до художника Михайла Жука. В листі квітне настрій, що просякне «На острові» — останній твір великого майстра слова. Михайло Жук — давній чернігівський знайомий Коцюбинського. Він намалював два портрети письменника, один з них згадується в оповіданні «Фантазія» Юрія Яновського. Яновський фантазує про зустріч з Коцюбинським: «...Він виходить на прогулянку. В руці — ціпок. Той, що на відомому портреті художника М. Жука. Іде вулицями любого Чернігова — задуманий, мудрий, живий...»

Завдяки іншому чернігівцю — поетові і перекладачеві Миколі Кіндратовичу Вороному — мені пощастило познайомитися з автором тих портретів. Людина, що була знайома, приятелювала, листувалася з Коцюбинським! Легко собі уявити, якими очима дивився я на того скромного, веселого, вже не молодого художника. Він мешкав тоді в Одесі. Був липень 1930 року. Прочитавши листа від Миколи Кіндратовича, художник запросив поїхати до моря. Настала ніч. Неквапні хвилі накочувались на низький берег. І художник говорив про море словами Коцюбинського з оповідань, з листів, з записних книжок.

— На морі особливо відчуваєш надзвичайність цих образів! — сказав я.

— Ні,— заперечив художник,— там, де їх пригадуєш, одразу ж чуєш голос моря!..

«...Маленьке, сіре, заплакане віконце. Крізь його видно обом — і Андрієві і Маланці,— як брудною, розгрузлою дорогою йдуть заробітчани. Йдуть та й ідуть, чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі, що відбились од свого ключа, немов осінній дощ, йдуть і зникають у сірій безвісті...»

...Дівчина читає, а ми стоїмо біля широкого вікна кон-

тори колгоспу «Зоря комунізму», що на Черкащині, І слухаємо.

Вона вбігла в кімнату, зовсім мокра від раптової літньої зливи. І звідки він взявся, цей дощ? З самого ранку небо мінилося напрочуд ніжними барвами — від голубої до синьо-зеленої. Серпневе сонце так пекло, що, здавалося, можна було почути, як потріскують його розжарені промені. Та й зараз воно світить з такою ж старанністю, і дощові струмки леліють, немов золоті.

Дівчина не полінувалася і розв'язала паку книг, яку везе з собою. Це подарунок її артілі. «Зоря комунізму» відома своїм сусідам ще під назвою колгоспу-мільйонера. За широкими вікнами на подвір'я в'їжджають одна за одною чотири тритонки, під брезентами поблискує зерно, неначе застиглі краплинки золотого дощу. З паші вертається череда, задумлива, неквапна. Гостріше пахне сіном.

Дівчатка років по дев'ять-десять, а може, й трохи старші, вистрибують під дощем. Жінка в білому халаті,— може, медсестра з лікарні, може, лаборантка, а можливо, доярка,— переходить вулицю, підставляючи обличчя небесній воді, вона ворушить губами — співає чи п'є той золотий дощ? Далеко на обрії вітряки розмовляють на мигах, а перед ними і за ними — безкраї простори колгоспної вільної землі.

— А дощ іде! — каже дівчина. І хоч це слова з тієї ж книги Коцюбинського про Маланку і Андрія, про дочку їх Гафійку і її нових друзів, але звучать вони світло, радісно...

Як птах для польоту

«Людина створена для щастя, як птах для польоту».

Тільки згадуєш цей вислів — відчуваєш гостре бажання негайно ж повторити уголос, поділитись ним з другом — така в ньому глибока справедливість.

Надзвичайний рядок!

В яких умовах ви вперше з ним стрілись?..

...У нашому подвір'ї під сліпою стіною кахельного складу розсихався старий човен. Він належав вальцювальнику млина — немолодому чоловіку, що пішов до Щорса.

Од подвір'я до Дніпра не більше двох десятків кроків, і, розгойдуючи скрипучий човен, хлопчаки з Набережно-Хрещатицької вулиці уявляли собі океанські простори.

Тонконога акація, яка виросла під вікнами хворого на сухоти провідника, шуміла своїм неспокійним листям, як далекий прибій.

Через вікно кімнати, де мешкала безробітна швачка, ми бачили кілька жарин у грубі — для нас це була топка могутнього корабля.

— Дев'ятий вал! — кричав Вітька, наш капітан. Ми падали на дно човна, уявляючи собі світло-зелені хвилі, які накочувались з грізним гудінням.

Якими безтурботними були вони, ті хвилі дитячих фантазій!

Страшними і для дорослих, і для юних мешканців трудящого Подолу були брудні вали білогвардійських і петлюрівських банд, що в той час один за одним перекочувались через Київ.

Тоді починались обшуки в робітничих кварталах, погроми, розстріли...

Важко сказати, що було гірше: кайзерівські порядки,

денікінські чи петлюрівські? Можна подумати, що всі ці вбивці і грабіжники проходили виховання у одного ката!

Рипіли дошки старого човна, ми збиралися в далеке плавання, подалі від страждань цієї землі.

Вітька шепотів:

— Учора вони забрали токаря з двадцять третього номера. А на Нікольській розстріляли студента, він був з більшовиками...

Незвичайне це слово викликало в нашій уяві образ високої, широкоплечої людини, велетня.

Стара праля співала тоненьким голосом. Над кособоким флігельком з димаря піднімався кволий струмок і розпливався в сірому небі. Рудий пес-дворняга з запалим животом куняв біля хвіртки, за якою виднілась стара тополя і далеке срібло холодного піску на Труханову острові.

Гарячий шепіт нашого капітана обпалював серця:

— Усе одно щорсівці поб'ють, усе одно!

І, охоплений бажанням прискорити це, капітан наказував підіймати всі вітрила.

А вночі наше подвір'я наповнилось свистками, криками, лайкою.

Білогвардійці вистежили людину, що вночі пробралась до провідника. Як вона там опинилась, ми не знали, хоч допізна сиділи в дворі — пливли назустріч Миколі Щорсу під великими зорями.

Напіводягнені мешканці висипали з кімнат.

Освітлений місяцем уповні під акацією, яка тремтіла, мов била її лихоманка, стояв незнайомий чоловік — худорлявий, середнього зросту. Його розбите обличчя не можна було розгледіти, тільки очі впевнено дивилися з-під кошлатих брів.

Потім його повели. Ми потяглись за ним, як металеві пера за магнітом. Рушило все подвір'я. Пройшли кілька кроків у надзвичайній тиші. От і ріг Спаської вулиці. Білогвардієць, вусатий, жовтолиций, вистрілив у зорі, це означало, що наступний постріл буде в гурт людей, які прощалися з незнайомцем...

...Ранком біля човна зібралась наша похмура команда. Останнім прийшов Вітя, блідий, з червоними очима. Він чергував біля провідника, що ледве прийшов до пам'яті — так його побили нелюди.

— Нічого! — шепотіли ми.— Щорс їм за все відплатить, правда, Вітю?

Наш капітан зітхнув так, як зітхають дорослі люди.

Він дістав з кишені тоненьку книжку з незрозумілою нам назвою: «Парадокс». Ми ніколи не чули цього слова.

Може, це прізвище? Воно трохи схоже на Гаттерас, благородного Жюльвернового героя!

Віктор сказав:

— Ця книжка належала йому, він приніс її з собою... Її написав Короленко.

І Віктор прочитав урочисто і гучно, наче це був лист од того незнайомця:

«Людина створена для щастя, як птах для польоту».

Після нещасть минулої ночі цей рядок видався сонячним променем, що прорізав похмуру темряву.

Наш капітан прочитав його повільно, як першокласник, що тільки починає з літер складати слова.

— Він був більшовик! — сказав Вітя і вдруге зітхнув по-дорослому..:

...Михайло Гальчук був зовсім молодий. До війни працював у Рязані слюсарем на невеликому заводі, який швидше слід було вважати звичайною ремонтною майстернею.

Михайло був частим одвідувачем різних спортивних змагань, любив кіно і акуратно міняв книги в районній бібліотеці.

Про Короленка він прочитав у Горького, зацікавився і протягом тижня проковтнув «Ліс шумить», «Без язика», «В поганому товаристві» і оте оповідання з пекучими словами про людське щастя.

Михайло почав читати Короленкову «Історію мого сучасника», коли довелося взяти рушницю і піти захищати своїх сучасників од найстрашнішого з нещасть.

Нас було троє, і серед нас Михайло — найтяжче поранений. Міна роздробила йому плече, щось скоїлося з правою ногою, бо йти Гальчуку було важко. Але, зціпивши зуби, він шкандибав першим.

— А ти знаєш, коли не вірити в ті слова письменника, то жити важко і нецікаво! Мені спочатку назва була неясна, але бібліотекарка на моє прохання пояснила, що парадокс — це значить думка, яка, на перший погляд, здається дивною. До чого ж тяжке було життя, коли думка про людське щастя... була парадоксом. Та щас-

тя — твоє, право на твоєму боці, тільки завоювати його треба!

І він пішов швидше, охоплений гнівом проти тих, хто хоче вкрасти наше щастя. Але третій наш товариш спитав його, прохрипівши:

— Ану, зачекай! Машини!

Цей третій був нашим розвідником, його вуха ловили найтонші звуки, а очі були гострі, як у нічного птаха. Звали його Калітін, він був з донбасівських сталеварів.

В сьогоднішньому бою, за кілька кілометрів од Полтави, пляшкою з запальною рідиною він підбив фашистський танк. Це відбулось на наших очах, і слово цього похмурого сорокалітнього солдата стало для нас законом.

Ми вірили йому, як своєму командирові, ми знали, що він виведе нас із ворожого кільця, яке охопило ці райони Полтавщини.

У Калітіна була поранена нижня щелепа, важко було розібрати, що він говорив, а втім, він майже не брав участі в наших розмовах.

Заговорили ми з Михайлом про оповідання Короленка після того, як він підібрав під вікном напівзруйнованої сільської школи подерту книжку. Вона билась на нічному вітрі, як підстрелений птах. Вітер не давав заспокоїтись її сторінкам. Не можна було повз неї байдуже пройти!

Ліворуч горіло село, вогонь перекинувся на сосни, і ці велетенські трагічні смолоскипи враз освітили ніч на десяток кілометрів. Ми пішли через незібрані городи. Кукурудза помахувала вузьким листям, мов каліка порожніми рукавами. Соняшники опустили голівки, виплакавши сіро-білі сльози. Потім ми потрапили на невпорану тютюнову ділянку, і від міцного запаху махорки голова пішла обертом.

Раптом Калітін спинився. Він вслухався в ніч.

— Машини! — прохрипів він.

— Лягайте! — сказав Михайло.— Мене нудить, коли я бачу живих фашистів.

На повній швидкості дорогою посувалась колона вантажних автомобілів.

Ми відбігли вбік і притислись до землі, не почуваючи її осіннього холоду, кущі з легким шумом зійшлись над нашими головами.

Машини з темними фарами проносились, як привиди, одна за одною. Але раптом одна машина спинилась. Ми побачили, що її кузов порожній.

— Взяти її треба,— ворухнув губами Михайло.

Він скочив на ноги і метнувся до кабіни. Прозвучали два короткі револьверні постріли.

Ця машина далі не пішла...

Але ми втратили нашого молодого рязанця Михайла.

Він лежав на землі, і кров залила його обличчя, і вже не можна було зрозуміти, чи ще бачить він над собою високе зоряне небо.

Коли ми швидким кроком, віддаляючись од шляху, понесли Гальчука, з кишені його шинелі випала книга.

Я підняв її і засунув за пояс. Я подумав: «Покладемо її з Михайлом, бо що ж лишити йому на пам'ять?..»

Але Калітін вирішив інакше:

— Я візьму її з собою,— прохрипів він.

Ми почали рити могилу нашому рязанцю...

...Ніч була хмарна, дощ то припускався, то вщухав, і важкі краплі пострілювали по лопухах.

— Слухай! — сказав Калітін так несподівано, що я здригнувся. Ми лежали під розбитим огорожем і намагались заснути.— А він добре сказав про щастя.

Тоді я так і не зрозумів, кого має на увазі сталевар — старого письменника чи молодого солдата?

Але спитати я не встиг.

Ліворуч затріщали постріли.

Ми кинулися вниз, опинились біля ріки, і я загубив Калітіна...

Мабуть, він перейшов на той берег, певний, що його супутник не відстане.

А супутник його відстав, і трапилося з ним немало всяких пригод, про які зараз ні до чого згадувати. Йому врятували життя, ризикуючи власним, хороші люди — українські колгоспники і колгоспниці...

...Сонце стояло в зеніті, коли ми в'їхали в Полтаву.

З будинку, що на розі вулиць Піонерської і Гоголя, вийшла сива жінка з світлими очима. Приклавши долоню до лоба, вона подивилась на дах, з якого її онук запускав голубів. Під ногами хлопця потріскувала бляха, мов далеко гуркотів грім.

Може, ця жінка в свої молоді роки не раз бачила, як під цими деревами — тоді вони теж були молодими — проходив сивобородий чоловік, відомий всьому світу.

І вона вітала його з повагою і ніжністю:

— Доброго ранку вам, Володимире Галактіоновичу!

Полтавські багатії ненавиділи Короленка, але всі прості люди знали його лагідне серце і непримиренність до зла. Прості люди Полтави берегли його від усяких бід, як чумаки в холодному степу в непогоду бережуть вогонь.

Тиха вуличка, вся в садах, перед кожним будинком — мальви. Ось і той, зруйнований ворогом, а зараз знову такий, яким був у часи Короленка одноповерховий невеликий будинок з ганком. Перед приступцями залізний скребок, щоб витерти ноги.

Зараз відчиняться двері, і ми опинимося в гостях у Короленка...

Як би добре було, щоб ми разом переступили через цей поріг, щоб у цей світлий сонячний день були ми втрьох і щоб лице суворого Калітіна освітилося сердечною усмішкою, щоб простягнув він рідним письменника книжку з гарячими словами про людське щастя... І щоб до нас трьох було звернення:

— Просимо, заходьте в гості до Володимира Галактіоновича...

...Короленко приїхав у Полтаву на постійне мешкання на початку нового віку, в 1900 році. Спочатку він оселився на Олександрівській вулиці, а потім перебрався сюди на Садову, що після цього відразу ж стала найпопулярнішою в місті.

Листоноша перший відчув ці зміни.

Раніше він завертав сюди з кількома листами, тепер його шкіряна сумка була вщерть заповнена листами, газетами, журналами. І всі вони в оцей перший номер.

XX століття могло б звернутись до Короленка:

— Уже немало горя ти пережив, тебе переслідували, заарештовували, кращі молоді роки ти перебув у засланні. Твоє здоров'я підірване, безсоння мучить тебе, сивизна вже сріблиться в твоїй широкій бороді. Чи не час обмежити коло своїх інтересів? Не бери близько до серця горе чужих людей. Подумай! Тебе обрали почесним академіком, твоє ім'я популярне, тебе охоче друку-

ватимуть у найвідоміших журналах і газетах. Ну що, погоджуєшся?

Ні, XX століття не могло так звернутися до нього. Це почалось надзвичайне століття, воно принесе нашій Батьківщині нечувані успіхи в науці, літературі, мистецтві, воно увійде в історію людства героїчною боротьбою російського робітничого класу, безсмертним ленінізмом, Великою Жовтневою соціалістичною революцією...

...Коли стало цілком ясно, що Короленкові треба залишити Петербург з його туманами, шкідливими для підірваного здоров'я письменника, з його дорожнечею, що ламала всі розрахунки господині, з безкінечними і часто безплідними літературними суперечками, з затяжними засіданнями, виникло питання — куди ж переїжджати?

Дружина після вечері прибирала стіл, і над великою картою країни схилялись чотири голови — Володимира Галактіоновича, Докії Семенівни і двох їх дочок.

Дівочі пальці мандрували по карті. Спочатку вирішили повернутись на Волгу. Хіба не Нижній був першим містом, в якому отаборився Короленко, повернувшися з заслання? Та раптом прийшло інше запрошення. Один з давніх друзів Володимира Галактіоновича кликав у Полтаву, розписуючи красу навколишньої природи, чесні серця її простих людей і — що мало неабияку вагу для скромного бюджету прославленого письменника — невисокі, порівняно з петербурзькими, базарні ціни.

Полтава? Це ж було повернення додому, хоч од Полтави не так уже близько до Житомира, де в липні 1853 року в родині судді, відомого своєю надзвичайною чесністю, народився хлопчик, якому випало стати обвинувачем гнобителів і захисником знедолених.

Україна — рідний край.

Він добре знав її історію — тяжку і героїчну, її пісні і народні казки, її побут, її трудівників.

Його ухвала перебратися в Полтаву порадувала дочок. Вони чули про південну її красу від Рудого Панька. Їм доведеться на власні очі побачити, що простій людині живеться там так само гірко, як в північному Петербурзі.

В Полтаву він поїхав через Урал, до нащадків Кармелюка — від нащадків Пугачова.

Він давно задумав написати повість про той надзви-

чайний час, коли загула поневолена земля і простий козак Омелян Пугачов повів за собою закріпачених, знедолених, голодних.

Письменникові треба було послухати, що розповідають в народі про події, які примушували тремтіти не одне покоління визискувачів.

Він вибрався в Уральськ з усією сім'єю. Він багато їздив по місцях, зв'язаних з подіями пугачовщини, мов ворушив попіл, що вкрив непогаслі жарини. Від них спалахувало натхнення. Він належав до тих письменників, які повинні на власні очі побачити те, що потім покажуть читачам на сторінках своїх книг.

Свій переїзд на Україну він відзначить початком праці над новою повістю.

Його друзі казали, що він міг би жити в будинку з скляними стінами. Таке це було чесне, світле, відкрите життя.

Він любив маленькі, невисокі дерев'яні будиночки. Мабуть, вони нагадували йому батьківський, з яким зв'язано стільки спогадів дитинства!

Коли мешкав у Петербурзі, то й там поміж кам'яниць одшукав собі дерев'яний, по сусідству з ремісничим і іншим трудящим людом.

Коли з Нижнього вирушив як кореспондент на виставку до Америки, то й у Чікаго оселився на тихій вулиці навпроти зарослої бур'яном пустки.

Він любив, коли за вікнами відкривається небо, щоб йому у вікна дивились гілки, то зелені, то порожні, то вкриті сніжним цвітом.

Новий кабінет йому сподобався. Вікна на сонячну сторону.

Цей письмовий стіл він придбав ще в Нижньому.

— Здрастуй, давній мій друже. Скільки годин я провів біля тебе! Побажай мені нових плідних днів!

На столі поличка для конче необхідного довідкового матеріалу. Для цього ж і бюро, в якому зберігаються газетні вирізки. Томи енциклопедичного словника не зостаються в шафі. Усе, що потрібно для праці, під рукою, в повному розумінні слова.

«...Щастя тільки в житті, а життя все — прагнення, досягнення і нове прагнення...»

Інакше він не міг розуміти смисл життя,— тільки в шуканнях, в прагненнях, в боротьбі...

Він переїхав у Полтаву, маючи намір поменше втру-

чатись у тривоги дня, побільше сидіти за письмовим столом, бо ж стільки мав творчих планів, задумів, початих оповідань і повістей!..

Коли мешкав у Нижньому, в його маленькій квартирі завжди було людно. Там збирались лікарі і вчителі, місцеві літератори і дрібні чиновники, працівники передових газет і капітани волзьких пароплавів.

Так само склалось його життя і в Полтаві. До Короленка потяглись різні люди. Крім, звичайно, капітанів.

В дитинстві його прозвали Голованом.

На його велику голову було важко підібрати шапку.

Коли він сидів за столом, то видавався майже велетнем — таке враження справляла велика голова і широкі плечі. А насправді він був середнього зросту.

Тепер він одержав нове прізвисько — Банкір. Що таке, невже раптом розбагатів? Прозвали його так тому, що ніхто не залишав його дім, не одержавши сердечної поради, братерської підтримки. От яким він був банкіром! Скарби його серця були незліченні, і ділився він ними щедро.

У нього є оповідання «Мороз» про те, як у людини замерзла совість. А його самого називали совістю країни.

Коли він був у засланні, то відмовився присягати новому царю. Молодий Короленко назавжди присягнув своєму народові.

Всяка зброя добра проти насильників!

Отже, про що буде сьогоднішня кореспонденція?

Ледве чутно поскрипує перо, народжуються рядки, які незабаром прозвучать як дзвін, що б'є на сполох.

Кореспонденція вже в конверті, завтра він сам однесе її на пошту. Можна повернутись до свого рукопису.

Він береться за переробку повісті «Без язика». Як завжди, його не задовольняє журнальний варіант твору, для окремого видання вносяться корінні зміни.

Поширюються, поглиблюються місця, які в номерах «Русского богатства» були викладені занадто стисло, не лишається майже жодної сторінки без грунтовної редакції.

Короленко перечитує останні рядки. Прийшов час вдруге розлучатися з Матвієм. До чого важко прощатися з ним, лишати його на чужині!

Він одкладав перо, виходив у сад.

Пливли над Полтавою великі зорі, які він полюбив змалку — вічні свідки людських бід і сподівань...

— Як вам там, земляки мого Матвія, під чужими зірками? Як вам там, на чужині?

В одному місті жив він з Панасом Рудченком, відомим під псевдонімом Мирний.

Для простих людей Полтави ці два бородані — Короленко і Мирний — були близькими родичами.

Там же, в Полтаві, Короленко подружився з Михайлом Коцюбинським.

Познайомились вони в дні святкування ювілею Івана Котляревського, творчість якого Короленко високо цінував.

В останній день 1903 року Короленко писав в редакцію «Русского богатства», що збирається надіслати перекладений російською мовою твір Михайла Коцюбинського «На камені» — «дуже коротенький талановитий нарис...»

Їх об'єднувало багато спільних інтересів. Перш за все глибока віра в народ, в його майбутнє.

«Щось буде!» — так назвав Короленко своє оповідання про народні сподівання кращої долі.

— Щось буде! — сподівається Маланка, героїня повісті Михайла Коцюбинського.

В одному листі Коцюбинський писав про твори Короленка: «Я так люблю ці книги життя, на диво зрозумілого і на диво вірно відображеного великим художником...» І одне з своїх особливо вражаючих проникливих оповідань він назвав «Що записано в книгу життя».

Обидва вони любили Гліба Успенського, про якого Короленко збирався написати і тому просив допомоги у Коцюбинського, який знайшов у чернігівському архіві цікаві факти біографії російського письменника.

Особливо ж вони зблизилися завдяки Горькому.

Це сталося через кілька років після їх побачення в Полтаві. Коцюбинський захворів, лікарі наказали йому поїхати на лікування на південь, і Короленко писав на Капрі до Олексія Максимовича:

«По старій пам'яті дозволю собі рекомендувати Вашій добрій увазі Михайла Коцюбинського, талановитого українського письменника і мого знайомого...»

Горький відкрив назустріч Коцюбинському свої щирі обійми.

Короленко став представником російської літератури на Україні, він міцно зв'язував передові сили російської і української культур.

Він гаряче рекомендував до видання твори поета-революціонера Павла Грабовського.

Леся Українка, називаючи кращих російських письменників, яких слід перекладати на українську мову, казала, що Короленка треба перекласти повністю.

Коли в Петербурзі готувались влаштувати концерт з творів Миколи Лисенка, Короленко просив Федора Шаляпіна взяти участь у вечорі, якому надавав велике значення. Коли ж у Полтаву приїжджала трупа Кропивницького, то поміж перших запрошених був Короленко і його сім'я.

Короленко був поетом життя, яскравого, пристрасного, оптимістичного, і любив тих своїх сучасників, які вірили в світле майбутнє народу і боролись за нього. Йому чужим був Леонід Андрєєв, оповідання якого повні безнадійності і смертей. Він любив Михайла Коцюбинського, що зумів і в трагічному «Цвіті яблуні» відчути силу живого, в «Інтермеццо» — красу боротьби, а в «Фата моргана» — правду народу, який бореться за нове життя.

Взятись за широке полотно Короленко мріяв давно. Але відчув, що зможе створити його саме в дні героїчної боротьби передових сил країни, в час першої російської революції.

Він приступає до створення своєї безсмертної Дев'ятої симфонії.

«Історія мого життя складає частину історії моєї батьківщини»,— писав Тарас Шевченко в своїй «Автобіографії».

Коли Короленко пригадував, що йому випало побачити, почути, пережити, перед ним виникали картини, характерні для його покоління, для його часу.

Він писав би сторінку за сторінкою...

Але там, де колись шуміла, метушилась, співала, сміялась описана Гоголем Сорочинська ярмарка, пролилась кров невинних людей.

Свято кохання Параски і Грицька, на якому завдяки генію Гоголя побувало стільки читачів, змінилося стогонами і риданням.

Царський чиновник статський радник Філонов у грізні дні першої російської революції розстрілював дітей і онуків Параски і Грицька.

Сорочинці переживають страшну трагедію.

Короленко відкладає набік «Історію мого сучасника», доля інших сучасників хвилює його — замучених, вбитих...

І гримнув бій, полтавський бій!

Письменник вміщує в газеті «Полтавщина» відкритий лист, в якому вимагає судити вбивцю.

«Я знаю, ви можете послатись на те, що ви не один, що діяння, подібні до ваших, можливо такі, що перевершували ваші,— залишаються в нас поки що безкарними... Це, пане статський раднику Філонов, поки що сумна істина.

І це не виправдання для вас...»

Він одержував загрозливі листи, в яких монархісти повідомляли, що вони засудили його на смерть і що вирок цей не забариться.

Та хіба ці загрози могли злякати людину, яку справедливо називали совістю країни?

Колись на Поволжі, поміж простих людей, що чули про Короленка, складалась казка про якогось королевича, що бореться проти кривди.

Полтавські люди вже добре знали, що не казковий королевич, а їх земляк Короленко заступається за простих людей.

Приходячи в Полтаву, селяни питали, де тут мешкає той Короленко, що розповів про Сорочинську трагедію.

Залізничники, оберігаючи письменника, поставили біля його будинку охорону.

Короленко спинявся на базарі, слухаючи народних співців, йому хотілося записати нові думи, які народжувались у ті напружені дні.

Він запрошував кобзаря до себе.

«Усі люди союз собі великий мали.

Собі кумпанію велику ізбирали, і все собі розмовляли:

— Як би то нам свободи дістати, щоб було чим малих дітей годувати!..»

Володимир Галактіонович вслухається в немудру розповідь про мрії народні, про тяжку боротьбу.

З чого ми повинні жити-проживати,
Як у нас нічим бідних дітей годувати...

За вікном легкий дощ шелестить у листі, мов акомпанує тихому, хрипкуватому голосу кобзаря:

— Нехай ми будем тепер знати,
Як батьки наші помирали,
Безневинно кров проливали
І голови свої покладали,
Колись-то ми будем знати —
Своєю кров'ю батьків одкупляти...

Вони сиділи один проти одного, обидва старі, бородаті, мов брати-однолітки.

В ті дні Короленко схуд, риси його обличчя загострились, очі блищали неспокійним вогнем.

Полтава спить, тільки вітер стугонить, тільки стара людина бреде порожніми вулицями. Короленко вертався з друкарні. Складачі набирали його відозву проти нових кривавих планів оскаженілих чорносотенців.

Невже їм вдасться розпалити національну ворожнечу, щоб невинною кров'ю погасити перше проміння, яке пробивається з-за тяжких хмар?

В ті дні Короленка можна було побачити в різних кінцях міста. І в центрі, і в Подільському, і в Заполтавському районах. Він спинявся з давніми знайомими на Олександрівській, на Дворянській, на Монастирській, радився з ними, розповідав, просив допомогти йому... Найбільше часу він проводив на базарі, недалеко від тих місць, де тинялись підозрілі особи, на чиїх обличчях можна було прочитати всю нескладну і брудну історію їх пороків.

В ці дні особливо часто перехрещувались шляхи Короленка і Мирного, вони обидва були першими поміж тих, хто боровся проти паліїв національної ворожнечі, проти погромників.

Три дні підряд він виступає на базарі, пояснюючи темному люду, кому потрібні погроми.

Біля театру збирався натовп, і він виходив на балкон. Люди хотіли його слухати.

— Хай говорить дід з сивою бородою, він за правду!

І він переміг, чорні погромницькі плани зірвались.

Після того він ще більше полюбив це місто, його простих людей, героїзм його минулого, пам'ятники старовини, будиночки білі в садах, місячні ночі, які нагадували полотна художника Куїнджі, тишу околиць, тиху річку, що замріяно несла свої води...

Коцюбинський якось занотував у записній книжці, що справжній талант, як повітря, охоплює все.

Короленко володів не тільки письменницьким талантом. Його величезний людяний талант дійсно охоплював усе!

Син українця і польки, він став російським письменником — борцем проти національного пригнічення.

В незакінченому оповіданні «Брати Мендель», що дуже подобалось Горькому, він писав:

«Ось нас тут зараз троє — росіянин, поляк, єврей... Чи почуваємо ми якусь різницю, щось, що відокремлює наші світи... Адже ні! Правда?»

І як однаково близькі були йому прості люди різних національностей, так однаково ненависні визискувачі з росіян, українців, поляків, євреїв...

Він писав у одному листі, що «коли б у Палестіні, наприклад, встановився торжествуючий єврейський націоналізм, то я зовсім не ручаюсь, що він буде симпатичнішим і кращим усякого іншого...»

Коли чорносотенці хотіли взятись за чергову провокацію, він не міг лишитись байдужим.

Він допоміг Бейлісу вирватись з-під несправедливого суду, а сам потрапив під суд за свої статті про процес.

Але той суд над Короленком переносився кілька разів до того часу, поки самі пани судді не потрапили як підсудні на народний суд.

Прийшов 1917 рік.

Тривала важка, напружена, кривава боротьба за велике людське щастя. І твори старого письменника служили тій історичній боротьбі.

Хворий Короленко записує:

«Вірю, що Росія не загине, а розквітне, хоч ми останнього і не побачимо. Пережити доведеться, звичайно, дуже багато. Криза буде тяжка і бурхлива, але Росія країна не тільки велика, але й з великими можливостями...»

Після гетьманців — білогвардійці. Нові арешти, вбивства, переслідування кращих людей...

Вночі в його двері обережно постукали. Він почув першим, встав з ліжка, побачив за вікном незнайоме молоде обличчя.

— Що тобі?

— Денікінці мене шукають...

Він впустив юнака в дім.

— А що їм треба від тебе?

— Я комсомолець!

Додавати більше не треба було. Він переховував у себе немало таких запальних...

Ранком прибігла дружина робітника-залізничника:

— До вас йдуть білогвардійці, вам треба ховатись!..

— Спасибі,— сказав він,— але я не можу піти звідси, мені треба працювати...

Він працює над своїм «Сучасником», йдучи по власних слідах, напружено вдивляючись в присмерки минулого, не відводячи очей від вогнів, що загорались попереду.

Як Герценове «Минуле і думи», його «Історія» не писалась підряд. Між окремими частинами твору обох письменників залягли цілі роки, і Короленко міг би повторити слова свого великого попередника, що в його творі видно «сліди життя і більше ніяких слідів не видно...»

На старості йому випало опанувати новим засобом записування — після гусячого пера, олівця і сталевого пера — друкарською машинкою.

Він придбав її в дарунок своїй племінниці, а потім і сам навчився користуватися нею. Звичайно, перо чи олівець більш тихі супутники натхнення, але він швидко звик до неголосного цокання, і хоч офіційна чіткість друкованих літер не могла замінити звичну теплоту власного почерку, так само незмінно проводив за машинкою свої робочі години.

В липні 1920 року багато людей прийшли привітати його з днем народження. Міська бібліотека влаштувала виставку, присвячену його творчості. Знову листи, телеграми від друзів... А йому вже було важко вставати з ліжка.

В одному листі він скаржився, ні, не скаржився, а мужньо розповідав про свою боротьбу з хворобою: «Я, по суті, тепер цілковита руїна. Крім голови і очей, та, можливо, ще рук, я весь розладнався і нікуди не придатний. Голова працює. «Сучасника» посуваю неухильно». Він поспішав прокласти міст між своїми сучасниками, між тими, хто боровся з чорними силами реакції, і тими, хто її переміг. Але останні сили вже залишали його.

До Полтави прибув один з кращих московських лікарів, якого відрядив Володимир Ілліч на порятунок нашого великого сучасника...

З'їзд Рад, що в цей час відбувався у Москві, обгово-

рював план електрифікації країни. Вогні лампочок Ілліча мали засяяти по всій країні, і в тих місцях, де колись страждав і не сходив зі свого шляху автор «Вогників».

Для позачергового повідомлення було надано слово старому більшовику Феліксу Кону. Він сказав депутатам про тяжку втрату.

В скорботі підвелися усі присутні, щоб вшанувати пам'ять людини, що все своє життя пильно вдивлялась в огні надії і волі.

Од імені мільйонів його читачів, од імені революційної Росії Михайло Іванович Калінін написав осиротілій сім'ї письменника, що всі свідомі робітники і селяни з великим сумом дізнались про кончину благородного друга і захисника всіх пригнічених Володимира Короленка, і повідомив, що Радянська влада вживе всіх заходів для широкого розповсюдження його творів...

Він спить вічним сном неподалік від будинку, де провів біля двох десятиріч, в кутку міського парку, що зветься «Перемога».

Звідси в місто приходить весна, на цих деревах в кінці березня з'являються перші птахи...

Влітку в парку відбуваються концерти, літературні вечори, зустрічі зі знатними людьми країни.

До пізньої осені, до перших снігів, на могилі письменника живі квіти, скромні — польові, з саду, по якому він щодня гуляв, чи з міської оранжереї.

З ранцями за плечима вбігають діти в школи, що носять його ім'я. Інститути, бібліотеки і лікарні, вулиці і колгоспи названо в честь письменника.

На Волзі і Дніпрі ходять пароплави «Володимир Короленко».

Тяжко хворий Микола Островський просив читати йому «Сліпого музиканта».

Поміж улюблених книг молодогвардійців, Зої Космодем'янської — твори автора «Вогників». Дитинство полтавської героїні Лялі Убийвовк наповнене чистотою і мужністю його героїв і героїнь.

Одкрий том його творів, увійди в світ його героїв!..

Скільки прекрасних сердець, скільки мудрих дум! Тепло його очей живе в книзі, велика любов до простого трудівника.

Сторінка за сторінкою, і жодної байдужої, невиразної. Та й як вони можуть бути байдужими у письменника-

борця, що непохитно вірив у те, що людину створено для щастя, як птаха для польоту!..

Для дорогих гостей двері його квартири завжди були широко відкритими.

Ніщо не змінилося і зараз.

Тут щодня друзі, любі друзі з усіх усюд. Не тільки полтавчани, але й гості Полтави з різних республік, туристи з закордону...

На столику відкрита книга. Це альбом, який йому подарували друзі до дня п'ятдесятиріччя, щоб зберігав він у ньому вітальні телеграми, листи з побажанням здоров'я і щастя. Але альбом лишився чистим. Письменник беріг пам'ять про друзів у серці...

Вчитель

Він ще клопотався в своїх видавничих справах, сперечався з тими редакторами журналів, що не дуже квапилися друкувати його новели, з'являвся в кінці місяця до місцевкому профспілки поліграфістів, щоб одержати хлібні та продуктові картки — це був початок тридцятих років,— з ним ще згорда віталися на час пригріті славою самовпевнені літературні діячі, про нього все ще забували згадувати в своїх статтях недалекоглядні критики. Нерідко з'являвся він у письменницькому клубі, що тоді містився на вулиці Карла Маркса, на зборах, переглядах нових фільмів чи концертах. Там він примощувався десь ближче до вікна, за яким відчувався збуджений ритм життя великого міста. Він ще одержував од редактора кіностудії маловтішні повідомлення з приводу своїх сценаріїв. І все ще жив, і працював у маленькій кімнатці при школі імені Івана Франка. І лікарі настійно вимагали серйозніше поставитися до свого серця: підвищений тиск, склероз...

А тим часом Степан Васильченко був уже поміж безсмертних.

Коли я з вдячністю і пошаною згадую про тих чудесних оповідачів, яких ми не втомлюємось слухати, залюбки перечитуючи в різні періоди життя і щоразу знаходячи в них щось нове, значне і цінне, завжди спадає мені на думку юний Волянський. Цей невигаданий герой Франкового оповідання «Отець гуморист» належить до таких самих оповідачів-самородків, що й легендарна героїня фантастичних арабських казок — Шахразада. Він «ніколи не повторявся, не говорив про те саме і тими самими словами. Все знав щось свіже, а може, лише таким свіжим способом оповідав... Його оповідання пливло гармонійно, мов невеличка підгірська річка, що лагідно туркоче, ніде не спиняється, ніде не творить ані великих закрутів, ані тихих плес, ані шумних водоспадів, і ніде

не вертає назад...» Є всі підстави гадати, що коли б той хлопчик не став жертвою вчителя-єзуїта, з нього виріс би письменник, чиї твори збагатили б нашу класичну українську новелістику, в якій сяють імена Франка, Коцюбинського, Стефаника, Мартовича, Васильченка. В цьому ряду Степан Васильченко посідає особливе місце. Йому випало бути і видатним дореволюційним письменником і одним з творців літератури визволеного від класового і національного гніту рідного народу. Він був непохитно послідовний і щиро відданий справі, якій присвятив своє життя. А втім, це одна з основних якостей кожного видатного діяча, що чесно служить своєму народові. Справа, якій служив Васильченко, була глибоко народна, потрібна народові і близька народові — оповідання. Виступаючи в різних літературних жанрах, він перш за все був новелістом. І коли б він, крім оповідання «Мужицька арихметика», більше нічого не написав, то вже за нього заслуговував би на почесне місце в історії літератури.

В автобіографічних записках «Мій шлях» Васильченко згадує одного молодого критика, який вважав, що письменник пише невеликі розміром твори тому, що... йому бракує освіти. Новеліст відповідає критикові з запалом: «Напхати мішок всяким, яке попаде під руку, ганчір'ям, аби був товстішим мішок — далеко легше, ніж написати гнучку й різьблену новелу». Всесвітньо відомі новели Стефана Цвейга, в яких тонко розкриваються переживання юних сердець, що стикаються з брутальною дійсністю. Їм близька Васильченкова новела «Волошки». В ній бринить велике співчуття до чистого юного створіння і палка ненависть до світу брехні, визиску, дарма що жодного персонажа з панівного класу в новелі немає. Розумінням того, хто винен у горі маленької людини, сповнене саме «повітря» оповідання.

Він багато попрацював учителем у середній школі, а як письменник став учителем не одного покоління читачів. Він палко любив і палко ненавидів. Він любив життя, народ і його майбутнє — дітей — і писав про них словами ясними і палаючими. Він любив квіти, а поміж них найбільше фіалки. Ці квіточки нагадували йому темні живі очі. У нього є кілька творів, що так і звуться — «Фіалки». Він любив музику. Вона хвилювала його до глибини душі, викликала спогади — і радісні, і сумні.

Він чув, як тепла ніч просить: «Гукніть мені музику». Він чув, як гуде осінній вітер і кругом будинку — гомін не гомін, стоїть симфонія «Сон». До неї химерно вплітаються бадьорі суботні інтермедії далекого од центру кварталу... Поміж найзворушливіших його образів — талановитий і нещасний сільський скрипаль Ларько. Коли той грає, то відчуває, як знялася в його грудях гаряча хвиля, закипає, і серце стискається. І чує він, що струни його скрипки повідають правду про життя...

Працюючи замолоду в газеті театральним хронікером і рецензентом, Васильченко був частим і вірним одвідувачем театру Миколи Садовського.

Він любив міцний поривчастий вітер зі степу, з ріки, з моря. І невеличкий фейлетон, в якому викриває тупого обивателя, буржуазно-націоналістичного міщанина, він підписав цим сповненим свіжості, руху, життя словом: «Вітер».

Тримаючись на людях скромно, навіть непомітно, за своїм робочим столом він почував себе сміливо, рішуче, впевнено. Степан Васильченко знав силу свого слова — точного і схвильованого, мужнього і ніжного. Його часто можна було зустріти в школах і робітничих бібліотеках — там на нього чекали палкі і щирі друзі. Він був щасливий письменник.

...Хтось із однокашників приніс новину: в школі імені Івана Франка почали видавати учнівський літературний журнал. Наші шкільні поети схвилювались, їм давно вже кортіло бачити свої вірші не тільки у власних зшитках. Після уроків почали обирати делегацію, що мала перейняти у франківців їх досвід. Ми увійшли в порожній вестибюль і побачили високого на зріст, широкого в плечах немолодого вже чоловіка в пальті з піднятим коміром. В одній руці той чоловік тримав кілька зшитків, в другій — стареньку кепку. Ми вирішили, що це вчитель математики чи, може, географії. У всякому разі — не літератури. В нашій школі тоді цей предмет викладав один невдаха-поет, довговолосий, синьоносий.

— Що вам, дітки? — почувся рівний, спокійний голос,— видно, чоловік той звик до терплячих розмов з учнями.— Кого шукаєте?

Голова нашої делегації пояснив.

— Звичайно, доведеться з редколегією познайоми-

тись,— погодився цей чоловік, спокійним, лагідним поглядом дивлячись на нас,— але я теж можу вам дещо розповісти. Давайте познайомимось, я — Васильченко Степан Васильович. Допомагаю нашим молодим літераторам своїм скромним досвідом. Ходімо, по дорозі й поговоримо!

Якою ж нам тоді здалася короткою ця одна з найдовших у Києві вулиця Артема! За всі шкільні роки нам не випадало почути стільки цікавого про Київ, як на цьому уроці, що відбувався не в тихих стінах класу, а супроводився трамвайними дзвінками, розмовами перехожих, всім гамором метушливого міського вечора.

Як він знав і любив це місто, нове, радянське, як радів, що може поділитися цією любов'ю з його молодими громадянами!

— Ви питаєте, про що треба писати? — казав він.— Коли виникає таке питання у дорослої людини, їй слід порадити не братися за перо. Вам ще можна пробачити. Треба писати про те, що важливе і потрібне людям...

Ідемо квартал за кварталом, ось уже проминули Полтавську, Обсерваторну. Спробували притишити ходу — письменник відразу ж розгадав нашу невинну хитрість.

— Не турбуйтесь, я маю сьогодні час і можу бути вам супутником! — сказав він, ховаючи усмішку на доброму, зморшкуватому обличчі.

Через якийсь час шкільний наш драмгурток поставив його «Кармелюка». Мені припало виконувати в цій п'єсі роль ксьондза. Керівник драмгуртка загримував моє обличчя так, що я сам перелякався, побачивши себе в дзеркалі. Моя поява на сцені викликала в залі зливу оплесків і шалені вигуки: однокласники все ж таки пізнали мене. Та найсумніше сталося, коли після вистави до нас, учасників драмгуртка, завітав Степан Васильович. Він для кожного знайшов якесь ласкаве слово, добре, влучне. Тільки не для мене. В мій бік він і не глянув. Я вже встиг стерти з обличчя грим, і Степан Васильович, певно, не впізнав у довгоносому незграбному хлопчику недавнього запеклого єзуїта.

— В неділю в колишньому «купецькому собранії» співає «Думка». Її послухати — радість. Коли квитки не дістанете, приходьте до мене, спробую допомогти. У мене з капелянами давня дружба! — сказав письменник. — Йдучи в путь — беріть з собою пісню!

...Влітку 1940 року до редакції «Літературної газети» увійшов молодий льотчик з комсомольським значком на новенькій гімнастьорці. Письменник Петро Радченко, що правив чийсь рукопис, сковзнувши поглядом по відвідувачеві, одразу вирішив, що перед ним початкуючий поет.

Він легенько зітхнув і сказав:

— Давайте почитаємо, сідайте!

Але виявилося, що досвідчений літконсультант помилився. Льотчик не писав віршів. Десять років тому в його рідному селі в Сибіру школярі прочитали оповідання Степана Васильченка «Авіаційний гурток», яке було перекладене на російську мову. Оповідання так захопило їх, що того ж дня вони у себе організували такий самий гурток. Так само, як герої того оповідання, будували авіамоделі, так само влаштовували зустрічі з льотчиками, а коли закінчили школу, то троє з них пішли в авіацію.

Ось і він один з тих, кому письменник підказав стежку в житті. Прилетівши на день у Київ, колишній сибірський школяр вибрав вільну годину, щоб розпитати про письменника, вдячність до якого він зберіг на все життя.

Радченко був небалакучий чоловік. Степана Васильченка він дуже любив. У них була спільна риса — за суворою зовнішністю жила чуйна, добра душа.

Давно пішли з редакції співробітники, місячний промінь заблукав в кущах бузку, що пишно цвів під вікнами редакції, а вони ще розмовляли про старого письменника і його учнів.

— Дуже хотілося б покласти квіти на його могилу,— сказав льотчик, прощаючись з Радченком,— та не знаю, чи встигну. Мені на світанку треба бути на аеродромі.

Другого ранку Радченко, зустрівши своїх товаришів, розповів їм про цього льотчика. І тоді кілька літераторів вирішили, не відкладаючи, побувати на могилі Васильченка.

Тиша і спокій на Байковому кладовищі. Бринить синій день. Про що тут говорити? Він добре попрацював, написав для народу хороші книги, вони живуть, переживши свого творця.

Отак стояли ми, думаючи про свого незабутнього вчителя, коли над нами пронеслась легка, швидка тінь. Літак зробив коло пошани і взяв курс на північ.

— Мабуть, він,— сказав Радченко.

Пригадуючи вірші...

То літньої ночі було на Дніпрі...
Чудової теплої ночі.
Горіли брильянти в небеснім шатрі,
І очі горіли дівочі...
То літньої ночі було на Дніпрі...
Як тихо та любо було навкруги...

Ці чарівні рядки, що один час були дуже популярні поміж української молоді, належать відомому поетові Миколі Кіндратовичу Вороному. Хочу дещо розповісти про цю дуже цікаву людину.

Він мешкав на першому поверсі в невеликому будинку на Малій Підвальній вулиці. Сусідня кімната належала його синові Марку Вороному — поетові і нарисовцеві. Обидві кімнати були захаращені журналами, книгами, рукописами... Товариші молодшого Вороного, студенти Інституту народної освіти, завжди нетерпляче чекали, щоб до їх компанії прилучився Микола Кіндратович.

Людина цікавого творчого життя — поет, актор, теоретик театру, добрий знавець світової літератури, він мав про що розповісти. Поміж людей, з якими він стрічався,— М. Коцюбинський, Леся Українка, О. Купрін, К. Бальмонт, вся плеяда корифеїв українського дореволюційного театру, починаючи з М. Старицького і М. Кропивницького, поет-сатирик В. Самійленко, художник М. Жук...

Іноді він витягав з синової кімнати одного з найбільш уважних своїх слухачів і вирушав до Дніпра.

Дніпро він одвідував майже щодня. Так само, як в свій час це робив Іван Семенович Нечуй-Левицький, що мешкав на Пушкінській вулиці в одноповерховому будинку біля театру.

Микола Кіндратович каже, що побачення з Дніпром

йому дуже потрібні не лише для фізичного, але й духовного здоров'я.

Поки йшли до ріки, він розповідав. Про різне. Про українські і російські акторські колективи, з якими він роз'їжджав по країні, про труднощі мистецтва художнього перекладу, про всякі непорозуміння в Київському оперному театрі, де він відав літературною частиною, про плани молодих кінематографістів — він працював редактором «Українфільму».

Але тільки кінчалась Набережно-Хрещатицька вулиця і в обличчя вдаряв дніпровий вітер, старий поет замовкав. І мовчав, поки був на Дніпрі. І мовчав по дорозі додому. Мов боявся розплескати ту радість, якою сповнився на березі ріки...

* * *

— Оце так Лопань!

Ми озирнулись. Біля огорожі верхнього ярусу Володимирської гірки стояв високий ставний чоловік, з спокійним, худорлявим, красивим обличчям, непокірне пасмо русявого волосся звисало над чолом.

По всьому видно було, що той чоловік насолоджується міцним вітром, що б'є йому в обличчя. То був міцний, пружний вітер, в ньому жили аромати ріки і заріччя.

— Оце так Лопань! — повторив чоловік, крутнув головою від задоволення, всміхнувся.

Ми не зрозуміли того жарту — не кожен з нас, київських хлопчаків, чув про Лопань — надто скромну річку, на якій стоїть Харків.

Здогадавшись про це, той чоловік враз втратив до нас цікавість і пішов по жовтих цеглинках алейки. Він дивився собі під ноги — його, мабуть, розважало те, що на кожній цеглинці було вичавлене прізвище: «Сніжко» — колишній власник цегелень.

Того ж вечора на естраді київського клубу Робос — робітників освіти, так тоді звався клуб вчителів, що на площі Калініна, ми побачили його. Володимир Сосюра читав свої нові й давні вірші.

То було в 1926 році.

Він не прийшов у революцію, революція породила його. Він не став поетом, він народився в поезії. Поезія жила в ньому, він жив поезією. Він писав невимушено,

як птах співає. І вірші його входили в серце і пам'ять читача легко. Ти приймаєш Сосюру з усіма недоліками, властивими творчості цього видатного співця глибоко людських почуттів, пристрасного патріота своєї Вітчизни, палкого, щирого лірика, співця кохання...

«Лисиче над Дінцем...»

Ніби сама молодість війнула своїм легким, казковим крилом, молодість нашого життя, молодість нашої літератури, твоя власна молодість. Адже скільки поколінь захоплено вчитувалися, вивчали напам'ять, повторювали в різні часи життя той початок поеми Володимира Сосюри «Червона зима».

«Лисиче над Дінцем...» Для мого покоління то було перше знайомство з українською радянською поезією. Вони перші прийшли в коло наших дорогих друзів: Василь Елан-Блакитний, Павло Тичина, Володимир Сосюра...

«Лисиче над Дінцем...»

Відтоді, як прочитаєш «Червону зиму», назавжди з'єднається в пам'яті сéрця шахтарська та ріка і співець героїчного шахтарського люду.

Ніби з одного джерела струмлять дві ріки — красивий, суворий Донець і ясна, чиста ріка поезії Володимира Сосюри.

До Володимира Сосюри Донець не знав іншого такого закоханого в нього поета.

І ось в його творах владно, яскраво, повнозвучно засяяв Дніпро.

В поемі «Дніпрельстан» він оспівав натхненну мирну працю: «Шумить Дніпро... керують люди, двигтіння сил, глухе, сліпе. Машини дмуть могутні груди. СРСР дала це чудо, безсмертна воля ВКП».

В дні наступу радянських військ 1943 року він писав: «Під стягом червоним уже Лозова, і Ворскли синіє і кличе блакить, за нею Полтава... Полтава горить, над нею в диму, у крові небеса, Полтава! Зруйнована дивна краса. Тримайся, матусю! Йде щасна пора, в обличчя нам вітер вже віє з Дніпра і щоки цілує, як мати вві сні, і крилами гладить шоломи стальні... Не витримав ворог удару полків. Ти наша, Полтаво! О сонце, о спів! І перед звитяжцями здійсненим сном розкрилився Київ над синім Дніпром».

Він оспівав Дніпро ранковий, вечірній...

Він описав красу зимового Дніпра: «Промінь падає росою на сніжинок серебро, і далеко піді мною спить під кригою Дніпро...» Зима відступає, і ось: «Ще не скресла крига на Дніпрі, а вже весни дихання благовісне в снігах я чую, наче угорі прозорий крик, крик журавлиний висне...» Настає оновлення в природі: «Уже весна іде в хитанні теплім віт, і на Дніпрі бурхливому скресає хмурий лід...» А влітку? «Не надивлюся я на трави милі, поля під колосом густим, і на Дніпра солодкі хвилі, і на заводів дальній дим». І ось вона, осінь, яку він так рідко і неохоче згадував.

...Легкий, якийсь дуже несміливий сніжок летить з синього неба.

Сосюра пішов навпростець через залізничні колії. Дивився. Слухав.

Він знав Дарницю ще з тих далеких років, коли приїхав до Києва у старій шинелі, розбитих «бутсах» — худий, змарнілий після лікування в госпіталі. Тоді на Дарниці кінчалась Чернігівська округа, її пейзаж визначали піски та сосни... І гули вони в осінні ночі...

Тепер вона вся лежала в руїнах — чорні згарища, уламки стін, зруйновані людські житла, знищені фабрика, клуб, школа.

Він слухав страшні оповіді. В криниці Дарниці націсти скидали замордованих дітей. Вигнали на Наводницький міст тисячі мешканців Дарниці, Слобідок, Броварів. І разом з людьми висадили в повітря.

Він дихав важко, мов засапався від тяжкого й довгого бігу, горе стисло серце.

Нещодавно тут відбувалися тяжкі бої — радянська піхота і танки ламали опір гітлерівців. І от над звільненою Дарницею спалахнув червоний прапор — наші війська вийшли до Дніпра навпроти Києва.

Він ходив, дивився, слухав.

І от, стурбовані його відсутністю, товариші поета пішли його шукати.

Всю дорогу до Києва мовчав. Затиснувся в куток автомобіля і заплющив очі.

— Володю! — покликав його Олександр Копиленко,— Володю, перед нами Дніпро!..

Разом зі своїми товаришами він вийшов на відбудову Хрещатика.

Працював як належить.

Коли сонце почало припікати, скинув гімнастьорку, засукав рукави спідньої сорочки. Спітнів, пасмо волосся сповзло на очі. З газетного аркуша зробив трикутну шапку — «наполеонівку». І далі, вдвох з московським своїм другом Олександром Безименським, тягав ноші, навантаживши їх як слід уламками асфальту і цеглин...

І ось знову прийшов він у Дарницю.

Знаєте, звідки походить ця назва — Дарниця?

Там, за Дніпром, спинялися іноземні посли, що приїздили з дарунками для київського князя.

Але саме в наш час Дарниця — великий індустріальний і культурний район Києва — відповідає своїй назві. На її заводах виготовляється багато дарунків для радянських людей. А що вже сказати про продукцію Дарницького шовкового комбінату!

І вона, Дарниця, одержує безнастанні дарунки. Стрункі вулиці і широкі площі виникли на місці сипучих колись пісків. І поміж них ясна, співуча вулиця носить ім'я Володимира Сосюри. Пройдемось по цій вулиці поезії. Її ще можна назвати вулицею закоханих, бо часто, як тільки впаде у вічі її назва на синій табличці, народжуються в пам'яті вірші:

І ось я почув:

— «Так ніхто не кохав...»,— почала дівчина, а її друг підхопив:

— «Через тисячі літ лиш приходить подібне кохання».

Мені залишилося завершити строфу:

— «В день такий розквітає весна на землі і земля убирається зрання...»

...Те, що син паризького книгаря Анатоль Франс став великим співцем книги, може видатися значно звичайнішим, ніж те, що син полтавського селянина увійшов у ряди вірних рицарів її величності Книги.

Коли ще був студентом, у його житті сталася подія великої ваги, вона була наслідком його щирого розуміння інтересів трудового народу: він пішов з тими, хто підняв революційне повстання проти кайзерівської маріонетки — Скоропадського.

Він міг стати хіміком, адже вчився на хімічному факультеті Київського політехнічного інституту. Але настільки ним володіло захоплення сполученнями слів, що

він облишив навчання. І повністю віддався літературній праці — поезія, переклади, редагування.

Першу збірку своїх творів він назвав «Лабораторія». Так міг би зватися том, до якого увійшло все краще з того, що написав поет-дослідник.

«Цень-Цань...» Цей твір молодого Миколи Терещенка увійшов в хлопчачі наші серця так само, як надзвичайної сили і оптимістичної трагедійності «Повстання» Василя Елана, як «Червона зима» Володимира Сосюри, як «Вітер з України» Павла Тичини...

Ми повторювали перші рядки цієї невеличкої поеми, якій судилося довге життя. Дуже хотілося нам узнати, яке саме з київських передмість мав на увазі поет.

«Я щодня робітничим кварталом з передмістя додому спішу, а згасаюче сонце поклало скрізь на дахи вечірню іржу... Під ногами послалася утома, засмутився багрець на листку; я щодня поспішаю додому і спиняюсь чомусь на містку...»

Нас захопив його вірш, герой якого рядовий воїн революції — «косоокий і мідний Цень-Цань».

Який же то місток, на якому спинявся поет і спогади про революційне повстання київських робітників оволодівали ним?

Відповідь на це ми знайшли в іншому вірші Миколи Терещенка.

«Цень-Цань» написано в 1922 році.

А в 1925 народився теж прекрасний вірш «Казка», що починається так: «У казці вічно серце тоне, як зазирну в країну див, коли котилися загони, немов уранішній приплив».

Це вірш про боротьбу київських пролетарів, про бій на річці Либідь.

Отже, вирішили ми, поет згадував міст через залізничну колію, що веде з вокзальної площі в робітничу Солом'янку.

Ми настільки жили літературою, що коли перечитували повість Гоголя «Страшна помста», яка починається словами: «Шумить, гуде край Києва...», то намагалися здогадатися, де саме це відбувалося?

«...Приїхав і названий брат осавула Данило Бурульбаш з другого берега Дніпра, де між двома горами був його хутір...»

А це вже, мабуть, Межигір'я?

І в захопленні цим твором нам уявлялося, що так само, як існують вулиці Пушкінська, Гоголівська, Тургенівська, Некрасівська, Тарасівська, Паньківська, Лермонтовська, Рильського, на честь автора «Цень-Цаня» було названо вулицю, що потім зватиметься вулицею Чудновського, вулицею Рєпіна.

Насправді ж, так само як Рильський завулок одержав свою назву не від імені поета, так і та вулиця стала Терещенківською, бо на ній стояли будинки, які належали одному з київських багатіїв, власникові цукроварень, Терещенкові.

Історія української культури звеличена перекладами Івана Франка, Михайла Старицького, Лесі Українки, Павла Грабовського, Володимира Самійленка, Миколи Вороного, Максима Рильського. І Миколи Терещенка...

Він ввів у світ української поезії бурхливе тривожне слово Еміля Верхарна, видавши в 1922 році свою першу книжечку: переклади видатного бельгійського поета.

Відтоді він переклав твори багатьох авторів.

Пушкін, Лермонтов, Некрасов, Крилов, Гюго, Міцкевич, Потьє, Маяковський, Бедний, Арагон, Янка Купала, Якуб Колас...

Як писав цей невтомний трудівник: «І я вдивляюся в долоню, порепану, мов чорний хліб, що працюватиме до скону, немов міцний крицевий триб, і серцем молодим радію, що в мене теж така рука, що працювать повік зуміє,— така рука робітника».

...І хоч зрання йому добре працювалося, та відчувши, що раптом перо надто легко, не ламаючи опору, поспішило по паперу, зрозумів, що треба зробити перерву.

— Час в дорогу! — міг би він сказати своєму надійному супутникові. Це просторий, зручний портфель, який, коли б мав здатність розповідати, то викладав би свої мемуари віршем. Хоч траплялося йому виявляти свою гостинність і до прози.

З двох годин дня Миколі Івановичу треба бути в своїй редакції, але перед тим він одвідає кілька інших, які, до речі, теж можуть вважатися «його редакціями», хоч він там давно вже не працює або ніколи не працював.

І не тільки тому, що регулярно їх відвідує. Він в курсі їх життя, знає їх можливості, дружить з багатьма їхніми авторами — дружить в глибокому розумінні цього слова — допомагає їм в нелегкому літературному ділі.

Отже, під пахвою майже порожній портфель. Майже. Бо дещо він уже захопив з дому для своєї редакції. Під кінець робочого дня цей портфель буде потріскувати, мов те барило з молодим шумуючим вином.

Накреслимо пунктирно його маршрут. Протягом років він був майже незмінний. І в сонячну днину, і в похмурий осінній дощ. Звичайно, коли Микола Іванович не хворів, чи не залишав Київ заради поїздки по Україні чи відпочинку на якомусь з чорноморських курортів.

В ранок першого снігопаду він піде з дому трохи раніше, ніж звичайно. Не тільки школярам не терпиться побачити, як змінилася за цю ніч земля. Побіліла Володимирська вулиця, помолоділа. Шерхіт заступів, сміх, неголосні перемовляння...

Його житло в старому, досить таки тісно заселеному будинку, що темніє в глибині подвір'я на Володимирській вулиці, майже через дорогу від оперного театру.

Звичайно, перш за все він завертає ліворуч. В кількох кроках будинок, в якому міститься кілька редакцій газет і журналу «Глобус».

Він любить атмосферу редакційної діловитості, редакційних буднів. Його надійні зв'язки з газетою корисні для обох. Праця в газеті допомогла йому вирватись з символістичних образів. Він приніс в газету високу культуру.

Його вірш органічно входив в бойовитість газетних шпальт, поетично узагальнюючи те, чому було присвячено всю публіцистику.

«Більшовик», а за ним «Пролетарська правда» відіграли надзвичайну роль у розвитку молодої літератури Радянської України. І йому, безпартійному, випало бути поміж тих поетів, що зробили вимоги партійної газети своїми кровними інтересами.

Неспішно підводиться він на третій поверх — ліворуч в прохідній кімнаті редакція журналу «Глобус», праворуч — літературний відділ «Пролетарської правди».

Дорогою йому зустрічається давній друг Яків Григорович Савченко. І обом приємна ця зустріч. Погомоніли. А тоді Яків Григорович ніби пригадав:

— У Фелікса (це Фелікс Якубовський — критик, відповідальний секретар журналу «Глобус») вже три молодих поети сидять... Чи не на тебе виглядають?

Терещенко задоволено мугикає. Учора він пішов звідси з непоганим уловом...

...Залишивши цей будинок, з портфелем, що вже трохи погладшав, письменник спиняється на розі — кортить завернути за ріг праворуч. Там вздовж невисокої стіни на шматках дикту, на старенькому килимку, на мішковині букіністи викладають свої скарби. Довгий ряд літніх людей. Поміж яких зустрічаються і знавці книги, а є й випадкові, як у кожному ділі, люди.

Всі вони вже знають його, і він знає усіх.

Кілька хвилин вагання. Адже на нього чекає кілька невідкладних літературних справ. Але ні, він не в силах збороти себе і звертає до букіністів. На це він витратить добрих дві години. Буде розглядати кожну книжку, що з тієї чи іншої причини приверне увагу,— старе видання, рідкісне видання, книжка з цікавою долею... Немало є причин для того, щоб людина, закохана в книгу, витратила на її придбання суму грошей, які слід було витратити на більш потрібну в сімействі річ, особливо коли сім'я поповнилась синочком...

Поринувши в свої пошуки, він не мине і тих вузеньких букіністичних крамничок, що втислися між будинками цієї ж таки Володимирської вулиці. Там дуже незручно, тісно і покупцям, і книгам. І цьому покупцеві хочеться дати волю хоча б одній з тих книг, винести на свіже повітря, а тоді створити для неї найкращі умови в своїй просторій кімнаті, характер якої вирішують саме книжкові шафи, хоч кімната править і за їдальню, і за вітальню, а тепер і за дитячу кімнату...

А тоді завертає в готель «Червона Прага» — там, у ті часи, в двох кімнатках розмістилася редакція «Літературної газети».

З протилежного боку вулиці в одній з численних кімнаток Будинку профспілок знайшла притулок редакція тонкого журналу «Ударник», в якому теж надавалося місце молодим авторам з київських заводів.

Та час до себе, в свою редакцію.

Десять років (1925—1934) Микола Іванович був одним з редакторів журналу «Життя і революція». Апарат редакції був дуже невеличкий, він містився в одній кімнаті готелю «Континенталь». Та з цієї кімнати пішли в широкий світ багато яскравих творів радянської літератури, поміж них поезія і проза і відомих, і початкуючих авторів.

У цьому ж таки будинку в найпросторішій з кімнат

збирається «Молодняк» — чи не найзапальніша з тодішніх літературних організацій. На його засіданнях навіть стриманий Леонід Смілянський може вибухнути палкою промовою, раз у раз відкашлюючись і ковтаючи теплу воду з тьмяної карафки. Тут зустрінеш і завжди поспішаючого лірика Дмитра Чепурного, і завжди протестуючого Миколу Шеремета, і похмуро зосередженого Бориса Коваленка, і іронічного Григорія Саченка — може, найталановитішого з усієї плеяди двадцятирічних поетів...

Терещенко влаштовується біля дверей на вузенькій, оббитій синім оксамитом, невисокій і короткій лаві, на якій йому не так уже й зручно сидіти. Але він не хоче відвернути увагу від промовця хоч на хвилину.

Йому тут цікаво.

Чи був такий початкуючий автор, що не знав би Миколу Івановича, коли не особисто, то по його поезії, але, мабуть, кожного з молодих авторів, що якось виявили себе, Терещенко знав. І не тільки по віршах.

Він охоче стрічався з початкуючими поетами, читав їх твори, стверджував чи заперечував.

Знання і розуміння поезії, власний досвід робили його незаперечним авторитетом. І це вже не його провина, а біда декого з зарозумілих початківців, що вважали можливим для себе зневажати його оцінку.

А такі були.

Бурхливий процес «Заклик ударників до літератури» ввів на початку тридцятих років в наше письменницьке середовище групу обдарованої молоді, що по праву посіла значне місце поміж наших поетів, прозаїків, драматургів і критиків.

Але на тій хвилі виник і накип.

Малоздібні, але хвацькі, малокультурні, але напролегливі молодики раптом уявили собі, що, ставши «письменником», можна байдикувати, випрошувати та вимагати аванси і увагу до себе.

Виключна порядність, прямота Миколи Терещенка дратували таких «колег». І все ж таки вони використовували його досвід, його талант — він редагував їх писання, не тільки в редакціях стрічаючись з ними, але й удома, відриваючи від свого часу не одну вечірню годину.

І ось прийшов найпізніший з гостей — любий сусіда Георгій Данилович Шкурупій, Гео, як він підписував

свої юні, відчайдушно штукарські спроби, Жорж, як звуть його рідні і друзі.

Допізна точиться їх неспішна розмова. Говорить романіст, в нього, як завжди, багато задумів. Та з якогось часу почав відчувати навколо себе якусь настороженість, а може, й недоброзичливість. Чому це?

Микола Іванович примушує себе проковтнути зітхання. Що це? Інтелігентська помисливість? А може, й ні. Адже в той час в напруженому літературному процесі «критична голобля» — чули такий термін? — ще не була засуджена.

І от він лишається сам на сам зі своїми книгами. Треба розмістити нові придбання, а це викликає іноді перестановку по всій полиці, а то й в усій шафі.

Він збирає давні рідкісні видання, в нього багата «україніка» — література, присвячена історії, культурі, фольклору його народу, в нього цікаво підібрана збірка французьких видань.

Але пафос його бібліотеки, її серце — сучасна радянська поезія.

Максим Рильський охоче купував книги на вуличних розкладках. Він казав, що, читаючи їх, ухоплює аромат вітру, сонця, вулиці.

Юрій Яновський любив читати книги з чужими позначками, з слідами, які лишив на книзі той, до кого вона потрапила раніше; по слідах чужого читання уявляв собі того читача. Він сам читав з олівцем у руці. В мене зберігається одна з книг його бібліотеки — робота В. Гіпіуса «Гоголь», яку читав молодий Яновський. Книгу цікаво переглянути і з погляду того, що привернуло особливу увагу її читача.

Звичайно, кожен літератор, читаючи книгу класика чи свого сучасника, цікавиться, крім усього іншого, її технологією.

Микола Терещенко бере книгу обережно, мов це живе крихітне створіння. Мов пташка в його руках.

На обличчі його з'являється ніжність. В очах грають вогники. Розкриває книгу, гортає сторінки...

Закриває, розглядає корінець.

Здається, що він пестить книгу. Ніби вдихає в себе її неповторний аромат. А на обличчі все більше ніжності. Здається, коли б не було свідків, він поцілував би те

дороге для нього створіння людського розуму, людського серця, людських рук.

В ті тридцяті роки було створено Літературне Об'єднання Червоної Армії і Флоту. Разом з Леонідом Смілянським, Яковом Качурою, Григорієм Саченком, художником Зіновієм Толкачовим Микола Терещенко поміж найактивніших.

В чому полягала діяльність ЛОЧАФу?

Привертання письменницької уваги до життя Червоної Армії, виступи перед червоноармійською аудиторією, виховання молодих авторів з червоноармійського середовища.

Перша спроба видати свій альманах здійснювалась нелегко — це робилося, як тепер кажуть, «на громадських засадах», без будь-якого редакційного апарату.

Кожен рукопис потрапляв перш за все до Миколи Івановича. Редакційний, а вірніше кажучи, його власний портфель пухнув з жахаючою швидкістю: поступали твори письменників — і досвідчених, і початкуючих,— він читав їх, схвалював, одхиляв, редагував, траплялося, що й переписував з першого й до останнього рядка.

Коли рукописи нарешті опинились в друкарні — почався новий етап діяльності того «видавництва» в одній особі: «щодня відвідував друкарню».

Микола Іванович відвідував її залюбки — вона міститься в Лаврі.

З Дніпра дме колючий лютневий вітер.

Все широке подвір'я в високих кучугурах.

Він спиняється перед колишньою трапезною — адже її розписав молодий Іван Їжакевич...

...Коли гітлерівські мракобіси спалювали на вогнищах твори прогресивних письменників світу, він вперше відчув, як заболіло серце.

Коли прочитав книгу Рея Бредбері «48° по Фаренгейту», жахнувся: американський фантаст розповів про ті часи, коли господарі його країни, боячись правди, наказали спалювати всі книги.

Поміж дорогих йому місць на землі — Британська бібліотека, де працював Ленін, і той будинок в Берліні на Унтер-ден-Лінден, де над книгами схилявся Ілліч.

Коли святкові дні йому випадало стрічати в Москві, то з якимсь особливим чуттям він спинявся перед щедро прикрашеним фасадом будинку бібліотеки імені Леніна.

Поміж його мрій є така: бути свідком, як відшукається бібліотека Ярослава Мудрого і одному з перших розгорнути старовинний рукопис — пергамент у дерев'яній палітурці.

В задумі спиняється на перехресті Невського проспекту і Садової, мов викликає в уяві минуле, коли тут можна було стріти Пушкіна, Гоголя, Шевченка... Ненадовго затримався під липами Гостинного двору, і от вона, сповнена життя і історії, прославлена в усьому світі, Ленінградська публічна бібліотека!

Багато незабутніх місць в столиці морської слави нашої Вітчизни — Севастополі. А він почне знайомство з ним з одвідин морської бібліотеки: в її стінах побували і Чехов, і Купрін, і Сергєєв-Ценський, і Грін, і Паустовський...

Сьогодні він виступає в одному з найпопулярніших у Києві клубів, в кожному разі цей клуб містився в самому центрі міста на початку Хрещатика — там тепер готель «Дніпро».

Микола Іванович знає, що того ж вечора в одній з невеличких кімнат цього багатокімнатного будинку засідають молоді письменники з КОПу — київського об'єднання письменників. Тому хотілося б, щоб вони, облишивши свої запальні суперечки, прийшли послухати його виступ. Та, мабуть, на це не доводиться сподіватися. Для них він «забронзовів».

Закоханий у свою особисту бібліотеку, він охоче користується скарбами громадських бібліотек.

Відвідуючи клуб Робос (тепер це Будинок учителя, там часто влаштовувалися зустрічі з поетами; тамтешнім літературним гуртком керував милий Миколі Івановичу Фелікс Якубовський), Терещенко неодмінно підводився по кручених металевих східцях до бібліотеки.

Великий вечір літературний має відбутися в київському Будинку офіцерів.

Поки інші літератори розглядають просторий зал, вітальні, більярдну, а дехто вже затримався в сповненому прохолоди ресторані на цокольному поверсі, він, звичайно, скерував свої стопи до бібліотеки. Він давно знайомий з місцевими знавцями книги...

Йому приємно, коли він чує прохання серйозного читача, йому радісно, коли називаються книги значні, мудрі, поетичні, справжні!

Він міг би написати «Повість про справжню книгу». А втім, він писав її, збираючи матеріали для розповіді про роль книги в нашому житті, коли виписував висловлювання визначних діячів культури про велич книги, коли писав «Літературний щоденник».

Йому дорогі книги авторів, яких він вважає своїми добрими друзями, а тут уже не грає ролі доба: чи жив той письменник в шістнадцятому віці, чи це молодий його сучасник.

І ох, як його засмучувало, коли помічав, що його власна збірка віршів перебувала в тій же незайманості, з якою вийшла з друкарні.

Чи то бібліотекарі забули про неї і не пропонували читачам, чи то читач, потримавши в руках, байдуже повернув бібліотекареві: ні, дайте щось інше!

До однієї з своїх статей про творчість Анатоля Франса поставив Сергій Родзевич слова цього великого поета і знавця книги: «О книжки мої... В книгах не щастить сказати всього, що хотів би».

Та чи є більша можливість для саморозкриття художника, ніж його книги?

Книги мають свою долю,— твердить мудрість стародавніх латинян.

Його майбутня книга називатиметься «Заповіт на світанку».

Я намагаюся уявити собі його за письмовим столом в той світанковий час. Навколо книги, що разом з своїм господарем, своїм другом провели ніч безсонну і працьовиту.

Минає літо, продзвеніло золото київської осені, кінчилися дощі, і ось синя тиша перед першим снігопадом... Минають дні, минають ночі, а свої світанки він стрічає в роботі над своїми віршами, над перекладами російських, французьких, узбецьких поетів. Над своєрідною енциклопедією — «Літературним щоденником», що вбирає в себе багато знань, шукань, фактів і роздумів, над «Історією української книги», що її він досліджує як учений і поет.

Коли придбав автомобіль, то дуже швидко властивий машинам запах бензину поповнився запахом друкарні.

Багатьох із симпатичних йому людей підвозив на тій машині Микола Іванович, та, мабуть, більше за інших користувалися з цього його друзі — книги.

Високий, фундаментальний, в добрячій шубі, в добрячій хутряній шапці — майже монумент самому собі.

А зазирніть-но в його душу, повну тривог, руху, неспокою і молодих мрій на близьке і далеке майбутнє!..

Свій перший вірш він видрукував в 1918 році в журналі «Літературно-науковий вісник», останній свій твір побачив у збірнику «День поезії» навесні 1966 року.

...І знов у неспокої
ми прагнемо чесно вік пройти в своїм житті,—
щоб ні пилиночки з неправди життєвої
не впало в душу нам... О, скільки мук в путі!

Здавалося, завжди спокійний, витриманий, стриманий на слово, швидше замкнений, ніж відвертий, швидше мовчазний, ніж щедрий на бесіду, і раптом він одкрив своє найпотайніше. І признався в тих творчих муках, що зазнавав їх у своєму довгому і працьовитому шляху. Але тут немає найменшого протиріччя. Майстер завжди в тривозі, муки слова знає кожен чесний художник слова. І тут це вічне незадоволення з наслідків своєї праці подвоюється, потроюється. Бо Микола Терещенко добре знає, як працювали великі митці, йому було відкрито двері в їх лабораторії і майстерні. Він добре знайомий з їх досвідом. І від цього ще важче.

«Пласкі слова і фрази стерті. Що може в світі бути гірше?» — запитував Терещенко.

В іншому вірші:

«Митці шукали фраз добірних і смакували довго їх... А з двору в сутінках вечірніх із уст дівочих лився сміх».

Треба вслухатися в голоси життя, все вирішує жива дійсність. Він вимагав:

«Поете, всі свої чуття віддай ти для народу — й відчуєш, що твоє пройшло не марно зроду».

...Вмираючи, Пушкін глянув на свої книги:

— Прощайте, друзі мої!

Микола Іванович пішов з життя в лікарні.

У вірші «Літо зверта на спад» він писав про сад, в якому ще багато тіні і плодів та все більше зів'ялих листків. А на висках сивина... «Він пішов з життя в розпалі буйної київської весни. І задумів творчих, молодих в нього вистачило б ще надовго!»

«Хтось розхлюпав листя серед гаю, що багрянцем оповитий десь... Я в задумі... Я не пам'ятаю, як літа свої розвіяв десь... А вони ж під грозами буяли, не спиняв

їх у польоті грім... Та невже, мов листя, десь опали дні мої в безмежжі світовім?..»

В безмежжі світової культури, в могутній скарбниці творінь майстрів слова — багато різноманітних коштовностей. І поміж них найкраще з того, що зробив Микола Терещенко,— поет, перекладач, редактор, а коротше визначаючи його невсипущу діяльність,— видатний діяч української радянської книги.

Сивий юнак

Якось мова зайшла про назву однієї з київських вулиць, про Тарасівську. І Юрій Яновський нагадав, що, прагнучи обдурити царських чиновників, які забороняли назвати вулицю прізвищем великого Кобзаря, кияни запропонували назвати її не прізвищем поета, а його ім'ям.

— А тепер йдеш прекрасним бульваром Шевченка, що перехрещується Пушкінською вулицею, і радієш: у нас є і Гоголівська, і Франка, і Тургенєвська, і Коцюбинського...

...Я вже доїжджав до кінця маршруту № 16 і збирався залишати трамвайний вагон, коли почув дзвінкий дівочий голос:

— Чекаю тебе на розі Юрія Яновського... Через десять хвилин!

Ці слова не могли лишити мене байдужим. Я пішов за дівчиною. Проминувши Печерський міст і взявши ліворуч, я через сотню-півтори кроків побачив нову синю табличку: «Завулок Юрія Яновського».

Навколо стільки новобудов, стільки баштових кранів і риштовань, що не важко здогадатись: і на цьому місці незабаром виростуть нові будинки. І тоді нова широка вулиця носитиме ім'я автора «Вершників», прекрасних «Київських оповідань»...

25 лютого 1954 року — останній день в житті Юрія Івановича Яновського. Чим далі ми відходимо від тієї сумної дати, тим все ясніше і виразніше усвідомлюємо, який то був визначний художник, як він вірно служив своїм мистецтвом радянському народові, як палко звучав його гімн на честь безсмертного Ленінового прапора, на честь комунізму.

Простежте самі по книгах Юрія Яновського, і ви по-

бачите: чим зрілішою ставала його майстерність, тим виразніше буяла в його творах дзвінка життєрадісність.

Микола Островський молодший за нього на два роки. В їх дитинстві і юнацтві була значна різниця. Молодий шепетівець весь час в революції, в активній боротьбі з її ворогами. Для молодого Єлисаветградця революція була оповита серпанком книжкової романтики.

Та настане час, коли автор книги «Як гартувалась сталь» високо оцінить творчість автора «Вершників». Настане час — і сивий Юрій Яновський, працюючи над сценарієм про Павку Корчагіна, вкладе в цю роботу всю свою любов до того безсмертного покоління молодих ленінців.

Коли земляки Яновського прочитають його повість «Байгород», вони зустрінуть в ній немало подій з життя Єлисаветграда часів громадянської війни, а дехто, може, побачить в головному герої повісті деякі риси її автора — дивака, мрійника, романтика.

Напередодні Великого Жовтня йому минуло п'ятнадцять років.

Тепер і хвороби не могли затримати його в ліжку. Він почув про людей, які під керівництвом більшовика Артема створили в Єлисаветграді першу більшовицьку групу, він стрівся з людьми, яких хвилювали палкі промови Калініна і Петровського, що приїздили сюди.

Ось його опоетизовані спогади про ті перші роки революції: «І я літав туманами на Херсонських степах, я курив пилом на безмежних дорогах». В житті все було простіше й важче. Він працював у продвідділі повітового ревкому, верхи на коні, озброєний рушницею, ганявся за куркульськими бандами, як уповноважений Робітничо-селянської інспекції викривав злочинців і потрапляв у небезпечні пастки. Він стріляв, і в нього стріляли.

Кінчилась громадянська війна. Яновський знову береться за підручники, збирається в інститут.

Два десятки акуратно загорнутих в газетний папір книжок складали основу того вантажу, з яким він прибув до Києва, що його в майбутньому невтомно і натхненно описуватиме в своїх книгах.

Те, що спершу вразило юнака з Єлисаветграду,— ряди чотириповерхових будинків, безнастанний передзвін трамваїв, вигуки візників, вогні численних і тісних кінотеат-

рів на Хрещатику, химерний будинок, прикрашений рибами, за театром Соловцова,— скоро стало йому байдужим. Але назавжди лишилося захоплення Дніпром, садами, театрами, бібліотеками і скромними вуличками на Печерську...

Він студент Київського політехнічного інституту, вчиться добре, бере активну участь в громадській роботі, випускає стінну газету, пише в ній вірші, фейлетони. Література захоплює його все владніше. В газеті «Пролетарська правда» з'являється його новий вірш. Наступний вірш він пише українською мовою.

Стояв бурхливий квітень. Молоде листя кипіло в інститутському дворі, сонячне проміння вдиралось в аудиторії й лабораторії, заважаючи і викладачам, і слухачам. Писати вірші про кохання і закохуватись було набагато легше, ніж вчитись. Доводилось напружувати всі сили, щоб зосередитись на формулах. Нарешті дзвінок, і три студенти — двоє юнаків і рвучка, неспокійна дівчина з низько, по тодішній моді, підстриженим волоссям — вийшли з першого корпусу і попрямували по доріжці до воріт. Доріжка була вузька, але вони йшли поруч, обом юнакам хотілось триматися біля дівчини, отого живого уособлення дзвінкого квітня. Студенти продовжували суперечку, яка почалася в перерві між лекціями. Раптом дівчина спинилась:

— Ой, більше не можу! Клятий цвях!

Вона зняла туфлю і з полегшенням ворушила пальцями.

— Зараз все владнаємо,— сказав один з її товаришів і швидко відокремив з паки книг найтовстішу.

— А тобі не шкода? — спитала дівчина.— Ти ж тільки вчора її купив.

— Для тебе!..

Ще мить — і картон затріщав би під руками палкого юнака, але другий студент вирвав у нього книгу. Схилився, підняв з трави шматок цеглини і двома ударами увігнав цвяшок у каблук.

— Невже ти дозволила б? — спитав Юрій Яновський.

Для нього книга була живою істотою. Людиною.

Він збирався вивчитись на інженера-конструктора. Та знову хвороби. Змушений був залишити навчання. Він втішав себе: що ж, в літературі буду майстром, інженером-конструктором. Але який ще далекий він був тоді

від глибокого розуміння «складних формул людських взаємин»!

Молодий автор подав до видавництва свою першу збірку нарисів. Її було надіслано до Петра Панча на рецензію. В доброзичливому відгуку Панчевому більше віри в майбутнє Яновського, аніж об'єктивної оцінки вже зробленого.

Яновський тоді ще не зважив на справедливість давнього латинського вислову, що головне в мистецтві — це ховати мистецтво. Навпаки. Йому хочеться привернути увагу читача до своєї винахідливості, до своєї оригінальності в образах, сюжетах, порівняннях.

Так, своєю манерою він дійсно відрізнявся від усіх тодішніх письменників. Але ця відміна не завжди і не в усьому була його перевагою. Поміж письменників покоління, до якого він належав, було немало молодих художників, що значно глибше розуміли життя і разом з тим не поступались перед ним своїми наполегливими шуканнями нової форми.

В своїй творчості він був надто театральний. На обличчях його героїв різкий грим. Інсценізація його оповідань могла б захопити Мейєрхольда, Таїрова, Курбаса. Але при всій любові до їх автора Олександр Довженко все ж таки не брався ставити по них фільми: в них мало життя!

Молодий Яновський — мов той хазяїн театру маріонеток, який трапився на шляху Дон-Кіхота: що хотів, те й робив зі своїми слухняними ляльками.

Ексцентрика, гротеск, буфонада його «Мамутових бивнів» заважали читачеві розібратися в змісті цього оповідання, а він значний. Як от земля зберегла від загибелі мамутові бивні, так людська пам'ять збереже правду революційних подій!

В його поезіях тих часів багато екзотичного мотлоху — мушкети, толедські шпаги, бригантини, абордажі... Але вся ця бутафорія — лише запізніла данина його давнім захопленням книжною романтикою. Він оспівує не корабель чужинців. Ні, «серед штормів і розлючених вітрів в'ються вимпели червоних кораблів, в'ється вимпел, в'ється вимпел бойовий, а на вахті комсомолець молодий».

По-іноземному звучить назва його книжки віршів «Прекрасна УТ». Але це тільки юнацька гра в незви-

чайність. Розшифруємо назву: «Прекрасна Україна Трудящих».

В його віршах і новелах багато святковості. Вони близькі до феєричних повістей Олександра Гріна, феєричних п'єс Івана Кочерги.

Але зачекайте ще трохи! Незабаром ви почуєте дуже чистий, красивого тембру голос молодого романтика.

Романтик! Він уже сам звик до цього визначення.

«До кінофабрики я приїхав молодий і простий, як солдат з булавою маршала в ранці. Ходив по місту, дивувався морем і забивав голову різною романтикою».

Знімав він маленьку кімнатку в готелі, але в ній тільки ночував. До роботи і після роботи він на морі. З його службового кабінету теж можна побачити море.

В колі різноманітних і важких обов'язків, переглядів, розмов, директив, сварок, монтажів, «усього того, з чого складається ціле наше життя, коли викреслити з нього неділі та весни», перебував з ранку до ночі. На цій посаді Яновський замінив відомого тоді поета Михайля Семенка, якому в романі «Майстер корабля» присвятить дружньо-іронічний абзац: «Михайль, мій колишній метр. А загалом — він ватажок лівих поетів нашої країни. Футурист, що йому завше бракувало якоїсь дрібниці, щоб бути повним. Я його любив, коли когось цікавить моє ставлення до нього». Семенко дивився на свої службові обов'язки як на зайве навантаження. Яновський працював самовіддано.

А по ночах на бланках редактора художньої частини Одеської кінофабрики накидає перші сторінки майбутнього роману про молодих українських кінематографістів.

«Горі з горою не зійтись, а долі людські в'яжуться вузлом»,— напише він незабаром.

В Одесі Яновський здружився з багатьма молодими митцями. Декого з них він спробує намалювати в романі «Майстер корабля».

Звичайно, це не портрети. Так само, як за образом самого То-Ма-Кі не слід шукати його творця.

Давайте ж послухаємо, що То-Ма-Кі каже про самого себе. З роману ми дізнаємось, де він живе, з ким дружить. «Уявіть собі юнака — високого й стрункого, з сірими очима, енергійним ротом, погляд насмішкуватий і впертий, руки, що люблять доторкнутись до забороне-

ного й відчути приємність там, де страшно. Руки, що люблять жінок і їх тіло, люблять і гвинтівку, а іноді полишають те й інше для любовного вірша. Людина без ідеалів, бо не знає авторитетів, без ворогів, бо вважає, що друг і ворог — два обличчя одного тіла, егоїст, бо не знає нікого не егоїста, цинік, бо так називають людей з їхніми думками, працівник і ледар в один час, бо думає, що людина працює для ліні і лінується для того, щоб працювати.

Ці відомості трохи показують характер нового редактора».

Редактор в житті мало чим нагадував редактора в романі.

Парус він дійсно любив, і з гвинтівкою йому доводилось мати справу, а ось щодо жінок, тут він був виключно делікатним. Петро Панч, приїхавши якось до Одеси, зустрів Яновського на Приморському бульварі з стрункою білявою дівчиною. Знайомлячи їх, Яновський сам зашарівся, мов дівчина. То була кіноартистка-початківець. Перед тим вона працювала в цирку, танцювала на дроті. Під час однієї вистави зірвалась і, як кажуть циркачі, втратила «кураж»: їй було лячно ставати на дріт. Яновський співчував їй, допомагав знайти себе в кіно і ділився своїми творчими задумами. Він їй подобався, але до задумів його вона лишалась байдужою. Для неї він був дивний, мов гість з іншої планети. Він це зрозумів і свої вільні вечори проводив на кінофабриці.

Він полюбив молодого і талановитого оператора Данила Демуцького, батько якого Порфирій Демуцький, лікар і етнограф, був у великій дружбі з Миколою Лисенком.

Зблизився з професором Художнього інституту — архітектором Василем Кричевським.

Центром цього товариства молодих митців, його душею був Олександр Довженко. Яновський здружився з ним ще в Києві, часто зустрічалися вони в Харкові.

Відвідуючи кімнату Яновського, Довженко сідав «на п'яти ніг, як Будда» (потім його улюбленою позою буде інша: сідаючи на стілець, він підкладатиме ногу під себе), і починав свої безконечні розповіді.

Він умів і любив розповідати. Яновський умів і любив слухати. Це вже немала підстава для зближення. Але їх дружба виростала з могутнішого коріння. Їх об'єднував революційний пафос творчості.

Голос Довженків нагадував Яновському фанфари. Він увесь був такий: людина-заклик!

Новелу «В листопаді» Яновський присвятив Сашкові. В тому шкіці Довженко ще не кінематографіст. Він ще думає «образами і фарбами». Він художник і карикатурист.

Про Довженка, про його перші кроки в кіно розповів і в циклі нарисів. Один з них завершується такими пророчими словами: «Історію Довженка лише розпочато».

Разом з Василем Кричевським письменник вирушив до Китаєва, де Довженко знімав «Звенигору». Потім вони побували в Яреських. Повернулись до Одеси і, гуляючи над морем, ділились враженнями од праці свого натхненного друга.

— Отак і Сашко, як той парус,— сказав художник.— Хто зна, попливе чи знову до берега повернеться?

— Сашко до берега не повернеться,— заперечив письменник.— Цей фільм може комусь не сподобатись, але з ним Довженко відразу стане в перший ряд радянських кінорежисерів.

Яновський не помилився. В спогадах автора «Броненосця «Потьомкина» розповідається, як високо оцінили видатні діячі кінематографії цю роботу Довженка, коли її було показано в Москві.

В «Майстрі корабля» не зазначено, в якому місті відбуваються події роману. Але кожному ясно, що це Одеса.

При всій екзотиці дивних персонажів з дивними прізвищами роман не звучить як переклад з іноземної мови. Це книга українського радянського письменника про українських радянських митців.

Якби кому спало на думку скласти антологію: образ моря в художній літературі, то дуже значним був би в ній розділ, присвячений українським письменникам.

Починаючи з Шевченка і Котляревського, наші класики описували море сяючими словами. Перечитаймо кримські новели Коцюбинського, його «На острові», його нотатки в записних книжках, поезії Лесі Українки... А в сучасній українській прозі, поезії, драматургії! І поміж перших співців моря — Юрій Яновський.

В своєму «Майстрі корабля» Яновський розповів про багато різних справ: як знімають фільми, як будують кораблі, як пишеться роман. Але найцікавіше те, що ми прочитали в романі про море.

Фабульні ускладнення «Майстра корабля» здадуться надто наївними якомусь досвідченому ремісникові із цеху детективної літератури. Дійсно, нема новизни в усіх таємницях цієї книги. Швидше вони можуть виглядати пародією на пригодницький роман. Може, автор гадав, що саме завдяки цим сюжетним вузликам читач зацікавиться книгою про молоде радянське кіномистецтво? Богдан, один з героїв роману, ніби приплив до одеського берега з тих далеких островів, де відбуваються неймовірні події. Але весь інтерес читача прикуто до тих творчих поставтей, про які Яновський розповідав цікаво і з знанням.

В романі багато пригод. Течія розповіді безнастанно уривається. Майже кожен розділ кінчається напередодні розкриття якоїсь таємниці. Але це не рятує книгу від статичності. При всій перенасиченості подіями, вона надто повільно посувається вперед. Вітер сюжету не надимає парусів роману. Характери лишаються незмінними.

Зростав сам автор роману. І зростав швидко: «Недавно вийшов з друку мій роман «Майстер корабля». Я його дуже не люблю нині. Я найкраще знаю хиби роману: він схематичний і нерівний. Люди занадто там красиві і штучні».

Над віршем «Нічний рейс» Микола Бажан поставив присвяту «Ю. Я.» Цей вірш він написав тоді, коли Юрій Яновський ще працював над «Майстром корабля». Поет тривожився: що визначить характер книги його друга? «Вітер вишуканих катастроф» чи правда про «мужні мандрівки матроса»? І він радить: «Рубай же ланцюги, зривайся із причалу!»

Справедливість цієї вимоги Яновський вже сам добре розумів.

Він прощається з Одесою, але не з морем. Бо в маленькій кімнатці в Харкові завершить роман про море.

Він прощається з кінофабрикою, але не з мистецтвом екрана, бо писатиме сценарії систематично, хоч не завжди з успіхом.

Письменника, що збирається писати для кіно, часто лякають специфікою. Для Яновського не існувало труднощів у освоєнні нового жанру.

Його проза кінематографічна своєю конкретною образністю.

Пейзаж його завжди в русі. І тоді, коли він — тло напружених боїв.

Написані Яновським сценарії складуть в майбутньому цілий том. Читаєш їх і дивуєшся, чому кінематографісти лишились байдужими до них? Він писав оригінальні сценарії і переробляв для кіно твори близьких йому художників. По книзі Лариси Рейснер написав сценарій про трудящих Гамбурга. Ще яскравіша його екранізація повісті Коцюбинського «Фата моргана». Він прочитав цей надзвичайний твір очима То-Ма-Кі. І по тій чарівній чуйності, яку виявив до геніального твору Коцюбинського, видно, який йому близький і дорогий той художник. Перечитаємо його «Царський острів», який має ще назву «Бородаті мисливці знаходять молодість». Як багато тут дотепної вигадки, блиску нестримної фантазії, безлічі кінематографічних знахідок! Сценарій «Фата моргана» він написав удвох з Павлом Долиною, вдумливим і культурним режисером, який і через багато років згадуватиме цікавий процес праці з молодим письменником. Кілька сценаріїв Яновський написав з Миколою Бажаном.

В ті роки в українській кінематографії працював відомий поет, високоосвічений і насмішкуватий Микола Кіндратович Вороний. Йому випадало знайомитись із сценаріями Яновського. І він, читаючи їх, журився:

— Краще б Яновський написав на цьому матеріалі повість. Яке тут багатство фарб і звуків.

Кінофільми тоді були ще біло-чорні і німі.

...Він приїхав до Дніпропетровська в якихось літературних справах. І завітав до театру. Там гастролювали франківці. Юрій любив збуджену святкову атмосферу театральних лаштунків. Побачивши знайомих письменників і артистів, що зібралися у веселе коло, підійшов до них, зацікавився:

— Яка причина ваших нестримних веселощів?

— Моя дочка приїжджає завтра з Києва. Приходьте, відсвяткуємо день її народження.

Артистка Ольга Горська виглядала такою молодою, що Яновський вирішив: її дочці років десять-дванадцять. І з'явився на родинне свято з відповідним подарунком: у довгастій рожевій коробці куняла лялька. Він трохи спізнився, гості вже сиділи за столом і подзвонювали чарочками.

— Моя дочка. Мріє бути артисткою! — сказала господиня, йдучи йому назустріч.— Тамаро, знайомся з молодим письменником. Він, як пишуть критики, романтик...

Перед Тамарою молодий красень з веселими карими очима, з хвилястим темно-русявим волоссям. Зніяковівши, намагається заховати за спину рожеву коробку.

Перед Яновським — невисока, граціозна, чорнява і чорноока дівчина. Вона розгублено дивиться на нього, тримаючи шматок булки у руці.

Але в ту мить вони обоє нічого не помічали. Стрілись їх погляди. І все.

Її звуть Тамарою!

У «Майстрі корабля», в своєму новому романі, він описує маленьке морське судно, якому дав ім'я «Тамара». Дивний збіг!

Вона зняла дашок з рожевої коробки і притиснула ляльку до щоки:

— Яка симпатична! Я зберігатиму тебе все життя!

Так воно й сталось. Ця лялька стала мовчазним супутником їх кохання.

Про любов він писав у повісті «Байгород»: «Вона щось таке, що підносить чоловіка вгору, і завмирає в нього дух, і мить він думає про вічність. Вона знає такі таємниці, що від них розривається серце, як стигла слива надвоє. Скільки людей співало їй, а вона, пишна, сходить сонцем, іде на небо, світить, б'є в очі, як у глибокий колодязь пустелі. І молодість дзвенить, як ранковий вітер над безконечними полями...»

Тоді він мріяв про велике почуття, і от воно прийшло. Невитрачена жадоба кохання, що жила в їх серцях, розквітала ніжно і могутньо.

В них багато спільного. І перш за все те, що обох змалку захопив театр.

Він з Єлисаветграда. Це загублене в степах провінціальне місто здавна театральне. Тут виступали великий негр Айра Олдрідж, великий угорець Ференц Ліст, до єлисаветградців приїздили Мусоргський, Лисенко, Скрябін... Маршрути Пушкіна, Шевченка, Міцкевича проходили через Єлисаветград. Звідси Іван Петров, перший творець образу Сусаніна на сцені, ним захоплювався великий Кобзар. Місцеві театрали називали своє місто «другими українськими Афінами», ставлячи на перше місце Полтаву, де творили Котляревський і Щепкін. Через Єлисаветград пройшов шлях до всесвітньої слави українського демократичного театру, в якому сяють імена Кропивницького, Заньковецької і трьох геніальних

братів Тобілевичів... Молодий Яновський заздрив тим, хто встиг побачити великих артистів у всьому блиску їх майстерності.

А Тамара сама з театральної сім'ї. Її дід — Юрій Юр'євич Горський — працював у різних російських і українських мандрівних колективах, один час очолював одеську групу, грав з Марією Заньковецькою. У батьків Тамари зберігалася фотографія — молоді Заньковецька і Горський у виставі «Невольник». На звороті фотографії рукою Марії Костянтинівни виведено смутний напис: «Доля грає людиною». Мати Тамари — Ольга Юр'ївна Горська — належить до тих ентузіастів сцени, що, залишивши хатній затишок, рішуче поринули в неспокійний мистецький світ, мандруючи з кінця в кінець України. А в 1921 році, коли молодий театр імені Франка виступав у Черкасах, надовго зв'язала свою долю з цим талановитим колективом. Вона зіграла там немало ролей, поміж яких дуже складна — Йокаста в трагедії Софокла «Цар Едіп». Щоб зрозуміти, як у театрі високо цінували її обдарування, пригадаймо, що в тій виставі у хорі виступали Варецька, Барвінська, Нятко, Рубчаківна, Юрський.

Тамара в тринадцять років уже була актрисою. В комедії Карпенка-Карого «Суєта» вона грала Матюшу. З цієї ролі починали і починають свій сценічний шлях немало дуже видатних в майбутньому артистів.

В п'єсі Гауптмана «Затоплений дзвін» Тамара зіграла свою однолітку з таким піднесенням, що чуйний до юних талантів Гнат Юра не стримав сліз.

Але кінчалися шкільні канікули, кінчались і її гастролі. Треба було вертатись до Києва і сідати за парту. Дівчинка прощалась зі сценою, з мамою, що продовжувала мандрувати по містах і селах України. І не тільки з ними. В тринадцятирічну дівчинку закохався артист і поет Леонід Чернов, високий, широкоплечий красунь. Коли вони вдвох гуляли по містечку, де виступав театр, дітлахи бігли за цією дивною парою і вигукували: «Матюшо! Матюшо! Катай гуси!»

Якось Леонід запропонував Тамарі, він називав її Марою, підписати угоду: коли їй мине шістнадцять років, вони поберуться. Дівчина погодилась.

Адже це ще так нескоро!

Він писав до неї листи. Палкі, у віршах. «Сьогодні зно-

ву в душі стоокій заграють хвилі, сьогодні кину в блакитне небо із ока хмару, гучним акордом завиють тугу автомобілі, сьогодні в Київ я проводжаю сестричку Мару».

І от Тамарі минуло шістнадцять років. Вона закінчила школу, продовжувала вчитись у балетному училищі відомого вихователя юних танцюристок Чистякова, почала працювати на водоканалі. Одружуватись з Черновим не збиралась. Мешкала вона на квартирі у майстра водоканалу, товаришувала з його сином, молодим слюсарем. Вони разом вертались з роботи, разом вечеряли, а потім ішли гуляти по київських садах. Парубок полюбив дівчину. Його чуття було чисте і цільне. Їй здавалось, що й вона покохала. Та це було тільки вдячністю за кохання. І от мати запросила її до себе, щоб разом одсвяткувати день народження дочки. Тамара прощалася з Києвом ненадовго, а довелось повернутися через кілька років.

Це сталося в Одесі. Вони — Тамара, Леонід, Юрій — стояли над урвищем на вузенькій смужці темно-червоної землі.

— Серця трьох,— зажурено всміхнувся Чернов, згадавши роман Джека Лондона. Тамара побігла вниз до моря.— Слухайте, Ю.,— наважився Чернов,— нам обом тісно! Давайте вирішимо справу примітивно: хто кого зіштовхне вниз?

Яновський засміявся. Це було до вподоби молодому романтикові. Схрестили руки, напружили м'язи...

Цей епізод через тридцять з чимось років згадає Петро Панч в одній із своїх новел, яку присвятить пам'яті Яновського. Ім'я Юрко в ній замінено на ім'я Роман: «Є всі підстави називати його оригінальною людиною. Він жив якось нешаблонно. І одружився нешаблонно: не звичайно покохав дівчину і взяв її за дружину, а виборов... Трапилось так, що маленька, з приємною усмішкою дівчина припала до серця не тільки Романові, а й його приятелеві. Вона знала про це, але не давала переваги ні тому, ні другому: обидва ставні, обидва дужі і вродливі. Навіть чуби в обох були однаково русяві, що, мабуть, найбільше вабило дівчину, бо сама вона була смаглява, як циганка. Роман і його приятель нізащо не хотіли поступитися один одному. Залишалося вирішувати справу тільки силою, і тому, коли вони якось опинилися на скелі біля моря, то почали боротися. Той, хто піддався б

і ступив хоч крок назад, полетів би вниз на гостре каміння. Це сталося б з Романовим суперником, коли б його в останню хвилину не утримав на краю безодні сам Роман. Все це бачила їхня дівчина і з того часу стала Романові за дружину. Вони потім і жили нешаблонно».

В ті чудесні дні потрапила їй до рук літературна антологія «За 25 літ». Та збірка починалася з Лесі Українки, Кобилянської, Мартовича, Стефаника, Черемшини і охоплювала творчість молодих тоді письменників: Копиленка, Панча, Сенченка, Головка. А от і він, її коханий, що завершує всі списки,— його прізвище на останню літеру абетки.

Який він юний на маленькій фотографії! Яка коротенька його біографія! «При всіх хибах перших творів Яновський відразу звернув на себе увагу безперечною загальною талановитістю, яскравістю фарб своєї художньої палітри, сильними своєрідними постатями своїх героїв, що не забуваються. Серед письменників наймолодшої генерації Яновський один з найнадійніших».

Ось який він, її коханий! Надія літератури! Її надія.

Одним подихом прочитала вміщену у збірнику новелу Яновського «Історія попільниці». Ту, побудовану як розповідь від першої особи, історію Тамара сприйняла як сторінку з автобіографії автора. У робітфаківця на столі стояла попільниця, яка зовнішнім виглядом нагадувала морську черепашку. В дійсності це кістка з лоба. З лоба жінки, що мала стати дружиною героя оповідання. Вона виявилась білогвардійською шпигункою, її схопили, «її вели на двір з наказом не стріляти, але вона вирвалась з рук, як скажена, і клинок не міг зупинитись...» Ох який він безстрашно-рішучий!

Тамара сиділа над розкритою книгою, повторюючи останнє речення оповідання: «Звук більше не продовжується. Він постояв у повітрі, як міраж».

І в цю мить вона почула в коридорі кроки свого коханого і його голос: «Масла я взяв півкіло, та ще ковбаси, а цукор у нас є! Приходьте вечеряти!»

Тамара заплющила очі: саме звучання його голосу, про що б він не говорив — про море, про хліб, про вірші чи дрова, її хвилювало. «Ну, швидше, швидше відчиняйтесь,— зверталась вона до дверей.— І я побачу його добре обличчя, його ласкаві очі!..» І двері відчиня-

лись. Як давно відомо, справжньому коханню підкоряється все.

Тамару цікавила кожна дрібниця з тих років, які він прожив до зустрічі з нею. Як мало радощів пізнали вони, доки доля не звела їх докупи! Дитинство обох було нелегке. Вона змалку у чужих людей. Він зростав у дружній сім'ї, але жилось сутужно. Хворобливий батько. Мати не стара, та застарена від постійних турбот селянка. Всі діти рано почали працювати. І він. Хоч дуже часто хворів.

«Уявіть собі, що ви лежите на операційному столі. На обличчя вам кладуть полотняну сітку, а потім тихо й поволі крапають хлороформ. Не забудьте при цьому, що руки ваші міцно прив'язані і ногами ви не можете зробити жодного руху. Велика рука вічності здавить ваше горло. Щось солодке, в'їдливе піде до вас у ніздрі. Це буде хлороформ...» Що треба додати до цього тяжко правдивого опису? Може, тільки те, що на початку оповідання Яновського «Туз і перстень» йдеться про його власні юні роки. Двічі хлопчаку доводилось лягати на операційний стіл в єлисаветградській лікарні — трепанація черепа.

Ця вимушена відірваність од хлопчачого колективу в школі і на вулиці гнітила його.

Третю операцію Юрію Яновському робили в Одесі. Хірурги тут були досвідченіші, ніж у Єлисаветграді. Хлопець відчув значне полегшення. І як вийшов з лікарні, побачив море. Відтоді вони з'єднались в його серці — море і радість.

Він захопився книгами, в яких живе море, книгами про мужніх, безстрашних людей.

Він весь час подорожує... звичайно, в уяві. Він побував у джеклондонському Клондайку, в пампасах Майн-Ріда, на жюльвернівських островах і далеких планетах Уеллса, Вальтер Скотт увірвався в його життя з гуркотом історії, громом бою, героїчним пишнослів'ям і плутаниною переходів у старовинних замках і романах... Дзвеніли шпагами мушкетери, жіночі очі таємничо синіли за чорною машкарою, дотепи спалахували, як ті фейєрверки, що ними єлисаветградські багатії прикрашували свої родинні свята.

Він читав про владу і злочини золота в Парижі і Нью-Йорку і щодня стрічався з огидною владою

і брудними злочинами господарів тодішнього Єлисаветграда.

Так світ книжних вигадок сполучався в його серці з враженнями реального життя.

І цей хворий хлопець в майбутньому стане співцем відваги. Герої його книг будуть мужні і хоробрі, мало хто з них помре в ліжку. Більшість на полі бою.

В цьому Яновський нагадує іншого видатного художника, теж дуже хворобливого чоловіка, автора «Острова скарбів». Але відмін між ними більше, ніж подібностей. Хворий Стівенсон знаходив розраду в пригодах, далеких від дійсності. Пересилюючи недуги, Яновський буде рватися до своїх мужніх сучасників.

А між тим коло його інтересів все ширшає. Незабутнім став для нього день, коли він стрівся з безстрашним запорізьким лицарем Тарасом Бульбою. Відтепер його не кличуть далекі прерії. Ось тут, в цих неозорих степах, що підійшли до самого міста, здійснювались надзвичайні подвиги. І не тільки в сивій минувшині.

Тамара Жевченко працює в харківському театрі «Березіль». Іноді грає майже безсловесні ролі. Але ті, що бачили вистави з її участю, не могли не помітити молоду актрису, яка виконувала своє маленьке діло з захопленням. Вона відчула тепле ставлення до себе першокласних майстрів театру — Амвросія Бучми, Івана Мар'яненка, Валентини Чистякової, головного художника театру Вадима Меллера, дуже талановитого і дуже красивого чоловіка; молодого режисера Бориса Балабана, якого за задирливу вдачу в колективі прозвали Півником. Звернув на неї увагу і керівник театру Лесь Курбас. Настав день, коли він почав готувати її на важку і відповідальну роль Маклени Граси — героїні блискучої п'єси Миколи Куліша.

Жила Тамара в театральному гуртожитку, в одній кімнаті з двома артистками — з Олею Пігулович і Лесею Станіславською, веселими, бадьорими, завзятими.

Яновський мешкав у маленькій кімнатці на Холодній горі.

Це був час, коли ті, що незабаром стануть класиками української радянської літератури, ще не мали своїх кабінетів. В одному з Копиленкових оповідань молодий письменник малює своє житло: «Кімната у мене романтична, вона в підвальному поверсі — кухня колишнього

хазяїна будинку. Напівтемна, нагадує печеру десь на високій горі, а гуркіт вулиць — то грім обвалів і громовиць...» В подібній кімнаті жив і сам Копиленко зі своїм шкільним другом Іваном Сенченком, а коли до Харкова приїхав Петро Панч, то він став третім господарем цього «творчого кабінету».

А Яновський поки забезпечив себе письмовим столом, працював на кухні біля вікна. За другим вікном творив його сусіда по квартирі Іван Микитенко, який став на той час батьком дуже галасливого сина і тому тікав з кімнати разом з героями своїх п'єс.

Коли ж Петро Панч придбав собі нового стола, свій старий — дошку на чотирьох ніжках — він подарував Яновському.

Дарунок Панча виявився дуже щасливим. За тим столом Яновський завершив «Майстра корабля», написав «Чотири шаблі», «Прекрасну УТ», «Думу про Британку» і свій найвидатніший твір — «Вершники».

В майбутньому романі «Мир» Яновський розповість, що «до нової хати Зайченки взяли стола старого, бо справа не в столі, а в тому, що на столі». Так і він, переїжджаючи вже разом з Тамарою в нову квартиру в письменницькому будинку «Слово», візьме з собою свій скромний стіл. Дійсно, справа в тому, що на столі. А на столі вже лежали перші розділи майбутнього роману, що прогримить у всьому світі.

В ті дні до Харкова прибули революційні письменники з різних країн Західної Європи. Разом з українськими письменниками вони виступали на великих заводах. «Серед них,— як згадуватиме Петро Панч,— відрізнялися двоє, майже однакового віку, високі на зріст, молоді, вродливі, тільки в одного очі горіли від гордості з перемоги Великої Жовтневої революції, а в другого — від успіхів соціалістичної системи». Це були Луї Арагон і Юрій Яновський. Вони здружились. Їх об'єднали пошуки нових шляхів у мистецтві, захоплення новаторством Маяковського.

Тоді ж Яновський стрівся з групою революційних німецьких письменників. Він ділився з ними своїми спостереженнями над далеко не завжди виправданими експериментами американця Джона Дос Пассоса, ірландця Джойса.

Німецькі товариші погоджувалися з ним: «Так, в тих

пошуках — розгублення перед капіталізмом. Тільки революційний зміст обумовить появу нової форми».

Яновський це добре знав. Саме революційний зміст його нового роману викличе народження такої нової форми, якої досі ще не знала література.

Він працює багато, весь у праці, відмовився од куріння, забороняє собі чарку вина. Завдяки турботам Тамари почав менше хворіти.

Молоде подружжя живе цікавим життям. Їм обом добре. «Ми стоїмо плечима до плечей, і світ відчинено, як двері!» — писав він.

Буржуазному романістові сімейне життя Яновських було б нецікаве.

Вони — однолюби.

Їх кохання народилось в травні і осені воно не знатиме.

Тамара вертається з театру. Уся кімната в квітах. Бузок. Гвоздика. Гілки квітучого мигдалю. Черемха. Стокротки. І братки, схожі на крильця метелика.

Молода жінка притискує руки до серця. Як ніжно привітав її коханий з днем народження! Але що робити, коли прийдуть гості? Квіти в усіх склянках, чашках, келишках.

Та роздумувати пізно.

У вікно влетіла пісня з «Майстра корабля»: «Живе хай веселий орел капітан, що в морі й повітрі веде караван!»

Друзі поспішають привітати подругу капітана.

Останнім приходить він сам. Затримався в книжковому магазині. Придбав для Тамари том комедій Мольєра, а для себе книгу — «М. В. Гоголь в листах і спогадах».

Коли малий Юрій почув у школі, що повне прізвище автора «Вечорів на хуторі біля Диканьки» Гоголь-Яновський, він спитав у батька, чи вони не родичі з великим письменником? І дуже засмутився, коли почув: ні. Та вже недалекий час, коли його вважатимуть одним з видатних учнів автора «Тараса Бульби».

І дорогу він любить, як Гоголь.

Коли б не треба було сідати до столу, Яновський був би вічним мандрівником.

Тамарі це легко зрозуміти. Вона ж з артистів! Відомо, що велика італійська артистка Елеонора Дузе народилась у поїзді — батьки її мандрівні комедіанти, а ве-

ликий український артист Марко Кропивницький і помер у поїзді по дорозі на гастролі.

І от вони вирушають удвох.

Коли гуляють по Одесі, чекаючи на пароплав, що повезе в казкову морську подорож, їх обличчя сяють од щастя. На цю пару звертають увагу всі, хто з нею стрічається. І на пароплаві Яновський і його дружина викликають зацікавленість у багатьох пасажирів, а поміж них Олександр Таїров, що в майбутньому поставить п'єсу Яновського «Дума про Британку», і Михайло Романов, що дасть сценічне життя його п'єсі «Дочка прокурора».

Цей високий стрункий красень і його низенька чорнява супутниця виглядають так, мов зійшли з сторінок романів Олександра Гріна.

Вони повертаються до Харкова. Та невдовзі Яновський знову збирається в путь.

Чотири письменники — Микитенко, Копиленко, Смолич і він — подорожують по Україні...

Яновський влаштовується на парусному судні «Товариш», що плаває по Чорному морю.

Далі відбувається його перша зустріч з Донбасом, що стане героєм багатьох його творів — новел і поезій, п'єс і романів.

Він пише з дороги досить часто. Листи короткі, ділові. Іноді в сухувату розповідь про бачене прорветься струмок ніжності, який негайно ж наткнеться на гострий камінець іронії.

Так, листи Яновського до рідних, до друзів ділові, короткі. Та саме він створить вражаючої художньої сили новели в формі листів; саме його «Лист у вічність» — розділ в романі «Вершники» — має право на поважне місце в хрестоматії найвидатніших зразків художньої прози.

Листа написано різним чорнилом. Синім, чорним, знову синім. Його почато в одному місті, продовжено в іншому, а закінчено в Горлівці на пошті — там до послуг відвідувачів пропонувалось зелене чорнило.

Яновський розповідає про зустрічі в Донбасі:

— Як тут добре знають нашого Сосюру!

У Горлівці він познайомився з талановитим і запальним Борисом Горбатовим. І перебув з ним одну ніч в місцевому будинку приїжджих.

Колись він мріяв про дивні зустрічі в придорожніх корчмах з екстравагантними назвами «Усмішка пірата» чи «Борода дикуна». Тепер він чує від скромних командировочних такі захоплюючі історії, що й не снились Стівенсону.

Його подрузі важко без нього, і вона розкриває якусь із книжок Яновського.

Які вони нещасливі в коханні, його герої! І отой хороший політрук з «Історії попільниці». В кого він закохався! А ця Ма? Вона виявилась звичайнісінькою київською міщанкою, що стала співучасницею бандитської зграї. А Тайях! Легка в своїх почуттях і трагічна в своїй самотності. Звичайно, смішно ревнувати чоловіка до вигаданої героїні. Але все ж Тамару цікавить, чи дійсно була тоді в Одесі така танцюристка?

Підстав до ревнощів у неї не було, хоч її друг не був байдужим до краси жіночої.

Більш підстав мала вона ревнувати Юрія до його друзів. Заради них міг він залишити її одну на цілий вечір. І перш за все, коли покличе Сашко.

Якось вона поділилася з друзями Яновського враженнями від своєї першої зустрічі з великим митцем:

«Я часто уявляла собі, як стрінусь з Довженком. Мені дуже хотілось, щоб він побачив у мені хоч і скромну, але все ж серйозну, статечну дружину відомого письменника. Хотілося надати і належного вигляду своїй не дуже імпозантній постаті. Надягти, наприклад, черевики з найвищими каблуками, які тільки в мене були. І взагалі грунтовно підготуватись до такого відповідального іспиту... У театрі «Березіль», в якому я тоді працювала, багато уваги приділяли спорту, акробатиці, танцям. Для рев'ю, яке мало йти наступною прем'єрою, готувався велосипедний атракціон. Він виконувався нашими молодими акторами. Була зайнята в ньому і я. Це був майже цирковий номер, і ми тренувались вдень і вночі... Прибігла я на півгодини додому пообідать. І, щоб не витрачати багато часу, не переодяглась у театрі. Накинула на себе пальто, підкачала тренувальні шаровари. На мені був старенький світер з витягнутими рукавами, а на ногах спортивні бутси, руки вимащені маслом, що ним я змазувала машину. Подзвонила. Двері мені відчинив Юрко. Він, значущо посміхаючись, сказав:

— А в нас Сашко!

Я кинулась назад до дверей, але відступ мені було відрізано.

Юра схопив мене за руку, потягнув до кімнати і поставив перед Довженком. Я тільки й могла сказати:

— Ой, та в мене ж брудні руки.

І, вивернувшись, метнулась у ванну. Але, як на гріх, води в крані не було.

— Давайте я вам зіллю,— почула я металевого тембру голос. І Довженко з'явився у ванній, взяв глечика з водою й почав зливати на руки.

Після обіду Довженко вмостився з ногами на тахті й словами: «Слухай, Юро»,— почав свою розповідь.

То була якась злива образів, характерів, ситуацій. Все це оздоблювалось доброю порцією українського гумору. Наче рукою надзвичайного скульптора виліплюється обличчя героя, стикаються у неймовірнім протиріччі людські долі. Пливе перед очима величний пейзаж, і на його тлі раптом народжується пісня...»

Мине небагато часу, і її капітан знову вирушає в подорож. Тепер він мандрує в південних степах. Листи з Дніпрогесу сповнені захвату від звершень нащадків запорожців. Пішки її капітан теж любить мандрувати. Удвох з угорським письменником Мате Залкою, майбутнім легендарним генералом Лукачем, міряє ногами полтавську землю... А тоді знову додому, до своєї коханої, до свого рукопису, що наближається до завершення.

В меблевому магазині Тамарі сподобалось простеньке крісло, вдалий вироб місцевого Кола Брюньйона.

Для Юрія.

— Я сама,— спинила вона якогось неохайного чоловіка з синім носом, що запропонував піднести.

Взяла крісло і вийшла на вулицю. Почався дощ. Ще не дійшла до рогу, коли над Харковом зашуміла злива. Тамара підняла крісло над головою і пішла під ним, як під парасолькою. Не вважайте це відвагою. Про мужність цієї маленької жінки ще випаде почути.

Він працює. Пізня ніч. Влаштувавшись у кутку тахти з книжкою, Тамара кидає на нього обережні погляди. Який він красивий! Як прекрасно він описав людські руки в своєму романі. Які красиві його руки, руки селянського сина, що сам змалку немало попрацював коло землі!

— Тихий Вітер! — шепоче Тамара, повторюючи прі-

звисько, що дала Кіхані жінка, яку він кохав.— Мій капітане!

Він недочуває на одне вухо — наслідок хвороб у дитинстві, але враз озивається до неї:

— Ви щось сказали, Тамаро?

Вони звертаються одне до одного на «ви».

Тамара жартує:

— Нарешті я знайшла своє місце в житті, мій лицарю. Я ваш вірний Санчо. Працюйте і ні про що не думайте: ні про гонорар, ні про видавничі клопоти. Мені обіцяють підвищення зарплати.

Сміху в їх маленькій кімнатці багато. Він може повторити слова Кіхани: «О-го-го-го! Мені аж соромно почувати себе таким повним. Я й віддав би комусь частину моєї радості, та боюсь, що та людина може пропасти від сміху!»

Тамара легко ввійшла в літературне середовище. Вона здружилась з обома Валеріанами — прозаїком Підмогильним і поетом Поліщуком, Майком Йогансеном — своєрідним письменником, що більше шукав, ніж знаходив. І чарівником Остапом Вишнею.

Вихиливши в них чарочку світлого вина, Вишня неодмінно виголошує:

— Люблю Юрочку і Юрочкину походочку.

Він любив «походочку» Яновського і в літературі.

У них часто бували дотепний і добрий Василь Чечвянський, гостро спостережливий Вухналь, зосереджений Вражливий.

Та найбільше здружився Яновський у Харкові з Кулішем.

Саме Микола Куліш, людина цікавого і нелегкого життя, відіграв велику роль в збагаченні літературних смаків Юрія. Яновського захоплює надзвичайне багатство прози Шевченка. Він одкриває для себе нові скарби української класичної новели від Квітки-Основ'яненка і до свого сучасника Степана Васильченка. Він занурюється в мудру епопею Горького «Клим Самгін». Перечитуючи Коцюбинського, по-новому бачить великий зміст невеликої новели — «Подарунок на іменини»: навіть у негідній сім'ї поліцая і повії маленька істота ненавидить лад насильства і несправедливості, тягнеться до майбутнього!

Його вражає мужня романтика «Лістригонів» Купріна.

Привертає увагу карбована проза і іронічна усмішка Проспера Меріме, шукача цільних, вольових характерів.

Коли Артем Веселий, своєрідний російський письменник, прочитав роман Флобера про Емму Боварі, йому здалось, що він захитався від захоплення.

Щось подібне сталося і з Яновським. Він вчиться у Флобера вимогливій увазі до кожного речення.

Він зачитується романтичними повістями Всеволода Іванова, Бориса Лавреньова, романами бурхливого Артема Веселого, стриманого Володимира Лідіна, дотепно спостережливого Валентина Катаєва, суворо правдивого Федора Гладкова. Для нього зразковими є твори Костянтина Федіна, що поєднує шукання нової форми з традиціями російської класики. Його вражає могутній талант Михайла Шолохова, мудрість героїв Леоніда Леонова. Герої раннього роману Паустовського «Романтики» близькі родичі героям «Майстра корабля», вони мрійники і шукачі, вони закохані в море, і в їх коханні неспокій морських хвиль.

Під час одного свого перебування в Москві Яновський потрапив на виставу «Список благодіянь», яку показував театр Мейєрхольда. В антракті Михайло Кольцов познайомив гостя з України з автором п'єси. Яновський давно привернув увагу Юрія Олеші, так само як автора «Майстра корабля» цікавив автор роману «Заздрість».

Про виставу вони не говорили. Олеша не питав, чи сподобалась п'єса, він був надто вимогливий до власної творчості. Яновський надто делікатний в оцінках чужої праці.

— Я чув, що ми земляки,— сказав Яновський, уважно розглядаючи суворе обличчя драматурга.— Я теж з Єлисаветграда.

— Я не пам'ятаю цього міста. Але іноді чомусь уявляється вікно кімнати, в якій ми тоді жили. У вас залишилось враження від того першого вікна, з якого ви побачили світ?

— Здається,— неуважно відказав Яновський.— Я хотів розпитати вас про інше. Я знаю, що ви були добрий знайомий Олександра Гріна.

— І ви належите до поклонників цього дивного таланту? Грін був людиною подвійного життя — він зазнав багато злигоднів, книги ж його сяють щастям.

— От ви сказали про вікно. Флобер якось зауважив,

що вікно в провінції заміняє і театр, і прогулянку. Але з вікна іноді можна побачити і те, що байдуже проминеш на прогулянці і до чого байдужа сцена. Грін бачив життя з свого вузького, ніби воно в середньовічній вежі, вікна. Може, це ілюмінатор на кораблі, що пливе, в залежності від сили вітру, чи надто швидко, чи дуже повільно. Я чув, що в кімнаті, де жив Грін, до стіни було прикріплено шматок дерева від корабля. Письменник дивився на нього і чув хвилі океану. Кажуть, Грін тікав од дійсності, кажуть, Грін своїми вигадками може погано вплинути на молодь, відвернути її увагу від активного життя. Але хіба казковий світ Гріна не сповнений боротьби зі злом, несправедливістю, брехнею, хіба в ньому не повстають бідаки проти влади грошей, благородні серця і чесні руки — проти золотих мішків? Дарма, що псевдонім письменника схожий на іноземне прізвище і такі ж незвичні для нашого вуха імена його героїв і назви міст, де вони живуть. Струмочок творчості Гріна тече по великій країні нашої класичної літератури. Зовсім недавно я відкрив для себе одного з вчителів Гріна — автора «Лістригонів»... Щоправда, Грінова фантазія, як його Фрезі Грант, надто легко біжить по хвилях життєвих явищ, часто вона відривається від реальної дійсності. Але кращі його книги — крилаті.

— Мені нема що додати до цього,— сказав Олеша,— може, тільки одне: Грін був би дуже щасливим, почувши ці слова автора «Майстра корабля»...

В творчому процесі багато важать два коротенькі слова: «що» і «як». Про що писати і як писати.

Уже було всіма визнано — Яновський добре уміє «як». А «що»?

Він занурюється в легендарне життя Артема, і це дає йому багатий матеріал для «Вершників», перед ним людина-приклад Михайло Фрунзе, якому у «Вершниках» він теж присвятить кілька хвилюючих сторінок. Він вивчає біографії Свердлова, Калініна і Дзержинського. Образ залізного лицаря революції буде в багатьох його творах. І в сценарії «Пристрасть», який написано разом з Бажаном. Відважна дівчинка в романі «Жива вода» схоче назвати підпільну антифашистську групу «дзержинцями». Одного з юних героїв «Київської сонати» названо на честь Дзержинського — Феліксом.

Яновський досі не працював так багато і так напру-

жено. Немов готується до іспиту перед читачем. По десять-дванадцять годин просиджує за письмовим столом. Його не побачиш ні в гостях у друзів, ні на письменницьких зборах.

Приналежність Яновського до одного з численних тоді літературних угруповань було викликано більше дружніми відносинами, ніж спільністю ідейної платформи. Адже у Вапліте зібрались письменники на диво різні. Не менш підстав мав Яновський приєднатись, скажімо, до «Нової генерації», що об'єднувала представників «лівого» напрямку. І в цій компанії зібрались дуже відмінні творчі працівники. Але од «Нової генерації» Яновського одштовхнула метушливість багатьох її учасників: в галасливих промовах легше, аніж у творчості, доводити своє авангардне місце в літературі.

Відбувається черговий виступ «Нової генерації». Головує Михайло Семенко, давній друг Яновського. Молодий критик і нарисовець Олекса Полторацький, розмахуючи довгими, як крила вітряка, руками, закликає присутніх бути новаторами в побуті. На нього перелякано дивиться з президії Шкурупій, який, хоч відважно перекрутив своє ім'я Георгій на Гео і оголосив себе «королем футуропрерій», був лагідний і скромний чоловік.

Яновський всміхається:

— Слід вам, шановні друзі, взятися за глибоке вивчення життя, за натуру.

Герої його нового роману — наслідок глибокого вивчення історії, конкретних умов, в яких відбувалися події. А один з героїв — його близький друг.

Микола Куліш часто розповідав Яновському про своє важке дитинство. Це лягло в основу цілого розділу роману «Вершники». Данило в романі теж письменник. І саме йому буде доручено врятувати «залізну троянду» — символ безсмертя.

Дмитро Фурманов інакше писав про громадянську війну, ніж Олександр Малишкін. Герої «Конармії» Бабеля не схожі на воїнів революції, яких описував Лавреньов. Всеволод Іванов інакше розкриває пафос громадянської війни, ніж Андрій Головко, чи Петро Панч, чи Артем Веселий. І це все яскраві художники з своїм баченням світу, своєю гостро індивідуалізованою манерою розповіді, своїми героями. В літературі вже існувало немало видатних книг, присвячених тим безсмертним

рокам, коли Яновський виступив зі своїми «Вершниками». Але його роман був новим словом. Він захопив не тільки знавців літератури, але й широкого читача своєю революційною романтикою, своїм пристрасним голосом нечуваного тембру.

Розміром «Вершники» належать до найменших романів у світовій літературі. Своєю художньою силою — до найвищих досягнень. Відомі слова Павла Тичини про те, що ця книга була свідченням зрілості української радянської прози. «Юманіте» назвала творця «Вершників» українським Гомером. Арагон, високо оцінюючи роман Яновського, твердив, що і Стендаль приєднався б до його думки. Вишневський відчув у «Вершниках» живий дух Тіля Уленшпігеля. Олесь Гончар порівняє їх із «Словом про Ігорів похід».

В українській прозі це було таке ж визначне явище, як п'єса Олександра Корнійчука «Платон Кречет» в драматургії, як «Героїчна увертюра» Віктора Косенка, як «Червона зима» Володимира Сосюри, як вірші про партію Павла Тичини, як оди на честь Соціалістичної Батьківщини Максима Рильського, як серія пейзажів, присвячених Дніпрогесу, Олекси Шовкуненка...

«Вершники» принесли йому визнання і славу. Їх перекладають на мови братніх республік, ними зачитуються прогресивні письменники світу.

Але перепочинку Яновський собі не дозволив.

В його планах — великий історичний роман. Він збирається писати книгу про робітничий клас, яку хоче назвати «Капітани», мусить дати волю своїм численним новелістичним задумам.

У жовтні 1935 року Яновський повернувся з чергової подорожі по Україні. Вражень так багато, що йому треба негайно поділитися ними. Він пише листа до керівників більшовиків України С. Косіора і П. Постишева, в якому розповідає про те нове, що випало бачити в містах і селах.

Павло Петрович Постишев відповів йому теплим листом, в якому побажав нових творчих звершень.

В ті роки Яновський був у центрі літературного життя. Його запрошують переселитися до Києва.

Вдруге відкриваються Яновському вулиці і завулки міста його юності. Він повернувся сюди з сивизною на

скронях, але тим же завзятим і невтомним шукачем нових шляхів у мистецтві.

На його столі нові папки. В одних з них — начерки, образи, задуми майбутніх новел, в інших — вже закінчені твори.

Як назвати нову книгу?

Остап Вишня до своїх творів винайшов найбільш відповідну назву — «Усмішки». Яновський охрещує свою нову збірку — «Короткі історії».

«Хіба звичайна ввічливість не вимагає, щоб письменник був лаконічним?» — запитував Анатоль Франс. Новела задовольняє цю вимогу, значний зміст можна висловити небагатьма словами.

Альфонс Доде писав про прогресивного французького письменника Жюля Ренара, що той може створити літературне диво на кінчику нігтя.

Яновський належав саме до таких майстрів.

Читаючи його новели, бачиш, як грають їх м'язи, чуєш їх подих. Кожне речення пружне, гнучке. Кожна новела має свій голос, свій характер.

І разом з тим увесь цикл дуже цільний. Це діти одного батька, але не близнята. Ця маленька книжка — своєрідний підручник для письменника-новеліста. В ній Яновський щедро ділиться своїм досвідом, відкриваючи різні можливості новели.

— То ти ходиш? Це добре! Ти славну долю вибрав собі, соколе. Так і треба: ходи й дивися, надивився, лягай і вмирай — от і все! — повчав старий Макар Чудра.

Учням великого Горького чуже пасивне споглядальництво. І «Короткі історії» одного з них не тільки сповнені нового життя, вони — зброя в боротьбі за нове життя.

Новелу звуть сестрою драми. Яновський не забуває її сестри — працює над п'єсою, над сценарієм.

В жанрі роману в нього велика перемога — «Вершники». В жанрі драми теж успіх — театр імені Франка поставив п'єсу «Потомки». А в кіно? Які тут діла в То-Ма-Кі?

Після того як його сценарій «Золоте весілля» лишився в архівах кіностудій, він вирішив одмовитись від цього давнього захоплення. Але коли режисер Ігор Савченко взявся за його «Вершників», то Яновський враз забув про переживання. І неспокійний світ кінофабрики знову

заполонив його,— він бере активну участь в роботі над фільмом.

Його турбує, як поставиться до Чубенка автор «Щорса»? Настане день, коли він наважиться спитати Довженка про новий фільм.

Довженко стримано всміхається. Його чарівна усмішка цього разу лякає письменника. Невже зараз доведеться почути щось різке?

— А вас, Юрію, ніколи не дивувало, чому я не беру в роботу якийсь з ваших сценаріїв? Я люблю ваш роман. Але не бачу змоги перевести його словесне багатство на мову екрана і не втратити при цьому його високого звучання. Ви самі вже ніколи не зможете написати роман у цьому ж плані. Як кожен шедевр, він неповторний. А з фільмом я вас вітаю. Його цікаво дивитись. Ігор вміє робити картини, перед ним ще довгий шлях.

Історичний вересень 1939 року.

Яновський збирається до визволеного[3] Львова. Він поповнює коло героїв своїх коротких історій новими персонажами — колоритними постатями західноукраїнських трудящих.

І от знову Одеса, місто, в якому він мріяв про справжнє кохання. Зараз його кохана з ним.

За будинками синіє море. День пекучий, і письменник тримається ближче до стін. Назавтра вони вирушать морем на Феодосію.

А тим часом Яновський хоче відвідати друзів, що працюють і відпочивають на околиці Одеси, у невеличких будиночках над морем.

Літератори сиділи на березі і чекали на негоду, в спеку працювати було важко. Навколо бринів золотий день, морський простір цвів, як степ, і безнастанно мінялися фарби ясного неба.

— Чорнило висихає, папір жовтіє, і линяє недокінчений рядок,— сказав Яновський, з'являючись на кручі. Його висока струнка постать чітко вирізьблюється на фоні рожевого неба і блакитної рівнини моря.— Краще б написали колективний роман. Скільки тут прозаїків!

— А ви сюжет підкажіть,— відповів дебелий повістяр, ледачо повертаючись з боку на бік.

— Живемо далеко від гомінкого світу,— поскаржився нарисовець,— газети тільки надвечір приходять, а у нас тут які події?

— Сюжети, сюжети! Ви самі добре знаєте, що не вони все вирішують,— сказав Яновський.— Можна накрутити дуже хитру історію. Вона здивує, навіть захопить на час читання, але забудеш про неї, як перегорнеш останню сторінку. А ви б почали звідси, з цього пляжу. Що це сріблиться на хвилях? О, Едгаре По, покровителю всіх пригодницьких авторів! У старій темно-зеленій пляшці папірець. Що це? Послання від моряків, що зазнали аварії?

— Я певен,— сказав повістяр,— що цю пляшку кинули в море з іноземного корабля. В ній привіт од матросів.

— Ні, то рибалка вклав у пляшку листа до своєї коханої, що мешкає на Великому Фонтані,— не менш авторитетно сказав нарисовець.

Сюжет закрутився.

Вранці кілька літераторів разом з Яновським поїхали в центр міста. У кожного свої справи.

— А ви куди? — спитали товариші у Яновського.— Вже в порт?

— Хочу відвідати редакцію «Моряка», мені треба перегорнути комплект газети, в якій співробітничали Багрицький, Бабель, Катаєв, Паустовський. В ній і тепер вміщуються цікаві розповіді про людей моря.

В Коктебелі вони оселилися в білому будинку, схожому на корабель. Стіл, за яким писав Яновський, стояв навпроти вікна, було чути плюскіт неспокійних хвиль.

За тим столом він одсвяткував свій тридцять восьмий серпень. Привітати його прийшли Юрій Кримов, Віссаріон Саянов, Степан Тудор, Борис Ліхарєв... Кожен приніс в дарунок якусь книгу, чи блокнот, чи квітку. Та найцікавішими дарунками були ті історії, що їх розповідали гості.

Сідало сонце. Зачаровані цією картиною, письменники замовкли, і в цю мить на крайнебі з'явився парус, виник і зник за високою хвилею. І вже можна було думати, що він тільки привидівся

— Ясно-червоний парус! — прошепотіла Тамара.— Може, ще хтось поспішає на наше свято.

Назавтра Яновський поїхав у Старий Крим. Там поховано Олександра Гріна. Постояв кілька хвилин біля пагорба, а тоді, діставши з кишені великий складаний

ніж, який позичив у садівника, почав розчищати стежку біля могили від чагарника.

— В бібліотеках стежки до його книг не заростають,— пробурмотів Яновський, витираючи спітніле чоло...

Помер батько Яновського. Після цього він і Тамара з іще більшою ніжністю ставляться до Марії Михайлівни Яновської, яку давні друзі звуть Половчихою, на честь старої героїні з роману «Вершники», до брата Миколи, до сестер — Олени і Таїсії.

Часто Яновський просить Тамару прочитати вголос якесь місце з його новели. Він вірить в її художні смаки. Але коли вона радить переробити рядок, насторожується:

— Ох актриси, актриси, вам би все ефектні сценки!

Після кількарічної перерви Тамара Жевченко знову працює в театрі. Вона легко і швидко увійшла в життя нового для неї колективу.

Павло Постишев багато тепла свого серця віддавав маленьким киянам. Він подбав і про те, щоб незграбне приміщення на вулиці Карла Маркса, де колись був цирк, а потім розміщувались різні артистичні трупи, перетворилося на красивий і затишний театр для дітей.

В театрі зібрався цікавий колектив артистів, і з багатьма з них — з Ростом, Павленом, Раїсовою, Нелідовим, Омельчуком — Тамара здружилась. Вона виступає в «Доходному місці», рецензії високо оцінюють її роботу, а найвимогливіший з критиків, її Юрій, сказав:

— Ви розумно намалювали образ обмеженої дівчини!

Щовечора він чекає на неї біля театру. Вертаються додому повільно, щоб артистка встигла відпочити.

Новий її успіх у п'єсі Копиленка «Десятикласники», вона готується до праці над «Міщанами» Горького.

Яновський частий відвідувач театру для дітей. І разом з його художнім керівником Костем Кошевським мріє про нові вистави.

Павло Тичина познайомив Юрія Яновського з художником Олексою Шовкуненком. Олексій Олексійович добре знає життя півдня України, де відбувалися події «Вершників». Вони обидва — письменник і художник — закохані в море, вміють відчувати красу і природи, і заводу.

Довженко познайомив Яновського з Володимиром Заболотним.

— Послухайте, друзі,— сказав якось кінорежисер до

письменника і архітектора.— Нам треба вирушати на село. Не на екскурсію, не на відпочинок. Надовго. Працювати. Невже я не впораюсь з обов'язками голови колгоспу? А яка потреба в архітекторі! І для письменника знайдеться цікаве діло. Ми будемо перші, а тоді вирушать у села наші товариші. Згода?

І, не чекаючи на їх відповідь, сказав упевнено:

— Згода!..

Нові задуми тривожать письменника. В новій папці начерки, схеми образів, прізвища майбутніх героїв. Він уже повторює свої давні рядки: «Благословіть почати щирий труд, що відчинив би далину, як двері. Довірте недостойному перу достойне слово ставить на папері...»

Але вже лишились години до 22 червня.

На західних кордонах нашої Вітчизни вставали заграви війни, коли, од болю і гніву стуливши губи, Олексій Толстой завершував трилогію «Ходіння по муках».

«Нинішньої ночі перемінився світ,— писав Довженко,— 190 мільйонів наших сердець затремтіло від гніву і обурення, запалала ненависть до фашизму...»

Іван Ле закрив папку з рукописом роману «Історія радості», який готував до нового видання, і разом з великим колективом українських письменників пішов воювати за те, щоб до радянських людей повернулась радість мирної, вільної праці.

— Ніби так далеко це було,— каже Андрій Головко, відкриваючи мітинг у Будинку літераторів,— ми знайомились з сільськогосподарською виставкою в Москві і згадували звернення Шевченка до вчених створити машини, щоб полегшити працю селян... Тепер ми вимовляємо інші слова Кобзаря: «...І вражою злою кров'ю...»

В темряві блиснуло бронзове, наче мокре від сліз, обличчя Кобзаря.

— Прощай, Тарасе, до щасливої зустрічі!

Машини мчать на фронт. Третя година ночі з 25 на 26 червня 1941 року.

Скоро світанок. Яновський почув вибухи і глянув у вікно. Над містом йшли фашистські літаки. Письменник підходить до книжкової шафи, торкається рукою борту маленької бригантини, що вже кілька років пливе в його кабінеті під повними вітрилами. Він повертається до письмового столу.

«Війна наважилась переступити наші священні кордони,— пише Яновський,— фашизм насмілився скерувати криваву війну на нашу Радянську державу...»

Фронт наближався до Києва.

На екранах київських кінотеатрів герой «Вершників» Чубенко продовжує знищувати ненависних заброд.

А його творець разом з іншими письменниками та їх сім'ями збирається на схід.

— І не вагайтесь! — наказує Тамара.— З таким здоров'ям ви тільки заважатимете працівникам фронтових редакцій. Невже самі не розумієте?

В Уфі він писав за вікном, свого столу ще не мав:

«Я вас розумію, товариші! Людині страшно, коли горить її домівка. І її добро — чесне, трудове, колгоспне добро — горить на землі. Я сам підпалив хату. Зелений мій сад почорнів на землі...» Так починається його перше оповідання, написане на початку війни. Мине небагато часу після її переможного завершення, він напише роман, присвячений відбудові. На місці спаленої хати буде зводитись нова. Заквітує сад. Повернеться щастя мирної праці.

На початку своєї творчості він видрукував у київській газеті «Більшовик» оповідання про звірства німецьких окупантів і назвав його «А потім німці тікали». Ці слова звучать як логічний висновок, як справедливий присуд. Він міг почати тією ранньою новелою цикл своїх сповнених віри в перемогу оповідань періоду Великої Вітчизняної війни. Більшість з них побудовано в формі листів: лист радянської матері на фронт, лист братам-українцям в Америку, лист партизана Карпа Макодзьоби до генерала фон Лейєра, лист солдата дивізії СС в Німеччину...

Його новели звучать гнівно і пристрасно, як виступи Олексія Толстого, Олександра Довженка, Павла Тичини, Олександра Корнійчука, Іллі Еренбурга, Максима Рильського, Олексія Суркова, Ванди Василевської, Миколи Бажана, Андрія Малишка, Василя Гроссмана...

Їх часто читають по радіо відразу ж після повідомлення Радянського Інформбюро.

В них народний оптимізм, гострий гумор. Коли один з читачів сказав йому про це, письменник відповів:

— А інакше не можна, я ж працюю в Уфі. Тут воював Василь Чапаєв, у нього слід вчитись волі і сили. Тут воював

і Ярослав Гашек, як же не використовувати зброю сміху!

Над засніженою Уфою народжується вузенький місяць. Складені з великих зрубів старі будинки в сутінках виглядають похмурими. У демісезонному пальті, хутряній шапці і валянках Яновський відгрібає від дверей сніг.

— Гляньте, Тамаро, хіба не помічаєте, як я зміцнів?

Ох ці недуги! Як ніколи, він злий на своє хворобливе тіло. Але не минає і дня, щоб він не збирався прощатись з Уфою. Він пише до Петра Панча, який працює в прифронтовій Москві на радіо, готуючи передачі для українських партизанів, просить надіслати виклик. Без цього тоді не можна було приїхати до Москви.

Його, безпартійного літератора, призначають відповідальним редактором єдиного тоді журналу українських письменників. Яновський розвиває величезну енергію, щоб зробити «Українську літературу» трибуною борців з фашизмом. На початку 1942 року перед ним уже лежить пухка верстка.

Перший номер нового журналу «Українська література» відкривається зверненням мітингу представників українського народу.

Потім надруковано «Слово про рідну матір», вірш, який Максим Рильський виголосив на тому мітингу. Як бойовий заклик звучить рефрен вірша Павла Тичини: «За кров, за знущання, руїну — за все ми відплатим тобі. Ніколи ти нашу країну не зломиш у цій боротьбі». Далі йдуть «Воєнні листи» Юрія Яновського, проза Петра Панча, Олександра Копиленка, Натана Рибака, вірші Володимира Сосюри, Михайла Стельмаха, статті істориків Гуслистого, Петровського, Дядиченка, Супруненка. Журнал надає сторінки для спогадів М. Рильського про композитора Лисенка, вміщує статті П. Тичини про Івана Франка, П. Козицького — про українську музичну культуру, І. Кочерги — про український театр, К. Трохименка — про українське малярство.

За багатством і різноманітністю матеріалу це не просто один номер журналу, а вміло спланована маленька енциклопедія минулого і сучасного української культури.

Одна за одною приходять трагічні звістки: смертю хоробрих поляглй — улюбленець юних читачів Микола Трублаїні, давній товариш по літературі Яків Качура, один з талановитих повістярів молодшого покоління Олекса Десняк, поет Кость Герасименко... «Солдат на

землю падає від куль,— його життя іще летить вперед»,— писав він колись.

Яновський завітав до відповідального секретаря уфімської газети. Він швидко прочитує останні телеграми з-за кордону. Йому не треба було затримуватись над повідомленнями з Нью-Йорка і Лондона, щоб зрозуміти: ні, не видно справжньої активності наших союзників. А цю коротеньку телеграму він прочитав не раз і не два. Вона дуже засмутила його. Вона повідомляла про самогубство німецького письменника-антифашиста Стефана Цвейга. Він залишив свою батьківщину, коли там запанувала гітлерівська чума. Смертоносне жало фашизму наздогнало Цвейга в Бразілії, куди він емігрував. Куди ж далі? Він пішов з життя.

Яновський присів до столу, закривши обличчя долонями. Він давно захоплювався тонким талантом художника, якого шанували Горький і Роллан, який любив нашу країну.

— У вас якась біда? — співчутливо спитав секретар редакції, побачивши, як зблід Яновський.— Лягайте на канапку, відпочиньте.

— Спасибі, вже пройшло.

Він вийшов на вулицю, йому хотілось побути на самоті. Справа не тільки в тому, що на світі немає більше автора «Амока», своєрідних розвідок про Льва Толстого і Федора Достоєвського, Діккенса, Бальзака і Ромена Роллана. Життя людське не вічне, але чому Цвейг не витримав, не дочекався, поки над землею засяє сонце миру!

А назавтра він почув про таке. В одному підрозділі відбувалися комсомольські збори. І от протокол, коли буденним тим словом можна назвати ці кілька обпалених вогнем сторінок.

Слухали: Про поведінку комсомольців у бою.

Ухвалили: В окопі краще померти, але не піти з ганьбою. І не лише самому не піти, але зробити так, щоб і сусід не пішов.

Запитання до доповідача: Чи існують поважні причини відходу з огневої позиції?

Відповідь: З усіх поважних причин лише одна братиметься до уваги — смерть.

Зважаючи на двадцяту ворожу контратаку, доповідач од заключного слова відмовився.

Наприкінці зборів для довідки взяв слово молодий командир роти, який сказав:

— Я повинен внести певну ясність у виступ комсорга. Він багато говорив тут про смерть і сказав, що Батьківщина вимагає від нас смерті в ім'я перемоги. Він, звичайно, не точно висловився. Батьківщина вимагає від нас перемоги, а не смерті. Так, дехто не повернеться живим з поля бою,— на те і війна. Герой той, хто розумно і хоробро помер, наблизивши годину перемоги. Але двічі герой той, хто зумів перемогти ворога і лишився живий...

Юнак, недавній школяр, він розв'язав питання життя і смерті. Він обрав шлях напруженого бою і перемоги. Він переміг, а тепер про нього треба розповісти так, щоб на ввесь світ засяяло його безсмертне серце...

Яновський один з редакторів альманаху, який підготували письменники України до 25-річчя Великого Жовтня. Його обов'язки полягають в тому, щоб з великої кількості оповідань і нарисів одібрати найкраще. Але він охоче перечитує і поетичний відділ майбутнього збірника «Україна в огні».

Ніч. Тиша. Перед ним вірш Павла Тичини: «Погасла свічка. У вікні морози, як місяць, мовчазним звучать... Не спиться. Ніч мов та печать. Лиш на вокзалі паровози бадьоро, весело кричать». Яновському здається, що в його власному серці народилися оті схвильовані ясні рядки «Думи про Україну»... Така його здатність — чуйно сприймати твори справжнього мистецтва, жити ним, відчувати їх подих, їх пульс.

Не так давно він захоплювався соковитою грою Юрія Шумського в ролі Галушки. І от в новій п'єсі Олександра Корнійчука — «Партизани в степах України», що її буде друкувати альманах, Галушка в рядах народних месників.

— Припинить плач і бути в курсі дела, коли рішається наша судьба!

Яка різноманітність жанрів, стилів, творчих напрямків стрілися в антології, та всі ті твори об'єднані одним — непохитною вірою в перемогу радянської людини. Так, «доки плещуть-грають ясні води, доки ллється із небес блакить — Україні жить довгі годи і одвіку і довіку жить!» — як пише Михайло Стельмах.

Оповідання Яновського «Заповіт» друкує «Правда». Старий робітник загибає у фашистській катівні. До останньої хвилини життя він — в майбутньому свого

народу: «Прощайте, діти. Я бачу вашу перемогу. Живіть щасливо в нашій Радянській владі, в дружбі народів на віки вічні».

З кожним номером журналу «Українська література» поширюється авторське коло. На його сторінках друкуються твори, що увійдуть в нашу радянську класику,— «Похорон друга» Павла Тичини, «Мандрівка в молодість» Максима Рильського, «Ніч перед боєм» Олександра Довженка, «Фронт» Олександра Корнійчука... Поміж публіцистичних матеріалів особливо значні виступи Олександра Богомольця і Павла Тичини, скеровані проти буржуазних націоналістів. Яновський перечитує матеріал, що викликає в ньому сумніви. Це спогади Гліба Лазаревського — «Київська старовина». І хоч в них немало помилкових узагальнень, та редактора зацікавлюють конкретні факти літературного процесу в старому Києві, мальовничі київські пейзажі. Як же бути? Схвалити? Відхилити?

В редакцію приходять листи від фронтовиків, які читали журнал. І тоді редактор не тільки відповідає на їх питання, але й надсилає чергові номери. Іноді з тієї частини приходить лист: той кому було надіслано журнал, загинув на фронті. Його товариші дякують за «Українську літературу».

Яновський співробітничає в Академії наук УРСР, бере участь в уточненнях правописних правил, його залучають до активної роботи над російсько-українським словником.

І пише свої новели з пристрастю фронтовика.

Михайло Пришвін якось спитав у одного художника, що працював над невеличкими полотнами, чому він не візьметься за картину великого розміру?

— На більший розмір у мене не вистачить правди,— відповів художник.

Коли Бабеля спитали, чому він обмежується невеличкими оповіданнями, письменник відповів, що йому не вистачає словесного багатства.

Володареві незчисленних словесних багатств, Яновському не вистачало конкретного знання фронтового життя. Йому доводилось користуватися розповідями поранених, матеріалами газет, власними спогадами про громадянську війну.

В Уфу на письменницький пленум приїхали фронтові літератори. Яновський жадібно розпитував їх про роботу

в армійських газетах. Зустріч з двома фронтовиками, що приїхали до Уфи, дала йому матеріал для новели «Чайка». Він використовує бесіду з давнім київським знайомим Михайлом Ростом в оповіданні «Маленький факт»: «Я вже політрук роти,— он воно куди сягнув актор Театру юного глядача!» Вони зустрілися вдруге, коли тяжко пораненого майора Роста привезли в один з уфімських госпіталів. Він лежав непорушно. Його обличчя було біло-сіре, як той гіпс, що схопив його в свої непорушно тяжкі обійми.

— От і кінчилась моя акторська біографія,— сказав він тоскно. Як можна було його втішити? Яновський і Тамара бували в цій палаті часто. Приносили книжки, приводили спільних друзів.

— Я домовився з вищим театральним начальством,— сказав Яновський,— що, коли ви не зможете виступати на сцені, вас призначать керівником якоїсь мистецької організації.

Ця дружба стала надійним помічником медиків. І настане хвилина, коли майор змінить своє звання на давнє — артист.

З будинку на Соціалістичній вулиці Яновський переселився в готель «Башкирія». Тут не тільки зручніше — життя в готелі зводить його з багатьма людьми, що приїжджають до Уфи і з тилу, і з прифронтових міст.

...Київський оперний театр імені Шевченка показує на сцені уфімського театру свого прославленого «Запорожця за Дунаєм».

І ось перед глядачами біла хатина запорожця Карася. Кожна деталь на сцені нагадує рідну Україну. Художник вистави — Олексій Шовкуненко. Головні виконавці — Іван Паторжинський і Марія Литвиненко-Вольгемут.

Якась жінка заридала в ложі, московський учений притиснув хустку до очей: його друг лишився в Києві, мабуть, в страшному Бабиному яру скінчилося його життя.

Вистава була сповнена оптимізму, український композитор Гулак-Артемовський воював у наших рядах.

В одному вірші Василь Швець розповів про шкільного вчителя, що відкрив дітям силу літератури, красу відомого оповідання Андрія Головка «Пилипко». Коли настав час воєнних випробувань, той вчитель пішов на фронт. Він загинув, а в його кишені «знайшли бійці записку ось

таку: «Хай ворог наш лютує. Малий Пилипко виріс і воює. Скажіть про це Андрію Головку».

А Андрій Ткач, парубок з Миколаєва, коли йшов на війну, взяв з собою «Вершники» Яновського.

Які сторінки він перечитував востаннє? Про шаланду в морі і старого Половця, про командира полку Чубенка чи про світле життя сільського листоноші? А може, він захопився сповненою пахощів південного степу розповіддю про дитинство Данилка?..

Скоро і йому йти в бій. І він піде. Він продовжить снайперський рахунок помсти.

Воює за свою Вітчизну, за свій народ, за свою літературу.

Три кулі пробили роман Яновського. Незрівнянна ціна цієї книги, в яку художник вклав пал свого серця, чистоту своїх думок, вогонь неспокійної крові, любов до радянської землі. Три кулі пробили її.

Одного дня письменник раптом почув ледве чутний звук, неясний, несміливий. Десь в далекій далечині народжувалась весна.

І пригадалось Тичинине: «Десь надходила весна».

В Києві вже бубнявіють бруньки, і вітер вологий, і верба вже прокинулась.

В Києві ллється кров радянських патріотів, в Києві лютує ворог.

Письменник вертається до столу. Треба працювати. Ще одна новела, як ще один постріл в серце ворога.

Яновський використовує кожну нагоду, щоб побувати на якомусь із місцевих заводів, виступити в госпіталі. Разом з Рильським, Копиленком, Паторжинським і Заболотним він виїжджає до Стерлітамака — там, за проектом українського архітектора, споруджується робітниче селище.

У вагоні тісно. Яновський стоїть біля вікна. Гуде тайга. Поїзд мчить все далі на схід. Письменник їде на чергову зустріч з трудящими Башкирії, але всіма своїми думками він там, на заході, де починаються бої за визволення другої столиці Радянської України.

Через кілька тижнів він уже схиляв голову перед пам'ятником Кобзареві в Харкові.

Романтик, співець героїзму, він розумів війну як вимушену і дуже важку працю. Червоний партизан готує аварію німецького ешелону: «Мацала рука гайки, і ключ

працював, як коло жатки». Перед боєм бійці говорять про землю: «Тут би та пшеницю вкинути.— А може, баштан? — Баштан балку любить, щоб холодок був увечері». Танкісти, що відпочивають перед боєм, нагадують йому косарів, які «перед новою загінкою полягали на обніжок».

Тепер він побачив війну. Вона ще страшніша, ще важча, ніж уявляв собі в Уфі. Нерідко він сам потрапляє в небезпеку. Хочеться примружити очі. Але примушує себе бачити якомога більше.

— З Харкова,— казали фронтовики,— вже й Київ видно.

Після цих слів Яновському знову схотілося писати вірші.

«Я нізащо кулі не вклонюсь! До Берліна недалеко йти! Я живий у Київ повернусь — сни мені досняться золоті».

В своєму демісезонному пальті і кепочці, блідолиций, в окулярах, Яновський різко відрізняється від фронтовиків. Вони вже знають, хто це, і старанно оберігають автора «Вершників». Але він хоче ділити з ними всі труднощі і всю небезпеку.

По дорозі на Київ, в селі Кулаженці (це недалеко від міста Гребінки), Яновський знайшов свою замучену в неволі матір і сестру Олену, вчительку.

В романі «Мир» Яновський скаже про одного з героїв: «Певно, на ціле життя пов'язалась в нього осінь із боями за Київ». Це стосується його самого.

Незабутнє шосте листопада 1943 року.

Червоні прапори волі мають над Києвом.

Коли того ж дня Яновський потрапив в одну з міських бібліотек, йому показали тоненьку, світлооку, напівсиву, схожу на кульбабу жінку. І пошепки пояснили:

— Своїми руками вона перетягувала кращі книги на горище, з ніг падала, але не кидала, а коли наскочили гестапівці, тоді удала, що хвора на тиф. Вони і лишили її помирати, та, бачите, жива.

Помітивши, що письменник на неї дивиться, бібліотекарка сказала:

— А ви, Юрію, мене зовсім забули. Багато років тому ми з вами дружили. Тоді вчились в Політехнічному. І одного квітневого дня...

— Пригадав, пригадав... Це ж у вас... у тебе...

— Може, відтоді я й почала як слід цінувати і берегти книгу. Може, в ту мить в мене виникло бажання стати не інженером, а бібліотекарем. І я не шкодую. А от моя дочка — вона інженер.

Це третя після довгої розлуки зустріч з Києвом.

Більше він уже не розлучатиметься з улюбленим містом надовго. До останнього свого подиху не розлучатиметься.

Тепер він ще з більшою пристрастю вдивляється в обличчя міста. Поранене. Змучене. Потемніле від страждань. І багрець на листку, як засохла кров закатованих.

Піснею пісень прозвучав над Києвом гудок заводу «Ленінська кузня»: «Я живу!»

Тоді все в Києві було вперше.

Перший справжній хліб, який одержали кияни (при німцях щасливцями вважались ті, що могли придбати хліб з тирсою та іншими домішками. Він звався «золотий» не тільки тому, що мав відблиск, але й через свою неймовірну ціну). І перший трамвай, що нерішуче зрушив з місця (в нього сідали й ті, кому нікуди не треба було їхати). І перший електричний струм (на електричну лампочку, що безнастанно миготіла, дивились мов на дитину, яка почала одужувати після тяжкої хвороби). І перший день навчання у школі (дівчинка, побачивши в класі свого довоєнного вчителя, пробелькотіла: пане вчителю!..). І перший номер «Київської правди» (в якому поруч з розповідями про день вчорашній звучав голос завтрашнього дня)... Відбулась перша зустріч київської інтелігенції з українськими письменниками, на якій доповідь про літературу виголосив Леонід Новиченко, відбувся перший літературний вечір. І кияни почули вірші, новели. Розповіли про свою працю Андрій Малишко, Сергій Борзенко, Андрій Головко, Дмитро Бедзик, Юрій Кобилецький...

Першим артистом, що виступив для киян, був Олекса Ватуля, першою співачкою Олександра Ропська, першим композитором, чий твір у звільненому місті показав оперний театр, був Михайло Іванович Вериківський.

Театр знову набув такого ж вигляду, як в роки громадянської війни: всі в шинелях. Спершись спиною об стіну ложі, стояв композитор. Його чорне пальто застебнуте на всі гудзики, в театрі холодно.

— Заходьте до нас! — чує він. Офіцер, дізнавшись, що це автор опери «Наймичка», поступається перед ним своїм місцем...

Редакторські обов'язки примушують Яновського повернутись на тиждень до Москви. Він захоплює з собою кілька київських каштанів. Вони з тих дерев, що ростуть на вулиці Леніна. Він ділиться з Тамарою приємною несподіванкою: дівчата-зенітниці з батареї, яка розмістилась на даху письменницького будинку, відшукали його маленьку бригантину і, прикрасивши квітами, повернули власникові.

Липень 1944 року.

В музеї Леніна збирається перший після звільнення Києва письменницький пленум.

В доповіді про найвидатніші твори українських письменників періоду Великої Вітчизняної війни Максим Рильський згадав «прекрасну самопожертву «діда Данила з «Соціалізму» і відвагу «дівчини у вінку». Доповідач назве ім'я їх автора і тоді, коли буде говорити про творчість молодих, зокрема молодого тоді прозаїка Михайла Стельмаха.

Оповідання «Генерал Макодзьоба», «Дід Данило з «Соціалізму», «Петрусь і Гапочка» Петро Панч назвав класичними.

Він порівняв художню манеру Яновського з стильовими засобами Стефаника: лаконізм, напружена виразність, глибока поетичність.

...Київ у чорні дні окупації. Два головних герої — радянські хлопчики, що лишились без батьків. Старшого з них кликали Феліксом, так його назвали на честь Дзержинського. Шестирічному батьки дали ім'я Воля — в пам'ять Володимира Ілліча. Перед їх дитячими поглядами пройшли страшні картини — нечувані муки, що їх зазнали кияни від німецьких загарбників. Діти на власні очі побачили гітлерівських хижаків. І юні серця відчули, що жодними катуваннями, жодними стражданнями німцям не зломити безсмертного і нескоримого міста. І обидва хлопчики, що назвали себе «чапаєвцями», почувають себе маленькими партизанами, що чим можуть допомагають своїм старшим братам.

Ця повість Яновського — про дітей. Але не лише для дітей.

Яновський розповідає цю історію ніби впівголоса,

видається, що він весь час стримує себе, і від цього ще виразнішою стає та ненависть до ворога, що живе в серці нашого народу, ще повніше звучить впевненість у перемозі — ці великі чуття, якими просякнута повість. З підкресленою точністю, мов обвинувальний акт, пише автор про спостереження над фашизмом.

Юрій Яновський належить до тих художників, які весь час знаходяться в процесі невтомних творчих шукань. Читачі, що пам'ятають романи і новели письменника, з повагою відзначають, якою точною і ясною тепер стала його манера. Художник став ще мужнішим, прозорість його стилю не приховує великої любові до героїв-партизан і червоноармійців, ковалів і колгоспниць, про яких він розповів в своїх воєнних оповіданнях, і до дітей цих визначних людей, яким присвячена повість «Київська соната».

Яновський працює над оповіданнями про Київ. Його давній «Роман·Ма» міг би з більшою підставою називатись «Роман К». Бо саме Києву присвячено найкращі його сторінки: «Я співаю гімн тобі, моє велике місто».

Микола Лєсков народився в Орлі, а саме йому належать дуже цікаві розповіді про старий Київ. Поміж співців соціалістичного Києва — чернігівець Павло Тичина, донбасівець Володимир Сосюра, москвич Костянтин Паустовський, Микола Бажан з Умані, Микола Ушаков з Ростова-Ярославського і він, єлисаветградець.

Давно-давно, переступивши поріг Києва, Яновський вперше присвятив йому натхненне слово.

Тепер, через десятиріччя, вдивляється в риси любого обличчя очима закоханого.

Немарно якось Михайло Вериківський назвав Яновського Шопеном Києва.

Він пише книгу про киян і їх друзів в роки Великої Вітчизняної війни. Про старих і дітей. Про солдатів і жінок, що страждали в неволі. Його «Київські оповідання» створюють єдину картину боротьби, незнаного героїзму рядових радянських людей.

Довженко приходив на знімальну площадку з надзвичайним багатством думок. Його фантазія була яскрава і невичерпна. Його задуми вражали глибиною і оригінальністю. І він рішуче відмовлявся від учорашніх надзвичайно цікавих задумів, бо сьогодні його творча уява

породжувала нові. Коли Яновський сідає за письмовий стіл, в його серці живе ввесь твір.

Читач, який знає вимогливість Яновського до себе, побачивши його рукопис, здивується: як тут мало поправок!

Справа в тому, що він довго виношував найкоротше оповідання.

Майстер новели-монолога, він досягає нових успіхів у цій важкій формі. Пригадаймо хоча б «Путь у Францію». Тут перехрещуються, зливаються водно і знову течуть поруч два струмки — монолог героя оповідання і монолог оповідача, який тонко стилізує характер волелюбного, завзятого француза.

Одна радіодикторка якось розповіла йому, що вона краще читає, коли одягає красиве плаття, хоч слухачам це, звичайно, байдуже. Він легко її зрозумів — він підкреслено акуратний не тільки на людях, але й в своєму кабінеті, що мов капітанська рубка — тут нічого зайвого. Тільки з ніжності до Тамари лишив на письмовому столі вазочку з квітами. Хоч так само, як дружина, любить квіти. Ніщо не повинно відволікати уваги. А крім того, він воліє милуватись квітами, що ростуть в землі.

Його кабінет з не меншим правом можна назвати і лабораторією.

Цей невтомний експериментатор, завзятий дослідник працює над словом, вишукуючи найвиразніше звучання, відкриваючи його вибухові сили.

Він встановлює для своєї новелістики правило, що його вкладе у вуста героїні оповідання «Весна», студентки-філолога: «Стислість, з якою звичайно оповідається, повинна мати межі, бо часто її позитивні якості можуть обернутися проти неї самої: схема нездатна передати живу тканину слова. А часто буває, що тканина мови оживає тільки на кінець, створюється настрій, формується ритм по довгій передмові, яка виявляється тоді зовсім не передмовою, а щирісінькою дією. В усьому ж іншому слід керуватися золотим правилом Пушкіна: «Точность и краткость — вот первые достоинства прозы».

Він дуже чуйний до ритму новели. Навіть в найкоротшому з його творів відчуваєш межу: один би крок — і виникла б схема.

Кажуть, що Михайло Коцюбинський ніколи голосно не сміявся. Усмішка його була чарівна, тонка, ніжна. Така ж умішка Яновського.

В його оповіданнях і романах живе гостра сатира проти всього ворожого народові. Його сатира палала, коли він писав про фашистів, про буржуазних націоналістів.

Йому огидні люди типу Мекекечка, що його він виведе в оповіданні «В степу», який ніколи не всміхався, бо вважав: сміх принижує людину.

А от любима ним героїня роману «Мир» — Дорка «засміялась, а коли вона це робила, всміхалось усе навкруги — і поле, й дорога, і далекі кучеряві хмарки...»

Смерть Анни Кареніної завдала глибокого болю її творцю.

Флобер, описуючи загибель Емми Боварі від отрути, сам почував себе дуже зле.

Максим Горький знепритомнів, розповідаючи про вбивство однієї з своїх героїнь.

Олександр Фадєєв тяжко мучився, описуючи смерть молодогвардійців.

І Юрій Яновський горював, прощаючись з Доркою.

Цей глибоко життєвий образ роману пройшов через серце художника.

Герой його оповідання «Дід Данило з «Соціалізму» носить своє справжнє ім'я.

...Широко обговорюються проекти Хрещатика. Юрій Іванович часто запрошує Олексу Шовкуненка:

— Ходімо помандруємо по майбутньому Києву!

В тих прогулянках народжувалась їх спільна стаття — «Силует радянського Києва», в якій відчутно присутність і третього автора. Це Олександр Довженко з його рішучими і грандіозними планами перебудови київських вулиць і площ. В ній живуть і мрії Петра Панча — про Хрещатик, з якого відкривається голубий простір Дніпра.

Яновський знайомиться з працями видатних учених України — Богомольця, Патона, Філатова, Стражеска, Гришка, Лисенка, Палладіна... Його часто можна побачити в кабінеті президента Академії архітектури, яку оце тільки створено.

Він бере активну участь в роботі приймальної комісії театрального інституту.

— Зверніть увагу на безпосередність цієї майбутньої артистки,— шепоче він до директора інституту Семена Ткаченка.— Яка ваша думка?

Він уважний до роботи музеїв, бібліотек. Охоче відгукується на запрошення виступати в робітничому клубі, перед колгоспниками, учителями, студентами. І кожна така зустріч збагачує не тільки слухачів, але й автора «Київських оповідань».

Його запрошують на захист дисертації молодого вченого, вчорашнього фронтовика. Тема, яку обрав Іван Білодід,— «Мова «Вершників» Яновського». Письменника цікавить і робота дослідника, і його бойова біографія.

Та, звичайно, найбільше часу віддає він своїм редакторським обов'язкам. Щодня листоноша приносить в редакцію «Української літератури» велику кількість рукописів.

Яновський відкладає повість для свого працьовитого заступника Євгена Прохоровича Кирилюка. Кілька нарисів прочитає відповідальний секретар редакції Дмитро Гринько. Це трохи розвантажить завідувача відділу прози Івана Антоновича Кочергу, який уже ввесь в новій п'єсі. Доведеться попросити й Василя Козаченка, який незабаром почне працювати в редакції, авансом прочитати два-три рукописи.

— Отже, Іване Антоновичу, «Голубий зеніт» схвалюємо,— каже редактор,— хотілося б, щоб кожен номер мав свій голубий зеніт...

— Смолич обіцяє новий роман,— коротко пояснює Кочерга і, підсунувши до себе повість Микити Шумила, робить на ріжку напис: «Дуже добре». Йому хочеться ще раз ствердити своє ставлення до твору.

— Поети переходять на прозу,— каже Яновський,— це дуже показово, що й такому талановитому поету, як Михайло Стельмах, тісно в рамках вірша.

— Повторює ваш шлях,— каже Іван Антонович,— і не він один. Надто багато вражень. Матеріал не дає спокою. І мені хочеться написати роман.

Листоноша викладає на стіл нову купу рукописів.

Літературний консультант, глянувши на них, мимоволі зітхає. Доведеться не спати ще одну ніч. Адже на нього чекають ще й власні вірші.

На столі лежить зшиток, списаний чітким почерком.

Літконсультант прочитав назву, а тоді йому у вічі впало прізвище автора.

— Що вас схвилювало, Дмитре? — питає редактор. Він високо цінує старанність і запальність молодого поета — лірика і сатирика.

— Оце зустрівся з давнім другом,—відказав Дмитро Білоус. І, не чекаючи на нові питання, почав згадувати довоєнний Харків, літературні вечори, молодих університетських літераторів і поміж них поета і прозаїка Олеся Гончара. 22 червня вони стрілись у військкоматі. Обоє добровольцями пішли на фронт. Обоє були поранені...

Він ще продовжував розповідати, а відповідальний редактор уже занурився в рукопис.

І от номер здано. Яновський вирушає в чергову подорож. З великою групою письменників він побував у Львові, мандрував по Карпатах.

Остер. Тут відбудеться зустріч з місцевими школярами, на вечорі виступлять Юрій Яновський і Юрій Збанацький.

...Разом з Ярославом Галаном Яновський поїхав до Нюрнберга на процес головних фашистських злочинців. Галан був кореспондентом «Радянської України», Яновський писав до «Правды» і «Правды Украины».

Вони розповідали по-різному про те страшне, що їм довелось почути на процесі. Галан писав блискуче, його кореспонденції були, як памфлети. Гострота виступів Яновського супроводжувалась ліричними відступами про серце радянської людини.

Під час перебування за кордоном Яновський ще ближче зійшовся з Леонідом Леоновим, Костянтином Фединим, Борисом Полевим, який у вільні від судового засідання години працював над книгою про безстрашного радянського пілота,—він писав «Повість про справжню людину»...

Там поглибилась і дружба з Галаном.

Яновського захоплював насмішкуватий, гострий розум львівського письменника, широчінь його знань, блискуча дотепність в дискусіях з іноземними журналістами.

— Звичайно,— казав він їм,— американські журналісти поділяють наше захоплення американським письменником О'Генрі, майстром новел з несподіваною кінцівкою,— та дехто з вас перекрив його в цьому ділі.

Пам'ятаю ваші кореспонденції, в яких ви захоплювались героїзмом радянських військ, пророкували швидке відкриття другого фронту. А тепер читаю і не вірю очам своїм, панове! Дехто з вас співчуває оцим фашистським заводіям, які сидять на лаві підсудних... Запевняю вас, що поміж ваших читачів більшість проти таких несподіваних кінцівок!

...Разом з Петром Панчем Яновський вирушає в подорож на південь України. Раднарком виділив в їх розпорядження автомобіль-всюдихід. Шофер у них досвідчений. Можна мчати кілометр за кілометром. Але їх зупинки довші переїздів. Письменникам треба бачити, слухати, розпитувати і розповідати. Вони радісно схвильовані творчим піднесенням, яким живуть радянські люди. Петро Панч розповість про ті численні і значні зустрічі в циклі нарисів, Юрій Яновський зберігатиме свої враження для роману. Але від коротких виступів в періодиці з розповідями про бачене він теж не відмовиться...

Кохався він у різному моряцькому причандаллі, мав компас, кортик, боцманську дудку... Охоче розглядав старовинні лоції, зачитувався книгами про далекі морські подорожі і особливо високо цінував «Фрегат «Палладу» Івана Гончарова і романи Джозефа Конрада — поляка за національністю, що народився на Україні в Бердичеві і став блискучим англійським письменником. «Роман Мілин», «Фрейя семи островів» і інші Конрадові твори систематично пробляли недовгий шлях з книжкової полиці до письмового столу Юрія Івановича.

За вдачею своєю мандрівник, Яновський більшу частину свого недовгого життя провів вдома: він змолоду тяжко хворів.

Та зірка далеких подорожей завжди зазирала у вікно його кабінету, що лаконізмом свого умеблювання був схожий на корабельну каюту.

Він любив зображення якоря і на форменому кашкеті моряка, і на рукаві дитячої сорочечки.

В новелі Юрія Яновського «Наречена» згадує стара колгоспниця розповідь свого батька про те, «як цариця Катерина нашим Дніпром пливла... А котре село лучиться над Дніпром, то все своїм генералам дарувала».

Письменник часто подорожував по Дніпру. І краса його вільних берегів надійно наснажувала творчу уяву художника.

В середині сорокових років молодий тоді Юрій Яновський мандрував по Гоголевих місцях, побував на берегах Псла, Ворскли, Тясмина...

«І ось, мов запона спадає з очей,— відкривається велична панорама Дніпра...

За Кічкасом розбивається ріка надвоє, і стримить посередині могутній голий острів Хортиця. Ще око пам'ятає кічкаський міст, а вже розлилося на тому місці величезне озеро Леніна, й хвилі ходять по ньому, як по морю. Острів Хортиця — мов постамент під літеру «Т», піднебесна височина, на якій висять дроти. Струм високої напруги йде на Правобережжя до Нікопольбуду, марганцевих шахт, Криворізького рудного басейну.

День повного сонця, осінньої задумливості, романтика майбутнього хвилює серце. Запоріжжя будувала молодь. Які героїчні штурми відбувались на цій ріці, яка молодь виростала в бетонщиках, водолазах, будівниках. Над Хортицею літера «Т» — «Труд». Курять домни за Дніпром на лівому березі, алюмінієвий завод, завод феросплавів, красується місто, побудоване в степу,— Велике Запоріжжя. Високо вгорі пролітає ескадрилья літаків, як благородний символ вільних людей, що стоять на сторожі».

Юрій Яновський дуже любив малі річки України. Він писав з ніжністю про Десну, про наймиліший Псьол, про Конку, Саксагань, Інгулець, Черемош...

Та Дніпро, так само як і Київ, став у ряд з найголовнішим із героїв творчості цього закоханого в реальну дійсність, в радянське життя письменника.

В довоєнних «Коротких історіях», в циклах «Земля батьків», в «Київських оповіданнях», в романі «Жива вода» («Мир») живе, гнівається, радіє, співає друг наш Дніпро.

...Занедужав наш сивий капітан — обважніла голова, болить серце, наскоки на його книги — талановиті, чесні, натхненні — не минають марно.

— Хоч би на Дніпро глянути... — зітхає він.

За вікнами періщить холодний дощ. Шибка в сльозах. З-під балконних дверей витікає темна загрозлива цівка...

Тамара простежує сумний погляд свого друга. Як його відвернути від похмурих думок?

І нічого не може надумати.

— Піду в аптеку... Потім в магазин... — бурмоче вона. Вона ніби тікає з цього настороженого смутку.

І вертається через півгодини. Мокра. Захекана. Збуджена.

В її руці пляшка.

— О! Оковита! — Яновський намагається всміхнутися.

— І не здогадаєтесь! Це вода з Дніпра. На таксі підскочила і набрала для вас. Понюхайте, пахне рікою.

І відразу ж у кімнаті ніби посвітліло. Мов війнуло прохолодним річковим вітром.

Вона каже:

— Ви пам'ятаєте, Юро, як починається в Києві весна?.. Ще сніг вкриває землю, ще голе гілля дерев, а по радіо вже оголошено: почався прийом на курси штурвальних, кочегарів... І це вже весна... Мов лебеді сіли на сіросиню воду — зима відпливала вниз по течії, криги ламались, тріщали, тонули, крижаний весняний вітер з Дніпра мчить по вулицях.

...Ріка на світанні. Ніби й вона тільки прокидається.

...Сонячний промінь лежить вздовж ріки. Дрібні хвилі закипають од цього гарячого торкання.

Яновський замріяно додає:

— І от уже шерех пішов по річці. Чудесний ранок ріки на Придніпров'ї. На фоні темного лісу сяють кущі верболозу, кожна гілочка напружилась, світиться. А там, в дніпровому пониззі, вже справжня весна!..

Тамара продовжує:

— І ось одійшли річкові трамваї на «Наталку», на Слобідку, на Чорторий... Настало справжнє літо... Сонячний дощ весело дзвенить над Дніпром. Мов пересміюючись і наспівуючи, чарівні килимарниці гаптують пишний, барвистий безконечний килим.

Минає день... Мов розквітнув велетенський кущ бузку — таке вечірнє небо над рікою.

Дніпровий нічний вітер кладе свої милі, ласкаві долоні на ваші щоки.

Яновський підхоплює її фантазування:

— Сидять діди на березі з вудочками. Що пригадують, про що розповідають? Може, комусь спало на думку, як у давні дореволюційні роки приходили сюди в день водохреща люди? І під піснопіння попів занурювалися в ополонку... А хто пригадує перші суботники ось тут, на березі Дніпра, коли витягали з води розбиті

плоти, складали акуратно в штабелі... І для будівництва, і на паливо...

Тамара. Влітку ріка пахне мулом, баговинням, на лозах сохнуть мокрі сітки... І від них пахне рибою...

Яновський. Запахи Дніпра різноманітні! Вони весь час змінюються...

Взимку ріка смачно пахне снігом — в тому ароматі щось од аромату гарячого житнього хліба.

Квітнева вода холодна, пахне верболозом...

Потім в синьо-зеленій повіні забуяють аромати молодої трави і трепетного листя...

В червні промчать над Дніпром суміші запахів — риби, живиці, нагрітого дерева, гарячої землі.

А там запах яблунь заволодіє Дніпром.

А тоді сіна.

І як війне вітер з лісу, то все заб'є гострий аромат глиці, грибів...

І от знову пахощі першого снігу, який нерішуче закружляв над рікою.

А тоді, в листопаді сорок третього... Дніпро пахнув розпеченим металом, розбитою цеглою, паленою землею.

Тамара підхоплює:

— І колір ріки весь час інший. В літні вечори він світло-синій з легкою домішкою бузкового... Наприкінці літа ріка вицвітає, з кожним днем вона стає все блідішою, повільно впливає вона в осінь. І вже туман оповив усе навколо. Сивий туман, синій туман...

У багатьох художників спогади про своє дитинство іноді найяскравіші з усього, що вони пишуть. Яновський майже не торкався подій власної біографії. Він ще не відчував, що, кажучи словами Максима Рильського, «мабуть, уже до старості дійшлося, на мемуари тягне день при дні...» Ця хвилина в його житті так і не настане.

Він не належав до тих художників, яким потрібна дистанція в роках. Події майже всіх його творів відбуваються в той же час, коли вони пишуться.

Навіть розповідаючи про діячів минулого, він уявляв собі їх своїми сучасниками. Так, приміром, побудовано «Фантазію» — новелу, присвячену Коцюбинському.

Все життя збирався засісти за історичний роман, але так і не взявся за нього.

Коли писав перші новели про героїв війни, то мучився від недостачі матеріалу. Тепер у нього стільки фактів,

що він зазнає мук, не знаючи, як їх втиснути у вузькі рамки, що надто передчасно намітив. Дуже багато вражень назбирав на фронті, подорожуючи з Петром Панчем по Україні, перебуваючи на Нюрнберзькому процесі.

Перший роман він писав безтурботно. Молода відвага ламала канони. Поруч із справжнім мистецтвом була гра в мистецтво. Поруч з реальним світом — пишно розмальовані декорації. Але те, що міг собі дозволити початкуючий письменник, те, що було терпимо в книзі про молодих митців, і в найменшій мірі не може дозволити собі сивий майстер, що збирається розкрити головне в післявоєнному житті своєї Батьківщини.

Герої його майбутнього роману не балакучі мрійники і не романтичні балакуни. Це мужні і цільні люди, які вийшли переможцями з найстрашнішої з воєн.

Тепер він знає, що розповідати. І шукає відповіді на питання, як це зробити.

Роман з трикутником кохання в центрі? Ні, нізащо! Його ніколи не задовольняло сподівання на легкий успіх у невибагливого читача. Побутовий роман з тисячами спостережень, що надають творові життєвої ймовірності? Ні, він, що цінує значення точної, вражаючої деталі, не може піти і по цьому шляху, який одводить від головного — розкриття душі людини, що жертвувала всім, навіть життям своїм, заради щастя народу.

Ліричний роман з молодими героями, що з піснею перемагають всі труднощі? Ні, він повинен розповісти про великі труднощі, що стали перед людьми, які, відклавши набік автомати, взялись за кермо трактора.

В оповіданнях воєнних років він розповів про багатьох людей. Тепер ще більше дорогих йому життєвих образів владно стукають в його серце і вимагають слова. І він не може їм одмовити.

Роман буде перенаселено. Тут діятиме надто багато дуже цікавих сучасників. Але — і це чи не найбільша вада книги — нема в ній одного найголовнішого, іменем якого можна було б назвати новий твір, як-от «Євгеній Онєгін», «Перебендя», «Батько Горіо», «Платон Кречет», «Василь Тьоркін» тощо.

Він майстер підбирати назви для своїх творів. Літератори знають, що це дуже нелегка справа.

Всі назви його книг зацікавлюють читача і разом з

тим глибоко відповідають змісту: «Кров землі», «Майстер корабля», «Чотири шаблі», «Вершники», «Земля батьків».

Новий роман він назве «Жива вода». Чи треба пояснювати, що образ казкової живої води письменник використовує для глибоко життєвої розповіді про велич радянського патріотизму, про силу соціалістичного ладу?

В шуканнях нової форми Яновський знову переучується. Тут не обходиться без решток формалізму. Письменник занотовує, що цікаво написати книгу, де б розділи чергувались, один — опис, пейзаж, обстановка, внутрішній монолог. Другий розділ — виключно діалог, без означення, хто говорить. Але напружений. Таке чергування може бути вдячною формою, тримало б сюжет, давало б стиль, співзвучний часові...

Пошуки, розчарування, знахідки, знову сумніви і знову надії. Новатор перебуває у надзвичайному напруженні. Йому важко. Він не знає спокою. І раптом...

Раптом він відчув ритм майбутньої книги. Зазвучало перше речення. Воно мов перший акорд, в якому характер усього твору: «Через її подвір'я котилась війна...»

Перехід од романтичної піднесеності до стриманого реалістичного письма не міг здійснюватись легко.

«Живу воду» він пише повільно і напружено.

У першому його романі є надзвичайно цікавий опис, як з різних шматків дерева народжується єдине — корабель. В новому романі він не в повній мірі досяг цього. Тут немає композиційної стрункості. Роман уже доходить до кінця, а письменник лише починає розповідати біографію одного з найголовніших його героїв, вводить нові образи.

Працюючи над романом, він використовує матеріал своїх нарисів — і тих, що писав під час боїв за визволення Києва, і тих, що писав у Нюрнбергу.

Та нерідко епізод у нарисі своєю безпосередністю вражає сильніше, ніж відповідне місце в романі.

Але всі недоліки роману можна пробачити за один його образ, за Дорку, молоду партизанку.

Він передає читачеві свою любов до тієї мужньої і ніжної дівчини. Вона увійде в наше коло улюблених героїнь.

І смерть її для нас буде тяжкою, як смерть рідної, дорогої людини.

Рукопис роману прочитало кілька найближчих дру-

зів. «Живу воду» друкують журнал «Дніпро» і видавництво «Радянський письменник».

Навколо роману тиша.

І раптом в ній прозвучав перший голос.

Ох оці стрибки в ставленні критики до нього! Нещодавно працю Яновського оцінювали дуже високо. А тепер почалось надто причепливе вищукування дійсних і вигаданих помилок.

Він блукає по околицях Києва. Часто можна його побачити на пагорбах, що нависають над Житнім базаром, на старих вуличках — Кожум'яцькій, Гончарній,— куди він приводив свою Дорку. Він завертав на вулицю Ладо Кецховелі, що не тільки своєю назвою викликає спогад про Кавказ. Вона така звивиста і крута, мов веде до Кури, а не до Дніпра. Йому пригадується пізній вечір на Давидовій горі в Тбілісі. І голос друга Тіціана Табідзе, що читає свої вірші грузинською мовою, та якимось чином вони ставали зрозумілими другу з України...

Чому декому з товаришів по українській літературі не зрозуміти, що в романі «Жива вода» він лишився тим же беззавітно відданим своєму народові радянським патріотом, яким був усе своє життя?

Відчиняючи двері, Тамара ховає почервонілі очі.

Його серце розривається від співчуття до неї, від подяки за її кохання.

Йому пригадується, як одного разу в Уфі він приніс у їх маленьку кімнату кілька апельсинів: дарунок українським письменникам од кавказьких братів. Від того гаряче-жовтого сяйва в кімнаті посвітліло.

— Нюхайте, нюхайте! — просив він.— А тоді ласуйте!

Вона дозволила собі з'їсти тільки одну дольку.

— Насолоду треба розтягати,— сказала Тамара.— Лишу на потім!

Назавтра він обурювався:

— Але ж ви і не доторкнулись.

— Що ви, з'їла пів-апельсина!

— Ой, неправда, Тамаро!.. Кажете, що їли апельсини, а від вас пахне цибулею.

Вона почервоніла. Ніколи в житті не казала йому неправди. А в тяжкі роки доводилося.

Мовчки пройшов у свій кабінет. Він не любить, коли його втішають. Він не вміє втішати інших. Та й чи треба!

Повільно потягнеться похмурий вечір. Йому уявляється, як до когось із друзів його єлисаветградської юності потрапила газета, в якій пишеться про помилки Яновського. «Ех Юрію,— скаже друг,— не вийшло з тебе путнього письменника! А ми так сподівались...»

Яновський підходить до вікна, вдивляється у вечірні вогні, що нагадують бакени на річці. Десь там, за вулицею і площами, засинає Дніпро. І не здогадатись письменникові, що недалекий той час, коли від Херсона вгору вирушить теплохід, на борту якого виділятимуться золоті літери: «Юрій Яновський».

Він крокує з кінця в кінець кабінету. Пригадується якийсь дивний вислів, що почув од однієї симпатичної бабусі:

— Адам був, Адам буде!

— Що він значить?

Отже, Адам був, Адам буде, роман народився, роман повинен жити. Але де взяти ту живу воду, що може вилікувати його «Живу воду»?

— Перечитайте свого «Майстра корабля»! — просить Тамара. І сама відкриває перед ним сторінку: «Треба засвоїти раз назавжди, що, стоячи на місці, людина рухається назад. Завжди відчувати на щоках вітер шляхів. Бачити попереду просторінь. Не думати, потрапивши в пісок, що за піском немає трави. В чагарникові знати, що шлях не перетято і попереду лисніє бита путь...»

Яновський поклав руку на плече Тамари.

—Я не втратив мужності,— прошепотів він,— повірте мені, я зроблю.

— Усі ваші друзі вірять, що ви зробите! І давні, і нові.

Ранком він засів за роман, примушуючи себе ставитись до нього, як до чужого твору. Отак хірург робить операцію власному синові.

«Труд, як материна рука, веде нас по стежці. Він є вірним другом молодості. Він ніколи не зраджує. У радісній знемозі — він пахтить, як дорога. Він отруює серця морською водою далеких обріїв. Труд у печалі — заспокоює голову холодним вітерцем. Холодно, тихо, пахне туманом,— печаль летить, не в силі стати проти двох друзів: труда й молодості».

Багато років тому він проспівав цей гімн молодості і праці. Молодість минула. Але коли працює, то не почуває своїх недуг.

Яновський ставиться до себе дуже самокритично. Він визнає: так, я ще не вибрався повністю з-під впливів формалізму, так, у своїх шуканнях стилю, характерного для нашої сучасності, я ще нерідко збиваюсь на стежки, що не ведуть до успіху... Але чи є підстави обвинувачувати мене в проявах національної обмеженості?..

Свій перший вірш він написав російською мовою. Він любив, знав і вивчав мову Пушкіна, мову Леніна, мову Горького і Маяковського. Рідній Москві присвятив свої «Київські оповідання». Для нього кожне перебування в Москві — визначна і радісна подія. Він брав участь в усіх декадах української культури в столиці нашої Батьківщини, стрічався з своїми московськими читачами на заводах, в інститутах. В нього немало підстав розуміти, що російський читач знає його твори не гірше, ніж український. Кращі московські газети і журнали охоче друкують його. Журнал «Знамя» міцно ввійшов в його біографію, першим видрукувавши роман «Вершники». Журнал «Огонек» охоче пропонував свої сторінки для новел українського письменника, відзначав їх преміями, видавав окремими книжками...

Але ні, це не головне!

В день десятиріччя Жовтня він писав: «Нація не вернеться назад. Десять літ у землю заросли. Ради, як могутній водоспад, гетьманські клейноди занесли...»

Він увесь у майбутніх звершеннях будівників комунізму: «Поприходять до Дніпра моря, кораблями стануть на Січі... Не забуде нас тоді онук — пролетаріату гордий син: мільйоном пролетарських сил візьме націю із наших рук».

Він ненавидить світову реакцію, американський імперіалізм, буржуазних націоналістів. Він писав про них, знаючи, що кожен чесний літератор повинен викривати це породження буржуазного світу.

Яновський збирається написати книгу — оповідання і нариси на гостро публіцистичній основі, скеровані проти буржуазного націоналізму. Він ділився своїми планами з досвідченим бійцем — Всеволодом Вишневським. В листах і при зустрічах.

— Діставайте з піхов свою шаблю, Юрку,— каже Вишневський,— і мчіть на ворога. Адже ви з вершників революції.

Він не член партії комуністів, але вірно служить справі, за яку борються комуністи.

Портрет Леніна висить на стіні його кабінету, образ Леніна живе в його серці.

Як висновок — художній і ідейний — звучать заключні слова роману «Вершники»:

«...любитимемо нашого Леніна, хай живе завзятий невідступний шлях до соціалізму, слава нашому Донбасові й вічна пам'ять загиблим бійцям».

Якось він сказав:

— Коли я був молодим літератором, то, працюючи над новим твором, старанно підбирав до нього епіграфа. Мені хотілося в кількох поетичних рядках підкреслити головне в задумі... Коли б тепер готував найкраще з того, що встиг написати, то епіграфом до того вибраного поставив би кілька рядків з власної коротенької «Легенди про птицю». В них живе найбільша моя любов і віра, моя надія і впевненість:

«Була у Леніна приручена птиця. Крила махові, океан-море перелетить. Очі видющі — за тридев'ять земель бачить. Подарували її Ленінові робітники, коли він у кайданах Сибір переходив. «Ось тобі, Володимире Іллічу, птиця, а птиця це не проста. Її нашою кров'ю згодовано, горем нашим навчено. Їй у цілому світі ціни не складено, вона крізь усі стіни бачить. Є ти людина велика, тобі в вічності жити, даруємо тобі нашу птицю». «Спасибі,— одповів Ленін,— а що це воно за птиця така, як її звати по-нашому, товаришу робітник?» Засміялись тоді робітники і знову кажуть: «Птиця оця не орел, вона видюща за орла. Птиця оця — не лебідь, вона довше живе. Тобі, Володимире Іллічу, краще од нас відома ця птиця. Коли ми в тюрмах гинемо, на ешафот ідемо, в шахтах душимось — вона нам поміч дає. Птиця оця — наша робітнича мрія. Ось яку птицю ми тобі подарували, товаришу Ленін...»

В тяжкі дні війни приходили уфімці і їх друзі, що знайшли притулок у столиці сестри нашої Башкирії, в маленький будиночок, в якому колись зупинявся Володимир Ілліч. Приходив сюди і Яновський.

І думи про Леніна допомагали серцю зносити горе.

На початку листопада в Києві часто випадають такі вечори. Тиша — глибока, ясна, здається, можна почути, як перемовляються великі сяючі зірки. Тополі вздовж бульвару Шевченка виструнчились, мов на параді.

Яновський несе пишні жоржини. Він не звик носити

квіти і тому тримає їх дивно, як розпечену до білого жарину.

Через дорогу біжить дівчинка з піонерським галстуком на тоненькій шиї. Вона кладе свій букет поруч з квітами, які тільки-но поклав сивий письменник...

Він увесь в літературі. Інших інтересів немає. Тільки праця. Він хоче, щоб кожен новий твір, порівняно з минулим, був кроком уперед. У кожному разі, щоб у ньому він розв'язував нові творчі завдання. Найчастіше говорив він на теми літературні і про тих письменників, яких любив.

— Іноді ми не наважуємось перечитувати власний рукопис. Боїмось розчаруватися в тому, як здійснено задум, що здавався нам значним, своєрідним, яскравим. Але треба наважитись. Побільше відваги. Лев Толстой розповідав якось про один випадок з Брюлловим. Великий художник, розглядаючи роботу свого учня, в двохтрьох місцях торкнувся її своїм пензлем. І мертвий етюд раптом ожив. «Як це дивно,— сказав учень.— Ви ледь-ледь торкнулися — і все змінилося».— «З цього «ледь-ледь» і починається мистецтво»,— відказав творець «Останнього дня Помпеї». Кожен з нас повинен бути Брюлловим для самого себе. Бо на кого можемо перекласти ці обов'язки? Читайте і перечитуйте! Нехай нам боляче буде від гіркого розчарування: кволий рядок, надумана метафора, схематичний образ. Але врятуємо нашого читача — для нього розчарування ще болючіше.

— Ви, мабуть, знаєте про розмову Рєпіна з Гаршиним? Художник спитав прозаїка, чому він не напише великого роману. Гаршин відповів, що найбільше уваги він приділяє викресленню зайвого. І робить це по кілька разів з кожним твором. А наш Василь Стефаник? Спробуйте викреслити хоч один рядок з його новели. Ми шкодуємо свої рядки. І цим самим не шкодуємо своїх творів.

— Лев Толстой виписав назви тридцяти, на його думку, найкращих оповідань Чехова. Я не міг би цього зробити. Може, лише тридцять з ранніх спроб Чехова лишають мене байдужим. В шкільні роки ми вперше прочитали його. На той час ми вже захоплювались пригодницькими романами Луї Жаколіо, Луї Буссенара, капітана Майн Ріда і капітана Марієтта. У Чехова все дуже звичайне, але наскільки читати його цікавіше, ніж майстрів неймовірно-пригодницьких творів!

— Щоб написати роман про кохання, треба самому кохати, не розкажеш правдиво про війну, коли сам не чув посвисту куль. Хома Хаєцький, про якого розповів Олесь Гончар, став класичним образом, бо письменник воював поруч із ним. Він знає про нього все.

— Звичайно, треба писати добре. Але треба писати багато. Подивіться на спадщину Толстого, Достоєвського, Бальзака, Франка, Гюго, Діккенса, Горького... Не треба сподіватись, що в майбутньому ви почнете писати більше, от, мовляв, нехай ще визріє майстерність. Ми знаємо з вами одного літератора, який пише так мало і так повільно, ніби збирається прожити мінімум двісті п'ятдесят років. Майбутнє письменника завжди сьогодні. Звичайно, для того щоб писати багато, потрібне ще й здоров'я. А ось наш Смолич,— скільки я знаю Юрка, він хворіє. І, може, своєю працею він переборює хворобу...

— Флобер почав роман про Емму Боварі так: «Ми були в класі, коли ввійшов директор». Отже, читач може думати, що в романі весь час буде відчуватися присутність автора. Але вже на другій сторінці роману «ми» зникне до кінця книги. Воно потрібне було тільки для того, щоб викликати у читача довір'я. Роль оповідача величезна. Це знали всі наші класики. Іноді оповідач тільки згадується двома-трьома словами, іноді образ його змальовано більш докладно — у Пушкіна — Бєлкін, у Гоголя — пасічник Панько. А в Шевченкових повістях оповідач належить до головних героїв. В романах Голсуорсі подія часто відбувається до початку розповіді, і дізнаємось ми про неї від різних оповідачів. Щодо цього дуже цікавий роман Уїлкі Коллінза «Місячний камінь»... А от Олександр Довженко задумав сценарій, в якому поміж дійових осіб буде і він, автор. Як це можна здійснити, не уявляю. Але він зуміє. Ми ще захоплюємось його новими могутніми досягненнями, а він, мов той Тіль Уленшпігель, уже заспівує нову свою пісню... Дивна властивість Сашка Довженка. Так само, як Гоголь, він охоче розповідає свої задуми. Не кожен наважиться на це. Але Довженкові можна. Він живе в кожному своєму рядку: спробуйте вкрасти! Кожна довженківська історія має свій неповторний тембр. Згадайте капітана Петра Колодуба з оповідання Довженка «Ніч перед боєм». Крім інших прекрасних його якостей, Довженко підкреслив, що той хоробрий воїн ще й умів розповідати. Для Довженка

це неабияка якість. Коли я хочу почути голос Сашка, то перечитую «Ніч перед боєм». Капітан Колодуб розповідає в манері Довженка з стриманою пристрастю, ніжно і патетично. Всі, кому доводилось слухати Довженка, ніколи не забудуть його оповідань. Мені часто хотілось відкрити йому свої найзаповітніші задуми, але він любив бути оповідачем.

— У творчості двох художників особливо яскраво відбились дві лінії нашого національного за формою, соціалістичного за змістом мистецтва,— трагедійна у фільмах Довженка, комедійна в «усмішках» Остапа Вишні. Гоголь писав, що сміху боїться навіть той, хто нічого не боїться. Нашого Остапа боїться немало нікчемного люду, але люблять його мільйони.

— Вміння слухати — теж надзвичайне вміння. Треба тонко підхопити розповідь і обережно, делікатно, непомітно для самого розповідача керувати її течією. Багато розповідей гине через те, що трапився їм ледачий слухач, гинуть, як птахи під час осіннього перельоту... Зверніть увагу, що жінки цікаві оповідачки. Згадайте, що Шахразада розповідала протягом тисячі і одної ночі!

Яновський пильно вдивлявся в композицію класичних творів. Він знав, що композиція його новел і романів не бездоганна. Раніше підпирав її, користуючись різними підсобними засобами,— авторським втручанням, ліричними відступами, прозаїчними уточненнями, віршованими прологами. Але тепер він хотів, щоб композиція його творів була стрункa, щоб сюжет розвивався логічно й чітко.

Для збагачення свого досвіду в побудові сюжету він зробив кілька спроб у жанрі детективного оповідання. Перечитував майстрів гостросюжетних творів — Едгара По, Честертона, Конан-Дойля. Але ті два-три оповідання з гострим сюжетом, які він написав, мають значення не тільки етюдів. Завдяки тонкій іронії, з якою він розповідає про різні пригоди своїх персонажів, вони входять до кращого у його спадку.

Протягом останніх трьох десятиріч в літературі часто описувались мартени та домни. Ці індустріальні пейзажі, може, трохи менш різноманітні, ніж описи зоряного неба. Металургійний завод в романі Володимира Попова має точні і чіткі обриси. Не важко здогадатись про інженерну спеціальність автора. В одній з повістей Казакевича мартен змальовується з погляду старого селянина, що

вперше його бачить. Вірний собі, Яновський дає узагальнююче романтичне порівняння — мартен, як корабель. Та все сильніше тягне його до конкретного опису.

Відштовхуючись од Гоголя, од згадки про того чи іншого персонажа «Вечорів на хуторі біля Диканьки», Яновський малює картини життя соціалістичної країни. В коротенькому передньому слові він підкреслює, що «віддає тут данину захопленню оповіданнями М. В. Гоголя, а також показує, як змінилися, зросли, розквітли люди під зорею Радянської України — невід'ємної складової частини СРСР». Яновський веде читача на ярмарок, запрошує в будинок колишньої семінарії, показує українське село в новорічну ніч, коли «немов тисячі срібних і кришталевих дзвоників, почеплених до зоряного лункого неба, видзвонюють свої радісні співи».

...Сьогодні Яновський схвильований не менше, як в ті далекі дні, коли молодий письменник чекав біля театру на молоду актрису. Тамара повернеться додому пізно ввечері, але стрінуться вони через три хвилини. Він буде чути її голос із репродуктора.

Тамара Жевченко часто виступає в радіовиставах. Сьогодні вона бере участь у постановці «Лісової пісні».

Килину грає Ужвій, Лукашеву матір — Бжеська, русалок — Осмяловська і Дринівна, дядька Лева — Бучма, Перелесника — Пономаренко, Лісовика — Мілютенко, Водяника — Гашинський, Того, що греблі рве — Омельчук, Лукаша — Фещенко... А центральний образ Мавки веде вона, Тамара.

В її Мавці — бадьора ніжність, оптимістична вдача маленької мужньої жінки.

До неї пишуть дівчата-школярки, стара вчителька. Листи починаються так: «Люба Мавко...»

А ось уривок з листа од людини, якій довелось пережити немало важкого:

«Зараз я слухав по радіо «Лісову пісню». Ваш голос так мене захопив, що я заплакав, мов дитина. Я колишній солдат, війна відібрала в мене багато хороших почуттів, які є в людини. Ось після всього я маю щастя бути студентом, жити в Києві і чути ваш голос, голос коханої жінки. Коли б якась жінка заговорила до мене, як Мавка до свого коханого!..»

Лист з Донбасу. Старий шахтар просить фотографію Мавки.

— Ох не пошлю... Побачить, яка я некрасива, і розчарується!

Вона написала кілька оповідань, які передавалися під псевдонімом Леся Юренко.

Леся Юренко — скромна учениця свого Юрка.

Тамара довго не наважувалась признатися Яновському, що написала п'єсу. Поки він її читав у своєму кабінеті, ходила по кухні, притискуючи до серця руки, силуючи себе взятися за якісь господарчі справи.

Нарешті він з'явився на порозі.

Вона затамувала подих.

— Непогано, Тамаро! Особливо для людини, що вперше взялася за перо. А тому прошу до мене, подумаємо про долю вашої Сусанни.

— Замкніть її! І все.

— Ви хочете цього?.. Боїтеся, ніби хтось подумає, що п'єсу написав Яновський і заховався за спину дружини? Запевняю вас: це не буде найважчим з обвинувачень, які мені доводилось вислухати!

Вона мала талант і до малювання. Її дружні шаржі на добрих знайомих були влучно-дотепні, а карикатури на людей їй неприємних — злі і знову ж таки дотепні.

Тамарі часто здавалося, що вона краще розуміється на людях, аніж він. У кожному разі, Тамара швидше розбиралася в недоліках того чи іншого колеги її чоловіка. І вона щиро раділа, коли помилялася: Юра мав рацію наполягати на перевазі хорошого в характері тієї людини.

Але траплялося, що він помилявся. Тоді пояснювала терпляче, як літня жінка першокласнику:

— Ну, як він може ставитись до вас дружньо? Ви любите вітер, він боїться протягів... Ви пішохід, він, повісивши над канапою плахту, вважає себе приналежним до народу.

Іноді Тамара брала в руки стару ляльку, яку одержала од нього в дарунок свого народження. Це було майже чверть віку тому.

Так, в травні 1954 року вони мають одсвяткувати своє «срібне весілля». Його слід назвати «діамантовим», бо їх чуття лишилося прозоро чистим, воно не знало й грама нещирості.

Вони вже знали, як одсвяткують свій щасливий день. Перш за все відвідають загс, оформлять свої чвертьві-

кові взаємини. Потім погуляють по веселому Києву — по всіх дорогих їм обом місцях, в усіх тих місцях, що їх одвідала рідна обом юна партизанка Дорка в той сонячний день, коли здавалося, що пісня пронизала Київ: на Хрещатику, на площі Верховної Ради, біля могили генерала Ватутіна, а тоді вниз на Поділ — щоб привітати сивий Дніпро...

Потім виглядатимуть дорогих друзів — Павла Григоровича і Лідію Петрівну, Заболотних, Шовкуненків, Демуцьких, Остапа Вишню і Варвару Олексіївну, Петра і Миколу, і Юрка, і Оксану Іваненко, і багатьох, і багатьох інших...

Біля оперного театру на тій площі, де через якийсь час стоятиме пам'ятник Миколі Лисенку, немало юнаків чекає на своїх коханих. І він, сивий юнак, чекає на свою Тамару. Дівчата не можуть не звернути увагу на нього — стрункого, красивого, чорноокого. А одна з них, побачивши на його обличчі ніжну усмішку, відповіла йому такою ж. І в ту ж мить здогадується, що це не до неї він всміхається. Дівчина озирається. Вона бачить невисоку чорняву і, як це, мабуть, здається ображеній дівчині, не таку вже й красиву жінку. Як прикро перехопити усмішку, яка належала іншій. Що поробиш, дівчино: це його щаслива єдина кохана!

На людях він не був центром уваги — як Бальзак, Гейне, Олександр Довженко. Він розкривався в бесіді з другом, з давнім супутником по прогулянках, літератором, в скромність якого вірив.

Він любив слухати розповіді Данила Демуцького, який, проживши кілька років у Ташкенті, добре знає барвисте, сонячне мистецтво узбецького народу. Яновський неквапно розглядає майстерні фотографії, створені видатним кінорежисером і його дружиною, сивою красунею, і мріє побувати в тих казкових, прекрасних місцях.

Яновський спиняється перед будинком Верховної Ради УРСР.

— Милуєтесь твором свого друга, Юрію Івановичу?

Він відповідає не зразу.

Залита сонцем площа поблискує, мов ставок, простір над рікою встає, як срібна стіна, небо і ріка такі ясносині і бездоганно чисті, що їх можна поміняти місцями.

— Я дуже люблю цього натхненного архітектора. Хтось назвав архітектуру застиглою музикою. Коли

я дивлюся на будинок Верховної Ради, то ніби слухаю, як симфонічний оркестр виконує «Героїчну увертюру» Косенка. Але сьогодні я прийшов сюди не для того, щоб милуватись твором Заболотного.

В цю хвилину біля будинку спиняється автомобіль, він починає довгу колону «Побєд», які підкочують до під'їзду.

— Я одержав запрошення на засідання сесії Верховної Ради і прийшов сюди, щоб послухати виступи народних посланців. Я знаю, що ці люди вміють не тільки добре працювати, краще за всіх, але й пристрасно мріяти про майбутнє, яке ми будуємо...

Яновський передплачує багато газет, читає їх надзвичайно уважно. А на кінець залишає «Комсомольську правду».

— Щоб лишилось зі мною відчуття дзвінкого, молодого завзяття. А може, присниться, що я сам вирушаю з комсомольським ешелоном закладати нове місто на Тихому океані.

Письменник затримується біля газетної вітрини: «Радянська торгівля».

— Цю газету ніколи не бачу. А напевно, в ній можна прочитати немало цікавого про нових людей торгівлі. Про дівчинку, що неохоче стала за прилавком, та минув час, і от в усьому районі шанують її за вміння і чесність.

Любов до Києва зріднила його з Миколою Ушаковим. Та й не тільки це. Поет переклав його поетичний роман «Майстер корабля». Вірш Миколи Ушакова і новела Юрія Яновського мають багато спільного — несподівана і точна образність, чіткість малюнка, стриманість у словах і багатство в почуттях...

— Збираюсь в нову подорож,— якось оголосив Яновський.

— Далеко?

Він, як завжди, трохи загадково всміхнувся:

— Повернусь, розповім.

А повернувся він того ж дня через дві години. Він просто з'їздив трамваєм: площа Перемоги — Святошино. І назад. Йому хотілося подивитися, що нового з'явилось на тій магістралі, вздовж якої і заводи, і інститути, і школи, і парки.

— Погода, на жаль, вам не сприяла, шановний мандрівнику! Адже йшов добрячий дощ...

— А чому? Дощ не заважав,— глухуватим рівним голосом одказав Яновський.— Побачив у трамваї цікавих людей, почув розповіді. Я помітив, що існує немало пасажирів, які використовують поїздку в трамваї для читання. Один дідуган розкрив газету «Моряк». Я подумав: мабуть, його син чи онук у флоті. А може, він сам плавав колись на морях-океанах?.. Я спитав його: що цікавого пишуть у цій газеті? Він подивився на мене якось особливо гостро, мов перевіряв, чи вартий я його уваги. І вирішив на мою користь.

У сорок першому році, восени, він переховував у себе пораненого моряка, поки не передав його в партизанський госпіталь. Цим і пояснювалась його цікавість до газети моряків.

Коли Яновський виходив з похмурої тиші Софійського собору під сяюче синє небо, то казав, полегшено зітхаючи:

— Як добре, що можна без «машини часу», а просто переступивши через поріг, потрапити з минулого в наш день.

Він часто бував там, його радував невеличкий садок за парканом у глибині садиби — два десятки вишневих, сливових та яблуневих дерев. І, торкаючись губами ніжно-зеленого листочка на тоненькій гілочці, казав:

— Архітектуру називають застиглою музикою, а сад — це ж вічно жива пісня! Дерево — воно завжди прекрасне, навіть коли тремтить на ньому останній листок. Воно як гімн вічному життю!..

...Юрій Яновський жадібно вбирає в себе всі враження.

Третій день триває республіканська олімпіада художньої самодіяльності, і багато годин письменник провів у залі і за лаштунками театру імені Франка, де відбувається це чудесне свято.

Молода робітниця з Дніпродзержинська читає уривок з поеми Володимира Сосюри «Червона зима».

Яновський слухає її з надзвичайною насолодою. Він давно любить цей молодий, пристрасний твір натхненного поета:

«Зима. На фронт, на фронт!.. А на пероні люди... Біля вагонів ми співаєм «Чумака», і радість лоскотно бентежить наші груди... Шикують злидні нас, юнак до юнака».

— Про якого це чумака згадується в поемі? — чує Яновський шепіт поруч.

— Це з популярної в той час на Донбасі пісні «Прокинувся чумак вранці...» — пошепки пояснює він.

...Він милується заходом сонця над Дніпром і шкодує, що поруч немає Олекси Шовкуненка.

— «Ясно-червоне пасмо супроводжує течію ріки». Це речення порожнє, воно нічого не викликає в пам'яті. Як словами описати побачене, щоб читач відчув, мов спинився перед одним з пейзажів Шовкуненка? Пам'ять іноді грає з письменником у небезпечну гру. Вона підказує готові штампи, образ, який ти не сам відчув, а десь прочитав. Той, хто перший сказав про дівчину: «Вона струнка, як тополя»,— був геніем, а скільки разів це порівняння виникало після нього. Сервантес порівнює жінку, в яку був закоханий його герой, з веретеном, він пише, що вона була струнка, як гвадарамське веретено. В селах на схилах Гвадарами виготовляли кращі на всю Іспанію веретена. Молодий Гоголь шукав порівняння надзвичайні, підкреслено поетичні. Зрілий майстер знаходив образи винятково конкретні: «Плюшкін ніс гроші, як рідину, яку боявся розплескати». Цим одрізняються від прози багатьох тодішніх письменників геніальні творй Шевченка: образ точний, реальний, конкретний і простий. У Льва Толстого розмови на світському вечорі фрейліни Шерер, якими починається «Війна й мир», порівнюються з шумом веретен, хоч жодна з присутніх там дам ніколи не користувалася тим приладдям.

— Головне в творчості — добиватися найяснішої простоти. Днями ми з Довженком дивилися «Живий труп». Не один з сучасних західних драматургів почав би з кінця, з смерті Протасова, а тоді, зацікавивши глядача, взявся б розмотувати всю лінію його життя. Толстому не потрібні такі штучні ускладнення, він не боїться навіть повторень. І перед глядачем проходить страшна картина людського життя, що не тільки зацікавлює, а вражає і вчить. У всьому великі художники йдуть од життя, а не від прийому. Я це знаю давно, але знання ще не забезпечує уміння. Сподіваюсь...

Він замовкає. Сонце сідає. Палають хмари.

— Вечір наступає з розгорнутими прапорами! — каже він. І по його обличчю не зрозуміти — подобається йому це порівняння чи ні.

Протягом багатьох років Яновський лагодив свій годинник у одного майстра, що мешкав на Володимирській вулиці.

У невеличкій майстерні стукотіли десятки годинників, мов крокувала армія маленьких солдатиків. Деякі годинники відставали, інші навпаки — поспішали, одні мали голосніший хід, інші тихіший, і тому в кімнаті стояв надзвичайний різнобій.

— Цікаво тут побувати,— сказав супутник Яновського, виходячи на вулицю.— Відчуваєш рух часу! Мов час підганяє тебе: не відставай од мене! Тримайся нарівні зі мною!

Яновський зітхнув:

— На жаль, це не так легко! Завжди відчуваєш, що знову відстав, хоч як тягнешся за навальним рухом часу... Учора розговорився з одним токарем. Я зацікавився, скільки йому років. Він одповів: дивлячись як рахувати. Я кінчаю десятирічну норму, значить, мені вже під сорок... А по паспорту молодший... От він не відстає, він йде попереду часу... Отже, щоб відчути рух часу, варто бувати не в маленькій годинниковій майстерні, а в цехах великого заводу... Там справжній рух життя, за яким треба й нам поспішати...

Звичайно, і читати, і слухати краще в кімнатах просторих, нарядних, затишних. Але він любить голоси, рух, метушню живого життя. Тому й запрошує свого співбесідника на балкон, який увесь у квітах — отакий малесенький садок над вулицею.

Дружина письменника ставить на дзиглику вазу з яблуками. Це найкращий сорт — антонівка, кожне переливається найрізноманітнішими відтінками. Але одне особливе, воно світиться, мов наповнене чарівним сяйвом стиглого вересня.

Яновський погоджується з цими захопленими словами:

— Олексій Толстой любив тримати антонівку в ящиках свого письмового столу. Їхній запах підбадьорював його. Я бачив, як він купував антонівку у нас на Бессарабському базарі. Колгоспниця, мабуть, його однолітка, щедрою рукою одважуючи їх, зичила: «Бажаю вам і на той рік їсти антонівки з нашого саду!» Можливо, тому в оповіданнях Олексія Толстого живе ранкова свіжість антонівського яблука, вічна ранкова свіжість...

...Що за дивний березневий день! Зранку небо було хмарне, падав сніг — мокрий, кволий, ледачий — далі він перейшов у дощ. А вдень небо заголубіло і все більше наливалося синявою.

Сади і сквери набухли талими водами, як степові балки.

Над Дніпром — розлив сонця, золота сонячна імла. Білі уламки пливуть, як лебеді, по синій воді. І не здогадатись, де недавно темніла крижана доріжка на Труханів острів.

Гілки дерев, звичайно, ще голі. Але уважне око може помітити, що крапельки прозорої небесної води тремтять на крихітних горбиках. У цих горбиках вже живе майбутній листок.

Яновський береться за теплий шорсткий стовбур старого ясена. Мов привіталися після розлуки.

Кілька хвилин тому він так само легко торкнувся стіни нового будинку. Гранітне облицювання нагрілось, письменник мов відчув тепло дружньої долоні...

І от знову заспівали солов'ї на Аскольдовій могилі, і знову тут дівочий сміх і неспокійна юнацька бесіда.

А час зараз стоїть гарячий — школярі складають іспити, десятикласники готуються виходити на широкий шлях. До чого ж важко урвати ввечері вільну годинку заради солов'я, буйних ароматів молодих трав, усієї неповторної радості квітучого травня!

Яновський іде за дівчатами і юнаками, що, зітхаючи, прощаються з соловейком. На них чекає Ньютон зі своїм біномом, Бойль і Маріотт зі своїми законами, Менделєєв зі своєю таблицею.

Навіщо так рано залишає ці квітучі місця наш відомий письменник, які іспити чекають на нього?

Він невідступно крокує за молоддю. Йому цікаво, куди вони зараз звернуть? Вниз, до Дніпра, праворуч — до Зеленого театру, чи вгору?

Вони йдуть угору. Вони проходять повз посічені кулями старі заводські стіни, що стоять, мов непохитний воїн.

Юнаки і дівчата зупиняються перед цією стіною — це наша київська Стіна комунарів. Вона нагадує про минулі бої і перемоги робітників, що піднялись на боротьбу за нове життя.

І оці юнаки, і дівчата, готуючись до своїх маленьких перемог, не можуть байдуже пройти повз неї.

Письменник кладе руку на серце. Щось схвилювалось воно знову по-молодечому!

Яновський був з небалакучих. Люди, які мало знали письменника, вважали його сухим і черствим. А він любив товариство, мав хороших друзів.

— Якби розповісти про життя під тими дахами! — сказав він, спинившись в невеличкому скверику, який нагадував зелений моріжок. Це трохи нижче Андріївського собору. Звідти відкривався цікавий краєвид на Поділ. Тисячі вікон поблискували під згасаючим осіннім сонцем, хоч затягнута сутінню ріка вже здавалась непорушною і скляною.

— Уявіть собі: нещодавно прибув пароплав,— продовжував Яновський,— і разом з іншими пасажирами привіз якогось молодого парубка років за двадцять... Він із Радуля чи Лоєва, Остра чи Комарів,— нікому не відомий молодий хлопець прибув у велике місто. Він зійде на берег і ось цією крутою вулицею почне сходити вгору. Десь тут, в одному з тихих дворів, може, за тим рудим парканом, мешкають його далекі родичі, які дадуть йому притулок на кілька днів, в кращому разі — на місяць. Цікаво було б зазирнути в його душу. Пам'ятаєте, як Растіньяк дивився на Париж, як мріяв запанувати в буржуазному місті, стати багатим, відомим, небезпечним для інших. Бальзак добре показав жорстокий шлях Растіньяка до влади в світі грошей. Лінія Растіньяка розгорталась з залізною логічністю. Саме так він мав жити, саме такі зустрічі чекали на того славолюбного провінціала... В українській літературі кінця 20-х — початку 30-х років робились спроби показати молодого чоловіка. Його зриви. Може, найпоказовішим з романів такого плану є «Місто» Валеріана Підмогильного, письменника талановитого, що володів багатьма літературними засобами і дуже добре знав мову, але перебував у полоні дрібнобуржуазних уявлень про місто. Йому невідомий був Київ героїчних традицій робітничого класу, передової інтелігенції.

Яновський замовк, наче прислухався, чи не прозвучать насправді кроки того хлопця, зустрітись із яким йому дуже хотілось...

Як завжди в свій приїзд до Києва, Всеволод Виш-

невський перш за все одвідував свого давнього друга Юрія Яновського.

— Захопимо «Кобзар» і підемо гуляти по Києву,— казав він, застібаючи кітель і поправляючи формений кашкет перед склом книжкової шафи.— З вашим містом, Юрію, в мене зв'язано кілька радісних спогадів. З усіх своїх писань я найбільше люблю «Оптимістичну трагедію». А вперше її показав київський театр. Свєтловидов грав, Добржанська... Коли виставу дивився, ніби привіт із своєї рідної Балтики чув. А тепер щиро хочу, щоб ваша натхненна уява перенесла мене в старий Київ, у якому страждав, творив, сподівався Кобзар.

— Охоче,— погодився Яновський.— Ходімо. Шевченко завжди був у мандрах. Ув'язнений в далекому Кос-Аралі, він в уяві своїй без кінця блукав по Україні. В поезіях і повістях, які писав потай, одвідував міста і села рідного краю, стрічався з хорошими людьми, з друзями, з своїми великими сучасниками...

Де б йому не випадало мандрувати — по Україні, в Петербурзі, в засланні,— завжди зближався з простими, чесними, поневоленими людьми, з трударями, слухав їх і розповідав їм. Збирався Тарас Григорович швидко. Захопить старий чемоданчик, у якому найцінніший вантаж — книги,— і в путь!

Любив блукати по вулицях великих міст: у Нижньому, в Петербурзі, в Києві. Це характерне для різних письменників різних часів і народів — Достоєвського, Івана Франка, Блока, Верхарна. Він мешкав у різних районах Києва: і на колишній Інститутській вулиці, і в готелі, що був тоді на розі Хрещатика і Бессарабки, і в двох будинках на Козинці, де перед цим шуміла гребля, гудів млин, а неподалік паслися дикі кози.

...Уявіть собі Київ тих років, Всеволоде. Велика садиба з ставком зеленіла ліворуч, як іти Хрещатиком у бік Бессарабки, і в тому ставку водилися карасі й лини... А Хрещатик був непривабливою вулицею, будиночки здебільшого одноповерхові, зрідка кам'яні. Без особливих насаджень і ліхтарів. Лише в кінці, ближче до Університетського бульвару, за парканами — садочки з пасіками та криницями. В одному з них довгі години просиджував Тарас Григорович, бесідуючи з молодим університетським професором Миколою Івановичем Костомаровим.

...Не багато будинків і на Університетській, яку згодом назвали Володимирською, а перед самим університетом — порожній майдан, втоптаний важкими солдатськими чобітьми.

...Шевченко блукав по схилах пишного саду на Дніпрі, поспішав Андріївським узвозом, що, як вуж, звивався між зелених гір... Він любив Поділ — район ремісників, простого люду, і часто дивився на нього з Володимирської гірки. Знаєте, як він сказав про пам'ятник Володимиру? Дивиться князь із гори, чи не горить що на Подолі? А на Подолі часто спалахувало повстання трудящого люду проти бояр і князів, проти іноземних загарбників. Подільські кожум'яки і зброярі збирали навколо себе відважних, що воліли загинути в бою, аніж тягти ярмо неволі. Вони гинули в нерівному бою, але полум'я народного гніву не згасало.

...Шевченко любив Поділ. Він малював колоритні краєвиди Києва. І Дніпро, і кручі, і Лавру, і чудесний витвір Варфоломея Растреллі — Андріївську церкву.

...На жаль, багато шевченківських малюнків загинуло. Будемо ж милуватись новими київськими краєвидами, вулицями, площами, садами і спорудами соціалістичного міста, уявляючи собі, що й Тарас Григорович гуляє разом з нами...

Якось Юрій Васильович Шумський захопився організацією студентського театру. Тоді він частенько бував в університеті.

— З чого ж почнемо? — радився він з своїми молодими друзями.— Чи не найкраще поставити в актовому залі університету п'єсу про Кобзаря? А може, взяти його власну п'єсу? У нас знайдеться кому зіграти і Галю, і Назара...

— А Хому Кичатого — ви самі? — вихопилась студентка геологічного факультету, круглолиця, кирпата дівчина, можливо, сподіваючись, що в тій виставі їй доручать роль Стехи.

— Я беру на себе обов'язки глядача... — широко посміхнувся Юрій Васильович.— Це дуже відповідальна роль. Коли маєте бажання і час, проведіть мене трохи, і я вам розповім одну з легенд про Станіславського.

Запрошувати вдруге не доводилось. Хто відмовиться від того, щоб послухати Шумського!

І, оточивши артиста, студенти висипали з аудиторії в широкий коридор.

— Присутність Костянтина Сергійовича в театрі,— заговорив Юрій Васильович,— впливала і на вимогливих майстрів. Але що було робити, коли Станіславський не міг одвідати виставу? І його помічники знаходили вихід. Вони приносили в театр шубу Станіславського і вішали її на видному місці в акторському гардеробі. «О, Костянтин Сергійович в театрі!» І це радісно всіх хвилювало.

Шумський легко відтягнув масивні двері, пропускаючи вперед дівчат, і коли сам опинився під аркою колонади, то аж крякнув од задоволення. Яскраво-зелений світ одкрився його очам — після весняного дощу вулиця квітла і сяяла.

Примруживши гострі очі, простежив за польотом смоляно-чорної пташки.

— Заздрю вам, друзі, ви маєте змогу щоранку бувати на бульварі, в парку. Як тут добре! Особливо на світанку.

Широкоплечий, міцний, як уламок скелі, Юрій Васильович приготувався розповісти якусь нову історію, коли біля пам'ятника помітив свого давнього приятеля — Юрія Яновського.

— Підемо разом? — питає Шумський.— Чи збираєтесь, нарешті, товаришу драматург, написати п'єсу про Тараса Григоровича?

— А хіба без мене не вшанована пам'ять Кобзаря? — стримано посміхнувся письменник.— Шевченко — така неозора країна, що кожен в ній знайде для себе широкий шлях. Ви роздивляєтеся репродукції полотен Рафаеля, Мікеланджело, Рубенса чи Іванова, Венеціанова чи Брюллова і згадуєте того, хто так їх любив! Зверніться до Гомера чи Шекспіра, Гоголя, Котляревського чи Марка Вовчка, Беранже, Діккенса чи Вальтера Скотта, теж виявите увагу Кобзареву — він високо цінував їх. Ви можете показати п'єсу Островського «Свої люди — порозуміємось», і в цьому теж буде повага до Тараса Григоровича. В засланні він підготував її постановку і сам грав, — добре грав, як згадували глядачі. А я можу порадити вам зустрітись з Іваном Антоновичем Кочергою. Він саме кінчив п'єсу про Шевченка... І в мене, як у багатьох наших літераторів, теж дещо розпочато...

Тієї ночі пізно світилися вікна кабінету Юрія Яновського.

Він продовжував працювати над п'єсою про Шевченка, яку почав давно і задумав широко. Це мала бути трилогія. Перша частина — про молодого Шевченка, про його дружбу з передовою студентською молоддю...

...Падав легкий сніг, його миготливі тіні, як гострі стріли, проносились над кригою, що скувала Дніпро. Вздовж берега тягнулась вузька чорна стрічка незамерзлої води. Можна було подумати, що звідти наповзають сутінки, які незабаром заповнять усі вулиці.

Місто готувалось до новорічної ночі. Площі прикрашались, як зали, де незабаром мав розпочатись радісний, безжурний карнавал.

У вікнах студентського гуртожитку, що однією стіною виходив на Володимирську гірку, засвітились лампи.

— Добре жити і вчитись у кімнаті, з якої видно ріку,— казав Шумський.— Вітер просторів вдирається до тебе без запрошень, гортає підручник, пестить волосся. Ті, що мешкають на верхньому поверсі, першими помічають наближення весни. Вони бачать, як вона летить, широко розкинувши крила. Ми всі ще в полоні зими, а вони вже дихають весною.

— Вам треба вірші писати, Юрію Васильовичу! — мовив Яновський. Він стояв з Шумським над стрімким схилом Володимирської гірки.

— А звідки ви знаєте, що я не збираюсь змагатися з поетами? Я з тих, котрі люблять вірші і потихеньку пишуть оповідання про різних цікавих людей, про різні випадки...

— Уявляю собі, з якою насолодою буду їх читати! — сказав письменник.— Скільки значних людей, скільки незабутніх подій пройшло перед вашими очима... Постоїмо в цьому куточку, тут як на капітанському містку. Звідси добре видно Поділ. До чого ж красиво! А як передати словами? І вогні, і плутанину старих вуличок, і нові будинки, і безкінечний рух автомобілів. Дивуюсь, що досі наші художники не змалювали цього краєвиду!

— Мені здається, що саме цей краєвид я бачив на невеличкому полотні, який показали мені в саратовському госпіталі,— мовив артист.— Він був трохи обгорілий, фарби потріскались, бо побував у вогні. Та коли я глянув,

мені одразу пригадався оцей куточок Подолу. Уявляєте, як я дивився на нього,— в нашому Києві тоді лютував ворог! Я почав розпитувати, як та картинка потрапила в госпіталь. Виявилось, що зберіг її боєць, котрий тримав оборону в одному із зруйнованих будинків. Вона звалилася з стіни і впала біля нього. Звичайно, він не міг залишити її на загибель. Бійця вилікували, і він повернувся в частину; картинку вирішили не реставровувати, нехай отакою лишиться на спогад про ті бої, в яких радянські люди рятували красу життя...

— А мені пригадується, як в перші місяці визволення Києва Поділ лежав принишклий і темний,— налітали фашистські літаки. Та й електростанція давала небагато світла. І от одного вечора раптом засяяли тисячі вогнів, старий Поділ святкував свою другу молодість.

— І нехай вони вічно світяться, ці вогні життя! — сказав Шумський.— Я певен, що ви поповните «Київські оповідання» новелою під назвою «Вогні Подолу», і тоді стане ясно, що не тільки пензлем, але й пером можна намалювати цю картину... Ви пам'ятаєте, як Михайло Коцюбинський говорив з Олексієм Максимовичем про те, щоб вести літопис найкращих людських вчинків, історію того, що роблять люди заради щастя всього людства... Скільки ми знаємо таких фактів!

— Що ж,— озвався Яновський,— багатьом своїм колегам я дарую блокнотики і прошу: «Дорогий друже! Не лінуйтеся, записуйте сюди все». Безліч скарбів навколо нас, благородних вчинків, героїзму, натхненної праці, справжньої дружби, чистого кохання, чудесних зустрічей, яскравих випадків. Коротка історія, маленьке оповідання, а вони як листя на дубі. Скільки їх народжується — скромних, непомітних, щоб утворити його крону!

Падав сніг — все навальніше, все густіше. Він летів навскіс, бо почався вітер, і здавалось, що новий рік пливе назустріч, як берег,— квітучий, прекрасний, щасливий...

Яновський не дотримувався традиційної зустрічі Нового року. Здоров'я не дозволяло допізна засиджуватися за столом.

Першу половину останнього дня року, як завжди, він віддавав праці за письмовим столом, дотримуючись золотого правила — жодного дня без рядка. Потім пускався в мандри по засніженому місту, по садах і парках, міркуючи над тим, що встиг зробити за минулий рік, що

треба здійснити в новому, і, зустрічаючи друзів, розпитував про їхні задуми, бажав їм успіхів.

А тоді вертався додому і проводив вечір удвох із першим своїм другом — з своєю дружиною, читаючи, згадуючи, мріючи...

Десь за чверть до дванадцятої пролунав дзвінок. Певний, що це прибула ще одна новорічна телеграма (а він їх одержував багато), він, захопивши олівець, щоб розписатись, пішов до дверей.

На площадці стояла молода жінка, од кінчика шапочки до кінчиків калош вкрита легким, сяючим снігом. Видно, вона пройшла на третій поверх не спиняючись, ця тридцятирічна снігуронька.

— Заходьте! — запросив письменник.— Але я, пробачте, ще вас не впізнав.

— А ви мене ніколи й не бачили,— сказала жінка, обтрушуючи свої руді кучері.— Я випадково під Новий рік опинилась у Києві, їду з призначенням у Житомир, от і думаю собі: а чому б мені не одвідати Юрія Яновського?

— Дякую,— сказав письменник, допомагаючи жінці зняти пальто.

Дружина Яновського почала готувати вечерю, а вони пройшли в кабінет.

— А ви тут влаштували свій кабінет! — сказала молода жінка, оглядаючи книжкові шафи.— Тут я колись мешкала.

— Помиляєтесь,— зауважив письменник,— я тут з першого дня, як побудовано цей будинок.

— Ні, це ви помиляєтесь, саме тут я мешкала в сорок третьому році, восени. Тут стояла наша зенітна обслуга. І коли з Києва ми перебазувалися далі на захід, я почала розпитувати, хто ж із письменників повернувся в ту квартиру? І я зраділа, бо читала ваших «Вершників» і ваші оповідання в різних журналах.

Звичайно, вони дуже добре зустріли Новий рік, хоч взагалі Яновський не дотримувався цієї традиції.

...Делікатний, скромний на людях, він ніколи не дратувався, хоч часто були для цього підстави.

Стриманий у виявленні почуттів, він голубив дітей, коли поруч не було дорослих. Покладе руку на голівку і всміхнеться від ніжності. У нього не було дітей, але вони — герої його книг з перших літературних спроб.

На розі вулиці Леніна і Хрещатика до нього підкочує коляску молода жінка, дочка одного з колег Яновського.

— Ви додому, Юрію Івановичу? Виручіть мене, я в крамницю на хвилинку. Постережіть мого Вовку.

— А ми тихенько вгору підемо,— запропонував Яновський,— і ви нас легко наздоженете!

Він невміло взявся за коляску, обережно покотив її, не одводячи очей від загорнутого в ковдру крихітного тільця.

Коли дійшли до Пушкінської, він так безпомічно озирнувся, чи не завертає сюди автомобіль, що міліціонер відчув його неспокій і дав червоний сигнал. Тепер на Пушкінську не могла звернути жодна машина, поки коляска не опинилася на протилежному тротуарі.

— Бачиш, Вовка, яка тобі шана,— сказав Юрій Іванович, трохи зніяковівши від уваги охоронця порядку.— Виростеш, не загордись, іншим дорогою поступайся...

— Мабуть, дуже хороші рішення приходять мамам, коли вони везуть своїх синків, своїх дочечок,— каже Яновський у сумній задумі.— Ця маленька істота, що дивиться в синє небо синіми оченятами, наділяє здатністю ясніше уявляти майбутнє... І забуваєш всякі дрібні образи, про які й не варто було пам'ятати жодної хвилини, і думи про значні події сповнюють тебе. Особливо ясно починаєш розуміти думку Анатоля Франса, що художник повинен любити життя і показувати, яке воно прекрасне...

Чудовий квітневий ранок. Короткі тіні від майже голих каштанів перетинали алею. На ній ще не було жодного сліду — може, тільки пташині. І невідомо звідки — їх не видно ні на гілках, ні в повітрі,— чути безнастанне цвіріньканння горобців, що вітають народження нового дня. А над землею яскріє молоде сонце.

— Чогось не вистачає цій чарівній картині. Вона як циферблат без секундної стрілки. Як дружній лист без підпису, дуже дорогий тобі. Правда? — питає письменник. Раптом у кінці алеї з'явився дуже маленький чоловічок у сірому пальтечку і червоній шапочці. Він ішов, перевалюючись, невпевнено, але відважно. Сонячний промінь слухняно ліг йому під ноги. Пташки злітались невідомо звідки, здогадуючись про беззлобне його серце. Заворушились, напружилися бруньки на гілках і почали розкриватися одна за одною. Їм теж цікаво подивитися на майбутнього садівника. А він тупцює, широко розвівши

руки, мов хоче всю красу цього квітневого ранку схопити в свої добрі обійми.

— От годинниковий циферблат одразу ж набув своєї завершеності, під дружнім листом з'явилося дороге ім'я,— каже Яновський, радісно посміхаючись.

На його очах зростало симпатичне руденьке дівча — Маринка, дочка Костя Герасименка, видатного поета, що загинув на фронті. Знаючи, коли Маринка повертається з дитячого садка додому, він заздалегідь виходив на вулицю, щоб її перестріти. І згадував чудесні рядки її татуся: «...А коли я впаду від рани, вражі знищуючи сліди, ти на полі серед туману на стерні мене десь знайди... Встану я і вперед побідно понесу свій крилатий стяг. Слово радісне, пісня рідна, йди за нами завжди в боях...»

...Композитор Михайло Адамович Скорульський наполегливо запрошує його послухати уривки з балету «Лісова пісня», який він оце закінчив.

Яновський пояснює:

— Я так мало розуміюся в музиці...

— Але ж стільки музики у ваших творах. І свою п'єсу ви назвали «Дума про Британку», і оповідання «Київська соната»...

Музику він дійсно любить. Вона сповнює його твори. «Вітер дмухав у ліс, як в одну велику валторну». Або: «Степ хвилювався, виконуючи шумову музику своєї опери». Музичний супровід мали його герої: «Її мотив тривожний. Бринить, бринить...»

У «Вершниках» музика дуже різноманітна — звучить симфонія, грає скрипка, гримить мідь, її змінює віолончель... І раптом сурма. І знову заспівали скрипки, прощаючись зі скромним листоношею, що безсмертним пішов у вічність.

Він любить пісню — «символ невмирущості, віри, кохання, вогонь миру і життя». Він любить хори. Його зауваження після концерту «Думки» слушні і справедливі.

Сам же він не співає. І не грає на жодному інструменті.

Але іноді мріє:

— От напишу нову книгу, звільнюсь трохи, купимо, Тамаро, рояль. Вищої якості. І запросимо в гості Левка Миколайовича Ревуцького. Прийде до нас у гості і Рада Лисенко. Вона гратиме, а ми будемо думати про її геніального діда. І попросимо ще зіграти Шопена і Скря-

біна. А може, Тамаро, я переконаю вас взятися за музику?..

Відомий кінорежисер Володимир Браун, що поставив кілька морських фільмів, нерідко звертався до Яновського:

— Дорогий Юрію Івановичу! Невже вам не хочеться ще раз відчути в своєму кабінеті подих солоного вітру? Напишіть сценарій про наших моряків.

Та надто багато невдач він зазнав у невпорядкованій сфері виробництва кінофільмів. Яновський відповідає жартом:

— Уявіть собі, що полюбив я маленькі річки. Вони затишні. Мабуть, завернуло на старість.

І декламує строфи з давнього вірша Миколи Тихонова: «Но я таков, не молод, не сед. И шхуне, что в душу вросла, я не могу прочертить ответ соленым концом весла. Пусть уходит в море, в золото, в лак, вонзать в китов острогу, я сердце свое, как боксер кулак, для боя в степях берегу».

Серце йому доводилось берегти.

Яновський часто звертався за допомогою до медицини. І дружба зв'язала його з багатьма видатними медиками. Під час війни він зблизився з Олександром Богомольцем, потім товаришував з Стражеском, зустрічався з видатними лікарями Губергріцом і Берляндом. І мріяв написати цикл оповідань про невтомну, скромну сільську лікарку.

— Люблю писати про людей із здоровим серцем. Я настроюю своє серце на серця тих колгоспників, сталеварів, студентів, про яких пишу. І мені легше і радісніше живеться!

По Україні подорожують видатні поети і прозаїки Латвії. Їх знайомлять з автором «Вершників».

— Поділіться з нами своїми секретами творчості,— просить один з них.

Які секрети! Щоранку кілька годин за письмовим столом. І тоді, коли залишає письмовий стіл, не залишає своєї праці над рукописом. Гуляючи по Києву, мандруючи по Україні, він продовжує міркувати над кожним рядком, поки не почує, що він зазвучав.

Ранок свого п'ятдесятиріччя він, як завжди, зустрів за письмовим столом.

Вітальні телеграми з різних кінців країни, що почали

надходити з учорашнього вечора, тепер поступають майже без пауз. Радісно збуджена Тамара мчить од дверей до телефону — дзвонять друзі, і знову до дверей. Доводиться їй допомагати. Черговий телефонний дзвінок примушує ювіляра залишити письмовий стіл. Взяв трубку. Почув музику, і відразу заспівало чудесне меццо-сопрано:

— Про іншого знають нехай менестрелі, для іншого — прапори, зняті на ванті: поету — пишноти бронзових мантій! — Коротка пауза і знайомий голос: —Вашими ж віршами вітаю вас, дорогий поете, дарую вам квітку з вашого власного саду.

— Спасибі, Олександро Дмитрівно,— Яновський пізнав відому співачку Олександру Ропську, особливо вона подобається йому в «Кармен».

Тамара кладе на стіл свіжий номер «Огонька». Він розгортає журнал, що сильно пахне друкарською фарбою. От і його портретик і невеличка стаття. Спасибі вам, московські друзі!

Телеграм з Москви багато. Його вітають прекрасні письменники, вони люблять Україну і свого українського брата. Багато телеграм від читачів, од друзів-артистів. Він не може скаржитись на неувагу до себе.

Він писав в «Майстрі корабля»: «Дожити до глибокої старості я раджу всім. Тільки не несіть із собою недуг. Коли трохи недобачати — це не шкодить: позаду великий перейдений пейзаж лишився, і зовсім не треба очей, щоб його бачити. Більше докучають шлунок і серце. Весь час я мушу бути в курсі справ мого черева...»

Він не доживе до глибокої старості. Але недуги мучать його все владніше. Може, тільки на очі йому не доведеться скаржитися — вони бачать добре. Та ще на ноги — невтомні в ходінні. Та ще на руки — вони працьовиті. Але сьогодні йому не випаде ні походити, ні попрацювати. Двері не встигають причинятися.

Оце пішов Ярослав Шпорта, молодий талановитий поет. Яновський видрукував у журналі «Українська література» немало його ранніх творів. І запам'ятав рядки, в яких ще можна відчути вплив Андрія Малишка, але в них уже і власний голос Ярослава: «...Віє вітер зі сходу месницький, і знамена шумлять червоні, йдуть гарматники шляхом куряним, роздається лафетний дзвін...»

Яновський радо стрічає любого Вишню:

— Сподіваюсь, і ввечері побачимося!

Але час збиратися в письменницький клуб, на ювілейний вечір, що відбувається на кілька тижнів пізніше за день народження — різні організаційні непорядки в Спілці письменників. Проте він не був надто причепливим до дрібниць. Як добре надворі! Прохолодний сухий вечір. Шумлять тополі. Великі сяючі зорі рясно вкрили небо. Осінь — чудесний час роздумів і спогадів, найкращий час для ювілею.

Який він красивий, цей сивий юнак, на своєму святі. В новому чорному костюмі, з орденом, веселими очима, він стрічає кожного гостя на сходах. Кожному хоче подякувати за привітання.

Вечір відкриває Семен Скляренко. Доповідь виголошує критик Олег Бабишкін, що знає і любить творчість Яновського.

Од імені письменників Радянського Союзу художника, що «оспівав героїку громадянської війни, трудову доблесть радянського народу, його подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни», вітають Фадєєв, Федін, Леонов, Тихонов, Сурков, Симонов, Твардовський, Панфьоров, Кожевников, Грибачов, Софронов. Його вітає Спілка письменників України. Він слухає щирі побажання довгого віку та журавлиного крику. На товариській вечері, якою заправляє Максим Рильський, на честь ювіляра читаються вірші.

Він глибоко зворушений, він дякує друзям за увагу, але вже не думає про те, що зроблено за тридцять років наполегливої праці. Він весь у нових задумах.

У другому томі «Київських оповідань» Яновський збирається розповісти про рідних Леніна, героїв-арсенальців, Миколу Щорса, Івана Франка, Марію Заньковецьку. В його творчих планах «Роман про вічну любов», присвячений Лесі Українці, ще один роман, ще цикл новел, героєм яких має бути той-таки Явтух Каленикович... Він буде продовжувати працю над драматичною трилогією про Тараса Шевченка. Дуже енергійно дороблює сатиричну комедію «Райський табір», в якій живе його ненависть до американських імперіалістів. Він працює над твором, якому судитиметься стати його лебединою піснею.

Театр — його давня ніжність, його давній біль.

Він написав не багато п'єс, але думав про театр завжди. Він написав би ще більше їх, коли б знав, що його драматургія захопить режисера, близького йому своєю творчою манерою...

...Спочатку його новела звалась «Сліпе щастя» і починалась цікавими роздумами про людську долю. Потім Яновський одмовився від першого абзаца і змінив назву: «Боротьба за людину». Це вірніше. Це справедливіше. В цій назві смисл нашого життя — радянська людина в біді не самотня, друзі поспішають на допомогу. Щастя не сліпе. За нього треба боротися. Письменник-гуманіст, він належав до самовідданих борців за велике народне щастя.

В своїх книгах Яновський не просто змальовував окремі сторони життя свого часу. З його сторінок звучить пафос революційного перетворення життя, героїчного поступу радянських людей.

Війна — Мир — Війна — Мир... Це схема його творчості. Почавши з розповідей про героїчних бійців громадянської війни, він оспівав мирну працю будівників соціалізму. В час Великої Вітчизняної війни його мужній талант був у солдатській шинелі. Тепер письменника захоплює велич трудівника, що здійснює історичні перемоги на мирних фронтах, будуючи лад, про який мріяли кращі уми людства.

Ні на крок не відступав він зі свого шляху — літописця звершень радянського народу.

Якось Олександр Фадєєв, згадавши про реакційних пігмеїв, що обвинувачують радянську літературу в тому, ніби вона стала слугою держави, з гордістю відказав:

— Так, у нас благородна соціалістична держава трудящих, і ми вважаємо за честь для себе служити їй.

Яновський не тільки розумів свою високу відповідальність перед читачем, перед часом, він завжди почував себе бійцем передового загону радянської інтелігенції.

Він любить літературу, а не себе в літературі. Він хоче, щоб його творчі перемоги зливалися з творчими перемогами усієї нашої культури.

З гордістю писав він про геніїв російської літератури — Пушкіна, Гоголя, Льва Толстого, Горького... Сповнені глибини його висловлювання про творчість

Шевченка, Панаса Мирного, Коцюбинського, Саксаганського, Максима Рильського, Мате Залки, Павла Тичини.

Він дуже уважний до праці своїх ровесників: поетів, прозаїків, драматургів. Його радує задум Довженків написати роман «Золоті ворота». Він захоплюється епічним полотном Петра Панча, присвяченим героїчному минулому рідного народу. Він любить м'яко-іронічну манеру Івана Сенченка, називає його «наш український Анатоль Франс». Всенародна популярність Остапа Вишні викликає в ньому гордість за українську радянську літературу, в якій працює багато першокласних художників...

В «Майстрі корабля» головний герой казав: «Я достойно несу прапор старості. Мої спогади я присвячую молодим, сміливим і чуйним. Їм віддаю я на суд юнацькі помилки й перемоги, щоб збудити їхні думки, щоб спонукати їх на шукання яскравіших просторів і горизонтів».

Отакий був сам автор: він завжди дбав про майстерність письменників молодшого покоління.

Перемога «Прапороносців» зробила його щасливим. Покусуючи в хвилюванні губи, слухав він розповідь про свого давнього харківського знайомого Сергія Борзенка, що підняв бійців в атаку, про Івана Ле, що під вогнем допомагав налагодити переправу. Його особливо радує змужніння письменників, які в час Великої Вітчизняної війни були в армії, в партизанах...

— Існує книжка про Анатоля Франса. Написав її колишній секретар великого сатирика,— каже Яновський.— В ній немало цікавих спостережень. Але вони злі. Автор хотів принизити образ творця «Острова пінгвінів»... Книжка зветься «Анатоль Франс у пантофлях і халаті». Не люблю її. Я люблю гострого і мужнього Анатоля Франса. І мені хочеться написати про радянського письменника в пожовклій гімнастьорці, у важких кирзових чоботях.

І вже нове покоління молодих художників захоплює його своїм гострим відчуттям сучасності, своїм чистим голосом.

Нове яскраве сузір'я виступало в небі нашої літератури, в якому його творчість, мов оспівана ним «червона зоря Альдебаран», сяє зіркою першої величини.

Він співець весни з перших творів: «А на вулиці йде день, і весна, як невтомний маляр, вибирає місця для зеленої фарби».

Широкою картиною весни завершується його останній роман: «В прозорому п'янкому повітрі почепився перший срібний дзвоник весни — крихітний жайворонок. Він дзвенить, він дзвонить — це він повернув на радянську землю весну, славте сонце, купайтеся в його промінні. Зацвіли сади буйним білим цвітом, наче повилися в пахучі тумани. Під хатою на сонці сіла мати з немовлям, уперше винісши сина до ясного мирного неба. Поп'ялись трави, побралося листя на деревах, і раптом гуркнув перший грім, і другий, і ще. Весна. Мир».

Гімн весні сповнює всю його творчість.

Він оспівує її у віршах, нарисах, оповіданнях, романах...

Яновський писав вірші усе своє життя. Та коли б і не писав їх, все одно мав би право на поважне місце поміж наших поетів. Його проза — поетична.

Сила Яновського — у глибокому відчутті краси нового життя, нової людини, нових людських відносин.

Він належав до дуже працьовитих письменників. І коли залишив читачеві лише п'ять томів, то причиною цьому була його велика вимогливість до себе та ще ті численні переживання, що випали на його долю.

...Нову п'єсу він буде писати просто, ясно, дохідливо, щоб читач і глядач не звертали і найменшої уваги на авторову манеру. П'єса має захопити своєю злободенною правдою, своєю гострою і відвертою розмовою: ми всі відповідаємо за радянську молодь, в прекрасному саду не повинно бути жодного зламаного деревця. Дитину змалку виховують у вірі в те, що переможе справедливість: Карабас повинен загинути, Бармалея буде покарано, хай живе хоробрий лікар Айболить! І юнаки, і дівчата повинні знати, що не можна приховати жодного некрасивого вчинку. Хай живе справедливість!

В його новій п'єсі не буде штучного відокремлення важкого від легкого, серйозного — від веселого, напруження в праці — від усмішки, відпочинку. П'єса має бути картиною життя, де є все — і сміх і сльози. Головний її герой — правда. Правда про велику дружбу, правда про значні недоліки у вихованні. В своїй сім'ї,

в колі товаришів і подруг дівчина раптом почула себе самотньою. Хлопець, що був для неї ближчим за всіх, ледве не потяг її за собою до в'язниці. Вона врятувалася сама і врятувала його. Завдяки хорошим радянським людям.

От відкривається завіса. На сцені Ліля — героїня п'єси, Лілина мама, дядько. Мовчанка. Дзвонить телефон. Ліля бере трубку:

— Слухаю. Не дружина прокурора. Хіба не однаково. Дочка прокурора!

І рвучко поклала трубку.

Є назва «Дочка прокурора». Вона не тільки зацікавить, не тільки відразу ж поставить Лілю в центрі п'єси, але й примусить задуматись: в сім'ї прокурора сталася біда.

Він працює над п'єсою неспокійно. Переробляє окремі епізоди, доповнює образи. Навіть міняє деякі сюжетні вузлики. І все продовжує перебувати в стані надзвичайної нерішучості. В ці дні він особливо часто зустрічається з Михайлом Романовим, артистом і режисером Київського російського драматичного театру імені Лесі Українки. В їх зовнішності є щось спільне. Коли б було написано п'єсу про Яновського, то головну роль у ній міг би зіграти Михайло Романов. Немарно Олександр Довженко в ролі письменника у фільмі «Поема про море» мріяв побачити Романова.

Яновський добре знав творчість артиста, чий розквіт припадає саме на київський період праці. І Романов давно цікавиться Яновським, відтоді як прочитав його ранні оповідання, відтоді як зустрів молодого Яновського і Тамару, що вирушали з Одеси в свою першу подорож по Чорному морю.

Зустрічаючись тепер з письменником, артист не минав жодної нагоди, щоб нагадати:

— Коли ж напишете для нас п'єсу, Юрію Івановичу?

Яновський відмовчувався або ж відповідав жартом. Та настав день, коли Романов почув — «Уже написав!..— сказав Яновський і поспішив попередити: — Тільки нікому про це!»

Вони зустрілись. Романов послухав п'єсу, її ідея, її образи сподобались йому. Відтоді він почав часто відвідувати письменника. І коли вирішив, що багато зроблено, запросив Яновського на художню раду театру.

Письменник хвилювався і тому так погано читав, що Романов поспішив його замінити. Почалася напружена праця. Яновський не пропускав жодної репетиції. Потрібні були доробки, зміни, вставки. Він любив і вмів працювати з театром. У нього немалий досвід ще відтоді, коли Московський камерний театр готував «Думу про Британку». Дружба з франківцями, що перед війною працювали над його «Потомками», допомогла йому краще збагнути закони сцени.

Ролі «Дочки прокурора» підібрали дуже вдало: Предаєвич, Романов, Драга, Ніколаєва, Пекарська, Дуклер, Смолярова, Шестопалов, Петрова... Гру одних він сприймав без заперечень. З талановитим Білорусовим разом тривожиться — чи вірно намальовано в п'єсі образ Пахома?

Працював завжди зранку, на свіжу голову. Тепер допізна засиджувався над поправками. Щоб перепочити трохи, дістає з шафи томик Тичини і виходить на балкон. Який сильний вітер! Він шарпає гілля без найменшого жалю. «Вітер твердий, як гума»,— писав він у «Майстрі корабля». Він любить поезію Павла Тичини про вітер, він любить саму поезію вітру.

Наближається вечір прем'єри. Хвилювання охоплює з такою силою, що він вагається: йти чи не йти? Але він не може лишитися вдома.

Мов хвиля ударила в берег:

— Автора!

Уже не розібрати, хто перший, скочивши з місця, почав збуджено викликати на сцену письменника. З різних кінців театральної зали несеться ця дружня вимога. Його хотять бачити і ті, що влаштувалися в партері, і ті, що заповнили ложі, і молодь з-під самого неба — останніх рядів останнього ярусу.

— Автора! Автора!

Театр гримить — оплески, вигуки, голосні перемовляння.

А Яновський усе ще не в змозі з'явитися на люди. Од хвилювання ледве тримається на ногах, біліший за сніг,— майже однакового кольору його срібне волосся і обличчя. І радісно вслухається в бурхливий голос друга-велетня.

Він знає, що в залі немало добрих знайомих, надійних товаришів, з якими давненько йде поруч. Але зараз

його вітають сотні голосів. У сотнях сердець спалахнула подяка до нього. Як же віддячити їм за цю ласку?

Довше затримуватися не можна. Робітники сцени розміщують декорації до наступної дії. Навколо відбувається те, що сторонньому може здатися безладною метушнею, але ж він, людина театру, знає: вивірена чіткість керує діями освітлювачів, декораторів, бутафорів...

Юрія Яновського беруть під руки. Він продовжує вагатись. Але ще два кроки, і він уже перед завісою.

В очі вдаряє гостре світло рампи. Примружується, однак тільки на мить. І от стрілися — глядачі і автор п'єси.

— А він ще молодий! Який красивий!

Слова потопають у новій хвилі вітань. Усі піднялися з місць. І в партері, і в ложах, і на балконах.

— Як добре! — чує він за спиною. Не озираючись, пізнає голос прокурора.

— Заспокойтесь, заспокойтесь,— шепоче Ліля, дочка прокурора, і бере його за руку.

Стискує губи, хоч йому є що сказати друзям, од яких відділяє вузенька сяюча смужка рампи. Пізнає дорогих серцю людей. Поета. І архітектора. І художника. І романіста. Це все відомі майстри, вимогливі до себе і до інших. Він звертає увагу на красиве жіноче обличчя, по якому ще течуть сльози. «Це ж Ліля! Не гнівайтесь, що позичив ваше ім'я для своєї героїні. Чи не від співчуття до неї ви плачете?»

І от, нарешті, помічає найрідніше з рідних — обличчя Тамари.

Вона низенька і зараз, мабуть, підвелася навшпиньки. Ворухнула губами. Що вона шепоче, звертаючись до нього? І хоч він на сцені, а вона в залі і між ними рампа,— як завжди, здогадується...

— Мій сивий капітане! — шепоче Тамара.

Так, їй уявляється, що за його спиною не театральна завіса, а безмежне, неспокійне море. І це не авансцена, а капітанський місток на великому кораблі.

— Ти далі пливеш, сивий капітане. А мені знову виглядати на тебе. Щасливого плавання, коханий!

Скільки разів бажала йому цього, відтоді як вперше стрілися!

Ніби це вчора було...

Надзвичайний успіх вистави. Горе Лілі схвилювало багато сердець. Про п'єсу сперечаються, одні захоплюються нею, інші вважають поразкою і драматурга, і театру. Але телефон працює з повним навантаженням. Знайомі і незнайомі дзвонять автору п'єси, дякують за корисний, значний твір.

І от ще раз подзвонив телефон. Яновський чує віолончельний голос Романова:

— Ми перебуваємо в щасливому піднесенні. Театр давно не знав такого. Біля кас довгі черги.

Яновський, стуливши губи від хвилювання, слухає цю приємну новину.

— Це все добре, але є кілька місць, які я хочу змінити. Збираюсь до вас. Можна зараз?

— Як завжди, радий бачити вас.

Тамара просить його перенести побачення на завтра, її турбує його надзвичайна блідість. Але письменник не погоджується. Він хоче, щоб глядач, який завтра прийде в театр, побачив «Дочку прокурора» з деякими важливими змінами.

Він пропускає Тамару вперед і причиняє за собою двері. Більше він у свій кабінет не повернеться.

Почуває себе, дійсно, до біса погано. Останні тижні працював з невластивою йому напругою. Та люба йому дівчинка Ліля потребує уваги свого творця і після того, як справедливий радянський суд оголосить свій вирок. І після того, як зі сторінок багатьох газет прозвучав вирок видатних знавців театру.

Він поспішав. Уже кілька московських театрів і багато українських обласних театрів зацікавились «Дочкою прокурора». Він хоче, щоб вони одержали більш довершений твір. Він дуже поспішає.

А вже десь попереду виникають ще неясні обриси нового роману. Його герої ще оповиті маревом, їх голоси звучать тьмяно. Але вони вже живуть, і він мусить відчинити їм «далину, як двері».

В його планах на найближчі дні — відвідання Львова: театр імені Заньковецької ставить «Дочку прокурора». В ролі прокурора — першокласний артист — Дмитро Козачківський. У виставі беруть участь Леся Кривицька, Варвара Любарт, Гай, а головну роль — Лілю грає Люба Каганова, яку він колись відзначив поміж вступниць до театрального інституту.

Отже, він причиняє за собою двері і вирушає в недовгий маршрут, що за ці місяці став для нього звичний: його квартира — театр імені Лесі Українки.

Вулиця Леніна! Найкращі свої вулиці радянські люди називають цим великим ім'ям. Вона не має кінця, наша вулиця Леніна, через усі міста й села, через усю нашу могутню країну пролягла вона. Яновський оспівував її, він збирався ще багато що написати про неї.

— Ви помічаєте, Тамаро, який надзвичайний вечір, яка вона красива, наша вулиця Леніна!

Тамара ухоплює якийсь неспокій в його голосі. Цій маленькій мужній жінці стає лячно.

Вони минають Клуб працівників мистецтва. Понад чверть віку тому там, у вузькій і довгастій залі, виступали молоді учасники літературного об'єднання «Жовтень» Микола Терещенко, Іван Ле, Яків Савченко і він, двадцятидвохрічний...

— Відпочиньмо трохи,— просить Тамара. Вони затримуються біля магазину квітів.

— Я подарую вам бузок, Тамаро.

— Я не люблю квіти з магазину. Швидше б уже весна настала. Який холодний лютий місяць!

Вони спиняються перед вітриною мисливського магазину.

— Остап Вишня все запрошує мене на полювання. Ви дозволите?

— Звичайно.

Вона погоджується на все, аби тільки бути впевненою, що минеться його хвороба.

Вони йдуть далі, і всі, хто того вечора зустрічав їх, могли б пригадати рядки з «Вершників»: «Вони йшли, преніжно обнявшись, їм у вічі дмухав трамонтан, позаду калатало море, вони йшли впевнено і дружно, як ходили через ціле життя».

Спалахнуло зелене око світлофора.

Вони переходять на протилежний бік вулиці.

Яновський каже:

— Ви знаєте, Тамаро, що я записуюсь у чергу на автомобіль. А ви тим часом учитиметеся на курсах водіїв. Згода?

— Ах, Юрію, все життя ми ходимо пішки. Давайте і далі дотримуватись цього.

Вони завертають на Пушкінську вулицю. І спиняються

біля будинку, в якому колись мешкав Іван Семенович Нечуй-Левицький.

— Вам погано? — в котрий раз питає Тамара.

Він нічого не відповідає. Ще кілька кроків по вулиці, ще кілька кроків у глибину двору, і вони в світлій кабінці ліфта.

— А тепер в небеса! — жартує Юрій Іванович, натискуючи на кнопку. То не був його останній жарт. Він ще намагався жартувати, коли навколо нього, на консиліумі, зібрались найкращі київські лікарі. Він лежав на канапі в квартирі Романова і намагався жартом заспокоїти Тамару. Він жартував, коли робітники сцени годину тому, встановивши декорації першої дії «Дочки прокурора», підняли його на руки, щоб перенести через дорогу в лікарню.

Лютневий день короткий, як блиск шаблі. Чотири дні тривала боротьба за Яновського. Чотири дні, як чотири трагічні пісні.

До кінця місяця було продано всі квитки на всі вистави «Дочки прокурора». Тисячі глядачів зріднилися з тією мужньою і чесною дівчиною. І одного вечора, коли в кількох кроках від театру він задихався од невимовного болю в серці, зал кричав:

— Автора, автора!

Йому було нестримно боляче, але він ворухнув губами:

— Я ж тут... Я з вами...

Кухоль Довженка

В одному з паризьких музеїв можна побачити високий білий кофейник — підступний супутник безсоння Бальзакового.

Перебуваючи в прифронтовому Воронежі, Олександр Довженко заварював собі чай у простому залізному кухлі. Щоб підбадьоритись під час нічної праці над оповіданнями і статтями, що друкувалися у армійських газетах. Звичайно, коли він виїздив на передову, то кухоль той завжди брав із собою.

І от одного разу, потрапивши під бомбардування фашистських літаків, він побачив у кількох кроках од себе на землі тяжко пораненого бійця.

Підбіг до нього.

— Пити! Пити!

Набравши з струмочка води, Довженко підніс її до спраглих уст. Поранений підняв важкі повіки і припав до води, що пахла землею, травою, життям.

І вже схилилась над ним санітарка, молоде, рідне дівча. Пілотка впала з її голови, легке волосся злетіло, як німб на малюнку святих.

Вона підхопила кухлик і тримала, поки поранений не напився. А тоді знову наповнила його водою з струмка.

Більше він до Довженка не повернувся.

Тисячі людей вгамовують спрагу справжнього мистецтва джерельно чистою творчістю великого художника. Скільки не пий з кухля Довженкового — не вичерпаєш!

Найвидатніші явища сучасного мистецтва — кінематографії, театру, літератури — осяяні Довженковим гуманізмом, його любов'ю до трудівника.

Кожен, хто мав щастя стрічатись з ним, слухати його, відчував, що перед ним людина надзвичайна в своєму пристрасному служінні інтересам трудівника. Це був

«розвідник у мистецтві», як назвав його Всеволод Вишневський...

Вода кипить, піниться і шумить.

На березі шумлять тополі. Вимпели, що майорять над водними станціями, здається, ось-ось зірвуться і помчать над Дніпром. Виблискуючи на вечірньому сонці тисячами вікон, місто повільно і обережно обертається навколо своєї осі. Безнастанно відкриваються якісь досі не знані вулички, що збігають до ріки, мов спішать заспокоїти спрагу. Судно вже стало поперек ріки, течія б'є йому в борт, правий і лівий берег міняються місцями, відразу й не збагнеш, куди подівся затон, і з якого боку Поділ, а де Труханів острів з його легкими спорудами, золотим пляжем і заростями верболозу... Нарешті все знову опинилося там, де йому належить, і пароплав легко й урочисто — з прапором на щоглі, з музикою в репродукторах — проходить повз причал, на якому все ще повноповнісінько проводжаючих.

Наче чайчині крила, тріпочуть в їхніх руках хусточки.

Пропливають повільно водні станції з лівого боку; високий правий берег, яскраво-зелений, мов велетенський ізмарагд; міст між обома половинами Першотравневого саду; рештки старої фортеці, де розмістився літній театр.

І от уже забіліли стіни Лаври і засяяли її бані.

На гранітній набережній повно гуляючих. Вони посуваються суцільною колоною, як на святковій демонстрації. Під вечірнім сонцем ще золотиться пісок низького лівого берега.

Крони дерев, що заполонили високі кручі правого берега, вже потемніли.

Пасажири ще не розсілися, вони потурбуються про ночівлю пізніше, а зараз усі — і молоді, і старі — стоять біля билець і дивляться на міст, що, як райдуга, вигнувся над рікою.

Пароплав обережно перетинає тінь мосту, мов лезо ножиць, що розрізують стрічку в дверях нової виставки.

На носі стоїть чоловік у світлому костюмі. Зараз можна як слід розгледіти його вкрите легкою засмагою мужнє обличчя. Воно наче викарбуване з міді, над високим ясним чолом — корона срібного волосся.

Він чимось схожий на пасічника.

Вітер дме йому в обличчя, куйовдить волосся, легке й ніжне, як у жінки, примушує глибше дихати.

На кручах стоять дівчата і юнаки, співають чи розмовляють — не чути. Але од того, що кручі темно-зелені і на них оця молодь, створюється враження свята.

Дівчата співають у човні, що підплив майже до самого пароплава:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива...

Човен гойдається на хвилях, не чути дівочих голосів, та на палубі вже загриміло...

Розходяться зморшки на його обличчі, воно все більше нагадує викарбуваний на медалі барельєф.

Я завжди заздрив людям, що мали щастя працювати разом з ним, бачити, як в натхненній праці народжуються його фільми, заздрив людям, що були скромними його помічниками в створенні безсмертних епопей про величні діла наших сучасників.

Мені дуже хочеться підійти до нього, привітатися, потиснути йому руку. Але не слід порушувати його зосередженості. Може, саме в цю мить в його уяві народжуються сцени майбутнього твору, які будуть чарувати і тривожити мільйони сердець.

Була в Олександра Довженка мрія поставити кілька документальних фільмів, в яких хотів розповісти про життя України по її річках.

Як він розповідав:

«Один фільм буде про Дніпро, другий — Псьол, Ворскла, Черемош, Буг і т. д. Беру життя річки: річка літня, осіння, зимова, весняна... ранкова, денна і вечірня, річка в свято і будень, річка дітвори і старих, річка дівчат, річка праці, річка рибалок, річка історії, річка подвигів, річка героїки, річка пісень...»

Доводиться тільки зітхнути, що цей надзвичайний задум лишився поміж інших таких само надзвичайних задумів, які великий майстер не встиг здійснити.

Але в тій величезного художнього значення спадщині, яку він лишив своїй Вітчизні, всьому прогресивному людству, є немало і від тієї палкої мрії безсмертного художника.

Могутньою епопеєю звеличив Михайло Шолохов рідний тихий Дон. Сповнена народної пісенності і мудрості повість Олександра Довженка про рідну зачаровану Десну. Мов кохану дівчину, оспівав її: «Благословенна будь,

моя незаймана дівице Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя».

В тому, невеличкому розміром, творі, місце якого поміж найвидатніших явищ світової прози, живе любов художника до ріки свого дитинства і юності. А Дніпро став супутником його творчості, другом, порадником, однією з головних тем життя.

Недалеко від Дніпра височать прострілені кулями заводські стіни. Про революційний дух київського заводу «Арсенал», про непохитність арсеналів революції, про безсмертя українського пролетаря Тимоша була одна з перших кінематографічних поем Олександра Довженка.

Потім на велике будівництво на Дніпрі прийшов селянський хлопець Іван.

Свій фільм «Іван» Довженко почав натхненною і запальною, пристрасною і ніжною розповіддю про Дніпро.

Олександр Довженко починав свій шлях в мистецтві як живописець. І живописцем лишився він назавжди. Разом з ним над «Іваном» працювали художники — оператори Данило Демуцький і Юрій Єкельчик... І пейзажі Дніпра, що проходили перед глядачем фільму про шукання, тривоги, надії Івана, сповнені надзвичайної краси, вони дихали на повні груди, жива краса була в них.

Вони відтіняли бурю почуттів в серці Івана.

А ось найнапруженіший момент фільму. Дніпро прорвав четвертий котлован, затоплює його.

Крик серця:

— Товариші запорожці! Огонь!

І всі рвонули, мов у бій, на порятунок греблі.

Труд Івана лишився в створеній на Дніпрі фортеці світла. І в художньому літописі Дніпрогесу імені Леніна — твір Олександра Довженка.

«Іван» завершався такими глибоко проникливими словами одного з будівників гідроелектростанції:

— Зараз вже і я, і ти, і Дніпро з вищою освітою!

Це стосувалося і самого режисера. Неповні удачі, а коли й невдачі тієї роботи були ним зважені, обмірковані, відчуті. І наступний його фільм «Земля» — надзвичайний творчий зліт. «Земля» ввійшла в перший ряд найкращих фільмів світового мистецтва.

Давно Довженко полюбив Гоголеву повість про безстрашних степових рицарів. Він жив нею. І от сценарій «Тарас Бульба» завершено. Кожен кадр жив перед очима майстра. Він розповідав, ділячись своїм задумом: «Фільм «Тарас Бульба» має бути романтичним, як романтична і хвилююча сама повість. Українські степи, чудово оспівані Гоголем у його повісті, і Дніпро, і Запорізька Січ, і місячні ночі, і військові походи запорожців, і сила їх любові до батьківщини, помножена на ненависть до ворогів народу, і своєрідний, неповторний гумор, що не залишав запорожця у найважчі хвилини життя,— все це повинно надати фільмові того багатого національного колориту, який так люблять усі народи нашого великого Радянського Союзу».

Він розраховував закінчити фільм «Тарас Бульба» в наступному 1942 році.

У 1942 році Довженко був на фронті. Він писав статті, нариси, оповідання про непохитну силу радянського патріотизму, про нечуваний героїзм синів і дочок рідної землі, про непохитну дружбу народів великого Радянського Союзу.

На багатьох ріках побував Довженко в ті роки тяжких випробувань. На Волзі, на Воронежі, на Осколі, на Хопрі, на Донці, на Москві-ріці... Та чи був хоч один день, коли не думав він про Дніпро, велику гнівну і ласкаву ріку його нескореної України?

Міцно переплелася біографія Івана Орлюка, солдата, селянського сина з Наддніпрянщини, з життям Дніпра.

Після важких боїв прийшов Іван Орлюк до Дніпра.

— Дніпро,— каже солдат,— це моя річка, братці!

З гоголівською силою описав Олександр Довженко бій за Дніпро у сценарії «Повість полум'яних літ».

Гітлерівці катували придніпровське село. Фашистський офіцер вдерся в школу. Він слухав, як молода вчителька вела урок з історії. Вона розповідала про давню минувшину цих місць, про князя Святослава.

«В устах молодої вчительки голос народу пролунав невмирущим тисячорічним дзвоном, немовби звідкілясь здалеку засурмили над Дніпром прадідівські сурми...»

Довженко був з бійцями, які здійснили героїчне форсування Дніпра. І розповів про них у документальних фільмах, присвячених визволенню України від гітлерівських загарбників.

Він писав: «Страшний був Дніпро, потемнілий від крові».

На березі Дніпра поселив він героїв своєї п'єси «Нащадки запорожців».

Ця п'єса про тридцяті — сорокові роки в українському селі мала бути частиною драматичної трилогії, створення якої Олександр Довженко вважав головною справою свого творчого життя.

У майбутньому він розкаже про красу Дніпра, коли на його береги повернеться мирна натхненна праця радянських людей.

Гоголь визначив жанр свого сатиричного роману про мертві душі як поему.

«Поема про море» Довженка про живу душу народну, про безсмертні діяння радянських людей.

Вона почнеться строфою з Шевченка про Дніпро. А пароплав, яким оце вирушив художник до своїх героїв, носить ім'я співця Волги — «Некрасов»...

Він стоїть на носі пароплава, облитий місячним сяйвом, на вигляд зовсім молодий. Наче за плечима ще нема років напруженої творчої праці, а оце тільки зараз вступає він до педагогічного інституту, обравши чи не найблагороднішій шлях у житті — шлях народного вчителя, на який збирався стати і один з найулюбленіших його письменників — Михайло Коцюбинський. Вчителями вони лишились на все життя. І великий художник-класик, і він, наш великий сучасник.

Олександр Довженко невідривно дивиться на тихе плесо ріки, мов читає хвилі.

На палубу піднялася група немолодих чоловіків і дівчина в рожевому пильовичку.

— Закордонна делегація! — каже сивоусий дядько.— Я бачив, як вони сідали на пароплав... Пливу оце по Дніпру і Волгу згадую. Ми там під час війни жили. Може, чули таке село — Золоте? Мабуть, тому і зветься так, що у людей там серця і руки золоті...

Довженко підходить до гурту хлопців і дівчат, що влаштувалися на кормі. Йому хочеться поділитися думками, згадати пристрасні рядки Шевченка, що клубочаться в серці, стискуючи його міцним солодким хвилюванням.

— Про що розмовляли, дітки? — питає він, кладучи руки на плечі двом юнакам, а вони зупинились поруч, як сини.

Йому відповіла дівчина з підстриженим волоссям:

— Про Трипілля ми говорили, про київських комсомольців, що загинули там... — Замовкла на мить, а тоді нерішуче спитала: — А може, ви знали когось із них?

Світло-синя ніч лежала над рікою, коли показалось Трипілля. У височині перемовлялися великі літні зорі. На березі співали дівчата. Молодий хрипкуватий голос гукнув з темряви:

— Перекажи там у районі, що ми натискуємо!..

Пароплав уже одійшов від причалу, а сивий пасажир все ще разом зі своїми молодими співбесідниками дивився туди, де зникали кручі.

Його слухачі, молоді і сиві, захоплені чарами незвичайного оповідача.

А назустріч їм плив яскравий світанок нового дня.

Раптом дівчина з підстриженим волоссям сказала стурбовано:

— Ви зблідли... Вам недобре?

— Ні, мені дуже добре,— відказав Довженко.— Це місяць, зникаючи, кидає на мене блякле світло.

І він знову говорив, забувши про накази рідних і лікарів — не втомлюватись:

— Нещодавно розповідав я Максиму Рильському про свою закоханість в розумні машини нашого часу, в крокуючі екскаватори, бульдозери. А розповідаючи, боявся, що ці мої чуття видадуться йому штучними. Зорі і машини, аромат квітів і запах машинного масла, спокій на безлюдному березі ріки і метушня на будівельному майданчику... Як все це може поєднатися в одному серці? А Рильський не те що легко зрозумів, він признався мені в тих самих почуттях... Подивіться на руки нашого стерничого, як красиво вони лежать на штурвалі. Нема нічого красивішого в світі за вільну людську працю. Це розуміли всі великі художники. Тому Некрасов і сумував так над долею кріпаків, чию працю по-грабіжницькому привласнював пан. Очі заплющую, і переді мною постає Маланка з чорними, як земля, руками. От і здійснилася її мрія. Я бачу її не в полі, а на трибуні. Зліт передовиків сільського господарства, і вона — в першому ряду... Читали нову новелу нашого Олеся Гончара? Він майстерно показав високу красу вільної праці. Це чудесна якість його чудесного таланту. Прапороносці перш за все трудівники, вони залишили на час свої мирні знаряддя

і взяли рушниці, а як переможуть, то відразу ж повернуться до праці. Вони люблять її і цінують як найвищу радість в житті... Подивіться, тільки непомітно для нього, як величаво повертає наш стерничий голову, він повен свідомості свого обов'язку, метушня пасажирського побуту його й на мить не відволікає, це майстер і художник, зосереджений, не дріб'язковий і не хитрий. Я хочу, щоб він був таким. Отаким я його бачу...

Небо щедро засіяне зірками.

Вітряки ледве помітно ворушать своїми крилами, наче розмовляють уві сні. От і завмерли, сплять.

Ніс пароплава ріже і ніяк не переріже срібну стрічку, якою з'єднались береги.

Тоненька дівчина в рожевому пильовичку підходить до нього і несміливо вітається. Вона перекладачка, супроводить групу іноземних туристів. Вони почули, що каюту «люкс» зайняв відомий кінорежисер, і хочуть познайомитися з ним... Довженко невдоволено питає:

— А коли б я їхав у третьому класі, вони б теж зацікавилися мною? Їм відомий хоч один мій фільм?

— Звичайно! — відповідає перекладачка швидко, хоч і невпевнено.— Як же може бути інакше.

— Голлівуд мені байдужий, та й я Голлівуду в такій же мірі,— каже він спокійно.— У нас різні погляди і на політику, і на мистецтво. А багато кінодіячів Італії, і Індії, і Франції мені дуже близькі, сподіваюсь, що й я їм не байдужий.

— В «Казках про Італію»,— каже дівчина,— Горький писав: «Коли людина несе в серці своєму слово, що об'єднує світ, вона повсюди знайде людей, які здатні оцінити її, повсюди!»

Довженко дивиться на неї уважно.

— Мене дуже тішать успіхи передових митців італійського кіно. Вони розкривають нам правду про життя італійських бідаків, протестують проти їхнього пригнічення і недолі. Але в кого вони навчилися цій добрій увазі до життя «маленької людини»? Один видатний, може, найвидатніший з сучасних італійських режисерів назвав моє ім'я поміж своїх учителів! Я вдячний йому за приязні слова, але справа в тому, що у нас обох спільні вчителі, великі наші гуманісти-письменники і композитори Мусоргський, Римський-Корсаков, Лисенко, Верді і Пуччіні, наші художники і артисти... У них ми вчимося любити «малень-

ку людину», яка ще страждає в Італії і яка стала великою під небом нашої батьківщини.

За ним причинилися двері, що ведуть в салон. І відразу ж нам усім схотілося говорити, розповідати про цього надзвичайного чоловіка, чия творчість нікого не лишає байдужим.

Сосниця — нікому до революції не відоме село на Чернігівщині — тепер прославлена в світовій культурі. В енциклопедіях, історіях літератури і кінематографії, в численних монографіях, нарисах, статтях, що їх присвячено українському радянському мистецтву, та й не тільки українському, з пошаною називається ця Сосниця. Адже саме в цьому чарівному куточку землі над Десною в селянській хатині побачив світ той, кому випало стати великим діячем соціалістичної культури. Його вплив на розвиток прогресивного мистецтва в усьому світі могутній і ясний.

А перші уроки краси, людського благородства, поетичності дали йому сосничани, рядові, замучені нестатками дореволюційного життя, поневолені владою грошей, обікрадені панами і їх прихвоснями. В піснях і розповідях, що їх чув він у дитинстві, відкривалась йому правда про мужніх синів народу, що піднімалися на боротьбу за волю. Він бачив красивих, мужніх, чесних, працьовитих людей, що були принижені поміщиками і фабрикантами. Він бачив голодних дітей і замучених матерів. А навколо буяла краса рідної природи. І ця краса була в ярмі. Саме життя робило його борцем!

Батько Олександра Довженка ходив батракувати до поміщика Фальцфейна в Каховські степи. У майбутньому сюди приїде його син писати про нових радянських людей...

Дитинство хлопчика з чернігівського села Сосниці, що на синій Десні (на «зачарованій Десні», як він назве свою надзвичайної мальовничості і поетичної своєрідності автобіографічну повість), припадає на час, коли мистецтво кінематографії робило свої перші кроки. Сашко Довженко пас череду, ловив з друзями горобців, перепливав річку, коли на екрани світу почали виходити перші фільми. Хлопчик виростав у юнака, коли екрани тодішньої Росії бруднили різні «Школи кохання», «Любов, широку як море, вмістить не можуть береги», «І серцем, як ляльком, граючи, він серце, як ляльку розбив», «Біля

каміна», «Фатальні діаманти», «Великосвітські бандити», «Розбиті вази» і інші...

Його дід був неписьменний, він шукав засобів, щоб записати свої думки, і вигадав власну абетку. А внук, захопившися живописом, перейняв щось від діда в своїх пошуках живописця. Він теж хотів вигадати власну абетку. Шукання заради шукань, новаторство заради новаторства і звідси — цілком логічно — глибоке невдоволення власною працею, гірке розчарування в наслідках своєї творчості.

Редактор «Вістей», поет і публіцист Василь Михайлович Елланський, відомий читачам під псевдонімами Еллан і Блакитний, відчув талант молодого художника. Карикатури Олександра Довженка почали дедалі частіше з'являтися на сторінках газети. Це були гострі, злі малюнки, що викривали ворогів українського народу — Петлюру, Скоропадського, Махна, всіляких білогвардійців та інтервентів.

Під ними стояло коротке ім'я — Сашко. А коли їх супроводжував сатиричний вірш, то з'являвся ще один підпис — Валер Проноза. Це третій псевдонім Елланського.

Сашко!.. Так само скоротив своє ім'я Чарлз Спенсер Чаплін, ставши просто Чарлі. В цих іменах — і Чарлі, і Сашко — неприховане бажання зменшити, а то й зовсім ліквідувати відстань між митцем і тими, для кого він творить,— широкими колами відвідувачів кіно і читачів газет. Лондонський шарманщик, улюбленець дітей бідаків, примітивною своєю музикою зачаровував маленького Чарлі. Перші вистави, які бачив хлопчик з села над Десною, теж ішли під акомпанемент мандрівного музиканта. У обох великі вчителі: у Чапліна — Діккенс, у Довженка — Гоголь. Чаплін прийшов у мистецтво з невичерпним запасом спостережень, із співчуттям до трудящих — мешканців лондонських околиць. Довженко приніс із собою глибоке знання побуту сільських нуждарів.

Не так уже й багато фільмів устиг побачити на той час газетний карикатурист Сашко. Але в ньому жила непохитна віра в це нове для нього мистецтво, відчуття того, що кінематографія відкриє ширші можливості для здійснення його великих творчих задумів.

І от одного дня, взявши в руки ціпок і чемодан, він кинув останній погляд на незакінчені полотна, етюди й

малюнки, на книги, на всю, заселену спогадами, думами та шуканнями кімнату, яка в його мріях часто перетворювалася на каюту корабля, купе експреса чи кабіну літака. Під пахвою в нього була чудесна книга, книга великих-великих надій,— «Кола Брюньйон» Ромена Роллана.

З Києва Довженко переїжджає до Одеси і починає працювати на кінофабриці. На цей час його заокеанський колега вже завоював всесвітню славу. І він теж починає, як Чаплін, з комедії.

Написавши сценарій «Вася-реформатор» і придивившись, «як це робиться в кіно», він береться ставити другий свій фільм — «Ягідка кохання».

Майстер плаката Маяковський і газетний карикатурист Довженко шукали нових мистецьких засобів у кіно, дохідливих для широких кіл глядачів, гострих, дійових.

До третьої своєї картини «Сумка дипкур'єра» Довженко міг би поставити епіграфом рядки з вірша Маяковського «Товаришу Нетте». Ці твори народжені однією реальною подією міжнародного життя — вбивством агентами імперіалізму радянського дипкур'єра.

Пейзажі його нового фільму «Звенигора» зачарували всіх, навіть найменш прихильних до молодого майстра глядачів. На полотні екрана виникали такої краси кадри, що раз у раз хотілося просити кіномеханіка затримати якийсь із них ще хоч на хвилину.

Довженко підгледів у природі і подарував глядачеві фільму пейзажі — живі і хвилюючі, як картини Куїнджі і Васильківського. Коли бачиш гай, по якому бреде дід, здається, що це ожило одне з полотен Шишкіна.

Хоч яким умовним був той мудрий звенигорський дід, все ж таки саме з нього починається генеалогія численних дідів — хитрих і простодушних, насмішкуватих і ліричних, які часто постають відтоді перед глядачем і читачем в різних п'єсах, сценаріях та повістях.

В «Арсеналі» на перший план вийшов образ Тимоша Стояна, українського робітника, борця за революцію. Факти його біографії, його діяльність обумовлювали розгортання всіх подій, а подій тут було багато. Імперіалістична війна — окопи і царський палац, замучені, втомлені солдати, і бої на фронті, і страждання вдів; лютнева революція, брехня лібералів і буржуазних націоналістів, контрреволюційна Центральна рада і повстання київських пролетарів на чолі з більшовиками «Арсеналу».

В «Звенигорі» Довженко зачаровував красою пейзажів української природи, в «Арсеналі» він виявив себе надзвичайним майстром людського портрета.

Портрети солдата, матері, солдатської вдови, інваліда, робітника... І всі вони глибоко продумані, схоплені гострим зором художника, що зумів побачити і відтворити і їх неповторну людську індивідуальність, і їх класову типовість.

Сарказмом «Мертвих душ» повіває від кадрів, на яких зображено останнього російського царя.

Старий петлюрівець сподівається, що зможе спокутувати свої гріхи молитвою перед портретом Тараса Шевченка. Він запалює лампадку і гугнявить націоналістичний гімн. І тут спалах блискучого довженківського натхнення породжує геніальну по своїй сміливості і абсолютній логічності сцену — портрет оживає... Хтось скаже: це вже було. У Гоголя в «Арабесках» вже оживав портрет. Та й не тільки у нього. Але що ж відбувається далі у Довженка?

Тарас Григорович, вистромивши голову з рами, гнівно і презирливо плює на лампадку і гасить її. Він плюнув би й на самого петлюрівця, коли б це було не так огидно.

А як уїдливо змальовує Довженко міністрів націоналістичної ради, всю цю куркульсько-поміщицьку наволоч, що, прикрившись пишними гаслами, збиралась торгувати оптом і вроздріб українською землею, її містами і селами, всіма її багатствами.

В творчому арсеналі Довженка всі види літературної зброї — від патетичної оди на честь народних героїв до нещадної сатири.

Справжніх художників ніколи не цікавлять побічні, другорядні теми, а тільки найголовніші, тільки вирішальні. Назва його наступного фільму «Земля». Земля, яка раніше була власністю поміщиків і куркулів, а зараз має годувати весь народ.

Довженко веде нас в українське село кінця двадцятих — початку тридцятих років.

Знову, як у «Звенигорі»,— чудесна українська природа, але вже не вкрита легеньким серпанком казки чи легенди, а гаряча, повнокровна. Вона живе, дихає, страждає, радіє, бореться, сподівається.

Потім Довженко повів нас на Дніпробуд. Ми побачили

героя нового фільму «Іван» і уявляли собі самого режисера, що стоїть, захоплений героїчною працею радянських людей...

Разом з Олександром Фадєєвим Довженко поїхав на Далекий Схід. Кілька місяців мандрували, їздили в тайгу, плавали на Амурі, спускалися в шахти Сучана, заїжджали на Сахалін, бродили партизанськими стежками... Його фільм «Аероград» починається пристрасним закликом:

«Хай живе місто Аероград, що його нам, більшовикам, належить збудувати на березі Великого океану!»

То була перша подорож митця в далекосхідне місто молодості.

Тепер ми все ближче під'їжджаємо до південного міста молодості...

Ранком він вийшов на палубу у стареньких полотняних штанях і такій же простенькій сорочці. Приклав руку до лоба, розглядаючи з-під долоні золотисто-синій співучий світ...

Ми пливли майже під самим берегом. Він хоч і був безлюдний, але життя вирувало в заростях чагарника, в кронах дерев. Кушир, різак, кропивка, осока переплітались у воді.

З суші чулися дивні голоси. Здається, це свистить іволга... Ось стогнуть горлиці... Подає свій голос удод... Перепел підпадьомкає... Сюрчать коники... Пропливла майже квадратна галявина, вкрита вже пожовклою травою і квітами,— справжній старий килим.

І відразу ж, без переходів, кінчилася галявина і встав темно-синій, майже чорний гай, повний таємничих тіней і звуків, вузьких покручених стежок, торішнього опалого листя, що насичує повітря ароматом вистояного вина, старих книг і молодого неспокою.

На обличчі Довженка — вираз хлопчачого зачарування цією безмежною розмаїтістю звуків і пахощів.

Здавалося, це вийшов з хати простий, далекий від усяких кінематографічних турбот, хлібороб. Зараз йому поспішати на свою ділянку на колгоспному полі...

На маленькому базарчику, що шумить на стрімкому березі, пасажири швидко розкуповують огірки, вишні, напрочуд смачні паляниці... Довженко купує пляшку молока. Бабуся переливає молоко в свою велику чашку і простягає йому:

— Пийте на здоров'ячко!

— Спасибі, бабусю!

Він п'є маленькими ковтками.

— Багатьох онуків вигодували, бабусю?

— Не злічити! — всміхається стара.— Люди все їздять і їздять, а як будівництво в степу почалося, пароплави повні-повнісінькі... Мало таких, як ти, сивесеньких, а то все молоді, онуки і внучки. А у тебе дітей багато?

— До них їду! — відказав неголосно.— До синів і дочок, які будують нове місто. Оце втретє до них...

Довженко слухає історію, яку йому розповідає молодий вчитель з Мішурина,— про назву цього великого села. Оселилися в сивій давнині по сусідству двоє запорожців — Орлик і Мішура. Коли ставало сумно, виходили на берег і перегукувалися: «Як ти там, Орлику?» — «Та ще топчу ряст, Мішуро!»

А люди, що проїжджали в цей час по Дніпру-Славуті, слухали їх і дивувалися з могутніх тих голосів.

Дивуватися справді було чого. Між Мішурином і Орликом нашому пароплавові дві години ходу.

— А з Марком Остаповичем Озерним ви знайомі? — питає Довженко.— Усе збираюся до нього завітати. Розкажіть про Озерного.

Молодий вчитель розгубився. Не так уже багато знає він про свого земляка.

Уже видно гострий дах причалу, можна розгледіти три постаті біля складу «Заготзерна», що біліє на високому фундаменті.

— Цікавий він чоловік, ваш Озерний,— каже Довженко, уважно поглядаючи на молодого вчителя.— І тим, що сам хороший колгоспник, і тим, що виховує інших колгоспників, щедро сіє свої знання...

От уже пароплав торкнувся теплого дерева причалу, вже перекинуто трап, а Довженко все ще малює глибокий образ одного з тих, кого називає — «велика маленька людина».

— Від мене поклоніться Марку Остаповичу! Сподіваюсь незабаром зустрітися...

Довженко вийшов з каюти десь коло третьої години ночі. В небі стояли заграви: наближався Дніпродзержинськ.

Біля поручнів вже зібралося багато пасажирів, поміж них і ті, яким ніколи не випадало милуватися красою ося-

яних вогнем домен і криваво-червоних відсвітів з мартенівських цехів.

Іноземні туристи в плащах з піднятими комірцями зіщулились від нічної прохолоди — у кого обличчя пожовкло, а в кого посиніло.

Побачивши Довженка, вони зашепотілися,— мабуть, ще не повністю задовольнили свою цікавість до кінорежисера.

Олександр Петрович підійшов до них. Перекладачка глянула на нього стурбовано — видно, під час бесіди їй не легко було підшукувати вирази м'якші, стриманіші, ніж ті, якими він відповідав на їх запитання.

— Ви докоряли, що деякі наші фільми здаються філософськими трактатами, а від мистецтва вимагається лише одне — розважати! Незабаром ви побуваєте на заводі... Побачите робітників. Що вимагається від робітників у вашій країні? Праця! Давай прибуток! У нас інакше! Твори, ось як у нас! Інші вимоги до народу. Інші й у народу вимоги до мистецтва...

Він попрощався з кожним туристом за руку, всміхнувся своєю чарівною усмішкою і підійшов до гурту дівчат і парубків.

...Довженкові здається, що зараз ніхто на нього не дивиться.

Увагу всіх прикуто до брами шлюзу.

Легким швидким рухом Довженко знімає з голови капелюх і схиляє свою срібну голову.

— Кому це ви вклонилися, Олександре Петровичу?

— Їм! — відповідає він пошепки.

На чорних мокрих стінах шлюзу імена будівників ГЕС імені Леніна.

Він стоїть з капелюхом у руці, замислений, суворий.

— Який простір! Небо, ріка, степ. Ось де знімати широкоекранний фільм. Все масштабне, значне, вічне... Я приїду сюди крутити картину про Тараса Бульбу. Я давно готуюсь до побачення з моїм Гоголем.

Довженко замислюється, забувши про співбесідника,— зосереджений, похмурий. Зараз він нагадує старого орла на скелі.

— Ох, як можуть звузити цей світ ремісники з кіноапаратом! — сказав це з неприхованою лютістю і стиснув кулаки.— Прийде такий — все стане сіре, маленьке. І небо, і степ. А треба вміти зняти тісну кімнатку у вузькому

завулку так, щоб глядач відчув простір нашого життя. Зневажаю тих, хто, відшукавши прищик на носі героя, розписує його як трагедію. Од сонця, од вітру свіжого легко зникнуть оті прищики. А вони самі, ті горе-митці, лишаються в пам'яті тільки як прищик на красивому обличчі нашої культури. Геть їх!

Він замовкає і, трохи відвернувшись од співбесідника, прислухається до тихої пісеньки, яку наспівує вода за кормою.

— Скільки чудесних звуків живе в природі! Літній дощ шарудить в листі, тихий і неквапний, засинає в кущах... У мене дощ завжди викликає несподівану радість. Оживає у пам'яті щось дороге з дитячих років. А дзвінкий спів мантачки, а скрип полоззя на засніженому шляху. Ви чули, коли відро зачерпує воду в криниці, вона легко зітхає, прощаючись з глибиною і тишею. А пилка, що врізається в сухе дерево, а молоток, що б'є в головку цвяха! Голос великого міста — кожне місто має свій власний голос, голос села теж завжди свій, неповторний, голос моря і степу, ріки і маленького лісового озера... Тепер я повен голосів великого будівництва. Вслухаючись у цю симфонію, пізнаю звучання і великих машин — екскаваторів, бульдозерів,— і наспівування маленького гембля в руках майстра... Вертаючись додому з роботи пізно вночі, я спиняюсь на Красній площі. Глибока тиша переповнює мене. І тут в моїй пам'яті, в серці моєму народжуються спогади про всі голоси, якими я живу,— голоси великого, вічного життя. Я вслухаюсь у них, і тоді нові плани, нові задуми сповнюють мене... Коли б я встиг усе здійснити!..

Усю ніч світилось вікно його каюти. І на легкому запиналі відбивалась тінь голови. Довженко працював за маленьким столиком.

Погасли вогні на палубі, всі відпочивають. Не сплять тільки ті, що несуть вахту, і він.

Це освітлене вікно видно далеко, наче один з бакенів, що вказують суднам вірний шлях.

Мені соромно відпочивати, коли Олександр Петрович працює. І я згадую зустрічі з ним, його висловлювання, думки, якими він ділився щедро і охоче...

Одного дня я зустрів його на вулиці — на розі Хрещатика і Свердлова.

Він стежив за роботою машиніста екскаватора з такою

напруженою увагою, що, здавалося, відчував кожен рух того парубка в синьому запорошеному комбінезоні, мов власний. Коли б простояв там ще трохи, то, певно, відчув би, як натомились і занили з незвички до фізичної праці власні м'язи...

Іншим разом Довженко спинився під старою березою і, закинувши голову, оглянув її всю.

— Яка висока! — сказав я невпевнено, не знаючи, що саме в цьому дереві його зацікавило.

Він зробив крок до берези і, розглядаючи візерунки на її біло-сірій корі, сказав:

— Як сувій папіруса! Усю чисто списали її роки. Шкода, що не вмію читати ці письмена. А скільки вони можуть розповісти. Про метелиці і літні дощі, про світанки і ночі... Птахи безтурботно щебечуть на гілках, і на корі лишаються стенограми їх розмов. Закоханий нетерпляче чекає на свою подругу, і береза, чуйна, як апарат, яким роблять кардіограму серця, вже відзначила його неспокій. А в тяжкі роки війни! Вона чула плач і в знемозі опускала свої зелені коси. Чула голоси героїв і боягузів... Коли б уміти читати її письмена!

Ми проходили по тихій Гончарній вулиці. Був ранній зимовий вечір. Вікна вже засвітилися.

— Радісний неспокій охоплює мене, коли я бачу, як у невеличкій білостінній хатці блимає лампа. Народжуються спогади... Житомир моїх молодих років... А може, щось ще давніше...

На невеличкому ганку сидів хлопчик у зеленому пальті й вушанці і при світлі, що падало з вікна, читав книгу. Певно, вартував білизну, що сохла на шворках, чи, може, недавно хворів — і лікар наказав перед сном побути на повітрі...

— Дивіться, як захопився читанням,— сказав Довженко,— навіть не почув, як скрипить сніг під нашими ногами! Вночі йому присняться північні сніги, криголами, а він — відважний капітан. Побажаємо ж малому, щоб здійснились його мрії.

Довженко охоче ділиться своїми задумами, розповідає цілі епізоди з майбутнього сценарію... Це не властиве всім письменникам, але характерне для народних співців, для кобзарів. Вони складають свої твори в колі слухачів. І в листах до друзів він переплітає інтимну бесіду з думками і спостереженнями, які увійдуть в його майбутні

твори. Це не тому, що він хоче зробити свої листи цікавішими, а тому, що твори його — як листи до радянських людей.

...Будьмо щасливі і вдячні рідній землі, що нагодувала й напоїла нас не тільки хлібом і медом, а й чистими думками і незлобивими почуттями, любов'ю до людей, співчуттям до людського лиха, гнівом до ворога.

...Будьмо суворі до себе. Хай не затуманить нам світу наш успіх, будьмо ненаситні до нового, щедрі на добро, аби вода в нашому потоці була завжди чиста і прозора, щоб життя одбивалось в ньому прекрасне на радість людству.

...Ми мусимо битись за чистий еквівалент слова «комунізм» у мистецтві. Тут перемога дається нам не просто і не зразу. Дехто вилетить з наших рядів, народяться нові, а ми всі виростемо в цьому великому поході і станемо кращими. І я хочу вирости і стати кращим...

...Мистецтво мусить вести людину до душевного миру і просвітлення. А для цього повинен бути чистим і світлим душевний стан художника...

...Думайте про свій твір, ніби це ваш останній твір! Тому треба вкладати в нього себе всього — до останньої краплі крові. І повинен він бути бездоганним — перш за все для вас самих...

В усьому — в думах своїх про минуле і майбутнє — він був пристрасним нашим сучасником, бійцем за комунізм. З тою ж любов'ю, з якою він малював своїх земляків — українських селян і робітників, розповідав про родину Глушака — будівників північного Аероградa, про російських людей, непохитних і мужніх матросів — дослідників Антарктиди.

Вічний трудівник, Довженко добре знав, що найдорожчий скарб у світі — це час, і всі його турботи були спрямовані на те, щоб якомога доцільніше використати його. Закінчивши знімати один фільм, він одразу ж починав готуватися до другого.

— Флобер мріяв колись написати безсюжетну книгу,— сказав він якось.— Я думав: а що, коли на перших сторінках лаконічно викласти дуже гострий сюжет, задовольнивши першу цікавість читача, а тоді вже неквапливо малювати пейзажі, зазирати в глибини думок і чуттів?.. Мабуть, в літературі такі експерименти можливі. Але в кінематографії? Гострий сюжет спрощує твір, глядач

починає стежити тільки за розгортанням подій. Умовний, кволий, розпливчастий сюжет робить глядачів байдужими до твору. Я спробував обидва варіанти в «Сумці дипкур'єра» і в «Звенигорі». Потрібне гармонійне співвідношення у всьому. Цього уміли досягти Шекспір і Сервантес, Пушкін і Шевченко, Гоголь і Франко, Чехов, Горький і Коцюбинський.

— Уявіть собі,— каже Довженко,— що вчора був найкоротший день, а сьогодні він на одну хвилину збільшився. Подумаймо, як би краще цю хвилину використати на щось добре, розумне, правдиве, чесне, корисне не тільки нам... А на завтра день уже на дві хвилини довший... А там на три, п'ять, десять... І цей час присвятимо хорошим ділам! Ось так це перейде в звичку!

— Усе забуваю вас спитати, ви теж сходите в Новій Каховці чи, може, попливете до Херсона, а там корабликом до Одеси? Чудесне, любе мені місто! І не тільки тому, що там я пориднився з кіно. Запевняю вас, я не такий егоїст. Там море! Там і чародій, що повертає людям найдорожче — зір. Я стояв у вестибюлі інституту імені Філатова... Щось дивне було в ході жінки, яка вийшла з бічних дверей,— невпевнене і разом з тим урочисте. Мов переходила річку вбрід. Ніби прокладала стежку в густих заростях. А ще вірніше було порівняти її з дитиною, яка тільки випробовує свої ніжки. За цією жінкою недовірливо стежило кілька десятків очей. Усі ті люди були в білих халатах і білих шапочках, які надають медичним працівникам якогось особливого виразу, і до них уже ставишся майже як до жерців, що їм відомо найпотаємніше. А втім, хіба це не так? Жінка дійшла до дверей лікарні. Настала хвилина прощання. З ким вона поцілувалася, кого обняла... «Поклоніться Володимиру Петровичу Філатову! — мовила, звертаючись до всіх.— Я така засмучена, що він занедужав!..» Відчинилися двері — і їй назустріч стрибнув хлопчик. Він схопив її за руку і повів до батька, який не міг зрушити з місця, охоплений хвилюванням. Вони втрьох мовчки завернули у вузьку вуличку... Та яка це вуличка — шпаринка між білими стінами, в яку вливається неймовірної гостроти блакить! Перед ними лежало море — безкрає, як щастя, і прекрасне, як щастя. Широкі смуги різного кольору від темно-синього до бузкового лежали на ньому між хвилерізом і крайнебом. Рибалки відпливали на шаландах під білими і сірими вітрилами.

В порт заходив корабель. Чайки гойдались на хвилях. Море лежало перед ними в надзвичайній своїй красі, але жінка дивилася на свого сина і свого чоловіка — вона так давно їх не бачила. Філатов повернув їй усе... А ви знаєте, що він писав вірші? Своєрідні, щирі, глибокі. А втім, він сам з тих людей, про чиє життя треба писати і ліричні схвильовані вірші, і поеми, романи, п'єси, сценарії. Звичайно, вони будуть написані. Всі ті листи, що їх одержує Володимир Петрович від людей, яким повернув світло, небо, дітей, друзів, працю, життя, написані кров'ю серця, а значить — вищі за все, що пишеться на папері... Скільки з'явилось у світ книжок, які не варті того паперу і друкарської фарби, які витрачені на них. Ми з вами це знаємо.

...Гарячий день, вітер зі степу, рвучкий і пекучий.

Він стоїть біля флагштока, вітер б'є йому в розхристані груди. От коли б намалювати його таким! Люди дивилися б на полотно і бачили б не тільки письменника і режисера, але й узагальнений образ подорожнього в майбутнє...

Йому хочеться швидше опинитись там, на будівництві, в колі своїх друзів, своїх героїв...

— Коли б ви цю робітницю побачили на трибуні загальних зборів, збуджену, поривчасту! Червона квітка в чорному волоссі, жовта кофточка обтягнула круглі плечі. І те, що голос у неї хрипкуватий, не знижує враження! А в редакції — там працює молоденька дівчина. Приїхала на будівництво в групі інших ентузіастів, спеціальності ніякої, відразу ж із шкільної парти сюди. Спершу мучилась, не могла знайти підходящої роботи, але робота її знайшла. Найпростіша, підсобна. А там потрапила в бригаду мулярів. І навчилась орудувати кельмою. І одного разу, написавши замітку про своїх товаришів, відчула, як тягне її до пера. Може, саме ця маловідома тепер дівчина напише в майбутньому книгу про будівництво. А потрапила вона сюди не з творчим відрядженням Спілки письменників, а з скромною путівочкою комсомольської організації...

...Цілий день по теплоходу вештався хлопчик років дванадцяти, бліденький, в окулярах, і чіплявся до пасажирів.

— А ви знаєте, що таке бугшпірт? — питав він у літнього ревізора, що сидів біля вікна своєї каюти.— А де флаглінь?

Ревізор сопів — це був гладкий чоловік з хворим серцем — і відвертався від малого. Тоді хлопчик підходив до іншого пасажира — чорнявого чепуруна — і ставив питання руба:

— Ви вмієте травити шкоти? А підняти клівер?

— Йди під три чорти! — ліниво відповів чепурун.

Співчуваючи несправедливо ображеному хлопчику, Довженко кликав його до себе:

— Скажи мені, капітане дуже далекого плавання, чи сам ти плавати вмієш?

Хлопчик зніяковів, зашарівся.

— На майбутній рік вже обов'язково навчусь! —пробелькотів він.

— Дивись, більше не відкладай, треба вміти плавати! І не тільки морякові... А знаєш, навіщо кожній людині треба вміти плавати?

— Звичайно, щоб не загинути, коли станеться корабельна аварія.

— Щоб інших рятувати! Запам'ятай це!..

...— На світанку читав Лесю,— казав Олександр Петрович,— в її поезії хліб, і мед, і вино... З жахом я думаю, що може знайтися якийсь ремісник, який візьметься байдуже і безтурботно крутити «Лісову пісню». Старий український театр не мав змоги поставити цю драму. Кілька вистав «Лісової пісні», які мені випадало бачити в різних наших театрах,— перші кроки. І, може, мав рацію Віктор Довбищенко, який поставив її в Київському дитячому театрі, коли твердив, що «Лісова пісня» вимагає екрана. Серце стискається від радості, коли уявляю собі останні кадри саме такими, якими намалювала їх Леся Українка...

Як до своїх синів і дочок, ставився він до молодих режисерів і літераторів, що приходили в кінематографію. Але це був вимогливий батько. Бути членом його творчої сім'ї не легко. Характер Олександра Петровича ніяк не назвеш «ангельським». В спалахах гніву він забував про свою чудесну делікатність, витримку. Коли йшлося про мистецтво, Довженко був невблаганним. І тоді немало гіркого доводилось почути тим, хто користувався його довір'ям, увагою і любов'ю. Але спитайте будь-кого з талановитої молоді нашого кіномистецтва про Олександра Петровича. І у відповідь почуєте щиру розповідь про цього великого художника, вчителя не одного покоління

режисерів, акторів, операторів, сценаристів. Немало закордонних майстрів кінематографії вважають його своїм вчителем. Поміж них є й такі, які лише повторюють якийсь із його прийомів, що про нього він сам забув чи свідомо від нього відмовився, зневажаючи прийом заради прийому — цю основу формалізму, од якого не був далеким на початку свого шляху. Але як радісно йому бачити, що з його шуканнями перегукуються прагнення передових митців світу, що досягнення його «Щорса», його «Мічуріна» разом з досягненнями «Броненосця «Потьомкина», «Чапаєва» та інших скарбів нашого народу стають школою для діячів мистецтва Індії, Італії, кінематографії країн народної демократії...

Коли на київській кіностудії взялись працювати над фільмом про Миколу Щорса, з усіх кінців країни почали надходити листи. Спершу по три-чотири в день, а потім чимраз більше й більше.

Писали їх земляки, які знали дитинство і юність народного героя. Полководця згадували ті, що вчилися разом з Щорсом, разом з ним були в окопах імперіалістичної війни, лежали поруч в одній госпітальній палаті, їхали в одному вагоні чи грілись біля одного багаття... Він увійшов у їхні серця, цей худорлявий, хворобливий, завжди підтягнутий, вольовий і добрий чоловік, що став героєм пісень і легенд.

З листів про Щорса можна було б скласти цілі томи. В них були важливі і менш значні факти, прикмети доби, колоритні епізоди, біографії учасників громадянської війни.

Створювався якийсь новий жанр колективного епосу.

Якось, коли актори, освітлювачі й кінооператори почали сідати на машини, щоб вирушити на місце зйомок, біля воріт студії показалася молода жінка, що вела за руку хлопчика.

— Мамочко! А ти казала, що він загинув!

Актор, який грав Миколу Щорса, почув цей дитячий вигук, підвівся з місця, поправив ремінь, що перетягував коротку шкіряну куртку, і запитав у хлопчика:

— Хочеш покататися з Щорсом? — Потім, звертаючись до матері, додав: — І для вас знайдеться місце!

— Спасибі,— відповіла вона.— Ми ж будемо заважати. У вас час дорогий...

Одна з машин кіногрупи рушила з місця, за нею посу-

нула друга,— в ній сиділи актори,— а там загула й третя, на якій розмістився «батько Боженко» і помічники режисера.

Хлопчик сидів між шофером і актором, а його мама — на задньому сидінні поруч гримера, що дивився на обличчя актора з не меншим захопленням, ніж хлопчик. Це ж його мистецтво відтворило дорогі риси!

Жінка розповідала:

— Ще від діда він чув про Миколу Щорса. А відколи я прочитала в газеті, що буде такий фільм, спокою мені не дає: підемо туди, та й годі. І як побачив вас...

— Його дід був щорсівцем?

— Наш дід ходить з паличкою! — відказав хлопчик.

А жінка пояснила:

— Мій батько на заводі сорок років працював... А народилась я в підвалі, вогкий був підвал, у батька мого ноги відняло від тієї вогкості. А коли Микола Олександрович в Київ вступив, нам нову квартиру дали. І тепер ми в ній живемо — дві великі світлі кімнати... Це зовсім близько звідси... Може, вам цікаво глянути, ми будемо дуже раді...

І от вслід за Чапаєвим вимчав на екрани країни, а там і світу легендарний полководець Микола Щорс. І народ гаряче зустрів новий фільм Довженка.

Про Довженка самого складали легенди.

В Чернігові під час знімання «Щорса» режисерові потрібен був сонячний день. А хмари закрили все небо. І повзли, повзли.

Довженко не міг чекати. Він призначив годину. Знімальна група прибула на місце. Хмари все наповзали. Оператори, асистенти, режисери, актори з хвилюванням чекали на появу Олександра Петровича.

От прибув і він.

— По місцях! — наказав, проходячи до головного оператора Юрія Єкельчика.— У вас все готово?

Єкельчик показав головою на небо.

— А це вже моя турбота! — мовив Олександр Петрович.

Він окинув швидким поглядом місце зйомок. Щорсівці чекали наказу полководця. До нього, молодого, схвильованого, пристрасного, підводили коня.

Довженко подивився на хмари, мов зважуючи їх можливості. І раптом сталося диво.

Хмара повільно-повільно зрушила з місця. Почувся такий звук, наче десь роздерли сувій шовку. І вражені оператори, асистенти, помічники й актори побачили, що в сірому небі з'явилась синя ополонка. І от вона вже перетворилася в струмок. Сонячне проміння пронизало хмари.

— Почнемо! — наказав режисер. — Щорс на коні...

Коли через кілька років у Олександра Петровича спитали про реальні причини, що породили цю легенду, він всміхнувся чарівною своєю усмішкою і сказав:

— Може, того дня ми згадували «Тіні забутих предків» Михайла Коцюбинського, от і схотілось моїм друзям повторити ситуацію безсмертної повісті. А взагалі слід вірити в легенди...

...Якось у Косові він придбав собі файний кептар і весь гуцульський одяг і коли одягав його, перед вами поставав один з красивих героїв тієї повісті Коцюбинського, легінь, молодий і легкий. Таким же елегантним він був і в суворому військовому одягу — зеленій гімнастьорці і шароварах, простій шинелі, форменому кашкеті і простих чоботях, в яких пройшов усю війну.

За час війни Довженко побував на різних фронтах і на півночі, і на півдні, а вперше одягнув військову форму в одній з частин Південно-Західного фронту, що стояла у Воронежі.

В армію він виїздив через Куйбишев і Москву. В Куйбишеві Олександр Петрович провів кілька годин з Олексієм Толстим. Письменник заздрив Довженкові: роки і хвороба тримали його далеко від тих, що здійснювали діла, гідні найвеличніших епопей. Вони міцно обнялись на прощання і побажали один одному, щоб ця зустріч не була останньою.

Друзі чекали на Довженка в Москві. Але він не затримався в столиці, бо поспішав на фронт.

Чутка про його приїзд поширилася швидко, і в кожному підрозділі, що стояв у обороні чи одійшов на переформування, хотіли побачити автора «Щорса».

Є у Воронежі вулиця імені 9-го Січня 1905 року. В одному з її будинків, що його залишили мешканці, бо наближався фронт, взимку 1941 року спинилася на якийсь час група українських письменників. Там жили і працювали Олександр Корнійчук, Ванда Василевська, Микола Бажан, Яків Качура, Андрій Малишко, Іван Ле, Михайло

Тардов, Леонід Первомайський, Анатолій Шиян... Трохи пізніше — на початку 1942 року — сюди приїхав Олександр Петрович. В маленькій кімнатці на третьому поверсі — малесенький стіл і вузенька канапка. Більше їй мешканцеві нічого не потрібно було. В цій кімнатці працював Олександр Петрович в короткі перерви між виїздами на фронт. Там він написав оповідання «Стій, смерть, зупинись», «На колючому дроті», «Незабутнє», «Ніч перед боєм», немало статей і нотаток для виступу перед бійцями і для майбутніх фільмів.

Довженко любив читати свої твори вголос. Він охоче читав їх ще не закінченими, в уривках.

...На канапі влаштувалися київські і московські письменники. Чекають на Якова Качуру. Він тільки-но повернувся з передової і попросив Олександра Петровича не починати — тільки помиється, а вже після читання поголиться й повечеряє.

— Проходь, проходь, Якове,— почулися з коридора голоси.

Качура, мружачи очі не так від світла лампи, що звисала з стелі, як од вічної своєї соромливості, пропхався в кімнату.

— А добре, що нас попутна підвезла,— сказав він,— тільки на шосе вийшли, проголосували... І знаєте, з ким доїхали?

Яків Дем'янович називає прізвище відомого снайпера.

— Йому руку прострелило... Лається! Каже, що дає лікарям тиждень на лікування, більше не збирається відлежуватися. Кожен день дорогий!..

— А він з яких місць? — поцікавився Довженко.— Я чув, що сибіряк!

— Земляк вашого Степана Глушака, з тайги... Вам цікаво з ним стрітися, зможете написати другу серію «Аероградa». Інтересний хлопчина...

Качура починає розповідати все, що встиг почути від пораненого снайпера. Про його рідних, про тайгу. Довженко слухає, заплющивши очі. Може, в цю мить перед ним постають дрімуча тайга, могутні кедри, хащі ліщини чи глоду. Він чує ревіння тигрів, важке дихання ведмедя, таємні голоси ночі. З берданкою за плечима по п'ятах ворога йде Степан Глушак, якого тайгові китайці прозвали «тигровою смертю».

— Розповідайте, Якове, прошу вас...

...Рукопис лежить перед Довженком — оповідання, яке він написав протягом трьох безсонних ночей, кров і сльози в ньому, велика любов до свого народу і ненависть до його зрадників. Але зараз воно відійшло на другий план. Новий задум хвилює його.

На воронезькій землі, біля самого кордону України, б'є ворога нащадок Степана Глушака, молодший друг льотчика Василя Глушака. Ось про нього треба написати. Вірно? І всім, що зібралися в тій тісній кімнаті в холодному будинку, здається, що вони чують голос героя «Аероградa», старого слідопита, розвідника і патріота:

— П'ятдесят літ мого життя бив я тут тигра в лопатку... Сини моєї Батьківщини! Бийте його в око, якщо нападе, бийте його в серце!..

...Надворі вже другий тиждень шумлять дощі. І коли думаєш про сонце, здається, що вже дуже давно його не бачив.

Довженко, повернувшись з танкової бригади, примостився на ліжкові, з якого ранком підвівся Яків Качура, що виїхав на передову.

В цій кімнаті більшість ліжок завжди вільні — письменники і журналісти у фронтових відрядженнях. Один повернувся, а другий ще там, у бліндажі чи окопчику з бійцями, які піднялися в атаку, в санбаті чи в полку, що відійшов на переформування.

Довженко спить під двома шинелями. Одна його власна, вона вся в темних плямах від дощу, друга — суха, нею обережно, щоб не розбудити, вкрив Олександра Петровича художник Григорій Пустовойт, який, влаштувавшись біля вікна, швидко накидає олівцем малюнки.

Красиве обличчя художника почервоніло від напруження, очі звузилися, а на губах блукає легка усмішка. Він дуже любить Довженка, якого малює часто і, може, з більшим задоволенням, ніж будь-кого з українських літераторів-фронтовиків. Художник не встигає кінчити малюнок. Довженко розплющує очі.

— Що бачили уві сні, Олександре Петровичу? — питає Пустовойт, швидко відкладаючи набік папір і олівець.

— Мені снилася війна,— похмуро відказує Довженко,— снився художник, який марнує свій талант на нікому не потрібні шкіци із зморшкуватого обличчя старого кінорежисера, що дозволяє собі відлежуватися замість того, щоб робити фільм про війну.

Він підходить до вікна. Тяжка каламуть висить над землею. Здалеку долинає гупання важких гармат.

— Але я не можу робити фільм,— каже Довженко, мов сперечається з самим собою.— У мене одне бажання — знищувати ворога. Мені не можна йти в атаку з рушницею, я пишу статті. Як це мало!

Довженко виходить з кімнати, не прощаючись. І всі знають — Олександр Петрович буде працювати до ранку, а коли скінчить статтю, то знову в путь, на передову...

...Обабіч шамотіли високі жита. Попереду вставали загради. Коли на сході в хмарах прорізалась рожева смужка, батальйон увійшов у село. І відразу в обличчя вдарив запах гарячого хліба. Такий же рідний, хатній запах стрічав їх і в інших селах, через які проходив шлях на фронт. Завісивши вікна, колгоспниці цілу ніч пекли хліб для фронтовиків. У хатах страшна задуха, вогонь жадібно облизував почорнілі челюсті печей, і жінки працювали, обливаючись потом. Почувши тупіт чобіт, вибігали з хат.

Співали птахи, безтурботно стрічаючи новий день війни.

На одній руці жінка тримала крихітну дитину, а в другій — невелику жовтувато-білу паляницю. І напружено вдивлялася в обличчя червоноармійців.

— Нічого, нічого, братики! І хліб у нас буде, і до хліба!

І все. І вже зникла з очей висока постать у синьому платті. Батальйон посувався швидко, ніколи було милуватися ранковою красою села — навіть про назву його бійці так і не дізналися. Але брали з собою доброту і любов його людей, їх щирі побажання, їх найсмачніший у світі хліб...

...Горить хліб, підпалений фашистськими бандюгами.

Олександр Довженко сам, білий, як дим, що повзе над почорнілою землею і наближається до нього, лишається на місці поруч колгоспниць, що виростили той хліб на приволзькій рівнині. Олександр Петрович дихає важко. Його зблідлі губи ворушаться, але що він каже, не чути. Заспокоює жінок чи втішає себе? Великий біль увійшов в його мужнє серце.

Через якийсь час у його фільмі, присвяченому боям за визволення Радянської України, прозвучать слова, з якими він звернеться до жінок з приволзької рівнини. Розповідь, якою він супроводить цей фільм, доходить до такого напруження, що, здається, її жар підвищиться ще на один градус, і тоді говорити вже не можна, тільки

співати! Біль і надії, горе і мужність його слів перегукувалися з клятвою Тіля Уленшпігеля — героя Фландрії: «Попіл Клааса стукає в серце моє!» Це був наш неповторний радянський український художник, наш Олександр Довженко. Він говорив про свою нескориму Батьківщину, про свій безсмертний вільний народ!

...В липневі дні 1942 року недалеко від переправи через Донець спинився зелений автофургон. У пасажирах цієї незграбної колісниці можна було пізнати кількох відомих російських і українських поетів та романістів. Поміж них — Олександр Довженко, Олексій Сурков, Іван Ле.

Навколо жовтів степ, і на обрій випливали стовпи багрово-синього диму — гітлерівці бомбили мости і пороми через ріку.

Витираючи брудною хусткою сіре, запорошене обличчя, Олексій Сурков сказав охриплим від горя й спеки голосом:

— А чи варто чекати на темряву? Спробуємо проскочити!

Іван Ле подивився вгору на небо, залляте яскравим вечірнім сонцем,— пахло степом, рікою,— і промовчав.

— Я розумію тебе, Іване Леонтійовичу!— сказав Довженко.— Дивись пильно, щоб усе запам'ятав, щоб про все розповів людям, нехай у заповіті, який лишають батьки своїм дітям, буде ненависть до тих, кому потрібна війна...

— І любов до тих, хто воює проти війни, мій друже Довженко! — додав Сурков, вдивляючись у курний шлях.

Зелений автофургон запахкав своїм натрудженим мотором і, скрипнувши всіма ревматичними суглобами, покотився до Дінця.

В те трагічне літо 1942 року засмагле обличчя Довженка зовсім почорніло. Запеклося серце. Очі були сухі, червоні. Іноді відчай стискав його хворе серце кістлявою рукою...

...На ночівлю вони спинилися у великому селі в самому кінці довгої зеленої вулиці.

— Відпочивайте,— сказала господиня, висока, худорлява, сіроока жінка.— Тільки-но перед вами теж двоє військових годинку перебули і туди ж, у той бік.

Письменники виклали на стіл свої запаси і запросили господиню до вечері. Вона відмовилась:

— Дякую, оце з тими військовими чаювала, хочете, і вам самоварчик підігрію.

Над вкритим вишиваним рушником комодом висіли фотографії, по кілька штук в рамі.

Довженко розглядав їх уважно, наче бажаючи вивчити біографію нашої привітної господині.

— Ваш батько? — спитав він, коли жінка повернулась в хату.— Дуже ви схожі...

— Усі так кажуть,— озвалася жінка,— з трьома георгіями з імперіалістичної повернувся... А поруч синок мій... — І зітхнула.

— Чекайте на нього з немалими нагородами! — сказав Довженко і поклав на натруджену руку жінки свої засмаглі пальці.— Уявляєте, скільки після війни буде роботи фотографам нашим. Тільки встигай клацати! Мабуть, потрібні будуть якісь курси в республіканському чи хоча б у обласному масштабі. Щоб навчити фотографів знімати з хвилюванням і натхненням. Бачите, як завмер кавалер георгіївський перед апаратом, наче перед ним причіпливий фельдфебель, наче він не робив героїчних вчинків, не йшов у вогонь і смерть. Я хочу бачити на світлині героя в спокійній і невимушеній позі. Я хочу, щоб об'єктив схопив тепло його погляду, його впевненість, його втому і усмішку, усмішку людини, що багато бачила. Треба буде пояснити тим фотографам, що їм довірено велику справу увічнення людини, яка здійснила найвеличніше в світі — врятувала світ од темряви...

— Як це ви добре сказали! — мовила жінка.— Мені хочеться мати таку фотографію свого сина. А де ж її взяти?..

— Буде! — сказав Довженко.— Я не подумав, що й фотографи зараз з автоматами в руках штурмують ворожі укріплення, що й вони роблять такі ж великі діла, одягнувши солдатські шинелі...

Наступну ніч він із товаришами провів у недобудованій хаті поблизу шляху.

Видно, господарям не вистачило кількох мирних днів, щоб вкрити кроквы дахом. Де ж вони, ті люди? На сході, в тилу трудяться на перемогу? Чи б'ються з ненависним забродою на фронті?

— Неважко здогадатись, про що ви зараз думаєте,— сказав Довженко, розкладаючи під неотинькованою стіною свою шинельку,— звичайно, мрієте про те, що після війни приїдете сюди, познайомитесь з господарями цього будинку, розповісте їм про те, як перебули тут ніч...

Мабуть, це лишиться мрією, бо треба багато років, щоб одвідати всіх хороших людей, чие тепло і доброту ми відчували протягом війни...

Він закинув голову і дивився на Чумацький Шлях, що миготів над хатою без даху, на ту далеку зоряну річку.

...Нагледівши на його вицвілій гімнастьорці орден Леніна, хлопчик — років йому вісім-дев'ять — у сорочечці, перешитій з такої ж солдатської гімнастьорки, спитав з повагою:

—Це вам за війну, дядю?

Довженко поклав теплу долоню на русяву дитячу голівку і задумливо відповів:

— Ні, синку!.. За мир! Ордени дають за те, щоб мир настав на землі...

— А мій брат пише, що в нього вже всі три ордени Слави і Червона Зірка... Він снайпер...

— І йому теж дали ті ордени за мир! — мовив Довженко.— Бо чим більше він знищить ворогів, тим швидше настане мир...

Ця розмова відбулась в одному з воронезьких сіл.

Хлопчик виніс із хати кухоль, і письменники по черзі напились холодної води. Довженко перехилився через цямрину криниці, в темному дзеркалі відбилось його обличчя, і відразу ж поруч виникло хлоп'яче.

— Смачна вода в тебе, дитинко,— сказав Олександр Петрович.— Приїду до тебе після війни, знову піднесеш!

— Ого! — сказав хлопчик.— Уже скільки солдатів і офіцерів та ще один генерал інтендантської служби після війни до нас у гості збираються... Може, й води не вистачить!

— Вистачить! Бо ж ми, крім неї, будемо ще й молоко пити, і мед...

...Одного дня того московського літа 1943 року на лаві Тверського бульвару, недалеко від пам'ятника Пушкіну, сиділи Олексій Толстой, Олександр Олександрович Богомолець і Довженко.

Розповідав Толстой. Олександр Петрович малював паличкою на піску якісь візерунки. Богомолець акуратно розминав тютюн у цигарці.

Хто не проходив повз цю лаву — знайомий був чи не знайомий з цими відомими людьми,— з однаковою пошаною вітав їх.

Назавтра Довженко розповів товаришам про цю бесіду.

— Ми розмовляли про Київ... Олексій Миколайович дуже любить наше місто. Він згадав, як милувався з Володимирської гірки вогнями Подолу. Тоді хтось із його супутників звернув увагу на пасмо диму, що зависло над трубою електростанції,— воно, мовляв, псує краєвид. Толстой заперечив: електростанція — це серце міста. Коли вона добре працює — місто живе на повну силу! «Тепер завмерла київська електростанція,— сказав Олексій Миколайович з великим смутком,— холоне ваше місто...» Він збирається відвідати Київ — як тільки його визволять...

Потім ми заговорили про довголіття. Важка тема в час, коли тисячі наших людей йдуть в атаки, у вогонь... Але ж ідуть вони заради життя... Говорили про добро, про велику незлобивість радянської людини і про те, якими справедливими є її ненависть і помста... Про наше вміння берегти радість. Усе це запорука довголіття, бо добрий і справедливий знає більше спокійних ночей і ясних днів, ніж мстивий, заздрісний і хижий...

...Те, що світове прогресивне кіномистецтво останніх десятиріч розвивається під знаком Чапліна і Довженка, і в нашій, і в закордонній пресі відзначається часто.

Та все ж таки чим яскравіше розквітала творчість радянського митця, тим виразнішою ставала вся його перевага як художника нового світу над найвидатнішими майстрами, які змушені творити в капіталістичних умовах.

Пригадаймо шедевр Чапліна — його «Пілігрима».

Каторжник, що втік з тюрми «Сінг-Сінг» і випадково одягнув костюм пастора, переживши ряд веселих і трагічних пригод, біжить вздовж кордону, однією ногою він ступає по території США, другою — по мексіканській землі... Рідної землі він не має.

Довженківські герої міцно стоять обома ногами на рідній радянській землі...

У Чапліна звичайна людина плекає свої маленькі мрії, але їх розчавлює капіталістична дійсність.

У Довженка рядовий герой вершить свої величні мрії, творить великі діла.

Випадково улюблений герой Чапліна, його Чарлі, підбирає на вулиці червоний прапорець. І на цей символ протесту за ним збираються безробітні. Чарлі, в якому

поліція вбачає вожака, потрапляє за грати. Та це непорозуміння. Чарлі не вожак на демонстрації, він не з протестантів... Герої Довженка свідомо виходили на штурм старого світу. Вони вмирали з червоним прапором в руках, вони перемогли з ним у найтяжчій з воєн, з ним ідуть на нові подвиги!

Захоплення формалістичними прийомами не могло зникнути враз, за чиїмось наказом чи за власним рішенням. Але воно сповзало неминуче, як хмара з сонця, бо основа таланту цього сина чернігівського селянина була здорова, чиста, народна. В художній біографії Сергія Ейзенштейна найяскравіша сторінка — «Броненосець «Потьомкин», який він поставив у перші роки своєї творчої діяльності. У Довженка вийшло інакше — його талант мужнів з роками, ставав яснішим і глибшим. Роки складних шукань підготували його «Мічуріна». Думки і мрії Мічуріна співзвучні власним думкам і мріям Довженка. Слова, які письменник вкладає в уста свого героя, йдуть від його власного серця. Менше ніж в будь-якій з картин, створених ним до того часу, він підкреслює в «Мічуріні» своє авторство. Але воно відчувається тут з перших кадрів і до останнього.

Герої його фільмів здаються персонажами з народних пісень, дум, билин, вони наділені майже надлюдською силою, і в той же час це живі наші сучасники. І це зрозуміло. Бо ленінська епоха великих діянь вимагає великої енергії людей могутньої волі, титанічних задумів і звершень.

Він бачить наші будні в усій красі повсякденного подвигу, який здійснює радянський народ. Зі своєю здатністю художньо осмислювати і відтворювати події величезних масштабів Довженко міг би ставити фільм про героїв грецького епосу — Ахілла і Одіссея, про Микулу Селяниновича і козака Мамая, яких оспівують російський та український народи. А він з тією ж легендарною силою зображує своїх сучасників, великих рядових людей — трудівників, борців і будівників комунізму...

Як кожна п'єса, його драматична поема «Потомки запорожців» починається переліком дійових осіб. У багатьох драматургів тут просто називається персонаж, його вік, професія, іноді зовнішні ознаки і дуже стисла характеристика. Для Довженка цього мало. Він знайомить читача з героями своєї п'єси докладно і вступає в нашу пам'ять як герой новели, в русі.

Ось голова колгоспу «Пам'ять Леніна» Петро Скидан: «середнього зросту, міцний і стриманий, з багатим внутрішнім світом, комуніст. Втілення віри, партійної совісті й мужності, людина нового часу, один з тих низових партійних працівників, що створили непорушну основу нашої Вітчизни. В сороковому році його колгосп прославився як зразковий. Якщо його не вбито під час Великої Вітчизняної війни як партизанського ватажка, він, напевно, сьогодні депутат Верховної Ради. Автор навіть десь зустрічав його ім'я серед видатних діячів сільського господарства».

Або ось ще один з героїв п'єси, який теж любий, близький її авторові; Трохим Пасічний, агроном, секретар партбюро — «...душа талановита, здивована. Завжди веселий, готовий до дії, весь спрямований у майбутнє. Колективізація — його високе натхнення й провидіння: світ збудовано невірно, і тому треба геть-чисто все перебудувати як можна скоріше і веселіше. Запас душевних сил такий великий, що йому здається простим і легким усе, навіть перетворення землі в рай. Любив людей. Можливо, він був великою людиною. Загинув геройською смертю в званні підполковника танкових військ під час штурму Бреслау».

Докладно Довженко розкриває основне і в людях, чужих його народові, а значить і йому. От Харитон Гусак — «заступник Скидана, людина в усіх відношеннях дрібна й мізерна, якої, проте, всі чомусь трохи неначе бояться. Вигадує телефонні розмови, нібито з видатними людьми. Дуже моторний. Часто міняє пози, позіхає, закидає нога за ногу, лягає грудьми на стіл, робить гімнастичні вправи, потягується або шалено шмарує лице й волосся, ніби хто ллє йому воду на голову. Не може ні на чому зосередитись. Любить «ліву» фразу. Голос гучний. Майже не постарів по цей день».

Він настільки ясно уявляє собі своїх героїв, що знає, як складеться їхнє життя і після того, як востаннє закриється завіса. Йому важко розлучатися з ними. Ось отойтаки Петро Скидан. Він — герой Довженкової новели «На колючому дроті». І там у страшній бійці з сином іншого персонажа п'єси «Потомки запорожців» куркуля Забродн переможе, вирветься з фашистського концтабору і стане одним з відважних народних месників.

Головним ділом його життя була кінематографія.

Можна собі тільки уявити, як збагатив би Довженко нашу прозу, зокрема новелістику, коли б він присвятив себе лише художній літературі.

В записних Довженкових книжках лаконічно накидано портрети багатьох людей, з якими випало йому стрічатися і в час боїв, і в роки мирних звершень. Перебуваючи в Новій Каховці, він занотував багато вражаючих деталей для майбутнього сценарію. Та кожна з тих нотаток — основа самостійної новели. Він залишив немало коротеньких розміром та дійсно великих у своїй художній проникливості і своєрідності новел.

Ті новели відкривають і мистецтво Довженка-оповідача, і його незрівнянну вимогливість до себе. Адже за життя своє він так і не опублікував тих мініатюр. А кожна з них — шедевр.

Могутній ліризм Довженкових новел, їх епічна величавість. В них мужність і скорбота — адже вони про найстрашнішу з воєн і про найвідважніших з воїнів.

Пропливли білі чепурні хатки.

— Яка з них схожа на батьківську, Олександре Петровичу?

— Наша була старенька, низенька, з вузенькими віконами. Пахло в ній сухими травами і вітром з Десни, до якої кілометрів чотири... Коли мене чекали на канікули,— я тоді в Глухові вчився, у вчительському,— мати білили хату, прибирали все, і ставало в нас так красиво, так тихо... А ввечері за хатою в садку збиралися до нас гості — і поважні сільські люди, і молодь. Вони знали, що я вчусь, бачили, що з книгою не розлучаюся, і приходили погомоніти про політику й перспективи... Я часто думав про ту низеньку хатку в тяжкі роки війни. З маленьких вікон хати трудівника сільського можна побачити далеко... І її було мені видко з вогню великої битви... Я думав про долю моїх батьків, про долю всіх наших батьків... Мого рідного — фашисти били, знущалися з нього, штовхнули, і він впав... Але, впавши, не лишився лежати на землі, а підвівся і побрів помирати далі від хижого ворожого ока, на самоті з рідною скривавленою землею і засмученим небом... А мати у великій своїй тузі повільно вмирала, голодна і самотня, десь у підвалі на околиці Подолу... Та коли наші увійшли в Київ, вона ожила і вийшла назустріч визволителям і питала у наших піхотинців, саперів, у танкістів радянських: чи не знаєте, де

мій син, може, чули про нього? І комусь із солдатів пригадалося, що він чув про такого Довженка, читав його оповідання в армійських газетах, а може, й розмовляв з ним у ніч перед боєм! Моя старенька мати, горда і справедлива жінка, вона дочекалася свята. Я возив її по нашій Москві і по нашому Києву... Вона пішла з життя спокійно і тихо, стара людина, що чесно трудилась своїми хорошими руками... Я цілував їх, коли стрічав маму і коли прощався з нею... Ви питаєте, яка з отих хаток нагадує мені мою батьківську? Кожна, в якій живуть чесні, роботящі люди, де б вона не стояла — на тихій Десні чи тут, на широкому Дніпрі, на Волзі чи на Єнісеї — вона для мене рідна, як батьківська.

Через якийсь час пароплав завернув за плаский острів з високими рудими кущами, і Довженко знову згадав про хатину над водою.

— От зроблю ще цю картину... Ні, цю та ще одну про Тараса Бульбу... А може, ще й третю... І тоді прощайте, товариші мої оператори, й асистенти, й артисти! Побудую собі хатку над Дніпром і, захопивши побільше паперу, присвячу дні і ночі великому письменницькому ділу. Навколо тиша і простір — моя земля, моє небо, моя ріка... Мої думки... Вони не дають мені спокою, вони вимагають: дай нам волю. Я дозволю собі спати три години на добу, не більше. Щоб не пропускати ні ранкової зорі, ні вечірньої. Буду думати про людей і писати про них. І навколо тиша. І... і немає телефону, що не знає спочинку в московській моїй квартирі, та й коли приїжджаю я в Київ, то заважає жити моїй сестрі, її чоловікові, моїм племінникам. Дзвонить та дзвонить, наче нічого йому більше робити.

Довженко замовкає. Наближається якась пристань, біля якої нашому швидкому, мабуть, не випаде спинятися. А шкода, бо вже біжать з кручі засмаглі хлопчаки, і їх сорочки злітають за ними, мов білі хмарки, а на березі зеленіє і червоніє різна городина та садовина, смачні дарунки щедрої землі...

— А ви знаєте,— задумливо каже Довженко,— це дуже добре, неймовірно добре, коли часто дзвонить телефон, коли ця хитра й балакуча істота не знає спочинку. Це значить, що люди хочуть з тобою говорити, що в них є діло до тебе, що ти їм потрібен... А більшого щастя не може бути... Нехай дзвонить телефон!

...Він влаштувався на кормі, на тому стовпчику, до якого прикріплено ланцюг кітви. Ланцюг звився біля його ніг, як старий змій, що збирається міняти свою іржаву шкіру на нову.

Примруживши очі, Довженко дивиться на пінявий слід, що лишає пароплав.

Отаким я його якось побачив на кіностудії за монтажним столом. Відвівши ліву руку з плівкою і тримаючи великі ножиці в правій, він, здавалося, вслухався в звучання кадрів...

— Посидьте трохи зі мною... Мені потрібні люди, як казав Павло Корчагін. А прізвище яке!.. Корчагін! Вузлувате, з землею зв'язане, нелегко його видерти чи зламати. Ось на цьому ящику вам буде зручно...

Вітер летить з півночі. Ріка потемніла. Їй стало сумно і тісно в берегах, і вона заколивалася, сіро-синя, як остигаюча сталь. Далеко попереду виникло чотирикутне вітрило. Воно лежало на бляклому крайнебі, як поштова марка на конверті.

Різні запахи приніс із собою вітер — торішньої в'яні, диму, верболозу...

Заговоривши про Юрія Яновського, Довженко зводить брови, наче намагається пригадати щось дуже дороге і давнє.

— Я завжди з неспокоєм чекав, як Юрій оцінить мій новий фільм. Не тому, що він дуже вже суворий суддя... У нас спільний вчитель — Микола Васильович Гоголь. Для мене найдорожчий у нього «Тарас Бульба», для Яновського — насмішкуватий пасічник з хутора поблизу Диканьки. Юрій дуже коротко висловлював своє враження від моєї картини. Але коли подивився «Щорса», то так міцно потис руку, що я зрозумів: йому дуже сподобалось...

Довженко починає розмову про Івана Козловського. Йому приємно згадувати свого співучого друга.

— Іван Семенович співає, мов освідчується в коханні. Слухаєш його і наче бесідуєш з ним, тільки він промовляє до тебе і голосом, і серцем, а ти з ним — тільки серцем... Я тішу себе думкою, що йому цікаво буде грати в моєму фільмі. Його голос увійде в життя моїх героїв, як давно увійшов у моє. Як мені хочеться, щоб швидше настала та хвилина, коли я почну знімати... Ми створимо дружний колектив художників, добрих і пристрасних. І молодь

повірить мені, і я буду розкривати їй очі на наші великі діла, на закони мистецтва, таємничі і ясні... На красу, і добро, і справедливість, і щастя... Шевченко казав, що він любить бачити щасливих людей! Чи випадало йому таке? В кожному разі, глянувши в дзеркало, такого не бачив. Люди будуть щасливі, будуть! А горе? А коли мій друг, мій брат, мій товариш вирушить у першу міжпланетну подорож... Ми з тривогою чекатимемо на його сигнал з космічної безодні. А на екранах наших телевізорів тільки зорі старі, тільки порожні світи. Де ж він, мій брат, мій друг?.. І в стражданні я закрию обличчя шапкою, щоб приховати сльози... Але щастя нових відкрить не затьмариться. Я вірю в надзвичайні події близького майбутнього. Воно сповнене щастя!..

Сонце повільно сідає. Уже половина його за далеким селом, що розбіглося по горбках перед синім-синім лісом. От лишилася тільки третина червоно-жовтого кола, і раптом з'явився місяць, наче жвавий дідок, що визирнув з свого куреня на баштані.

Назустріч пливуть плоти. Мерехтять бакени.

Так, давнє-давнє товаришування об'єднало його з Остапом Вишнею і Юрієм Яновським, з Максимом Рильським, Іваном Козловським, Миколою Бажаном, з Андрієм Малишком, Юрієм Смоличем і Петром Панчем, з Олександром Фадєєвим, Віктором Шкловським і Всеволодом Вишневським...

Та скільки б не назвати імен діячів літератури й мистецтва, це буде надто вузьке коло друзів Довженка. Їх незрівнянно більше.

Я бачив Олександра Петровича тридцять п'ять років тому на одному з обговорень фільму «Арсенал». Немало старих і молодих виробничників відтоді зацікавилися пристрасним митцем і, полюбивши його творчість, увійшли в коло друзів Довженка.

Він знімав у різних українських селах свої «Звенигору», «Землю». В першій картині було більше шукань, ніж досягнень, та другий фільм увійшов у скарбницю кращих кінотворів світу, багатьом він розкрив очі, показавши неминучу перемогу нового над віджилим, пристрасно розповівши про боротьбу молодих колгоспів з реакційним куркульством. І Олександр Довженко з другом своїм — оператором Данилом Демуцьким розкрили красу вільної землі на всю силу.

Багато друзів стало поруч із майстром кіно, коли він працював над фільмом про робітничий клас України. Не все вдалося у фільмі «Іван», іноді символіка не мала глибини. Та образи будівників нового життя у фільмі надихали багатьох молодих робітників на славні трудові подвиги.

А тоді Олександр Довженко опинився на Далекому Сході — він знімав фільм «Аероград» про молоде місто, що зводять його радянські люди...

Він живе великими масштабами. Він бачить велич свого сучасника і бачить своїми сучасниками великих людей минулого.

Його друзі в минулому — видатні діячі людства. Відкривачі нових земель і законів суспільного розвитку. Поети і зодчі. Вчені і творці музики. Всі, чия праця і натхнення звеличували гордість трудівника, полегшували і прикрашали йому життя, відкривали йому перспективу в майбутнє землі і серця.

«От він у літаку, що пливе над хмарами. Про що думають інші пасажири? Можна про кожного скласти окрему новелу. А він? Мені хочеться думати, що поруч мене сидить Леонардо да Вінчі і дивиться разом зі мною у вікно на сніги-хмари. Сива довга борода його божественно зливається з білизною освітлених просторів, і в строгих очах великого творця світиться радість. Як далеко людина може бачити! Яка вона мала і велика! Яку коротку мить живе на малесенькій планетці, закинутій десь скраю Галактики, а обнімає всесвіт, без початку і без кінця, як об'єктивну дійсність, що була до нього в своїй безмежності просторів часу і обсягів. Коротку мить живе, а стала рівною всесвіту. Я почуваю це з особливою ясністю і тим самим я почуваю своє безсмертя. Я безсмертна людина і абсолютно неважливо, скільки мікронних шматочків часу ще існуватиме моє персональне «я», я — безсмертна щаслива людина. Хвала життю...»

...Ми сидимо в салоні першого класу. Сюди набилося багато людей. Вони розмістилися в м'яких кріслах, на низеньких підвіконнях, сперлись на піаніно, присіли навпочіпки на килимі...

За невеличким круглим відполірованим столиком сидить Олександр Петрович у чорному піджаку, перед ним розгорнута папка. Зосереджено гортає сторінки.

— Бачите, яка подія,— каже він.— Сценарій написав і везу його до друзів своїх у Нову Каховку... Вони були до мене дуже уважні, повірили в моє бажання розповісти про них правдиво, чесно. Скористаюсь вашим добрим бажанням і трохи почитаю...

Він замовкає, чекаючи, поки влаштується матрос, той тільки-но помився після вахти, і волосся його блищить від води, як полаковане.

— Іван Якович Франко казав, що письменник іноді забобонний, немов куховарка, яка боїться зіпсувати тісто, коли заздалегідь похвалиться ним. Хвалитись я не буду, але коли ви зможете подарувати мені трохи свого часу, я прочитаю кілька сторінок із свого сценарію про творців нового моря!

...Ніч була зоряна, і тому відразу важко було здогадатися, що на обрії з'явилися не небесні, а вже земні вогні.

— Нова Каховка!— сказав хтось за спиною. Я озирнувся. Чоловік у військовому плащі без погонів дивився попереду себе.

— Послухав Олександра Петровича — і ніби чистої води з криниці напився,— каже він.— У нас в будинку приїжджих спинявся. Ми всі знали, що про нашу роботу пише. І шофери вночі, проїжджаючи повз його вікна, вимикали фари, щоб не потурбувати його короткого відпочинку...

В капелюсі і плащі, з невеличким чемоданом, на терасу виходить Довженко і, відповівши на наші вітання, простує на палубу теплохода.

Пароплав торкається теплих дощок причалу. Починає накрапати легкий дощ. Одразу ж запахло мокрими квітами і землею.

Тут сходить дуже багато людей. Вони проходять через причал і завертають на широку вулицю, що веде до центру молодого міста. І вже не розгледіти Олександра Петровича...

...Невисокий берег Дніпра. Звідси близько і до пристані і до центру молодого міста. Кілька початкуючих літераторів узяли в тісне кільце Олександра Довженка, що сидить на пожовклій траві, підібгавши під себе праву ногу.

Вони бесідують під шелест вузького листя кремезної верби.

— А знаєте, як я вперше прочитав ваше оповідання. Про матір була та історія!

Олександр Петрович рвучко повертається в бік міцного чоловіка, що, знявши з голови темно-зелений кислатий капелюх, у великому хвилюванні тримається за нього обома руками, мов за рятівне коло.

— Воно до нас з неба злетіло. Да... Отак просто з неба... Оте, що про матір, яка двох радянських бійців врятувала. Ох, яка це була для нас подія! Тут фашист лютує, а з неба з літака радянська книжечка. Ми один одному її передавали, мов шматком хліба ділилися...

Його герої створюють нове море і мов омивають свої душі в чистих його хвилях. Праця на благо Вітчизни очищає, звеличує. І прощаючись з ними, письменник каже:

— «Прийми мою любов, народе рідний, річка велика, і місяцю ясний, і берег мій чистий».

Кожна зустріч з Дніпром викликала в ньому могутній потік асоціацій, споминів, порівнянь, образів, задумів...

«Коли думаю я про старі часи од давніх-давен, ще скіфсько-старослов'янських до запорозьких включно, мислячи, звичайно, про історію свого народу, мені чомусь і Дніпро, і народ здаються однаково молодими й подібними один до одного в ті часи. Нині Дніпро постарів, а народ виріс і перебуває у віці повної мужності».

Він розкриває своє найдорожче:

«Як багато хочеться мені сказати про любов до ріки моєї рідної, ясної...»

Довженко наблизився до ріки. Мокрий пісок зарипів під ногами. Він зробив ще один крок.

І сказав неголосно:

— Здрастуй, Іване!

Згадав він ім'я героя свого давнього фільму про будівників Дніпрогесу чи солдата Івана Орлюка?

А може, ріку свою назвав цим найпоширенішим ім'ям, ім'ям героя народних казок?

Наш знайомий чарівник

І молодих, і сивих завжди буде цікавити образ чарівника, що розгадав одну з найбільших таємниць життя — як викликати сміх?

Він дарував багато щастя своїм друзям — добрий, мудрий, веселий.

Він входив у кожну сім'ю, мов казковий герой з чарівним дарунком — красою вільної природи, красою душі радянської людини, красою натхненної праці будівників комунізму.

Література і мистецтво зберегли від забуття усмішку Вольтера. Вона сумна і скептична. Великий французький філософ і письменник бачив надто багато жорстоких несправедливостей тодішнього життя.

Незабутня усмішка Остапа Вишні, тонка, мудра, добра. І не завжди весела. Іноді дуже гнівна. Але завжди в ній упевненість у перемозі правди над брехнею, нового, радянського над старим, буржуазним...

І коли Космонавта-4 спитали, які книги він узяв би з собою в тривалу космічну подорож, поміж творів, що їх назвав славний син соціалістичної України, були «Усмішки» Остапа Вишні.

Ті, кому не випало побачити Остапа Вишню, жадібно допитувались: який він був?

Якось одна молода колгоспниця сказала: «Я собі добре уявляю, що був він високий, красивий і завжди посміхався».

Ні, він був не високий, не дуже красивий. І не завжди всміхався.

Коли на літературних вечорах його просили розповісти про себе, він робив це не дуже охоче. І в книгах він розповідав про своє дитинство уривчасто. Та з різних його «усмішок», з щоденника, з бесід з молодими літе-

раторами, зі спогадів його рідних і друзів можна скласти собі уяву про нелегке дитинство, про сповнену шукань молодість, про початок творчої праці...

Дитячі роки майбутнього чарівника були такі ж нелегкі, як у всіх бідаків у царській Росії.

Його батько Михайло Губенко звільнився від тяжкої царської солдатчини і в пошуках роботи потрапив у село Грунь. Влаштувався у маєтку поміщиці фон Рот, німкені. На той час йому повернуло на тридцять четвертий рік.

Це був розумний чоловік, що встиг багато пережити, багато побачити.

А співав так, що все село заслуховувалося. Пісні були сердечні й сумні.

Познайомився він у селі з хорошою дівчиною Параскою Балаш і закохався в неї.

Дівчина, яка була набагато молодша від нього, відповіла йому таким самим щирим і гарячим почуттям.

Обоє були письменні. Жили дружно і красиво. Один одного шанували, один одному допомагали в роботі. І все робили, щоб полегшити долю своїх дітей, щоб їм жилося краще, ніж батькам.

А дітей в них було багато. За чверть віку подружнього життя народилося сімнадцятеро синів і дочок. Звичайно, не всі вижили. Медицина тоді яка? Баба Палажка, темна та хитра, нічого в людському організмі не розуміла, а бралася лікувати від усіх хвороб. І через це було багато нещасть.

Той із синів Михайла Кіндратовича і Параски Олександрівни, якому випаде прославитись на весь світ, народився на хуторі Чечва біля Груні 1 листопада (за старим стилем) 1889 року.

Сім'я бідувала.

Чорна тінь панського маєтку лежала на всьому селі, на кожній хаті сільського трудівника.

Мине майже півстоліття, і відомий письменник Остап Вишня запише: «Мені 63 роки, а в мене й досі — поза шкірою мороз од барині. І досі зіщулюєшся, ніби тебе бариня по голові трахне!»

Обличчям хлопчик був схожий на матір. Од мами одержав у спадщину її доброту, щирість, любов до народної усмішки, до дотепного слова.

А в кого ж він удався з своїм яскравим талантом оповідача, дотепного вигадника різних цікавих історій?

Письменник згадував:

«Мій, давно вже покійний дід, лебединський швець Кіндрат, розповідав нам казки тільки влітку і тільки по суботах...

— Ну, дітки, на рядно під грушу! Казочки послухайте!

Ми всі було підстрибом на рядно, дід виносив стільчика, сідав і починав:

— Пригадую, дітки, таке... Як не було ще ні неба, ні землі, а стояли самі пні. Людей іще на світі не було, тільки на найстрімкішому пенькові сиділа ваша баба, одна-однісінька в світі баба, сиділа і лаялася...

Любили ми ці суботи дуже.

Та й тепер, на старості, люблю я розповідати: залишилася, виходить, тая любов од дідових субот...»

Та ще любив малий пісню.

Село було співуче. Пісня допомагала зносити тяжку долю.

В селі було немало здібних парубків і дівчат, що могли своїми силами поставити п'єсу. До них і тягнувся малий Павлусь.

У старому селі після важкого дня куди підеш? Звичайно, в «клуб»!

Що то був за «клуб»?

Кілька колодок біля воріт. Там і збиралися дівчата й парубки.

Він мріяв про вчительську професію. Для цього треба було вступити до вчительської семінарії у Глухові.

Десь батько дізнався, що він, як колишній солдат, мав право віддати сина на «казьонний кошт» у військово-фельдшерську школу, а таких шкіл на Україні тоді була тільки одна — в Києві.

І повезла його мати до Києва.

Це була, хоч і не така вже довга, але справжня подорож. Їхали вони в тісному і душному вагоні. Малий прикипів до вікна, за яким миготіли сумні краєвиди. Земля, порізана на вузькі шматки. Похилі хатки. Обідрані люди. Горе, горе над країною. Де б тут сміху узятися?

Як не важко було в селі, а в Києві набагато важче. У фельдшерській школі — дисципліна сувора, муштра солдатська. Поки звик — не знав спокою ні вдень ні вночі.

Вирватися з казарми було нелегко. І коли одержував дозвіл побувати в місті, то відчував себе, мов та пташка, що випурхнула з клітки.

Тяжко захворів батько. Павло поспішив додому, та вже недовго лишалося жити колишньому солдатові. Він помер на руках у свого Павлуся.

Тепер разом зі старшою сестрою Катериною Павло мав турбуватися про осиротілу сім'ю. Одривав од себе копійчину і посилав у село. Адже молодшому з його братів Костеві йшов лише другий рік.

Усе життя складалося так, що хлопець міг і забути, як воно всміхатися. Та могутнє джерело народного оптимізму повнило його бадьорістю і гумором.

Щоб підробити трохи, ходив на протилежний кінець міста, де якийсь панич-лобур лишився в другому класі на третій рік.

— Сподіваюсь, що мій синок зробив уже чималі успіхи? — цікавився ніжний батечко.

— Далі вже нікуди! — стримано всміхався вчитель.

Мужній, бадьорий, він зносив і недосипання, і недоїдання.

Вистачало в нього завзяття ще й на те, щоб писати сповнені сподівань на краще, бадьорі листи в село до своїх рідних.

Нарешті він одержав звання фельдшера. Тепер, стрічаючи його в коридорі, лікар, великий знавець людського серця, професор Образцов дружньо звертався:

— Колего!..

І це сповнювало гордістю.

Кожну вільну годину молодий фельдшер віддавав книгам. Сумуючи за рідними, за селом, знаходив розраду в поезії Пушкіна і Шевченка.

Через багато років признається:

«Найвища насолода читати Пушкіна й Шевченка!.. Найвища!

Робіть так: сьогодні Пушкіна, а завтра Шевченка. Або навпаки!

Яка насолода!!!»

Павло Губенко знав, що в київській клініці Образцова лікується Михайло Михайлович Коцюбинський, один з найдорожчих йому майстрів слова. От би відвідати його! І фельдшер залізничної лікарні шукає зустрічей з Гурієм Микитовичем Прокопенком, фельдшером клініки, до якого — така була чутка — Михайло Михайлович ставився з особливою прихильністю.

Фельдшер залізничної лікарні змалку добре знав і лю-

бив рідну мову. Він не просто читав книги видатних письменників — він захоплювався їх ясною глибиною, життєвою правдою, великою художністю.

Тепер він мав змогу відвідувати іноді й театр, який полюбив так само палко, як і книги.

Обідав самим хлібом з водою, аби назбирати грошей на квиток до театру.

Які розпалювалися суперечки після нової вистави! Хто з парубків твердив, що краще грає Микола Садовський, хто віддавав перевагу Панасові Саксаганському. Суперечки іноді переходили в сварки, але у Павла Губенка вдача була лагідна, поступлива... Втім, не завжди і не з усіма.

Ось його фотографія тих часів.

Коротко пострижене волосся відкриває високе чоло. Очі уважні. Серйозні. Насторожені. Але фотографія не передає їх кольору — вони були зеленкувато-сірі. І такі променисті, що, здавалось, можна було відчути їх тепло.

Покличуть фельдшера до хворого, і він забуде про все на світі, одна тільки турбота — врятувати людину, що чекає на допомогу медицини.

В ньому жили такі запаси веселощів, що ними міг ділитися не тільки з своїми товаришами. Мабуть, на всю робітничу околицю їх вистачило б.

Коли Павло Губенко, човгаючи важкими чобітьми, йшов по горбатій «Собачій стежці» чи глухими солом'янськими вуличками, солдати, слюсарі з головних залізничних майстерень стрічали його радісною усмішкою. Його жарти лікували не гірше за порошки та мікстури. А сам він був такий хворобливий, що царська призовна комісія не наважилась «забрити» його в солдати.

Нещодавно прозвучав протест молодого Маяковського проти імперіалістичної бійні. Гнівне слово Дем'яна Бедного доходило в окопи. Свій «Окопний щоденник» починав Степан Васильченко. Ярослав Гашек, страждаючи разом зі своїм героєм, шукав нагоди, щоб потрапити в полон до росіян.

А історії, розказані молодим київським фельдшером, разом з солдатами вирушали на фронт, разом з залізничниками потрапляли в різні кінці країни. Вони обростали новими подробицями, в них змінювалися імена і прізвища, висміювався вже не український поміщик,

а власник нафтових промислів у Баку, не київський генерал-губернатор, а московський поліцмейстер. І вже невідомо було, хто вигадував оті кумедні історії. Вони ставали народною творчістю.

З давніх-давен, коли люди ще не пізнали законів природи і вірили в те, що земля пласка, що в небі, за хмарами, живуть боги з своїми ангелами та архангелами, а десь там, під землею, розташоване пекло, де діють хвостаті та рогаті чорти,— так от, уже в ті далекі-далекі часи народ збагнув силу гострого слова, уїдливої кпини. Сміх був зброєю в боротьбі за краще життя.

Народ складав сатиричні пісні і казки, в яких висміювалися пани і перший з панів — цар, царські чиновники.

Протягом віків літератури всіх народів змальовували сум, горе, людські страждання. Перед очима кам'яного Будди, на непорушних вустах якого застигла усмішка, пройшло не одне покоління бідаків, які, страждаючи під гнітом місцевих владик і хижих заброд, частіше ридали, ніж сміялися.

І в «Божественній комедії» Данте, і в «Людській комедії» Бальзака, і в «Комічному романі» Скаррона, і в «Сучасній комедії» Голсуорсі смуток переважає над радістю.

Гоголь розповідав, що Пушкін був охочий до сміху. Коли ж Гоголь читав Пушкіну свою поему про мертві душі, великий поет ставав усе сумнішим і сумнішим. Потім тужно зітхнув:

— Яка сумна наша Росія!

Вдумаймось у страшний зміст речення «Веселие Руси — пить»! В корчмі, в шинку шукав бідак забуття від злиднів і журби.

Кожен з розділів «Сорочинського ярмарку» Гоголь озброїв відповідним епіграфом: з «старовинної легенди», «українські комедії», «українське прислів'я», з «народної казки», з «української пісні», з Котляревського і з байки Гулака-Артемовського «Пан та Собака».

І всі ті епіграфи з усмішкою, з «сіллю» дотепу, з «перцем» сарказму.

Вони — мов крихітні прологи до заллятих південним сонцем чи ніжним сяйвом місяця сцен, в яких співають, танцюють, торгують і палко закохуються.

І раптом... І раптом мов сам творець тих колоритних образів здивувався веселощами, що, як хвилі, переко-

чуються з розділу в розділ. І трагічний акорд несподівано уриває ту просякнуту сміхом повість. Завершення розповіді про ярмарок в Сорочинцях набуло символічного звучання.

А через кілька десятиріч письменник Шолом-Алейхем написав автобіографічну повість «З ярмарку».

В ній дуже багато смутку і вже зовсім мало веселощів.

Чи є в історії світової літератури інший великий поет, що зазнав би стільки лиха, як наш Кобзар, і в чиїм серці разом з тим жила б така пристрасна віра в людське щастя?!

Пристрасно звучить звернення Шевченка до Гоголя. Глибоке його захоплення геніальним учнем Гоголя — Салтиковим-Щедріним...

В одній кімнаті жило шестеро парубків. Коли збирались всі, починався такий гармидер, що хазяйка квартири лякалася: зараз тріснуть стіни!

Павло Губенко зі своїми товаришами розігрував сцени з вистав, які бачили в театрі, декламував вірші, влаштовував «матчі французької боротьби».

Часто бувало, що в них і на найскромніший обід не вистачало.

Але коли в когось із них траплявся випадковий підробіток, то сперечалися: купити ковбаси з хлібом чи придбати квиток до театру.

І перемагала, звичайно, любов до театру.

Знали вони репертуар усіх київських театрів досконало. На останні копійки купували квіти великій Заньковецькій, талановитим Ганнам з українського театру — Затиркевич-Карпинській і Борисоглібській, чарівним російським артисткам Пасхаловій, Юренєвій і Полевицькій, молодій співачці, дочці київського робітника-арсенальця Марії Литвиненко...

Не раз і не два бував він на виставах комедій Михайла Старицького, Марка Кропивницького і найвидатнішого з українських дореволюційних драматургів — Івана Карпенка-Карого.

Його великий природний гумор розквітав, мужнів, гострився.

Лікарі, фельдшери, хворі, яким випадало почути розповіді Павла Губенка, радили йому:

— А ви б записали та й у газету послали!

Він одмовчувався: це була його найпалкіша мрія. Та

яка з тодішніх газет надрукувала б історію про те, як солдат обдурив офіцера, як трудівник виявився благороднішим за пана! І він обмежувався тим, що щедро дарував золото своєї фантазії друзям.

Заповнені працею і навчанням, минали дні — одноманітні, тяжкі. Але чи міг молодий фельдшер, який відчував, що його непереборно тягне спробувати сили в літературі, нарікати на свою долю? Павло Губенко знав, як виснажувала служба Коцюбинського, як поневірявся сільський вчитель Степан Васильченко, як страждав Архип Тесленко...

Працювати ставало все важче — війна!

Але він знаходив час і для громадської роботи — був одним з активістів профспілки залізничних медиків.

Екстерном склав екзамени за десять класів при київській приватній гімназії Стельмашенка.

На це в нього пішло менше десяти років. Одержавши атестат зрілості, він вступив до Київського університету.

Але тільки два роки провчився тут — матеріальні нестатки змусили залишити навчання. І довелося поповнити велике товариство тих людей з народу, яким університетом стало саме життя.

В ті роки опинився в Києві єфрейтор австро-угорської армії, веселий і сміливий Ярослав Гашек. Він не бажав воювати за інтереси німецьких поміщиків і фабрикантів і здався в полон російським військам.

Може, тоді вони й зустрічалися на київських вулицях.

Бравий солдат Швейк народився в 1911 чи 1912 році як герой гумористичного оповідання. А от в Києві Гашек узявся за роман про солдата Швейка.

І Ярослав Гашек, і Павло Губенко захоплено зустріли звістку про повалення царату. Обидва напружено шукали своє місце у всенародній боротьбі за волю, хліб, щастя...

З Києва їхні маршрути розійшлися.

Колишній єфрейтор вирушив до Москви, а звідти на схід, до Сибіру, і незабаром в газетах червоноармійських частин, що воювали з білогвардійськими ордами Колчака, з'явились його гострі, веселі фейлетони.

Колишній фельдшер подався до Кам'янця-Подільського.

«...Яких хороших людей дала Жовтнева революція!

А якби її, Жовтневої революції, не було?

Ну що ж?

Ну й були б ми всі прихвостнями панськими, поневірялися б, та й все!» — запише Вишня у своєму щоденнику через кілька десятиріч.

Тривала тяжка боротьба. Топтали українську землю чоботи загарбників. Кривавий шлях прослався за ними. Палали села, плакали сироти й вдовиці.

Павло Губенко не приховував своєї ненависті до окупантів і їх посіпак. Його гострі, уїдливі слівця передавалися з уст в уста, поширювалися по місту.

У газеті «Трудова правда» почали з'являтися під псевдонімом П. Грунський фейлетони проти окупантів, гетьманства, директорії та інших запеклих ворогів трудящої України.

Друзі встигли попередити Губенка: запроданці збираються покінчити з ним. Він захопив торбину з своїм немудрим скарбом і вночі, залишивши Кам'янець-Подільський, пішки подався на Київ. А звідти переселився до Харкова.

Як він може служити своєму народові? Звичайно, міг би піти по своїй медичній лінії. Але з кожним днем бажання писати гострі й веселі твори ставало все сильнішим. Він мав що розповісти людям.

І от одного дня фельдшер Павло Губенко відшукав у Харкові редакцію газети «Вісті» і спитав, чи не можна там влаштуватись на якусь роботу?

— А що ви вмієте?

— Знаю українську мову!

— Нам такі люди потрібні! Будете працювати перекладачем!

Почав працювати перекладачем.

Ця розмова відбулася у квітні 1921 року.

Газета «Вісті» була авторитетна і популярна.

Її відповідальним редактором був Василь Блакитний, талановитий публіцист, поет, прозаїк, сатирик. Він швидко відчув, яка талановита людина — колишній київський фельдшер.

«Працюю, значить, я собі в редакції, та й працюю. Перекладаю собі, та й перекладаю.

Вдачі я змалку був не сказати, щоб дуже сумної, а

зовсім навпаки, по молодості сміялося весело та розложисто.

Одного разу, перекладаючи закордонні телеграми, натрапив я на якийсь курйозний факт із закордонного життя... Телеграму я переклав, а потім сам собі подумав, а чому б мені не поглузувати з цього факту. Взяв я та й написав щось таке на кшталт фейлетону, чи усмішки, чи гуморески...

Та весела, гостра заміточка сподобалася. Її надрукували. І пішло!..»

Писав багато, цікаво, гостро, талановито.

«Іноді виходило, іноді не виходило...

Згодом почало частіше «виходити», ніж «не виходити». Почалося частіше братися за Гоголя, за Щедріна і за Чехова...

Читав, думав: «Чому смішно? Звідки сміх?»

Діставав словники, збірки приказок... і т. д. і т. ін.

І прислухався. Прислухався і в трамваї, і на базарах, і по ярмарках, і по поїздах — чому сміються, чого так весело?.. І записував!»

На той час йому було вже тридцять з гаком. Для того, щоб братися за нову професію, не так уже й мало. В наш час у газетах звичайно починають працювати відразу ж після закінчення інституту чи технікуму. Але справа в тім, що все, чим займався Павло Губенко до того, як узявся за перо, було підготовкою до його головного призначення в житті — до письменницької праці.

В газеті гартувався його стиль. Лаконічний. Ясний. Дохідливий. Квітучий.

Його літературну роботу можна порівняти з діяльністю швидкої допомоги. Ось тільки виникла потреба в його втручанні, і він уже поспішає на місце. В редакційній метушні відшукає більш-менш спокійний куточок і працює над черговою «усмішкою».

Ще не висохло чорнило на папері, а рукопис треба нести до редактора.

Як Михайло Кольцов, що з ним він починав майже одночасно, як Ільф і Петров, що були молодші за нього, Остап Вишня йшов у літературу з газети. І на все життя лишившись бойовим журналістом, став одним з блискучих майстрів художнього слова.

Як розповідав Пушкін, робітники друкарні реготали, складаючи гоголівські «Вечори на хуторі біля Диканьк-

ки». Пушкін додає, що Мольєр і Філдінг, мабуть, були б раді розсмішити своїх складачів.

А то були великі сатирики.

Під час громадянської війни в похідній червоноармійській друкарні в Уфі робітники реготали, складаючи фейлетони Ярослава Гашека.

Робітники харківської друкарні щиро сміялися, складаючи «усмішки» Остапа Вишні.

Олександр Копиленко згадував, що, виходячи вранці з дому, він бачив, як харків'яни вже збираються біля газетної вітрини. Вони чекали на появу свіжого номера «Вістей» з новим твором Остапа Вишні.

В колективі редакції його полюбили. І поміж нових друзів — два найближчі: редактор газети Василь Блакитний — талановитий поет, гострий сатирик. Другим був Олександр Довженко. Він вміщав на сторінках газети свої гостро-дотепні карикатури на різних ворогів радянського народу — американських, англійських, німецьких, французьких і японських імперіалістів.

У веселій творчості Олександра Довженка було багато спільного з веселою творчістю Остапа Вишні.

Один — малюнком, другий словом робили значну й важливу справу.

Талановитий художник і талановитий письменник швидко здружилися. Сашко часто ілюстрував «усмішки» Остапа Вишні, які вміщували харківські газети, журнали, альманахи. Малював він веселі шаржі і на свого друга.

Ось за столом сидить веселий запорожець Остап Вишня. Ось він у глибокій задумі готується писати нову «усмішку». Ось він з тоскним виразом на обличчі збирається в гості.

Довженко малював дружні шаржі на Василя Блакитного, Павла Тичину, Володимира Сосюру, Олександра Копиленка, Гната Юру й інших видатних діячів літератури і мистецтва.

Остапа Вишню захоплювала тонка спостережливість автора тих малюнків. Він розумів, що газетний карикатурист належить до великих талантів. Незабаром Олександр Довженко залишив редакцію, попрощався з своєю професією і, переїхавши до Одеси, взявся ставити художні фільми.

Творчість цього великого митця стане відомою в усьо-

му світі. На його фільмах «Земля» і «Аероград», «Щорс» і «Мічурін» та інших вчилися й вчаться найвидатніші кінематографісти різних країн. І Остапу Вишні все життя буде радісно стежити, як розквітає, зростає, мужніє великий талант його давнього друга...

А тим часом вони сидять за одним столом і жваво обговорюють карикатуру, що має з'явитися в завтрашньому номері «Вістей».

«А в редакції тоді сміху було, хоч лопатами вигортай!» — писав Вишня згодом.

Вміти знайти себе в мистецтві — велике діло.

Молодий Стендаль, приміром, наполегливо студіював філософію, психологію, історію літератури, маючи намір навчитися писати комедію в дусі Мольєра. Але спроби в цьому плані не дали втішних наслідків.

У цього високоосвіченого, мудрого французького письменника був інший талант.

Олександр Корнійчук якось сказав, що йому дуже хочеться написати роман, але він знає, що після заголовка поставить: «Дійові особи, дія перша» і почне писати п'єсу. Він природжений драматург.

Першим виступом Остапа Вишні в газеті був фейлетон.

Гумористом він почав і все життя своє віддав цьому важкому і благородному ділу.

Він письменник для всіх. Його твори зігрівають серце і висококультурному читачеві, і початкуючому, його любов до хорошого, світлого, передового і гнів проти відсталого, ворожого народові виховують батьків і синів. Разом з Остапом Вишнею усміхаються всі друзі письменника. А їх у Остапа Вишні дуже багато.

Чому ж він Вишня? Чому Остап? Адже він Павло Михайлович Губенко!

У старому селі, крім прізвища, яке чоловік одержував від свого батька, іноді звали його ще по-вуличному.

Це прізвисько виникало за якоюсь ознакою зовнішності, рисою характеру чи в пам'ять якогось випадку і нерідко відтісняло саме прізвище.

...Пароплав іде по Десні вгору. Вечоріє. На палубі зібрались пасажири. Розповідає чоловік у ватяному піджаку, з-під якого визирає біла вишивана сорочка.

— Я про нього почув, коли ще зовсім малим бігав по селу. Часто батько казав до матері: «Вишню мені

побачити треба, щоб про всі куркульські махінації розповісти!.. Він нам допоможе. І в колгоспі діло піде. Ось побачиш!»

Моїй недужій матері дуже хотілося вірити цьому. Вона все турбувалась, коли батько виступав на зборах, громив куркулів та підкуркульників!..

А я уявляв собі оту вишню, що може допомогти. За нашою хатою на городі росло дуже родюче вишневе дерево. І я часто думав про ту могутню вишню, до якої звертався мій батько. В її стовбурі є, мабуть, маленьке дупло, куди люди кладуть свої скарги і звідки одержують поради.

Одного вечора село наше загуло. Прийшла газета, в ній писалось про діла колгоспні, про куркульські махінації. І того дня знову на устах у всіх було: «Остап Вишня про нас написав! У всьому розібрався і молодих колгоспників підтримав!»

Невдовзі в школі ми почали вивчати твори Гоголя. Затамувавши подих, слухали, як вчителька читає про Тараса Бульбу і його синів. Дівчата не могли стримати сліз, коли почули, що хоробрий Остап потрапив у панські руки.

«Ой, невже загине!» — зойкнула одна дівчина. І тоді я скочив на ноги і закричав на весь клас: «Не бійтесь, він врятується!..»

І хвилюючись, плутаючись, почав розповідати, що Остап перехитрив панів. Він живе!.. І з біляками воював, і окупантів бив! А тепер його бояться куркулі... Він тільки прізвище змінив, щоб краще панів дурити, щоб ніхто з них не здогадався, хто їх викриває... І зовсім тихо, щоб не почув хтось з ворогів нашого колгоспу, додав:

— Тепер його прізвище Вишня, Остап Вишня!

Існує цікава фотографія 1924 року. За письмовим столом — Остап Вишня.

Перед ним — чистий аркуш паперу, поруч — портфель. А пише він довгим гусячим пером.

Та чим би він не писав — гусячим чи металевим пером, олівцем чи цокав одним пальцем на машинці — фейлетони його завжди були влучні, веселі, гострі...

Його дід, лебединський швець Кіндрат, розповідав казки тільки влітку і тільки по суботах. Остап Вишня виступав з своїми «усмішками» протягом усього року. І не один раз на тиждень, а траплялось, що одного дня — в двох-трьох газетах.

Почуття смішного було йому властиве, як птаху здатність літати.

Для своїх творів він підібрав своєрідну назву — рідше «реп'яшки» (в підзаголовку однієї книжки навіть поставив: «Реп'яшки. Жменя перша»), частіше — «усмішки». Не тому, що так не любив іноземного слова «фейлетон», але саме «усмішки» краще відповідали його вдачі.

Остап Вишня писав багато, а коли зважити, що в цей час він працював літературним редактором та перекладачем газети «Вісті», потім відповідальним секретарем «Селянської правди», а тоді редактором журналу «Червоний перець», назву якому сам і придумав, то легко уявити собі, яка це активна, творча натура.

Остап Вишня добре знав дореволюційне життя села. На його очах прийшло нове життя в село. Загуркотіли трактори, переорюючи старі межі. Письменник знав багатьох славних синів робітничого класу, які життя віддавали за те, щоб земля належала не панам, а трудящим.

Він писав:

«А хто з нас, старших, не пам'ятає тих темних осінніх вечорів і тієї найбіднішої в селі хати, де круг каганця збиралися незаможники, найбідніші з бідних, обговорювали справу про організацію комуни...

І декого з перших зачинателів колгоспного руху на селі поховано по садках, по гаях, по левадах, простріляних кулями з куркульських обрізів!..

Ніколи не забуваймо їх, невідомих, що життя своє віддали за краще життя, за радянське, за колгоспне село».

Яскравими фарбами малював він життя радянського села.

Мрійник і воїн, бойовий і мудрий письменник, Вишня глибоко розумів людське серце. Бачив, як старі звички і забобони заважають учорашнім наймитам, і своїми «усмішками» допомагав їм.

Він був дуже правдивим. У його очах і в його книгах світиться правда. Це дійсно літопис боротьби українських трудівників за перебудову села, за нове життя.

Жарти гумориста набували популярності, кращі з них ставали крилатими, як, наприклад, ота характеристика релігійного обивателя: «Дома вірую, на службі — ні!»

Часто першою книжкою селянина чи робітника, які

тільки-но стали письменними, були «усмішки» Остапа Вишні. Метелики на шістнадцять сторіночок розлітались по всій країні. І назви в них дохідливі, привабливі: «Нате і мій глек», «Пекучі справи», «Голосномовець». Потім почали з'являтися: «Вишневі усмішки кооперативні», «Ану, хлопці, не піддайсь!», «Лицем до села»...

«Усмішки» Остапа Вишні завойовували найширші кола читачів. І про нього на Україні, як колись про Володимира Короленка на Волзі, складаються легенди. Ніби ходить він з села в село, розпитує у людей про підступні плани куркулів і підкуркульників. Ніби в його кабінеті стоять сотні телефонів і письменник одночасно вислуховує різних людей. Друзями сатирика стають і російські читачі...

В ті роки ім'я Остапа Вишні не зникало з театральних афіш. Комедії, веселі переробки класичних п'єс, сатиричні огляди, присвячені подіям дня, виставлялися на сценах кращих українських театрів, та це й не дивно! Людина, що не знає його п'єс, вже з самих «усмішок» може відчути, який талант драматурга був у Остапа Вишні. Діалог у них яскравий, соковитий, дотепний.

Театр був його давнім захопленням. Йому пощастило бачити на сцені найвидатніших українських артистів: Заньковецьку, Садовського, Саксаганського, Затиркевич-Карпинську, Борисоглібську, Ліницьку, Загорського, Мар'яненка, Чичорського, Юру, Романицького, Крушельницького, Ужвій, Бучму... В дні юності й самому хотілося піти на сцену. Тепер він, відомий журналіст і письменник, здружився з багатьма артистами, цікаво писав про театр. Про театр і для театру. Театр ім. Франка поставив його «Вій» за Гоголем і Кропивницьким. Режисер Мар'ян Крушельницький здійснив з колективом Харківської музкомедії його пародійного «Запорожця за Дунаєм». Цю п'єсу автор присвятив другові молодих років — художникові Анатолію Петрицькому.

Театр ім. Заньковецької поставив «В'ячеслава» — п'єсу, в якій Вишня порушував проблему виховання дітей.

Написав він у той час немало мальовничих сценок, оглядів. В акторському колі Вишня став такою ж своєю людиною, як і в журналістсько-письменницькому, а перед тим — у медичному.

Коли великий корифей української сцени Панас Карпович Саксаганський приїздив на гастролі до Харкова,

то майже щовечора стрічався з Вишнею. Здружився Вишня і з Миколою Садовським. Одного разу Микола Карпович прийшов на репетицію комедії Остапа Вишні «Вій». Для нього поставили крісло на авансцені. Старий артист придивлявся, дивувався, іноді обурювався режисерськими трюками, якими було перенасичено «Вій».

Сам автор інсценізації не міг не погодитися з великим художником.

Поміж учасників і учасниць вистави він звернув увагу на одну зовсім молоденьку актрису Полю Куманченко, яка грала роль хлопчика. В цій ролі не було жодного слова, та все ж таки глядачі не могли не помітити того хлопчика. Він стояв у натовпі з вузликом у руці й придивлявся до всього, що робиться навколо. І робив це так життєво, так весело, що своєю поведінкою викликав щирий сміх.

Остап Вишня знав, як багато важить для молодого таланту вчасна підтримка. Він пішов за лаштунки і сказав молодій актрисі кілька добрих підбадьорливих слів. Їх і досі не може забути народна артистка Союзу Радянських Соціалістичних Республік Поліна Куманченко.

Вишня здружився з прекрасними артистами грузинського театру, що приїздив до Харкова на гастролі. І з особливою ніжністю ставився до їх видатного режисера Коте Марджанішвілі, що добре знав і любив український театр, Заньковецьку, Садовського, Саксаганського...

В Харкові відбувалися гастролі знаменитого московського співака Леоніда Собінова. Перші кроки на сцені Леонід Віталійович робив ще до революції в українському мандрівному театрі.

Як він співав — і російською, і українською мовами!

Після вистави «Євгенія Онєгіна» Остап Вишня висловив артистові своє захоплення. І на пам'ять про їхню зустріч Собінов подарував йому ноти — кілька сторінок з партії Ленського, яку він виконував так зворушливо й майстерно.

Остап Вишня працював у театрі ім. Франка — завідував літературною частиною.

Його статті й рецензії були веселі й цікаві. В них висловлювалися значні думки досвідченого знавця театру, але робилося це в тій же манері «усмішок».

Він писав про Гната Юру, Михайла Донця, Марію

Іванівну Литвиненко-Вольгемут й інших майстрів сцени. Але перш за все його увага була прикута до молодих талантів, до акторів, що тільки починали своє творче життя і для яких особливо цінною була справедлива критика.

З театром пов'язана дуже значна подія в його житті.

Дочка молотобійця Харківського паровозоремонтного заводу Варвара Маслюченко рано потрапила на сцену.

У її батька був добрий голос, і у вільний час він охоче співав у хорі різних невеличких українських труп, що в дореволюційний час тинялися з кінця в кінець країни, зазнаючи безнастанних переслідувань царських чиновників.

Співав Олекса Маслюченко і в трупі великого Саксаганського.

Коли Микола Садовський після довгих поневірянь домігся організації в Києві першого стаціонарного театру, то запросив до хору і співучого молотобійця.

А його дочка почала виконувати коли безсловесні, а коли з кількома репліками ролі дівчаток і хлопчаків.

Так і пішло. Спочатку актриса грала в невеличких театральних колективах, а в 1920 році потрапила в той київський театр ім. Шевченка, що в ньому розквітали таланти Наталії Ужвій, Катерини Осмяловської, Костя Кошевського, Леся Сердюка і багатьох інших прекрасних митців.

Потім Варвара Маслюченко працювала в різних театрах Харкова, виконуючи головні ролі в творах радянських письменників, класичному репертуарі і перекладних п'єсах.

Коли театр ім. І. Франка поставив комедію Бернарда Шоу «Свята Іоанна», Варварі Маслюченко було доручено заглавну роль.

Українська актриса зіграла роль героїчної дочки французького народу з великим натхненням.

Остап Вишня захопився її глибоко народним, гострим і щирим мистецтвом.

Після другої дії він прийшов за лаштунки подякувати актрисі за її яскраву гру.

А невдовзі він одвідав її вже не за лаштунками.

Мешкала молода артистка в театральному гуртожитку в кімнатці, яку було поділено перегородкою на дві —

в другій жила сім'я артиста і режисера Костя Кошевського.

Через кілька місяців, захопивши старий чемодан з книжками і мисливську рушницю, Остап Вишня переїхав до своєї коханої.

І її маленька Маша стала для нього як рідна дочка.

Потім з комунальної квартири на Сумській вони переселилися в письменницький будинок «Слово».

На початку літа 1925 року поїхав він з невеличким своїм сімейством до Мануйлівки.

Це те надзвичайно мальовниче село на Полтавщині, в якому в дореволюційні часи Максим Горький надійно здружився з українськими селянами, де читав їм «Кобзаря», ставив п'єси, розповідав, що бачив, мандруючи по країні.

Коли мануйлівці дізналися, що до них приїхав Остап Вишня, то до тієї хати, де спинився письменник з дружиною, потяглися й молоді, і старі.

Не забув Вишня побувати на ярмарку у Голтві, що його у дореволюційні часи описав Максим Горький.

Не одну зорю зустрів, рибалячи на Пслі.

Зацікавився письменник старим сільським трудівником дідом Матвієм. Багато всякого лиха випало старому зазнати до революції, та характер його — правдивий, мужній, непохитний — не змінився.

Записав Остап Вишня розповіді діда Матвія про своє життя. І кінчив їх так:

«Шістдесят п'ять літ діда Матвія кривдили, а тепер, коли правда показалася, дід Матвій хоче, щоб правда та в усіх найвужчих щілинах була, щоб на місці того поту трудівничого, що землю озерами вкрив, щоб правда буяла... Скрізь... Скрізь...»

Про це мріє старий селянський дід Матвій, за це бореться письменник Остап Вишня.

Кінчався серпень, коли письменник повернувся до Харкова.

Він один з перших радянських письменників здійснив подорож на літаку. І розповів про свої враження дуже весело, з почуттям гордості за людей, які опанували повітря.

«Сміється пілот радісно... Такий маленький, чорнявий... І біля такого гіганта-птиці... І він, гігант той, йому кориться...

Людина! О, це бринить гордо...»

Остап Вишня перевтомився, відчув себе недобре.

Було вирішено відправити його на лікування до Німеччини. Повернувшись, письменник видав збірочку «Закордонних усмішок». Вони були з різних причин не дуже веселі. Як сам писав у передмові до них:

«Автор цих усмішок, здебільша, писав їх, лежачи в ліжку та держачись за черево. Спостерігав і берлінське, і позаберлінське життя у ті «вільні» години, коли переходив од лікаря до клініки, від ліжка до кабінетів різних медичних маніпуляцій. І весь час йому тоді боліло. Спостереження, отже, поверхові».

Але все ж таки гостре око його ухопило багато тяжкого з побуту берлінських і позаберлінських трудівників. І коли в майбутньому буде він з ненавистю писати про фашистських верховодів, перед ним виникатимуть мужні обличчя кращих синів і дочок німецького народу.

У ті роки група українських письменників стрілася з Олексієм Максимовичем. В дружній бесіді Горький згадав Котляревського і порадив своїм гостям написати сатиру на капіталізм кшталтом «Енеїди».

Вишні на тій зустрічі не було.

Та саме він здійснив творчу пораду Горького — у своїх «усмішках» письменник викривав огидне обличчя капіталістичного ладу.

Одного дня Остап Вишня надумав здійснити подорож на Запоріжжя, щоб побачити нове життя, яке буяє на тому місці, звідки вирушали у мандрівки герої Гоголя.

Поїзд Харків — Дніпропетровськ. Скільки пасажирів, стільки характерів. У кожного свої радощі і свої клопоти. Та всіх їх зацікавила чутка, що пролинула від паровоза до останнього вагона:

— З нами їде Остап Вишня!

Всі провідники заздрили провідниці того вагона, в якому влаштувався Остап Вишня. А що вже казати про пасажирів! Під час зупинок немало молодих друзів прославленого гумориста збиралося під вікном того купе, де їхав Вишня.

Поїзд наближався до Дніпропетровська.

Звідси група українських письменників збиралася зробити подорож вниз по Дніпру до Запоріжжя.

Та перш за все їм треба було стрітися з відомим знавцем історії Запорозького війська — Дмитром Івановичем Яворницьким.

То був надзвичайно цікавий чоловік. Дружні стосунки були в нього з Іллею Рєпіним, Миколою Лисенком, Кропивницьким, Заньковецькою, Саксаганським, Садовським, Карпенком-Карим, ним цікавилися Лев Толстой, Леся Українка, Короленко...

Історик, археолог, етнограф, письменник, він був першим поміж знавців Запорозької Січі. Про нього розповідають стільки різних веселих історій! Не менше, ніж про Іванця з відомої казки про Насреддіна! І всі вони — про його винахідливість та хитрощі, які виявляв, збираючи для свого музею різні старовинні речі.

Письменники знайомляться з колекціями Яворницького. Вишні дуже хочеться покурити з важкої запорозької люльки. Але ж це музейний експонат! Йому вже не торкатися теплих людських губ.

Письменник легенько зітхає і переходить до пістоля з кремінним запалом.

Письменники і поети Павло Тичина, Іван Микитенко, Іван Кириленко, Леонід Первомайський, Василь Минко, Терень Масенко й інші учасники поїздки влаштовуються у великому човні. Хіба не на таких «дубах» вирушали запорожці в небезпечне плавання по морських просторах?

Остап Вишня гукнув:

— А я поруч зі своєю Варварою Олексіївною! Нехай дніпрові русалки побачать, що я з дружиною, і не подумають мене залоскотати!

Лоцманський дуб помчав їх до порогів.

Гули хвилі. Їх грізний голос часто забивав пісні і жарти. Та ось черговий жарт Остапа Вишні:

— Товаришу Дніпре! Попереджаю, що нам потонути не можна! Адже на Ялтинській кіностудії готуються два нові фільми: «Троє» за сценарієм Маяковського та «Каламуть», що її ставить Георгій Тасін. Варвара Олексіївна грає в обох фільмах... А скільки рукописів лишаться незавершеними, коли ми підемо на дно! Уявляєш?

Сивий Дніпро любить жарти. В усякому разі, прохання Остапа Вишні на нього вплинуло.

І знову Харків. Редакції, зустрічі з читачами, відвідування заводів, інститутів, студентських гуртожитків.

От він з друзями зазирає в книжковий магазин. Настрій в нього гарний. Йому хочеться жартувати.

— У вас є «геніальні» твори «геніального» Остапа

Вишні? — питає він у продавачки, прикидаючись похмурим, незадоволеним.

Продавачка пізнає його. Пізнають і покупці книг. І тут же в магазині відбувається зустріч письменника з читачами.

Він не знає втоми. І, наробившися як слід, схоплюється і вночі, щоб записати якесь влучне слово, речення, думку... А рано-вранці знову за письмовим столом.

Хоч як були заповнені творчою працею його дні, письменник ніколи не забував про своїх молодших братів і сестер, допомагав їм здобути освіту. В цьому Павлу Михайловичу сприяла його старша сестра Катерина Михайлівна, що була вчителькою, і старший брат Василь Михайлович, який на той час став дуже популярним письменником.

Марк Твен порівнював дотепність з блискавкою — вона яскрава, коротка, а гумор — з електричним світлом — він діє довго і різноманітно.

Талант Василя Чечвянського можна порівняти з блискавкою, велич гумору Остапа Вишні — це могутній електричний струм.

Остап Вишня дуже любив свого старшого брата. Він казав:

— Хоч у Василя тільки одне око, та бачить він далеко.

Через сестру Катерину обидва брати-письменники передавали у село наймолодшому з братів Костеві нові свої книжки. А Кость Губенко охоче читав їх і на самоті, і вголос, і коли до них у хату сходилися сусіди...

Володимир Маяковський часто виступав у містах соціалістичної України, він шанував історію і культуру українського народу.

«Велич в мові цій і простота!» — писав Маяковський про українське слово.

Познайомились вони особисто в кінці двадцятих років, коли російський поет приїздив до Харкова. А коли Остап Вишня ще з кількома відомими українськими письменниками приїхав у 1929 році до Москви на Тиждень української літератури, Володимир Маяковський зустрів його дуже радісно. Їм цікаво було, коли вони вдвох їздили в автомобілі по Москві, коли потрапляли в компанію літераторів та акторів. Там вони завжди сиділи поруч. Якось за дружньою вечерею один письменник в'їдливо запитав Маяковського, чи личить пролетар-

ському поетові мати власний автомобіль. Остап Вишня гнівно обірвав ханжу:

— Такий поет, як Володимир Маяковський, має право і на літак!

Маяковський, людина гостра й насмішкувата, непомітно для всіх, під столом, потиснув руку Остапові Вишні...

— Читайте і заздріть, я — громадянин Радянського Союзу! — з гордістю вигукнув Маяковський. Гордістю радянського громадянина просякнуті також твори письменника-сатирика Остапа Вишні.

Для обох була потреба розмовляти зі своїм читачем на теми, що їх висувало життя будівників нового ладу.

Зі сторінок газети вони зверталися до своїх сучасників з творами палкими і гнівними, гострими і усміхненими — російський поет і український прозаїк.

Обоє пристрасно виступали проти імперіалістів, інтервентів, білогвардійських генералів, буржуазно-націоналістичних бандитів.

Бюрократи, ледарі, базіки зазнавали від обох письменників відчутних ударів.

Як і Маяковський, Остап Вишня жив тими завданнями, які висував кожен напружений, гарячий день боїв і праці радянського народу. Так само, як кращі твори Маяковського, що вірно служили вимогам того дня, навіки лишаться в нашій літературі кращі «усмішки» Остапа Вишні.

В них обох спільний друг — Олександр Довженко.

Маяковський казав:

— Довженко майстер, у якого можна вчитися!

І ще одна спільна риса об'єднує їх. Обоє багато думали про молоде покоління. Писали для нього і про нього. І про юнаків та дівчат. І про дітлахів.

Якось Остап Вишня розповів наймолодшому з своїх братів Костеві та сину Вячеславу про ті зустрічі з Маяковським.

І занотував у щоденнику:

«Маяковський був великий чоловік, з отакенним серцем.

Благородства надзвичайного.

Мені пощастило знати Маяковського так, як, може, ніхто його не знав».

Цю любов до російського поета Остап Вишня пронів крізь усе життя. Вона живе в тому перекладі комедії

Маяковського «Клоп», який блискуче здійснив Остап Вишня уже на схилі літ.

Гоголь створив образ Рудого Панька. Такі оповідачі стрічаються й в інших творах класичної літератури. Найчастіше це люди цікаві, спостережливі, симпатичні.

Але такого, як сталося з Остапом Вишнею, не знала доти вся світова література.

Письменник з'єднався з образом, який він створив. В уяві тисяч читачів Остап Вишня — головний герой всіх тих історій, які він розповідає. Він не тільки пише про недоліки, хиби — він їх знищує своїм активним бойовим втручанням.

Відомо, що Мікеланджело одному з персонажів «Страшного суду» надав рис ненависного йому вельможі.

Картина Рєпіна «Запорожці» вважається своєрідним «атласом сміху».

Рєпін писав обличчя писаря з дуже приємного йому Дмитра Яворницького, відомого знавця української старовини.

Коли я розглядаю репродукцію тієї картини, то уявляю собі в образі писаря нашого Остапа Вишню, якому його друзі розповідають різні веселі історії, а він поквапливо їх занотовує.

Коли він писав у тиші свого кабінету — і тоді не був самотнім. Ніби за його столом сидів його друг — читач. І вслухався в кожне слово, в кожне речення. І всміхався схвально.

Остап Вишня уже написав кілька сот невеликих своїх «усмішок», коли відчув, як владно його тягне написати твір більшого розміру.

Написав назву:

«Реготуни». А під ним щире звернення до читача:

«Дуже хочеться роман написати. Давайте спробуємо».

Ну що ж, давайте!

Спроба та була цікава, весела, пародійна.

Пародія може розкрити окремі недоліки художнього твору, а може висміяти і цілий літературний напрямок.

Остап Вишня писав дружні й гострі пародії на багатьох своїх сучасників — відомого своїм коротким напруженим рядком новеліста Григорія Косинку, на драматурга Якова Мамонтова, що іноді надто захоплювався пишномовними діалогами, на критиків Юрія Меженка, Володимира Коряка, Миколу Зерова, тонко підмічаючи

особливості їхнього літературного стилю. Дуже багато дотепних спостережень пародиста в його «усмішці» «Плуг», в якій виникає ціла галерея сатиричних портретів молодих тоді письменників Петра Панча, Олександра Копиленка, Івана Сенченка, Сергія Пилипенка...

Друкувалися пародії Остапа Вишні часто в супроводі дружніх шаржів Олександра Довженка. Оце поєднання двох великих талантів було блискуче.

Та ось Вишня надумав написати пародію на ціле літературне явище.

Що буде пародіювати Остап Вишня?

В ті роки в різних видавництвах виходило багато перекладних творів. Поміж них були дійсно визначні книги, а були і поверхові, що не давали вірного відображення життя, прикрашували дійсність в буржуазних країнах.

Траплялося, що і дехто з радянських письменників на якийсь час потрапляв під вплив тієї літератури.

Остап Вишня надумав висміяти поверховість отаких творів декого з своїх товаришів, в яких є тільки гострий сюжет, але нема живих образів.

Персонажів «Реготунів» він назвав по-іноземному — замість Тата — Тат, замість Мами — Мам, а їх донечка зовсім не має імені, просто чарівна дівчина.

Сервантес писав свого «Дон-Кіхота» як пародію на рицарські романи.

Та давно пішли в небуття ті розваги, а книга про благородного Рицаря Сумного Образу хвилює нові й нові покоління читачів своєю широкою картиною життя Іспанії, високим гуманізмом і народним гумором.

Забуто вже твори, які висміюють Чехов у своєму «Шведському сірнику» і Вишня в своїх «Реготунах», а повісті великого російського письменника і видатного українського сатирика читаються і перечитуються.

Але бажання написати справжній роман не тільки лишилося, але й стало ще пекучішим.

Він задумує новий твір.

Це, мабуть, буде велика книга.

Назва?

Можливо, така: «У Донбасі».

А може, виникне інша.

Він купує собі загальний зшиток у твердій палітурці і акуратно переписує туди вступ до роману. В ньому він ділиться з читачем своїм задумом.

«Скільки незнаного, скільки цікавого, скільки корисного єсть на шахтах!»

І уточнює: головні герої роману — молоді шахтарі. Одкатниця Катя і коногон Вася.

І кінчає свій вступ до роману словами:

«До побачення!..»

...Зима 1944 року. Одне з засніжених сіл Рязанської області. Ніч. У багатьох хатах ще блимають вогні. Де пишуть листи на фронт, де читають листи від фронтовиків.

А в одній хаті в цю ніч створюється твір, який потрапить і на передній край, і через лінію фронту до партизанів: народжується «Зенітка».

Всіх його читачів дуже цікавило, як він написав оту «Зенітку». Він охоче викрив секрет її народження.

«В хаті було холодненько, був лютий. Уночі не спалося, а більше хукалося. Хукав я, хукав, ніякого тепла не нахукав. Хукнеш, а воно пара клубками вихукнеться. Розбудив я дружину:

— Ти не змерзла?

— Замерзла!

— Слухай, я тобі щось розкажу!

— Перед світом? Може, це тобі з холоду?

— Слухай, може, тепліше буде.— І почав: «Сидить дід Свирид на колодках, сидить, стружить верболозину...» І так до кінця.

Дружина почала сміятися. Потеплішало.

А вранці встав, нагрів біля чайника пальці, попросив у хазяйчиної доньки-школярки чотири аркушики з учнівського зошита паперу в кліточку, взяв олівця, бо чорнило замерзло, сів та й записав «Зенітку».

Ромен Роллан, жартуючи, говорив, що його предки, всі кола брюньони, яких він носив у собі, диктували йому історію про веселі й сумні події в середньовічній Франції.

Отак дід Свирид з його добрими сусідами і давніми друзями диктували своєму Остапові Вишні:

— Пиши, синку, про те, як ми любимо рідну радянську землю і ненавидимо всіх чорних заброд!

І він написав.

Щастя діда Свирида, який допомагав радянським воїнам знищувати фашистську нечисть, стало щастям його творця Остапа Вишні.

І для мільйонів читачів з'єднається водно образ доброго, справедливого, хороброго, веселого героя «усмішки» Остапа Вишні з образом самого письменника.

«Мені хотілося в ті тяжкі, грізні часи написати щось дуже веселе, таке, щоб і моя робота спричинялася до того, щоб люди і на фронтах, і в тилу таки по-справжньому засміялися, та не засміялися, а просто-таки зареготалися. Одночасно, щоб моя гумореска відігравала й певну, сказати б, мобілізаційну, підбадьорювальну роль»,— розповідав письменник.

Цікава доля загального зшитка в твердій обгортці. Він зберігся завдяки турботам Варвари Олексіївни. В нього Остап Вишня переписував свій роман про шахтарів. Сюди ж через кілька років переписав він свої «усмішки» — «Зенітку» і «Пряму наводку».

В ті роки в Москві перебувало немало українських письменників. І Остап Вишня вирушив до них.

Метелиця скаженіла на московських вулицях.

Остап Вишня у короткому пальті з піднятим рудим баранячим коміром увійшов у вестибюль готелю. За високою конторкою куняв адміністратор.

Вишня не встиг спитати, в якій кімнаті мешкає той, про кого він часто згадував у ці роки, як побачив його самого.

З другого поверху неквапно сходив чоловік з пухкою папкою в руці.

— Максим Тадейович! — неголосно покликав Вишня.

— Звичайно,— почулася радісна відповідь,— я вже кілька днів на вас чекаю, Павле Михайловичу!

Вони міцно обнялися.

Рильський вже не пішов на засідання, куди збирався.

Вони сиділи вдвох у маленькій теплій кімнатці і розмовляли, і сумували, і раділи...

А тоді Вишня дістав з бічної кишені піджака кілька акуратно списаних сторінок і простягнув другові.

— Прочитай, Максиме!

Це був рукопис «Зенітки».

Отже, другим її читачем був Максим Рильський.

Ранком у суботу 26 лютого 1944 року читачі, як звичайно, поспішно розгорнули газету «Радянська Україна».

І перш за все прочитали повідомлення про фронтові діла.

Перегорнули газетну сторінку,— у воєнний час

«Радянська Україна» виходила на двох шпальтах,— і знову перш за все у вічі впало кілька фотографій, які кореспондент редакції зробив напередодні в Каневі.

Фотографії розповідали про страхітливі злочини гітлерівських варварів на могилі Тараса Шевченка, показували розбиті скульптури, сплюндрований музей, в якому фашисти влаштували концтабір.

А внизу сторінки, в підвалі, як кажуть газетярі, був надрукований досить великий фейлетон під звичайною для тих фронтових часів назвою: «Зенітка».

Мабуть, не один читач «Радянської України» зберігає той номер.

«Як діла, дідусю? Драстуйте!..»

Спершу питання: як діла? А вже потім оте «драстуйте!»

Жодного слова про того, хто підійшов, жодного пояснення.

Але відразу стало ясно, що спитав він про діла, тільки-но побачивши діда, а як наблизився, то вже поручкався і привітався.

Це школа геніального Василя Стефаника, який умів тільки діалогом — без жодної ремарки — розкривати душі своїх героїв так, що ви не тільки бачили їх, але й уявляли собі їхні біографії.

А тепер прислухайтесь до відповіді діда:

«Драстуйте! Діла? Діла — нічого. Діла, як казали оті песиголовці,— гут!»

Кілька слів, але в них уже відчувається характер діда Свирида, головного персонажа «Зенітки», який швидко знайшов своє місце поміж героїв літературних творів, що допомагали радянському народові перемагати страшного ворога.

Веселе й мудре оповідання про відважного діда Свирида і його дружину Лукерку швидко набуло величезної слави.

В ньому любов до хороших людей і ненависть до огидного зрадника Панька Нужника та його покровителів — фашистських убивць.

Про страшне лихоліття роповідає письменник:

«...Наближалися фашисти; знелюдніло наше село. Кілька старих бабів тільки й лишилося. Опинився і я по той бік річки, в лісі, у партизанах».

Що ж там робив цей старий чоловік?

«Обіда хлопцям варив, коні пас».

Та не тільки так прожив дід Свирид ті важкі часи. Своїми вилами-трійчатами він убив трьох фашистів. «Отаке моє з ворогом соприкосновеніє».

Назви «усмішок» Остапа Вишні влучні й інтригуючі: «Ану, хлопці, не піддайсь!», «Як гусениця в дядька Кіндрата штани з'їла», «Що може іноді вийти, як і т. д.», «Сон кобили вороної», «Як одне теля одного батька било», «Самостійний смітник», «Великомученик Остап Вишня», «Уперта Маня», «Голова під парасолькою», «Пекло тріщить» і т. д., і т. д.

Та їх популярність перевершила «усмішка» з дуже простою назвою — «Зенітка».

— Можна до вас?

Письменник одчинив двері.

На порозі стояв чоловік у старій шинелі, у старій зимовій шапці й збитих кирзових чоботях.

Він був як спогад про незабутнє й велике, цей кремезний, вусатий, з гарячим рум'янцем на щоках, сивий чоловік.

— Заходьте, прошу вас!..

— Оце демобілізувався,— сказав гість.— І прийшов подякувати за «Зенітку». Ми її під Берліном читали. І дуже хочеться дізнатися, як там далі живе дід Свирид?

Такі побажання письменник чув часто.

Дід Свирид міг би стати героєм цілого циклу «усмішок», а може, й роману на зразок Гашекового. Мудрий і дотепний представник колгоспного селянства, він міг би змагатися з шолоховським дідом Щукарем своєю глибокою народністю, своєю життєвою правдивістю.

Але нові теми висувало життя. І Остап Вишня, бойовий, оперативний письменник, відкладав надалі здійснення багатьох творчих задумів. Його гостре перо потрібне було в боротьбі з лютими ворогами українського народу — буржуазними націоналістами.

Дід Свирид міг собі дозволити сидіти вечорами на колодках і, стругаючи верболозину, вести неквапну бесіду. Остапу Вишні треба було поспішати — побувати і в західних областях України, щоб на місці вивчити матеріали, які ляжуть в основу його пристрасних виступів проти бандерівців та інших фашистських наймитів.

Улюблені герої Остапа Вишні — це передові сини й

дочки народу, чесні, працьовиті, мужні радянські патріоти.

Гоголь назвав свій сатиричний роман поемою. В тій поемі живе мрія великого письменника про інше життя — вільне, справедливе.

Твори Остапа Вишні — як розділи єдиної поеми про живі душі.

Остап Вишня здружився з Ганною Денисівною Кошовою — майстром високих урожаїв, бував у неї в селі Великополовецькому, часто стрічався в Києві.

Він одвідує сталеварів Запоріжжя, здружується з інженерами, робітниками, з династіями мулярів і монтажників.

Життя для Остапа Вишні не було великою «книгою скарг», в якій він нотував усе, що не подобалось,— ні, він бачив велич і красу нового життя.

Він захоплювався діяннями своїх сучасників.

І гнівно картав те, що заважало радянським людям.

Вперше після війни Остап Вишня в Каневі.

Чернеча гора. Рвучкий дніпровий вітер шумить у кронах тополь. Пливе світла хмара, і її легка тінь торкається бронзового Кобзаря.

Вишня каже:

— Як дивно! Людей багато, а яка тиша! Ніби всі турбуємося, щоб не порушити спокій Тараса Григоровича. А може, й не тому. Мабуть, не тому. Це кожен мовчки бесідує з Кобзарем, радиться з ним. І дякує йому...

Вітер кипить у кронах тополь. Вишня вслухається в їх звучання, мов слухає дуже цікаву йому розповідь...

Він приїхав до Полтави на святкування 150-річчя його улюбленої «Енеїди».

Ранкова тиша оповивала місто. Поблукав трохи вулицями і опинився перед пам'ятником Котляревському. Обійшов навколо, розглядаючи невеличкі барельєфи, на яких було зображено різні епізоди з творів великого сатирика.

І спинився в глибокій задумі.

Ніби сам на сам зі своїм учителем.

Письменники-гумористи, сатирики читають свої твори з естради набагато частіше, ніж, скажімо, романісти. Самий їх жанр вимагає таких безпосередніх стосунків з читачем.

Відомо, що надзвичайним виконавцем власних творів

був Діккенс. Він старанно готувався до публічних читань, міркував над тим, щоб ефект од його виступів був якнайбільший.

Багато виступали Марк Твен, Горбунов, Шолом-Алейхем...

Той, хто скаже сміховину, сам ніколи не сміється. Це народне спостереження.

Бунін писав, що Чехов розповідав найсмішніші речі без найменшої усмішки. Таким був на естраді і Остап Вишня... Зосереджений, навіть трохи сумний. Вимогливість, що її він виявляв у своїх сатиричних творах до інших, не могла зрівнятися з тою вимогливістю, з якою ставився до самого себе.

Зараз буде оголошено його прізвище.

І той, кому доручено це зробити,— кремезний парубок з світлим хвилястим волоссям і по-дитячому припухлими губами,— набирає повні груди повітря, щоб усі його добре почули.

Всі ці люди, молоді й старі, зібралися тут, щоб послухати і побачити цього чоловіка, який сидить за вкритим скатертиною столом і поглядає в зал схвильованими добрими очима.

— До нас у гості прибув наш дорогий, наш шановний...

Парубок хвилюється, він хотів сказати щось дуже красиве і пишне, та збився і зашарівся, як соромлива дівчина.

Але «наш дорогий, наш шановний» уже підвівся з стільця, відставив убік паличку і легкою ходою вийшов з-за столу.

Він стоїть на невеличкій сцені районного клубу біля трибуни. Зі стелі звисає кілька лампочок, освітлюючи його сиву голову.

В залі світла не погасили. Електрик сам задивився на гостя з Києва, прізвище якого відоме всій країні од Північного океану до Чорного моря, од східних до західних кордонів. І йому ніхто не нагадав, бо загальна увага вже прикута до оцього худенького, середнього на зріст, літнього чоловіка в темному піджаку.

Що він буде читати?

Застромивши два пальці лівої руки за тонесенький пасок, що перехоплює сорочку, дивлячись кудись у зал на якесь йому особливо приємне обличчя, він починає

рівним, спокійним і зовсім не веселим, а швидше задумливо-сумним голосом:

— «Сидить дід Свирид на...»

І хоч назви твору не було оголошено, але зал аплодує. Він перечекав і вдруге почав свою прославлену «Зенітку».

Напружена тиша часто змінюється вибухами нестримного реготу. Тільки він один, оцей блідий, худорлявий, літній чоловік на сцені лишається спокійним.

Тримайтесь! Зараз почуєте про всякі пригоди діда, його дружини Лукерки та кума...

Чи можна підрахувати, скільки тисяч людей відчували надзвичайну радість, слухаючи про оті веселі пригоди!

От і зараз — зал кипить сміхом, оплесками.

А він? А він стоїть і спокійно оглядає своїх друзів — простих, щирих...

«Тут всяк сміявся, реготався»,— як сказано в невмирущій «Енеїді».

Гумор Остапа Вишні такий же незвичайний, як і люди, для яких він писав.

Це новий тип сатирика — сатирик, закоханий в життя. Він дивиться на навколишню дійсність світлим поглядом. Він любить її. Його радують славні діла його сучасників, і тому з особливою силою картає письменник відстале, темне, вороже.

Почуття молодості! Воно ніколи не залишало Остапа Вишні.

Якось він писав, що не так легко лисуватому авторові писати про кучерявого героя. Скаргу цю супроводжувала весела усмішка.

Він добре знав, що його люблять кучеряві герої, і відповідав їм таким же щирим чуттям.

На пошті перед віконечком, де приймають телеграми, витягся довгий хвіст. Павло Михайлович перечитав телеграму до дружини: «Залишаємося ще на два вечори...» Мимоволі глянувши через плече низенької дівчини в синьому плащику, що стояла перед ним, письменник побачив перший рядок на сірому аркуші, який вона тримала в руках. Що таке? На телеграмі він прочитав свою адресу і власне прізвище. Витягнувши шию, скоса позирнув на обличчя дівчини. Вона відчула його погляд і рвучко повернула голову. Незадоволено здвигнула плечима і відвернулася. «Невже я помилився?..»— подумав

Вишня. Дівчина в синьому плащику подала у віконечко бланк і сказала неголосно:

— Як ви гадаєте, сьогодні дійде?

Телеграфістка щось буркнула і почала рахувати слова. А коли перечитувала адресу, то спитала:

— Це — Остапу Вишні?

— Звичайно, йому,— сказала дівчина з якоюсь особливою інтонацією в голосі.

В пам'яті Павла Михайловича жили сотні облич, імен і прізвищ, але цю дівчину письменник бачив уперше. З телеграфним бланком у руці він поспішив на вулицю. Дівчина стояла біля вікна пошти. До неї підійшов високий паруб'яга у вицвілій гімнастьорці.

— Послала телеграму, Єво?

— Тільки-но,— відказала дівчина.— А раптом приїде? Згадає наших батьків і приїде на день народження нашого сина.

— Він уже приїхав,— сказав Вишня.— І починає згадувати ваших хороших батьків.

Павлу Михайловичу довелося переписати телеграму до дружини — він затримається не на два, а на три дні, бо не може не побувати на святі у дітей давніх своїх друзів, яких багато років тому захистив од наклепів непманських пройдисвітів...

Його без кінця запрошували в школи і технікуми, на вечори молоді в заводські палаци культури і колгоспні клуби.

Йому хотілося давати згоду на всі ті запрошення. Але здоров'я, вірніше нездоров'я, не дозволяло.

Та при першій змозі він усе ж таки обіцяв приїхати. І приїжджав.

Немало друзів у Остапа Вишні і поміж будівельників. Він часто стрічався з ними. І в їхніх клубах, і на будівельних майданчиках, де зводяться нові споруди.

Ось іще одна вулиця. Вона, як промінь, що оце тільки-но народився,— так і рветься за межі старого Києва. Ще рік тому тут була поросла дрібним чагарником пустка, а тепер ні на годину не затихає грім і дзвін будівництва. Запахи вапна, цегли, свіжого дерева і фарб примушують кожного, хто сюди потрапляє, дихати глибше, мов на березі моря чи в степу.

На початку вулиці вже виросли два світлих будинки. В них нещодавно відсвяткували два весілля і кілька

днів народження. По сусідству працюють електрики і склярі, що, як відомо, останні залишають будівництво.

Поруч жовтіють риштування, а трохи далі екскаватори ще тільки починають копати котловани.

Вона ще не має свого імені, ця юна вулиця, на її будинках немає номерів. І це завдає немало прикрості лікарям і листоношам.

Як же її назвуть — нову київську вулицю?

Всім хочеться привласнити їй ім'я Леніна. Але ж у центрі міста давно існує велика красива вулиця Леніна.

— Як її не назвете, буде вона ленінською,— каже Остап Вишня.

Він двічі вже стрічався з місцевими будівельниками.

Як зросла останнім часом велика робітнича сім'я! В неї влилися екскаваторники і такелажники, муляри і малярі, водопровідники й електрики...

Разом з ними він непокоївся і радів.

І от збудовано ще один дім.

Зараз будівельники потиснуть руки, скажуть кілька сердечних, палких слів, в яких і оцінка того, що вже зроблено, і побажання нових успіхів.

А тоді Остап Вишня прочитає їм свій новий твір і обов'язково «Зенітку».

Радіючи новобудовам Києва, він казав:

— Простіше вирушити в плавання по океану з старовинними лоціями, аніж по радянському Києву з дореволюційним путівником. Нові будинки, нові вулиці, нові райони... Але і в старих будинках, на старих вулицях, в старих районах усе по-новому.

Так, Остап Вишня вміє бесідувати з людьми, а особливо з молодими!

Ніч. Засинає місто, в якому він тільки-но виступав. А йому треба вертатися до Києва.

Принишклими порожніми вулицями мчить його автомобіль. І от місто те вже лишилося далеко позаду. Письменник озирнувся.

Ще мить — зникнуть і вогні.

Але пам'ять серця у Остапа Вишні міцна.

Він встиг багато почути, багато побачити за своє життя.

На його очах виникло радіо, з'явилися перші репродуктори — їх тоді «голосномовцями» називали.

Він жартував:

«Посадили ви, приміром, город чи бакшу, чи посіяли ви на полі збіжжя, чи стигнуть у вас у садку вишні...

А птиця капосна насідає, викльовує... Не набігатися, не накишкатися...

Пристроїли ви собі в садку чи на городі (де треба, одне слово) голосномовця свого...

Як птиця сіла, а воно з голосномовця як гаркне на городі, чи в садку, чи на бакші:

— А киша!

І птиця врозтіч».

Він сам часто виступає перед мікрофоном з читанням своїх «усмішок». Майстерно виконують їх також київські, харківські, московські артисти.

Сьогодні ввечері він був бажаний гість у багатьох квартирах. З'явився в новому сірому костюмі з зеленою стрічкою медалі «За доблесну працю» на екрані телевізора, глянув ласкаво і задумливо, мов спитав: а про що вам, люди добрі, розповісти? І почав тихо і неквапно, мов у тісному колі давніх друзів...

Він вийшов з студії і спинився біля дверей.

І тут до нього підбіг захеканий чоловік, сивоголовий, рожеволиций, у такому ж новому сірому костюмі, який був на письменникові.

— Не знаєте, Вишня вже кінчив виступати?

— А навіщо вам це знати? — спитав Вишня.

— Не маю часу пояснювати,— сказав той чоловік. І раптом пізнав письменника.— Та я ж за вами, товаришу Вишня... Як ви почали читати, я, нікому не кажучи, в машину і за вами... Дочку заміж віддаю! Уявляєте?

— Уявляю,— сказав Вишня.

— Не відмовте, будь ласка! Чи може бути кращий дарунок дочці, як на її весілля Остапа Вишню запросити! Ви сідайте в машину, я по дорозі все поясню!

— А далеко їхати? — спитав письменник.

— Та ні! На Шулявку...

Нові великі заводи й фабрики виросли в різних кінцях міста. Але колишня Шулявка лишилася колискою київського пролетаріату.

Тут уміють працювати, веселитись, гуляти весілля! І не пишними посагами, не багатим вбранням відзначаються молоді, а щирістю та сердечністю.

І в давні роки в шафери тут запрошували найповажніших.

Частенько траплялося, що партійна людина, член РСДРП, більшовик, якого розшукувала поліція, з'являвся ненадовго на пролетарському весіллі, щоб вихилити чарчину, заїсти шматочком пирога і сказати кілька пристрасних і мудрих слів про боротьбу з ненависним капіталізмом...

От з чаркою в руках встає секретар райкому партії. Він давно знає батьків нареченої і жениха, сам був учнем у старого майстра, який тепер гуляє на цьому весіллі, добре знає і молодих, бо працював піонервожатим у школі, де вчилася наречена, і сам рекомендував жениха в члени Комуністичної партії...

І, слухаючи його слова, сивий письменник радіє, що приїхав сюди. Він чує своє ім'я і встає з чаркою в руці, світлим поглядом оглядаючи всіх, що сидять за довгим святковим столом...

— Що побажати вам, дорогі друзі? Нехай молодість завжди буде з вами!..

Київські трамвайники влаштовували у себе в клубі літературний вечір, в якому мав взяти участь Остап Вишня. Його попередили: «Вам доведеться рівно о сьомій годині під'їхати до пам'ятника Богдану Хмельницькому, а ми будемо чекати...»

О сьомій годині Вишня переходив площу. Раптом з трамвайного вагона, який проходив повз нього, почулися пронизливі дзвінки. Павло Михайлович здивувався: путь вільна, навіщо дзеленчати? Та тут вагоновод висунувся з вікна:

— Павле Михайловичу, я за вами!

Вишня увійшов до вагона. Він був тут єдиним пасажиром. На першій лаві лежав килимок, а вікна прикрашали квіти.

Вагон ішов, минаючи всі зупинки. Ніде йому не доводилося затримуватися. А вагоновод розповідав письменникові, як зраділи трамвайники, коли дізналися, що у них в гостях буде Остап Вишня, як вони готувалися до цього вечора.

Вагон зупинився біля самого Клубу трамвайників, де на письменника вже чекали з квітами його молоді друзі.

Вишню провели на сцену, і через кілька хвилин почався вечір.

Проводжали його ще палкіше, ніж стрічали. І знову прикрашений квітами вагон чекав на нього біля клубу.

Павло Михайлович подякував за увагу до себе і сказав:

— Маю невеличке прохання — сюди ми поспішали, тому не спинялись на зупинках, а тепер маємо час! І нехай у трамвай сідають всі, кому потрібно!..

Шофери, нагледівши його, обов'язково спиняли машину:

— Сідайте, товаришу Вишня, можу підвезти!

А поміж водіїв таксі народилася легенда, ніби їхав Остап Вишня виступати, але, побачивши, що з лікарні виходить жінка з немовлям, запропонував їй:

— Сідайте, підвезу!

Підвіз. А тоді стрівся приїжджий, якому треба було неодмінно потрапити в міністерство, та він спізнювався. Вишня і його підвіз. І так він курсував з кінця в кінець міста, допомагаючи різним незнайомим людям...

В цій історії багато правди. Крім одного — свої виступи він завжди починав вчасно, ніколи не спізнювався.

— Знав я одного начальника і його особистого шофера,— розповідав якось Павло Михайлович.— Начальник засідав, а шофер чекав. І, чекаючи, вчився. Возив в автомобілі підручники, зошити, кожну вільну хвилину використовував. Отак, працюючи, він склав іспити за десятирічку, вступив до інституту, перейшов на стипендію. І через п'ять років став інженером. На той час колишній його начальник, який ніде нічому так і не навчився, злетів із своєї посади. Я знаю, ви любите несподівані повороти сюжету і чекаєте, що цей колишній начальник тепер возить свого колишнього шофера? Помилились! Оцей колишній начальник не вміє водити машину. Він нічого не вміє. Тільки ходить по інстанціях, скаржиться на несправедливість, вимагає, просить, переконує. Ну, це вже зовсім нецікаво! Краще я про колишнього шофера розповім...

Поклавши в кишеню піджака записну книжку і олівець, захопивши ціпок, він вирушає в редакцію, чи на літературний виступ, чи просто на прогулянку по місту.

Біля університету зустрівся з Юрієм Яновським і Олександром Довженком. Тепер вже разом з ними продовжує прогулянку по місту.

І от трійця всім відомих митців йде по Володимирській вулиці.

У Шевченківському парку, навколо пам'ятника, буяння жовто-багряних барв.

Підійшли до паркана, за яким працювали метробудівці. Вишня спинився і постукав ціпком по бруку.

— Ох, як хочеться туди!

— Що це ви, Павле Михайловичу,— злякався Яновський.— Та вам жити ще сто років!

— Ви гадаєте, що я до небіжчиків прошуся? —посміхнувся Вишня.— Ні, ні! Це я хочу до молодих прохідників, до тих, що будують під землею довгі тунелі і палаци станцій...

Була в нього паличка з написом маленькими літерами: «Остап Вишня». Її він чомусь часто губив. Спиниться біля кіоска, щоб купити цигарок, замислиться. Запалить цигарку і далі йде. А ціпок залишить.

Та хтось обов'язково наздожене:

— Товаришу Вишня, ось ви забули!

І якось ця паличка зникла.

Коли про це почули його товариші-літератори, то в одного з них виникла думка написати пригодницьку повість — «Ціпок Остапа Вишні».

З таким початком.

Потрапив той ціпок до якогось чоловіка. Приїхав він у невеличке місто. Прийшов, скажімо, до перукарні. Сидить, чекає на свою чергу, щоб підстригтися та поголитися. А хтось нагледів напис на ціпку і заметушився:

— До нас приїхав Остап Вишня! Мабуть, буде когось викривати!

І помчав попереджати своїх друзяків, у котрих совість нечиста.

І пішло! І пішло!

Тут можна понавигадувати скільки завгодно пригод, що ніби сталися у тому місті...

І поки ми ті пригоди придумували, один з нас сказав:

— Та хіба знайдете такий райцентр, де Остапа Вишню не знають в обличчя? Адже він усюди побував, по всій Україні поїздив!

Герцен писав:

«Для мене в'їзд у нове місто завжди сповнений думок, і думок урочистих».

З кожної подорожі, далекої чи близької, з кожної прогулянки по Києву Остап Вишня повертався з «мисливськими трофеями» — там підслухав цікавий вислів, тут стрівся з інтересною людиною, почув цікаву історію.

Він відпочивав на ганку пошти. Вікно було відчинене

на вулицю, сюди долітали уривки телефонних розмов, що вели місцеві люди з різними близькими й далекими містами.

Як у краплі води віддзеркалюється небо, так і в тих розмовах на маленькій пошті можна було відчути життя цілого міста.

Раптом увагу письменника привернув хлопчик. Приїжджий. З села. Це точно.

Звикши у себе вдома вітати всіх старших, він і тут спочатку пробував здоровкатись з кожним, хто йому стрічався.

Та через кілька хвилин розгубився — скільки тут людей.

«Спокійно, хлопчику, спокійно! — думає письменник.— Минуть десятки років, не так уже й багато для історії, і, може, люди, що йтимуть назустріч, квапливо знімthemуть капелюха, щоб привітати тебе...»

Остап Вишня в гостях у свого давнього друга — Максима Рильського. (Тоді вони обидва мешкали в будинку № 68 по вулиці Леніна. Вишня на першому поверсі, Рильський — на п'ятому).

Господар вийшов з кабінету зустріти ще одного гостя, а Вишня підійшов до вікна.

Яка картина! На зеленому тлі садів червоні й зелені дахи. Ледве помітний серпанок недалекої осені оповив місто. Вечірнє сонце грає в тисячах вікон.

— Неважко здогадатись, про що зараз думає Остап Вишня,— сказав другий гість Максима Рильського, входячи в кімнату.— От би мати казкову здатність зазирнути в кожне вікно! Який матеріал для сатирика!

— Помилилися, не про це я думав,— незадоволено відказав Остап Вишня.— Пригадався мені давній вірш нашого господаря: «Війнулася фіранка на вікні, рожевим сяйвом спалахнувши раптом, і вітер у вечірній тишині побіг по вулиці за синім клаптем. Там, за вікном, схилився над столом дівочий тихий, променистий профіль...» Я думаю, вірші у Максима Рильського такі людяні тому, що він найтепліше думає про кожне вікно, яке світиться йому назустріч, що живе одним життям з не знайомими йому друзями...

В цей час у кабінет увійшов господар, і розмова про вікна урвалась.

Остап Вишня був закоханий у справжню поезію, часто

з насолодою читав своїм рідним вірші Маяковського, Рильського, Тичини, Малишка, Воронька...

«Дзвінкосерйозний Малишко»,— казав він любовно. І з вдячністю відзначав, що це «стараніями» нашого прекрасного поета і чудесного нашого композитора Платона Майбороди народилася дума-пісня. Вона зразу припала всім до серця — пісня «Київські каштани».

От вони йдуть через ліс, простуючи на зустріч з сільськими вчителями, що з'їхалися з усієї України на відпочинок під Київ.

— Не остогидло вам ще слухати мою «Зенітку»? — питав Вишня.— Скільки з вами виступаю, все доводиться її читати. Слухачі вимагають!

— А поміж них я чи не найперший!

Раптом світлішає, кінчається ліс. Перед будинком стоять вчителі й вчительки, нетерпляче виглядаючи дорогих гостей.

Першим виступає поет. Він гортає книгу, вирішуючи з чого почати. Це нова його збірка «Весняна книга».

— Про молодого робітника почитайте! — підказує Павло Михайлович.

— Добре,— погоджується поет і починає, не дивлячись на сторінку:

Деталь точив, а думав він про світ...
Хлопчак виходив з заводських воріт.

Остап Вишня слухає, підперши голову долонею. Настає його черга виступати.

Він підіймає руку, попереджуючи прохання слухачів:

— «Зенітку» я прочитаю під кінець. А тепер послухайте, дорогі наші друзі вчителі, «Як ми колись учились»:

«Гуси — це був перший і обов'язковий етап нашої освіти...

Пасти гуси, пасти їх так, щоб у чужі копи не вбралися...»

Письменник замовкає. Хвилювання перехопило йому подих. По хвилині знову розказує, розказує друзям учителям про минуле, щоб іще сильнішою була їхня любов до наших світлих днів...

...Це було в Києві, в 1948 році. Пізно ввечері Олександр Фадєєв підійшов до сивої, подзьобаної кулями заводської стіни. Осінній вітер розгойдував вуличні

ліхтарі, тіні, що падали на стіну, швидко мінилися, рухались, і це нагадувало мигтіння кадрів кінострічки.

Фадєєв стояв мовчазний, суворий, немов оце стрівся з давнім другом, таким же, як і він, посивілим у боях.

Обернувся до своїх супутників, поміж яких був і Остап Вишня, мовив неголосно:

— Чомусь пригадався мені Сашко. Ми стрічались з Олександром Довженком в різних місцях,— казав Фадєєв, тісніше загортаючись в пальто, бо того вечора трохи нездужав.— І в тайзі разом мандрували, і на війні, траплялось, в одну частину приїжджали. І, звичайно, в Москві бачимось... Але коли я думаю про нього,— а думаю я про Довженка часто, бо дуже люблю його талант, доброту і непримиренність до зла,— то завжди уявляю його в Києві. Біля цих стін. Або під квітучою яблунею. Або на березі Дніпра. Хоч народився він десь на Чернігівщині, став кінематографістом в Одесі, а тепер мешкає в Москві... Любий ти мій киянине!

— Соромно не любити Довженка! — мовив Вишня.— А любити його так само природно, як любити землю і небо.

Фадєєв дуже уважно, довгим поглядом подивився на Павла Михайловича.

— Ви дуже вірно це сказали. Коли мене тепер спитають, як я ставлюсь до вас, то відповім цими ж словами.

...Остап Вишня зі сцени Київського оперного театру читає свої гуморески. В театрі жодного вільного місця, і тому сміх звучить просто загрозливо. Здалеку може здатися, що то гуде океан.

В президії разом з іншими видатними літераторами з різних республік — щойно закінчився Другий з'їзд письменників України — Олександр. Фадєєв.

Його владно полонив гумор Вишні.

Олександр Олександрович нахиляється до свого сусіди і шепоче:

— Слухайте, він же просто чарівник!

— А ми його тільки так і називаємо. Він так і значиться в списках Спілки письменників. Спершу прозаїки, поети, потім драматурги і дитячі автори. А після вже — «чарівники»! Бо їх найменше...

— Краще б з них починати,— усміхається Фадєєв.—

Треба, щоб їх було якнайбільше. Щоб ми з вами могли називатися членами Спілки чарівників!

Відомий російський поет Володимир Луговськой разом з Вишнею входить у київський Будинок літератора. У Луговського красиве мужнє обличчя, широкі чорні брови, сиве волосся. Зараз він зосереджено суворий. І це особливо впадає в око, бо поруч Остап Вишня з його ласкавим, лагідним поглядом.

— Ні, ні,— каже Луговськой.— Досі я був глибоко переконаний, що у сатириків мусить бути більше ворогів, ніж друзів. А за ці дні, що я в Києві, наслухався стільки хорошого про вас, що... Добряк сатирик — це парадокс!

— Гадаю, що ви помиляєтеся,— відказує Вишня неголосно,— сатирик завжди добрий... До простих людей, до трудівників, до тих, кого зневажливо колись назвали маленькими людьми. А вони ж великі, ті маленькі...

Багато років тому одшукав його в редакції газети «Вісті» один приїжджий з Херсона і розповів, що в тамтешньому банку є співробітник, який надзвичайно хорошe читає твори Остапа Вишні.

— Юрій Васильович Шумський так їх читає на вечорах художньої самодіяльності, що всі зо сміху помирають.

Через якийсь час вони стрілися — Остап Вишня і Юрій Шумський. Це сталося в 1927 році в Одесі, де Юрій Шумський працював артистом в драматичному театрі ім. Жовтневої революції.

Тоді обидва були молоді, запальні.

...На рибальській шаланді Остап Вишня і Юрій Шумський вийшли в море. Сідало сонце. Ще не встигли зникнути з очей будиночки Великого Фонтана, як знявся вітер. Він рвав снасті, парус лягав на воду, висока хвиля била в борт. Рибалки — двоє літніх чоловіків — заклопотано радились між собою. Вони турбувались за своїх пасажирів. Шумський сказав про це Павлу Михайловичу.

Вишня крикнув:

— І не думайте вертатись! Будемо робити своє діло!

Він допомагав рибалкам викидати сіті. А коли втомився, то ліг на дно шаланди, слухаючи, як під тонкими дошками гуде море.

Тільки перед світанком почало стихати. І, як це часто буває, на зміну шторму прийшов штиль. Вертатися

довелось на веслах. Вони гребли по черзі, з одним рибалкою Шумський, а з другим — Вишня.

І от з-за обрію виринули дахи санаторіїв, а там показався берег.

Письменник і артист поснідали разом з рибалками в курені пшоняною кашею з скумбрією. І один з рибалок зацікавився:

— А ви не брати? Обличчям не схожі, а щось таке маєте спільне!

— А ви ж хіба не брати? — спитав Шумський.

— У морі зріднилися! — відказав рибалка.

— І ми так само...— мовив Вишня.— У житейському морі...

Петро Павленко, приїжджаючи до Києва, запрошував Вишню:

— Переїздіть, Павле Михайловичу, до нас у Крим. День там починається рано, кінчається пізно. Сидіть собі під кипарисами чи на винограднику і всміхайтесь! У Криму стрічав я немало наших давніх читачів — ваші «Кримські усмішки» добре пам'ятають... А один лікар розказував мені, що в Крим переїхав завдяки вам, так ви його своїми описами зацікавили...

Це було в тридцятих роках у Києві. Тільки-но Михайло Зощенко з'явився на естраді, як з різних кінців залу:

— «Аристократку»!

— «Лазню»!

Він похмуро вислухав усі ці замовлення, а тоді неохоче розповів про свій задум написати кілька оповідань на теми, що на них уже існують твори Льва Толстого, Мопассана, Меріме. У Пушкіна є п'ять «Повістей Бєлкіна», а він наважується в тій же манері написати шосту. Не всім у залі було це цікаво слухати, і вони знову почали вимагати:

— «Аристократку»!

Зощенко зітхнув і почав «Аристократку»...

Вже після війни письменник розповідав гостям з Києва про свої мрії:

— От переїду до вас на Україну, і, може, щось напишемо разом з Остапом Вишнею...— І його вузьке похмуре обличчя осявала лагідна усмішка. Зощенку було дуже радісно думати про цей свій задум, але здійснити його він уже не встиг...

З Степаном Тудором і Олександром Гаврилюком

Остап Вишня не встиг познайомитися — вони загинули в перший день Великої Вітчизняної війни. Але з їхніми друзями — Ярославом Галаном і Петром Козланюком — він зблизився надійно і надовго.

Після трагічної загибелі Ярослава Галана рідні і друзі Остапа Вишні дуже хвилювалися за нього.

Він казав:

— Так, я знаю, що в мене є вороги. Я і римського папу «прописав», і американських імперіалістів з їх українськими буржуазно-націоналістичними наймитами не обминув... Та чого вони варті, ці мої вороги, в порівнянні з моїми друзями!..

Назвемо прізвище ще одного його друга.

Здружилися вони давно — обидва були тоді молоді. Разом подорожували по Дніпрових порогах — Остап Вишня і Василь Минко, що з часом став відомим драматургом і нарисовцем.

Наталя Забіла, Оксана Іваненко, Іван Нехода, Валентин Бичко, Платон Воронько... Ці письменницькі імена дорогі йому й любі.

Якось, розповідаючи про одну свою подорож, він жартівливо згадував, що коли їхати з Великої Кручі та дивитися ліворуч, то можна побачити вітряк. «Так, із звичайного погляду вітряк звичайний. А з погляду літературно-історичного він знаменний...»

Чим?

А влітку 1951-го «біля цього вітряка снідав Платон Воронько».

Давно, давно, ще в перші роки своєї літературної праці, подружив Остап Вишня з Олександром Копиленком — одним з найвідоміших наших письменників для дітей. Крім усього іншого, їх зблизила любов до природи, до птахів.

Одного разу Копиленко завітав до Вишні прямо з школи, де стрічався з старшокласниками.

Засмаглий, у вицвілій сорочці — і русяве його волосся ніби вицвіло на сонці — Олександр Іванович весело, збуджено розповідає:

— Тільки мене побачили, гукають: «Ви нам з «Дуже добре» почитайте!..» А я їм: «Послухайте сьогодні про птахів, бо я ними раніше, ніж літературою, цікавлюсь». Були у мене приручені шпаки, галки, граки, перепілки та інші веселі, жваві представники пташиного царства.

— Е,— каже Вишня,— вас послухати,— то ви перш за все птахолюб, а я з Максимом Тадейовичем погоджуюсь: він вас людинолюбом називає.

Коли він дізнався, що в київському Будинку вчених відбувається перегляд «Мічуріна» — нового фільму його давнього друга Олександра Довженка, то відразу поспішив туди.

Він сів окремо від усіх, десь у кінці залу, задумливий, схвильований, як юнак, що прийшов на побачення. Нетерпляче чекав, поки погасне світло. Йому особливо неспокійно тому, що кілька біографічних фільмів, які випало побачити останнім часом, мало кого могли задовольнити.

Освітився екран, і мов почувся голос самого Довженка, ясний, мужній, напружений. Життя Мічуріна — складне, важке, героїчне — захопило глядача...

В надзвичайно напруженій хвилині прощання Мічуріна з вмираючою дружиною в темному залі почулося глибоке зітхання. Може, то зітхнув Остап Вишня?

Промайнули останні кадри. Глядачі залишають зал. Проходять відомі наші вчені... З дочкою років десяти під деревом спинилася молода мати, виглядаючи на когось. Ще тільки почало вечоріти — була літня пора.

І от зі своїм ціпком, з капелюхом у руці, на подвір'ї з'явився Остап Вишня, зосереджений, якийсь далекий од цієї гомінливої юрби.

— Мамо! — раптом вигукнула дівчинка.— Це ж Мічурін!

Він справді дуже схожий на Івана Мічуріна. Такий же добрий погляд, а в ньому — безкрая любов до людей, глибоке розуміння життя, мужність, бадьорість. І віра в майбутнє свого народу...

Не один творчий працівник Київської кіностудії мріяв попрацювати над сценарієм, який напише Остап Вишня.

Полюбивши талановитого письменника Василя Кучера, Остап Вишня в співавторстві з ним написав два нариси.

Тепер мені самому дивно, як це в мене вистачило відваги влітку 1945 року запропонувати Павлу Михайловичу вдвох написати п'єсу.

Вислухав він мене і сказав:

— Удвох одну п'єсу? Може, вона буде вдвічі кращою,

аніж коли написати її одному. А може, вдвічі гіршою? Давайте спробуємо!

І ми почали працювати над п'єсою, щоранку стрічаючись у кабінеті Павла Михайловича.

Ми назвали її «Таємниця синьої зали». В ній розповідалося про одну хорошу сім'ю, в якій виховувалися діти, що під час війни загубили чи втратили своїх батьків...

Навесні 1945 року Київський театр естради і мініатюр почав готувати огляд на чотири епізоди під назвою «Дорогий гість». Авторами цієї коротенької комедії були аж чотири автори — Остап Вишня, Володимир Сосюра, Валентин Бичко і я.

Збиралися ми в кабінеті Павла Михайловича. І кожен пропонував своє рішення теми. Дорогий гість — це демобілізований воїн, що після перемоги над фашистським звіром повертається до своїх рідних.

Павло Михайлович вислуховував кожного уважно, доброзичливо всміхаючись. Підбадьорював, коли хтось з авторів починав заїкуватися, відчувши, що вперся в стіну. Він слухав, слухав, задумливо покручуючи кінчик пухнастої брови — це його давня звичка, а тоді неголосно і коротко викладав свій варіант. І одразу ставало ясно, що це найцікавіший.

Театр мініатюр показав ще кілька коротеньких сценок, які написав Остап Вишня. Присвячені вони відбудові Києва.

...Триває репетиція. В незатишному напівтемному залі холодно. У п'ятому ряду сидить Остап Вишня в своєму короткому пальті з рудим баранячим коміром. Шапка-вушанка лежить у нього на колінах — він задумливо проводить по ній долонею, мов пестить кицьку.

Режисер, що готує виставу, частенько кидає в бік Вишні неспокійні погляди. Його турбує, як поставиться автор — такий досвідчений знавець театру — до роботи акторського колективу.

Але на обличчі Остапа Вишні не вчитати ні захоплення, ні осуду.

І коли режисера вже починає непокоїти ця байдужість, письменник каже:

— На генеральну репетицію обов'язково запросіть мулярів і архітекторів. І пояснимо їм, що ця робота — тільки скромний вияв нашої поваги до них. Виступимо перед

ними під час обідньої перерви. Сподіваюся, що апетиту їм не зіпсуємо...

Герої Жюль Верна не тільки відважні, але й дотепні.

Герої Аркадія Гайдара не тільки мужні — вони ладні жартувати і під час важких випробувань.

Скільки радощів дарують нам в дитинстві книги, що їх написано з усмішкою!

«А ви бачили, як у дитини засвічуються огні-оченята? І які в неї робляться щічки? І як губенята розтягаються в лукаву посмішку?

Яким треба бути письменником, щоб змалювати це все? З чим порівняти посмішку дитини?» — запитував Остап Вишня.

Треба берегти людську красу — закликав Остап Вишня. Але берегти — це ще не все. Боротися за неї треба.

— Про що я, нещасний, мушу думати і писати! —жалівся Остап Вишня.— Про хуліганство, грубість, невихованість!.. Про легковажне ставлення до кохання, до шлюбу, до сім'ї. Про консерваторів у сільському господарстві і в промисловості...

Одного вечора в його кабінеті почувся стукіт друкарської машинки.

Дружина звернула на це увагу, знаючи, що найчастіше Вишня користувався олівцем, іноді звичайною дешевенькою ручкою. І от в кабінеті настала тиша: мабуть, Павло Михайлович перечитує все написане, виправляє, міркує, сукаючи кінчик кошлатої брови,— це його давня звичка.

Зараз він вийде, щоб прочитати свою нову «усмішку».

На порозі стояв Вишня, похмурий, з аркушем паперу в руці.

Подивився на дружину спідлоба, його очі не всміхнулися, навіть коли з сусідньої кімнати почувся голос дочки, що укладала спати малого Павлуся.

— Оце нехай висить над моїм столом,— сказав Павло Михайлович.— Не знаю, чи надовго, але поки воно дуже потрібне.

Повернувся в кабінет і пришпилив на стіні листок, на якому було надруковано зо два десятки рядочків.

Дружина перехилилася через захаращений газетами, журналами та списаними аркушами стіл і прочитала:

«Мої «друзі», будь вони тричі прокляті...»

Варвара Олексіївна здивовано поглянула на чоловіка. На обличчі Вишні лишався той же похмурий вираз. І вона, читаючи далі, зрозуміла, яких «друзів» мав на увазі письменник. Починався список бюрократами, вельможами, окозамилювачами... А далі йшли: підлабузники, хабарники, спекулянти, чваньки, замасковані паразити, одверті мерзотники...

Не забув сатирик сутяжників, халтурників, ханж і здирників... Завершували список браконьєри, грубіяни, задаваки, аліментщики-літуни. Ось проти яких «друзів» воював письменник своїм сатиричним пером.

Він однаково могутній і в сатирі, що гнівно, різко викриває все вороже народові, і в гуморі, що м'яко, з теплою усмішкою картає людські недоліки.

Він водночас і гнівний і добрий.

Він непохитний борець з темрявою, мракобіссям, несправедливістю, цей невтомний оповідач про різні кумедні випадки в житті.

Думка Гоголя про те, що коли сміятися, то сміятися сильно і тільки над тим, що гідне осміювання, для нього закон.

«У мене є совість, а совість завжди наполегливо прагне у всьому розібратися»,— казав великий англійський сатирик Бернард Шоу, якого Горький назвав одним з найхоробріших людей Європи.

«Совістю російського суспільства» називали сучасники письменника Володимира Короленка, який відважно кидався в бій проти беззаконня, що його творив царський уряд.

Вишня бореться за інтереси народу, що став господарем.

Дуже часто звертався він до антирелігійної тематики. Треба сказати, що письменник не обмежувався викриттям аморальності служителів різних релігійних культів. Його намір був набагато глибший — викрити саму суть релігії.

Гостро і влучно висміював Остап Вишня брехню про «походження світу», про «страшний суд» і різні «дива», якими попи дурять відсталих людей.

«Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє»,— казав його друг Довженко. І Остап Вишня боровся, щоб ще недавно таке далеке швидше стало сучасним.

Фантастичний сюжет лежить в основі багатьох

сатиричних творів. Згадаймо хоча б «Ніс» Гоголя, «Острів пінгвінів» французького письменника Анатоля Франса, «Війну з саламандрами» чеського письменника Карела Чапека, деякі сатиричні твори Максима Горького, Маяковського, Дем'яна Бєдного...

В основі деяких «усмішок» Остапа Вишні теж або дивний випадок, або майже неймовірна ситуація.

Як написав він в післямові до однієї «усмішки»:

«— Чи було таке справді, питаєте?

— Не було! Це я вигадав!

— А навіщо?

— Щоб такого не було».

Вишня розповідає з цілком серйозним виглядом і таке, чого аж ніяк не могло бути. «Усмішка» зветься: «Як гусениця у дядька Кіндрата штани з'їла». Ще й у підзаголовку — «чистісінька правда».

Остап Вишня виходив на кожній зупинці, і великій, і маленькій, прогулювався по перону, розглядаючи пасажирів.

Ось він звернув увагу на високу вродливу дівчину, яку проводжали мати та батько. Батько ніс чемодана, мати — величенького кошика, а сама дівчина тримала квиток.

«Мабуть, одиначка!» — подумав письменник.

— Далі не треба! — владно сказала дівчина, коли батько хотів унести до вагона чемодан. І зникла у застеленому червоною доріжкою коридорі з шовковими фіранками, з дзеркалами, вазончиками і сяючим самоваром. Батьки її переходили від вікна до вікна, сподіваючись, що в якомусь із них хоч на мить промайне доччина голівка. Минуло три хвилини. Паровоз прогудів, вагони здригнулись, провідник, який з прапорцем у руці стояв на нижній приступці, простягнув письменникові руку і обережно втягнув у тамбур. А ті двоє майже бігли, намагаючись не відстати від поїзда, все ще сподіваючись, що дочка визирне з вікна. Та марно!

Коли Вишня увійшов у купе, дівчина розповідала пасажирам щось дуже веселе.

— Далеко їдете? — спитав письменник.

— В столицю! Спробую влаштуватись в інститут...— відказала дівчина, підсовуючи до себе кошика.— Боїться мамочка, що я в столиці охляну. Дивіться — пиріжки, курча, паляниця, шинка!

— І це вони вам сюди, у м'який вагон, квитка купили?

— Звичайно!

— А хто ж іще, звичайно, батьки!— погодився письменник.— Та даремно стояли вони на пероні, чекаючи, що донечка у вікно визирне, ще раз подякує їм!

— Просто дивно,— мовила дівчина,— трапляються ж люди, що втручаються не в свої справи!

— Трапляються!— зітхнув письменник.— А ще гірше, що трапляються такі, які з чужими квитками їдуть...

...Вони сидять один проти одного — давні щирі друзі — лікар і письменник, обидва старі, сиві і втомлені.

— Хтось із твоїх колег,— каже лікар,— твердив, що зморшки — це сліди колишніх «усмішок».

— То Марк Твен писав,— каже пацієнт.— На його обличчі було багато зморшок, але не тільки від усмішок. Ти обличчя мого не розглядай, я вже відженихався. Ти серце моє вислухай!..

Пучками легких пальців лікар постукав у груди свого пацієнта.

— Так владно стукають у двері кімнати,— сказав Павло Михайлович,— коли знають, що там нетерпляче чекає тяжкохворий!

— Помовч, помовч,— спинив його лікар.— Не сміши мене! А то я не розберуся, де в тобі серце, де легені, а де шлунок... Судячи з твоїх писань, в тебе ду-у-уже велике серце.

А зараз серце письменника вимагає відпочинку. І старий друг радить негайно лягти в клініку.

— Уявляю, що там почнеться,— посміхається лікар,— коли дізнаються, що прибув Остап Вишня. Од усіх палат почнуть посилати делегації: просимо його до нас! Не уявляю, в яку з них тебе покласти, щоб було спокійніше? До тих, що вже одужують, там тобі буде найкраще, правда?

Та він з кожним днем почував себе гірше.

Працею хотів перемогти хвороби. Люди хочуть його почути, людям потрібні його твори.

Для них сміх — не розвага. Чудодійний еліксир бадьорості, казкова жива вода, що лікує, наснажує, сповнює серце енергією, надією, впевненістю,— ось що таке його «усмішки».

Так, його і тепер можна порівняти з швидкою допомогою, з тим літаком, що в будь-яку погоду поспішає на порятунок...

За вікном то ніби дощ зашумить, то щось зашелестить. А небо безхмарне, синє. Це голуби! На балконі в затишному куточку Вишня влаштував голубник. Тут в нього і «харків'яни», і «полтавчани», і місцеві, столичні, птахи...

В його творчій біографії значна подія: вийшов у світ старанно упорядкований, дбайливо оформлений двотомник вибраних «усмішок». Всі газети відгукнулись на це давно очікуване видання статтями.

...Говорив Павло Михайлович тихо. Користувався він двома парами окулярів. Одні — щоб бачити на відстані, а другі — для читання.

Курив популярні цигарки «Казбек», любив їсти смажені карасі в сметані, яйця, ковбасу... А от, хоч як це дивно для автора «Мисливських усмішок», смажених зайців та качок не їв.

Спав мало. Вночі частенько брався за олівець, щоб записати фразу, чи образ, який схвилював. Читав він допізна і читачем був дуже уважним.

Кожна коректорська помилка впадала йому у вічі, а що вже казати, коли натрапляв на слід авторської похапливості, байдужості, незнання матеріалу! Писав найчастіше звичайним чорним олівцем, сліди якого на папері швидко стираються. Та що то за дивний олівець! Писав на звичайнісінькому папері, а слід од нього, як од різця на мармурі,— навіки. Це вже незвичайна якість. Чарівник, та й годі!..

Він одвідав рідне село. Зустрічався з давніми друзями, які пам'ятали, як Павлушка, селянський син, бігав без штанів по Груні на Полтавщині (недалеко Чернеччина, недалеко Охтирщина, отам, де Монастирщина)...

Все частіше задумується він над пройденим шляхом, над тим, що встиг зробити.

А почуває себе все гірше. Та як одмовити людям, що хочуть його послухати?..

Вересень 1956 року. Письменник в селі Кринки Цюрупинського району на Херсонщині.

Рибалить, стрічається з давніми друзями-рибалками.

16 вересня виступає в районному Будинку культури.

Поїздка втомила його, але повернувся додому в ба-

дьорому настрої. І почав міркувати, куди простелеться його наступна подорож...

Академія наук надіслала йому на перегляд макет майбутньої книги про український драматичний театр. Знайомі обличчя дивилися з її сторінок, видатні майстри нашої культури, і немало з них — його давні, випробувані друзі.

Дуже порадувала книга, яку придбала дружина,— нове видання «Донских рассказов» Михайла Шолохова, письменника, з яким в останні роки він здружився.

Павло Михайлович прочитав першу сторінку, гадаючи продовжити читання ввечері, але вже захопив його подих життя, що війнув з оповідання про вісімнадцятирічного бійця революції комсомольця Кошового...

Раптом задзвонив телефон. Редактор «Перця», спитавши про здоров'я Павла Михайловича, розповів, що молодий письменник подав до журналу цікаву гумореску. Може, Павло Михайлович прочитає її? Може, щось підкаже авторові?

Звичайно, Вишня погодився.

Потім принесли цікавий матеріал від дорогого друга — від Максима Рильського. Річ у тім, що під час подорожі поета до Австрії націоналістичні газети почали чергову кампанію оббріхування. Сенсація: Максим Рильський лишився за кордоном.

Повернувшись на свою рідну землю, Максим Тадейович не міг байдуже обминути цю брехню. Хто найкраще зможе їм відповісти? Звичайно, Остап Вишня.

— Добре!— сказав Павло Михайлович.— Я їм покажу, як Максим Рильський «втік». Я їм відповім!

І, охоплений гнівом, він уже не міг всидіти на місці.

Попрацювавши годину, втомився і ліг відпочити. Недовгий сон трохи підбадьорив його.

Коли прокинувся, побачив, як скісний промінь сонця пронизав кімнату і якось незвичайно освітив усе навколо. Він зрадів появі цього старого художника... А там уже можна було включити телевізор. На сріблястому чотирикутнику замиготіли кадри нового фільму.

В перерві між двома передачами Павло Михайлович відчув себе погано.

— Полежу трохи,— сказав він тихо, немов перепрошуючи за свою кволість...

«Треба так жити, щоб і могильники плакали після твоєї смерті»,— вчив Марк Твен.

Отак жив і він, наш Остап Вишня.

Тисячі киян супроводжували доброго мандрівника в його останню путь.

Мільйони людей з сумом переживали прощання з своїм веселим другом.

Але на цьому не можна кінчити повість про життя, книги і подорожі Остапа Вишні. Його нема з нами, але могутні чари його творчості діють. Остапа Вишню пам'ятають, шанують, люблять.

Коли в бібліотеці попадає в руки зачитана книга, то найчастіше це збірка «Вишневих усмішок».

Майже за піввіку перед цим в один день газети принесли повідомлення з Одеси про смерть Марка Кропивницького і з Нью-Йорка — про смерть Марка Твена.

«Помер сміх!»— так Купрін назвав свою статтю, присвячену пам'яті Марка Твена.

Вони пішли з життя, Марко Кропивницький і Марк Твен, але веселі п'єси одного і весела проза другого лишилися з людьми, даруючи їм радість.

Бо сміх не вмирає!

Ім'я Остапа Вишні носять школа, вулиця, бібліотека, пароплав.

Мені випадало їздити з письменником на літературні виступи у поїзді і в автомобілі, трамваї і тролейбусі. Але жодного разу — по воді.

І от я сиджу на порожньому причалі і чекаю на теплохід «Остап Вишня».

Третя година ночі.

Вітер жене важкі хмари, не даючи їм перепочинку,— все далі і далі на північ. Та у темному небі вже прокреслюється синя смужка.

Над віконечком замкненої каси блимає ліхтар. Касирка ще не прийшла, а начальник пристані, бадьоро попередивши, що на теплоході, мабуть, жодного вільного місця не знайдеш, пішов перепочити.

Я втішаю себе: на такому теплоході варто стріти світанок і на палубі. І щоб трохи розважитись, заселяю теплохід «Остап Вишня» образами, які так любив письменник Остап Вишня.

Ось вони, прославлені жартівники, хоробрі і винахідливі герої народних казок — наш Іванець і Насреддін

з східних країн, чех Кашпарек і німець Гансвурст, італієць Пільчінелло і англієць Пенч...

Почувся регіт хороброго Енея — героя поеми Івана Котляревського... Подзвонює меч Дон-Кіхота. Зігнувся трап під ногами Гаргантюа і його синочка Пантагрюеля.

Я придивився і пізнав героїчного сина Фландрії Тіля Уленшпігеля і його гладкого супутника Ламме Гудзака, відомого мандрівника Гуллівера, неперевершеного брехуна барона Мюнхгаузена, добродушного містера Піквіка з його супутниками і дотепним слугою Семом Уеллером.

А за ними — чистий душею Копач Бонавентура з комедії Карпенка-Карого, мандрівні артисти Геннадій Нещасливцев і Аркашка Щасливцев — герої п'єси Островського, хвалько Тартарен з Тараскона, бадьорий А-К'ю, про якого розповів Лу Сінь...

А ось проштовхуються крізь натовп пасажирів веселі хитруни — Фігаро, Шельменко і Йозеф Швейк.

Кола Брюньйон з роману Ромена Роллана виступає разом з відомим героєм кінокомедії Чарлі...

Хлюпає вода під веслами, підпливають до теплохода моторні хлопці з Темзи (їх троє в човні, не рахуючи собаки), а за ними пливе пліт — це Том Сойєр, Гек Фінн і їх друг негр Джім з далекої річки Міссісіпі, яку Остап Вишня весело перейменував на Мусійсіпав.

А он мудрий пасічник Панько, волелюбні запорожці з картини Рєпіна. Трохи осторонь — Іван Карась зі своєю Одаркою — сумирно та лагідно про щось між собою розмовляють.

Я чую бадьорий вигук:

— Вперед, Галушко!

І впізнаю Саливона Часника з степового колгоспу «Смерть капіталізму». А далі — дід Щукар з роману Михайла Шолохова, бувалі воїни Хома Хаєцький з «Прапороносців», Василь Тьоркін — герой Твардовського, і Макодзьоба, про якого розповів Юрій Яновський.

В натовпі ще багато знайомих облич — усміхнених, бадьорих...

Рожевий ранок розквітає над Дніпром.

Поблискуючи ілюмінаторами, до причалу наближається «Остап Вишня».

Він тут затримується недовго. Знову веселий гудок

розітне чисте повітря — і в путь. Попереду Каховське море, могутня електростанція, золоті лани, квітучі сади.

Дніпро-Славутич давно увійшов до літератури...

Коли б зібрати всі сторінки про нього, од класичного Гоголевого опису починаючи, одержали б грубенький том.

І от живі письменницькі імена сяють над Дніпром.

Пропливли теплоходи «Ломоносов», «Гоголь», «Некрасов». Їм назустріч поспішає «Кропивницький».

Надійно служать людям теплоходи «Іван Франко», «Панас Мирний», «Степан Васильченко», «Микола Островський», «Олексій Толстой», «Олександр Копиленко», «Юрій Яновський»... Прислухайтесь! У кожного з них свій голос. Придивіться! У кожного своя вдача...

Пливе «Остап Вишня», і добрий сміх супроводжує його.

На сріблястий простір ріки лягла помережана тінь мосту.

До чого ж красиво! Синьо-зелений простір, білі хвилерізи, струнке маяки. Човники рибалок погойдуються на легких хвилях.

Вечір пливе над Дніпром. Ось-ось засвітяться перші маяки.

Бакени, ці очі ріки, вже підморгують. А от і бакенщик, засмаглий, лисий дід з білими бровами. Стоїть у хисткому човні і, склавши долоні рупором, кричить щось зрозуміле лише капітанові «Остапа Вишні». І це, мабуть, щось дуже веселе, бо обоє сміються.

Напливла на річку ніч, настояна на синій воді, місячному сяйві і пахощах верболозу. На березі мирно і затишно палає вогнище, яке розіклали рибалки.

Світ оповила глибока тиша.

А от і шлюз.

Вздовж берега помчав струнний ряд ліхтарів.

Брама шлюзу розчинилась, і «Остап Вишня» пливе назустріч новому дню.

Скоро Каховське море.

Підійдемо до невеличкого гурту, що влаштувався на кормі, прислухаємося, про що тут розмовляють.

— Ну, от я його й питаю: а звідки ж вам, чоловіче добрий, відомо про мою біду? Хто вам розповів?.. А він мовчить і тільки всміхається. Та так всміхається, що...

Я не витримую:

— Це ви про кого розповідаєте? Чи не про Остапа Вишню?

— Звичайно, про нього,— нетерпляче відказує жінка з такими синіми очима, що, здається, в них позичали фарби і ріка, і небо.

— Ну-ну, розповідайте далі! — непокояться пасажири.— Що ж далі було?..

Спогади належать до великих радощів буття. І треба жити так, щоб не червоніти, згадуючи своє минуле...

Є таке східне прислів'я: «Найбільше дерево виростає з маленького, найвища башта починається з однієї цеглини, найдовша подорож — з першого кроку».

З сільського хлопчика Павлуші Губенка, що мріяв колись про подорожі до далеких країн, виріс великий письменник Остап Вишня, чия весела творчість відома тепер в усьому світі.

Хату в Груні, де народився і зростав Павло Губенко, зруйнували гітлерівці, та чи є в наших містах і селах будинок, в якому б не знали і не любили твори Остапа Вишні,— зачарованого красою рідної землі мандрівника, великого патріота.

...Одного дня, коли хвороба особливо мучила його, він записав у щоденнику, думаючи про своїх друзів, про читачів, про своїх сучасників:

«Покидаю вас усіх, мої дорогі, кланяюсь вам земно за те, що бачив вас, за те, що жив із вами.

Хай буде вам добре!

Ви бачитимете народ наш у всій його величі, в розквіті його таланту.

Дозвольте ж і мені бути присутнім на його торжестві».

І він дійсно в житті, цей невтомний трудівник,— і в натхненні будні, і у свята. Його творчість стала такою ж чудесною прикметою соціалістичної України, як щаслива пісня в колгоспному селі, як сяєво могутніх мартенів, як пейзажі наших новобудов, як Дніпро у вогнях електростанцій...

Присяга Якова Качури

Редакція журналу «Глобус», що видавався у Києві в кінці двадцятих і на початку тридцятих років, якийсь час містилась в прохідній кімнаті на третьому поверсі будинку № 19 по вулиці Леніна.

Микола Куліш — дотепний чоловік, автор дуже популярних тоді п'єс «Комуна в степах» і «Дев'яносто сім», в один із своїх наїздів з Харкова порадив співробітникам редакції:

— А ви з цієї кімнати не вибирайтеся! Кращої для «Глобуса» й не знайдеш! В ній стільки ж метушні і грюкоту, як на нашій неспокійній планеті. Отже, назва журналу цілком виправдана...— А потім подумав і додав:— Ні, все-таки у вас затишніше. І набагато справедливіше. Хоч уривок моєї комедії давно залежався в шухлядах відповідального секретаря!

Відповідальним секретарем редакції працював тоді Яків Качура. Він неухильно вів свою справедливу лінію і, хоч як поважав відомих літераторів, дотримувався правила: в кожному номері журналу вміщувати хоча б один твір молодого автора.

Найтяжчу боротьбу доводилося йому витримувати з завідувачем художнього відділу журналу Георгієм Дубинським — добрим і талановитим чоловіком. Коли мова заходила про те, щоб поступитися хоча б однією фотографією заради вірша, художник од гніву починав заїкатися.

— Та ви тільки гляньте на цей монтажик!— переконував він глухуватим голосом.— Я відмовлюся від роботи, коли ви знімете фотографію будівництва нового київського вокзалу...

Але Качура теж невблаганно стояв на своєму. І в жур-

налі знаходили собі місце і фотографія будинку в риштуваннях, і ліричний вірш Миколи Шпака.

Яків Дем'янович Качура — людина неквапна, навіть вайлувата на перший погляд — був ініціативним і винахідливим журналістом.

Розклавши на широкому столі верстку майбутнього номера, він спирався підборіддям на синій від друкарської фарби кулак і казав задумливо:

— Що ж нового розповімо ми нашому читачеві? Про Анрі Барбюса цікава статейка... І гумореска непогана... Треба буде написати до Остапа Вишні в Харків — нехай надішле якусь новеньку «усмішку». Ех, коли б у кореспонденти Миколу Трублаїні зарахувати, от писав би з різних кінців світу... Так немає штатної одиниці!

Оті штатні справи завдавали Качурі багато прикрості. Та що вдієш, коли вся редакція складалась із самого відповідального секретаря. Всі інші просто приносили нариси, замітки, малюнки... Та й сам завідувач художнього відділу вважався на постійній службі в якійсь іншій газеті чи видавництві, а тут працював з власної охоти, без зарплати.

Але, незважаючи на це, і в кімнаті редакції, і на шпальтах журналу завжди було тісно.

Молодих літераторів притягало сюди не тільки бажання надрукувати своє оповідання чи вірш. У цій прохідній кімнаті можна було побачити багатьох відомих письменників — місцевих, харківських, а іноді й московських, що, приїхавши до Києва (а він ще не був столицею), не могли проминути київський «Огонёк», як називали «Глобус».

Звичайно, і редактор московського «Огонька» цікавився ділами свого українського брата. Невисокий на зріст, з довгастим обличчям, у великих окулярах, значно молодший, ніж це здавалося читачам, які вже не перший рік захоплювались його блискучими фейлетонами в «Правде», він з'являвся в цій прохідній кімнаті в оточенні київський газетярів, письменників, фотокореспондентів...

— Диви-но, а це ж таки Михайло!— казав Качура.— А я думав, ти ще в Парижі...

Михайло Кольцов влаштовувався за столом Качури з тією ж діловитістю, з якою працював у своєму московському кабінеті.

— Чув я, що в Дарниці починається велике будівництво, друзі мої,— казав він, поблискуючи скельцями окуля-

рів.— Хто ж напише для нас справжній репортаж, діловий і ліричний?.. Там, де сосни гудуть, гудуть, і піски, і вітер з Дніпра...

Він був киянин і добре знав своє рідне місто, цей талановитий московський журналіст, який на той час уже встиг побувати в різних кінцях світу.

— Якове, ти, бува, не зустрічався з Миколою Островським? А хто з українських письменників знав його? Мене це дуже цікавить...

...Різні люди стрічались тут. І захоплений формалістичними шуканнями романіст Гео Шкурупій, автор химерного роману «Двері в день» та багатьох інших книг, побудованих на ускладнених, іноді штучних колізіях. І Юрій Яковенко — організатор робкорівської молоді...

В цій прохідній кімнаті можна було почути, як Іван Микитенко оцінює гру котрогось із акторів — яскравий, сміливий драматург, він добре знав і відчував закони сцени.

Яків Мамонтов, автор «Республіки на колесах», вдумливий історик театру, завжди підкреслено чепурний чоловік, сказав Качурі:

— Дивна доля вашої прохідної кімнати! Дехто, надрукувавши в «Глобусі» віршик чи оповіданнячко, лишався непоміченим і незабаром відмовлявся від літературних спроб, а дехто через тоненький цей журнальчик увійшов у справжню літературу і посів там помітне місце...

Редакційний день тривав, приходили нові відвідувачі, грубішали папки на столі відповідального секретаря; фотографи розкладали перед ним портрети трактористів і сталеварів; карикатуристи коментували свої малюнки...

Але от Качура швидко підводиться з-за столу і каже, йдучи назустріч новому відвідувачеві:

— Як добре, що ви прийшли... Шкода, що трохи запізнились: такі цікаві хлопці тільки-но тут були...

— Я на хвилинку... Гадав, що ви вже кінчаєте... Може, разом і підемо...

Художники розуміють, що відповідальному хочеться лишитися на самоті з Степаном Васильченком.

Пізно. Тихо. Іноді через кімнату проходить працівниця РАТАУ, вона передає відділу інформації «Пролетарської правди» останні новини світу, країни, республіки... А двоє друзів ще довго розмовлятимуть, їм добре і в цій прохідній кімнаті...

...Качура не тільки допомагав початкуючим літераторам побачити надрукованими свої твори, але й уважно стежив за зростанням молодих талантів. Не раз, бувало, приходив він до котрогось із відомих наших майстрів — Тичини, Рильського, Сосюри, Головка, Панча, Копиленка — і приводив із собою зблідлого від хвилювання парубійка.

— Дозвольте один вірш вам прочитати? — питався Качура у поета.

— Ох, і новелку ви зараз почуєте! — попереджав прозаїка. І від задоволення його очі поблискували.

Молодим письменникам він часто вказував, як на зразок, на Миколу Трублаїні, що мешкав у Харкові, іноді приїздив до Києва, а більшу частину життя проводив у далеких подорожах, які описував у надзвичайно цікавих і водночас дуже повчальних нарисах і повістях.

— Отак треба жити! — казав Качура.— Найбільше бійтеся небезпечного трикутника: дім — редакція — письменницький клуб... Маршрут літератора мусить бути зовсім інший. І не обов'язково забиратись на далеку Північ. Можна і в приміський колгосп, можна і пішки на завод...

Коли Трублаїні приїздив до Києва, де мав немало товаришів, зокрема поміж дитячих письменників, то в першу чергу дзвонив по телефону до Якова Качури:

— Привіт од юних дослідників Арктики!— вигукував він, знаючи, як глибоко цікавиться Качура цим клубом харківських піонерів.— Ми можемо сьогодні зустрітись?

— Звичайно! — відказував Качура, і вони домовлялись про побачення. Обидва з'являлись на призначене місце хвилина в хвилину.

Лише одного разу Качурі довелося піти, не дочекавшись свого молодшого друга.

Того зимового дня Микола Трублаїні виступав у подільській бібліотеці. Зустріч його з молодими читачами пройшла жваво, цікаво, запитань було стільки, що він добре натомився, поки відповів на них. І, щоб відпочити, вирішив піднятись угору, до редакції, де чекав на нього Яків Дем'янович, не фунікулером, а по стрімкому узвозу.

Це цікава вуличка. Десь у сиву давнину її проклали весняні води, що шуміли з старого міста вниз, у Почайну. В багатьох подвір'ях можна було побачити пере-

кинуті догори днищем човни — вони терпляче чекали, поки на Дніпрі скресне крига.

Трублаїні любив такі маленькі, тихі подвір'я. Може, вони нагадували йому юність у містечку, де він, початкуючий газетний кореспондент, боровся з куркулями і непманами.

Він зазирнув у хвіртку.

— А чиє це судно? — спитав Микола Петрович, підходячи до човна, вкритого снігом.

— А ваше яке діло? — задерикувато буркнув хлопчина у збитому набакир кашкеті.

— Коли питаю, то, може, цікавлюсь для діла.

— Та яке там діло! — втрутився інший хлопець, чорноокий, білозубий.— Нікому цей човен тепер не належить. Поховали діда Микиту, а був він на весь Поділ знаменитий рибалка. Діти його роз'їхались хто куди, а човен другий рік без хазяїна.

— Так човен же пропаде! — захвилювався Микола Петрович.— Хіба так можна?

Письменник розказав про те, як його треба доглядати.

Минуло півгодини. А хлопці ловили кожне його слово з напруженою увагою.

Картини, які малював перед ними цей дивний незнайомець, були такі чарівні, що хлопці не могли встояти на місці. Швидше б настала весна, а тоді — гайда!

— Але перед цим треба як слід полагодити човен, треба почати підготовку до подорожі, спершу близької, бо без досвіду, не навчившись як слід гребти, не можна вирушати в далекі мандри.

Вони стояли біля старого, вкритого снігом човна з щілинами у днищі і в бортах, але в серцях їхніх уже жив неспокій мандрівників.

— Ох, і забалакався я з вами! — схвилювався раптом Трублаїні.—Побіжу, бо на мене чекає товариш.

Діти проводжали його до самої редакції...

...Качура працював у редакціях багатьох газет і журналів. І це пояснюється не його непосидючістю.

Справа в тому, що кожному керівникові газети чи журналу дуже хотілось мати на посаді відповідального секретаря цього старанного і безмежно відданого своїй справі висококваліфікованого літератора.

Якийсь час він працював у щомісячному журналі «Життя і революція». На вулиці Карла Маркса, через

дорогу від цього будинку містилась редакція іншого журналу. І хоч в тому «Молодому більшовику» діяли люди комсомольського віку, їм дуже хотілось мати в своєму колективі Якова Дем'яновича.

Іван Ле часто бував у обох редакціях.

І, читаючи гранки свого «Роману міжгір'я», який друкувався в «Житті і революції», казав Качурі:

— Знову, Якове, просили мене хлопці переказати тобі: коли перейдеш до них, то тільки дві години двічі на тиждень матимеш редакційного клопоту, а весь інший час твій...

— Ох, Іване! — відказував Качура.— Що мені їхні обіцянки, коли я сам себе краще знаю. Не зможу дві години двічі на тиждень.

Він дістав із шухляди столу номер «Молодого більшовика», вдихнув, смакуючи, запах свіжої друкарської фарби.

— Давненько вони не друкували Петра Радченка, цікавий це письменник, але дуже рідко виступає... Зустріну його, спитаю, може, нам щось найближчим часом подасть... Вірш Павла Усенка свіжий, бадьорий, його співати можна...

Він знімає телефонну трубку і просить з'єднати його з редакцією «Молодого більшовика». Але той номер зайнятий, і Качура гортає сторінки журналу далі.

— Я б на їхньому місці поширював коло авторів, це дуже добре, що молодь на першому плані, але коли б вмістити уривок з роману Гжицького, оповідання Юрія Смолича чи вірш Максима Рильського?.. Хіба не корисно це було б і молодим письменникам, і молодим читачам?

Він розглядає фотографію, на якій зображена група юнаків у гімнастьорках.

— Обов'язково треба було сюди пісню! — каже Качура.— Бо Червона Армія і пісня крокують в ногу...

«Воротами газети» можна назвати відділи листів, що існують в усіх наших редакціях. Яків Качура часто бував там, сідав до столу і підсовував до себе купу цих паперів із скаргами та пропозиціями, порадами і вимогами... Вони були повні голосів життя, ці аркушики.

— Знаєте, Якове Дем'яновичу,— скаржився працівник відділу листів, худий, короткозорий юнак, студент філоло-

гічного факультету,— звернусь до редактора з проханням, нехай одпустить звідси! Очі вже болять оці кривульки розбирати, та й самому писати хочеться, а тут що?

— Звичайно, звичайно! — неуважно погоджувався Качура, читаючи лист із нещодавно організованого колгоспу.

— Хоч би у відділ інформації перевели. Чув я, що збираються заводити «Хроніку пригод». Уявляю, який цікавий стовпчик з'явиться на останній сторінці газети! У трьох рядках про людські пристрасті, про нещасне кохання і злочини. Повірте, мені вже вночі снилось, як я з пожежниками у вікно третього поверху лізу!

Качура з ввічливості щось бурмоче, вчитуючись у повідомлення сількора.

— Ви, мабуть, зневажаєте пригодницькі романи, правда? А в мене мрія — колись, через багато років, написати книгу, яка відіграє таку ж роль, як «Дон-Кіхот». Зібрати в цьому романі найнеймовірніші пригоди, екстракт тих умовних прийомів, які використовують невибагливі автори...

— Ах, голубе! — відповів Качура, беручись за інший лист.— Ти не думай, що Сервантес написав свій роман після того, як сам начитався лицарських романів, цього було б дуже мало! Він написав безсмертний твір, бо добре знав життя Іспанії, її народу... Ти ці листи вивчай! В них повно людського життя. А коли цього не зрозумієш, просись краще в інший відділ...

...У світлому будинку Верховної Ради України, в широкі вікна якого нестримно вривається весняна блакить неба, зібрався письменницький пленум, присвячений Кобзареві.

На трибуні Олексій Миколайович Толстой.

— Сьогодні ми святкуємо стодвадцятип'ятиріччя з дня народження кращого з синів України. В травневі дні в найдревнішому місті, в серці України, ми зібрались на це прекрасне свято.

Поклавши на коліно широкий редакційний блокнот, Качура швиденько пише. Він не може бути тільки слухачем, йому завжди треба працювати.

Олексій Миколайович енергійним жестом лівої руки одкидає назад волосся — відкривається його високе чоло, права рука простягнута до слухачів.

— Звернемо погляд в минуле. Гуманізм — це те єдине, що, напевне, лишилось від народів і цивілізацій, які пішли в небуття: книги, народні перекази, мармур статуй, архітектурні пропорції. Звернемо погляд в майбутнє.

З гордістю, з щастям повторюю це слово тому, що лише ми, сини Радянського Союзу, сміливо можемо дивитися в своє майбутнє...

На обличчі Якова Качури вираз глибокої задуми. Він там, у світлому майбутньому, яке натхненно змальовує його товариш по перу.

В перерві Качура стояв біля стіни і розглядав відомих людей. Не коридор, а галерея найвидатніших письменників, улюбленців народу.

Павло Тичина щось розповідає Янці Купалі. Молоді літератори оточили найстарішого радянського письменника Олександра Серафимовича. А трохи далі Максим Рильський і Олександр Фадєєв. Завжди уважний, делікатний, стриманий, Костянтин Федін ніяк не може врятуватись од занадто настирливої працівниці РАТАУ. Василь Лебедєв-Кумач познайомився оце з групою українських композиторів. І вони завели жваву розмову.

— А кого це ви шукаєте, Якове Дем'яновичу? — питає у Качури Петро Радченко.

— Миколу Трублаїні не бачив? Невже стрічає це свято десь на кораблі? А може, робить доповідь про Шевченка для полярників?

Зараз важко пригадати, чи стрілись тоді в Києві ці два чесні і мужні письменники. Незабаром вони обидва одягли солдатські шинелі і взяли в руки зброю.

...Яків Качура стоїть третім. Його худорляве обличчя зблідло від хвилювання.

Він прислухається до урочистого голосу Івана Ле, який промовляє священні і горді слова присяги.

Пліч-о-пліч стоять українські письменники і журналісти, що з перших днів війни стали солдатами Червоної Армії.

Вилицювате обличчя Качури спалахує, він виходить наперед. Відразу ж зникає сутулість, він виструнчився, як молодий воїн...

...Щоранку Качура чистив гвинтівку — старанно, уважно, вміло.

— Я пам'ятаю номер свого паспорта, номер кандидатської картки, а тепер знаю номер своєї гвинтівки,— казав Яків Дем'янович.

Коли випадала нагода, він удосконалював свою вправність у стрільбі. Письменник хотів воювати не тільки пером, але й вогнепальною зброєю.

Через якийсь час гвинтівку його поміняли на пістолет. Він прощався зі своєю зброєю, мов з людиною, яку встиг полюбити. Одне заспокоювало: Качура дізнався, що передали її доброму бійцеві.

Військові журналісти працювали багато. Тільки-но повернувшися з фронтового відрядження, Качура одразу ж готувався до нового. Свій відпочинок скорочував до мінімуму.

Вже всі товариші його сплять, натомившись за нелегкий неспокійний день, а він все ще сутулиться над рукописом.

У Києві в нього залишився незакінчений роман. Качура тяжко сумував за ним, мов за сином, що потрапив у неволю. Нариси, статті, кореспонденції, які він писав до армійських газет і фронтового радіо, були яскраві і ясні.

Качура почав працювати над великим твором про радянського солдата — кмітливого, хороброго, балакучого, веселого і відчайдушного.

— У нього буде щось від Швейка,— розповідав Яків Дем'янович,— але, звичайно, то тільки зовнішня схожість. Мій герой знає, за що воює!

Рукопис розростався, уже тісно ставало йому в планшеті. Працював Качура над цим романом систематично. І не тільки в своїй редакції, але, вибравши вільну хвилину під час якогось з численних фронтових відряджень у бліндажі, а то й просто під деревом незадовго перед атакою.

...Восени 1941 року, коли автомобіль редакції фронтового радіомовлення, в якому працював Качура, проїхав останнє українське село і став наближатись до кордону Воронезької області, Яків Дем'янович перекинув ногу через борт кузова.

— Куди, друже? — спитав Михайло Тардов, схопивши Качуру за холодні, почервонілі, мокрі від дощу пальці.

На мить завагавшись, Качура повернувся на місце.

— Хотів грудочку землі взяти на згадку,— сказав він журно,— нашої, Михайле, української землі...

Він дивився назад, густий туман лягав на землю, зникли верби, що росли обабіч шляху,— тільки дощ і далеке гупання снарядів, тільки осіння негода і тяжка війна.

— До побачення, ненько! — сказав він.— До побачення! Ти потрібна мені вся, од краю до краю, вся ти, моя Радянська Україно!

Так, він любив свою рідну Радянську Україну, любив полум'яно, пристрасно, любив її народ, любив її історію. І сам він був — народний, простий, щирий, безхитрий.

Нічого особливо примітного не було в його зовнішності, але хто побачив його хоч раз — уже не забував.

Був сутулий, мав важку ходу, човгав акуратно навакснованими кирзовими чобітьми. На низько постриженій, сивіючій голові пілотка сиділа так непевно, мов та пташка, що опустилась відпочити і ось за якусь мить знову зірветься й полетить.

Про нього можна було подумати, що він тесляр або токар, таке враження справляли його широкі, міцні долоні і вузлуваті пальці. Було в ньому щось таке, що викликало в пам'яті залляте весняним сонцем колгоспне поле, на якому він — агроном чи бригадир, а то й рядовий член артілі. Легко було уявити, що в мирний час він працював учителем або плановиком, лікував людей чи будував мости... Насправді ж його фахом було писання книг.

Очі у нього були, як у мандрівника, що завжди в дорозі, в шуканнях нових шляхів. Вони привертали увагу людей — спершу увагу, а потім і серця.

В очах цього терплячого, поступливого і навіть, на перший погляд, млявого чоловіка жила велика любов до життя. А життя він розумів по-справжньому, як безнастанну працю і боротьбу за нове, світле...

...Йшов травень 1942 року. Хмари чорного диму тоді часто застилали сонячні ранки, квітучі дні, журливі надвечір'я, створені для пісень і дружніх розмов.

Він тільки-но повернувся з передової і писав статтю. На неї нетерпляче чекала армійська газета. Він належав до письменників, чиє слово було влучне, як постріл.

Висидіти за столом було нелегко. Третій наліт фашистської авіації був особливо шалений.

Поки тривав наліт і між землею й небом стояли сірокоричневі стовпи диму, йому спало на думку влаштувати для воїнів і жителів прифронтового містечка літературний вечір.

— Нехай вони не думають,— «вони» — це був Гітлер, його розбійницький штаб і увесь чорний імперіалістичний світ,— нехай вони не думають, що народ наш за війною про культуру забув. Ми і воюємо, ми і книги пишемо!

Було призначено час початку літературного вечора.

Його ініціатор порадив своїм товаришам, що саме варто прочитати, а сам спинився на своєму оповіданні «Рядовий Шевченко».

Це чудесний твір на вісім-дев'ять сторінок.

В ньому глибоко розкривається душа великого Кобзаря, засланого в солдати з забороною писати і малювати, а заразом розкривається і душа автора.

«...Увечері рядовий Шевченко на дозвіллі перебирав усі ті події, що трапились з ним протягом дня. «Мені здається, що я точнісінько той самий, що й був десять років тому. Ні одна рисочка в моєму внутрішньому образі не змінилась. Чи добре це? Добре! Так і не став я путящим солдатом всемилостивішого государя-імператора,— саркастично всміхнувся Шевченко. Встав, пройшовся по кімнаті і, немовби у відповідь своїм потайним думкам, додав: — З якою радістю я став би добрим і вірним солдатом свого народу...»

Уночі при світлі каганця Яків Дем'янович перечитав своє оповідання, потім розгорнув зшиток і знову заглибився в роботу, працював до світанку.

Усі, що стрічалися з ним того дня, задумувались: а чи не іменинник він? Навіть хода стала легшою.

О п'ятій дня біля хати, в якій працював Качура, спинилась запорошена півторатонка. Майор, що їхав на фронт, попросив напитись. Качура виніс йому чашку з колодязною водою. Вода віддавала садом, спокоєм.

Вони розговорились.

Майор розповів про себе. Він із Заволжя, степовик.

Качура, як завжди, коли чув щось для себе цікаве, примружив очі, мов націлювався добрим і уважним поглядом. Він ще нічого не сказав, але товариші, які стояли поблизу, здогадувались: зараз він звернеться до начальства з проханням одпустити його на передову.

— Лише день, як ти повернувся! — зауважив один.

— І відпочити не встиг! — додав другий.

— А літературний вечір? — нагадав третій.

— Чекайте!

І вже знялась курява за півторатонкою, що повезла письменника на передову. Пістолет на ремені. Записна книжка в кишені. Ложка за халявою. Зошит з початою повістю в планшеті. Картка кандидата в члени Комуністичної партії біля серця...

Майстри часу живуть поруч

Шестірка різномастих коней тягла диліжанс з байдужістю, їх не лякали вже ні ляскіт батога, ні хрипкі вигуки старого візника.

Молодий пасажир, що сидів поруч з візником,— то було найдешевше місце в диліжансі,— витяг з бічної кишені піджака «цибулину» — батьківський годинник — і підніс майже до самих очей. Але стрілок все одно не розгледів. Лише почув виразно чіткий шепіт, похапливий крок казкових ніжок часу.

То були якісь напівфантастичні милі історійки, щось у ключі геніального Андерсена. Але без його безпосередньої, поетичної і невимушеної мудрості. Та молодому пасажиру надто багато довелося побачити сумного протягом останніх років, щоб задовольнятися тими милими казками. Але ж існують й інші казки — мужні, сміливі...

Ліс усією своєю загрозливою темрявою близько підійшов до шляху.

Здригнувся. Холодно.

Коли дружина наполягала, щоб захопив ковдру, він нагадав їй пораду, яку одержав Дон-Кіхот від корчмаря: «Для подорожі потрібно мати лише трохи грошей і кілька чистих сорочок!»

Візник — маленький, сухорлявий дідок, що потонув у сіро-жовтому баранячому хутрі,— співчутливо зітхнув:

— У вересні ночі злі.

Стара корчма виринула з темряви несподівано, мов привид у фантастичному романі.

Тільки-но диліжанс спинився, молодий пасажир стрибнув з сидіння на помережану місячним сяйвом землю. Він був високий, стрункий.

Молода жінка з дитинчам на руках вибігла з корчми.

Хустка впала з її плечей. Вона не встигла ще й слова вимовити, як візник крикнув:

— Одне місце! Перший клас!

— Ох, боже ж ти мій! — забурмотіла жінка.— Та я десь біля вас влаштуюсь... Чоловік мій в арештантському домі гине!

— Значить, бунтівник! — почувся голос з вузького віконця диліжанса.

Жінка похнюпилася. Візник переклав віжки з лівої руки в праву.

— Я заплачу, сідайте,— сказав молодий пасажир.— То справа суду вирішувати, хто бунтівник.

Він узяв жінку за руку і рішуче відчинив дверцята.

І знову — торохкотять колеса.

Він намагається не думати про жінку з дитиною. Мабуть, ображають її там, у задушній і тісній темряві. Він лишився майже без грошей, а так мріяв побувати на кількох театральних виставах!..

Візник крекче: йому хочеться поговорити. Але його сусід занурився у свої думи — і не підступись. Ніби це не він тільки-но зробив добрий вчинок.

Перед світанням ліс сповнився невловимим рухом, таємничими звуками.

Шлях — мов веде в дивний і таємничий світ якоїсь нової, ніким не читаної казки.

Нічний туман ховається в темних байраках, зорі ніби тремтять од напруження, перед світанком, видається, їх голоси звучать пронизливо, як флейти. Низькі, білі хати припали до холодної землі, мов діти до матері перед прощанням.

Давня могила виникла перед очима, як спогад про діда, якого він дуже погано пам'ятає. Яструб злетів у небо і загойдався.

Сколошканий собака перелякано забрехав і кинувся під ноги коням.

Вузенькі смужки землі поступилися місцем перед розгонистими ланами хуторян.

І знову гай, і знову лани.

Йшла жінка через вигін.

Різко запахло сіном.

Копиці розбіглися по полю. Біля церкви — пишний сад, попівський.

Ранкова роса лягла на губи. Її смак був полинний, гіркий.

І от подих робітничої околиці обпалив йому душу. Тут уже почався ранок. Гримів чавун у заводських подвір'ях, стрибав вогонь за крихітними брудними віконцями майстерень, бородатий коваль у шкіряному фартусі витер чорний піт з обличчя і, відкинувши з чола волосся, провів диліжанс втомленим поглядом синіх очей. За низеньким парканом стояла молодиця з загорнутим у дрантя немовлям. Близько самих копит перебіг вулицю хлопчик у вицвілій блакитній косоворотці.

Молода жінка з короною золотого волосся над милим обличчям розвішує на шворці сіру білизну.

Кінцева зупинка. Поділ, берег Дніпра, поштова станція.

З диліжанса вибралася жінка, якій він допоміг. На потемнілому обличчі великі синці. Не підводячи очей, сказала:

— Дякую вам, пане!

Вона стояла перед ним з дитиною на руках, беззахисна, розгублена. Їй хотілося ще щось сказати, але не змогла. Вона заплакала, зрошуючи слізьми свою крихітну донечку.

— А куди тепер?

— Тюрму шукати,— сказала вона, підносячи дитину до обличчя і пелюшками витираючи очі.— Коли не наді мною — над дитиною нехай змилостивляться! Хіба немає справедливості у світі?

Він пошукав у кишені. Назбирав жменьку міді та срібла.

— Беріть! — сказав ніяковіючи.

— Ні,— мовила жінка.— Не можу. Краще скажіть, як же вас звуть, щоб знати, кому завдячувать?

І підійшла майже впритул, аби тільки сама почула, як звуть людину, що допомогла дружині бунтівника.

Але він відповів голосно, навіть надто голосно:

— Моє прізвище Кочерга. Кочерга Іван Антонович...

...Невисокий паркан відділяв од вулиці будиночок, що в ньому мешкала сім'я дрібного залізничного службовця. 26 вересня (за старим стилем) 1881 року тут народився майбутній письменник.

Це сталося в селі Носівка, на Чернігівщині, недалеко від міста Ніжина, в якому вчився Гоголь і яке збирався прославити в сатирі «Дещо про Ніжин, або Для дурнів закон не писаний».

У Ніжині відбуватимуться події п'єси Івана Кочерги «Фея гіркого мигдалю». Носівку він теж пригадає в тому творі.

Дитинство його було щасливим.

Усі родичі балували малого.

Навіть найменш уважні з них не могли не помітити, що син Антона Кочерги — цікавий чоловічок.

По-перше, він малював.

За його олівцем чи пензликом приємно стежити. Пізнаєш стару яблуню з їх двору в Носівці. Чи криницю. Чи халупку на околиці.

Раптом з нього виросте художник?

Він уміло ліпив паперових чоловічків, які вкупі з симпатичними глиняними гномиками, що їх продавали на базарі, розфарбованими кавалками дерев, недогарками свічки, шматочками розбитих глечиків та чашок утворювали цілу країну. Вони жили, закохувались, хитрували, труїлися, сварилися, билися на шпагах і співали під гітару, шукали нові морські шляхи і потрапляли в південноамериканські пампаси...

Це була гра в театр.

Невже малий рушить по важкому акторському шляху?..

До того ж він пише. Так, так, як не дивно, але хлопець захоплюється літературною діяльністю.

Він одинак. Дві троюрідні сестрички Нононька і Липонька часто гостюють у них в Носівці. Будиночок маленький, але місця вистачає для всіх — чудесна властивість усіх гостинних родин. Малий Ваня ставиться до них дуже приязно — дівчатка молодші за нього, і хлопчик почуває свою зверхність. І гармидер в саду зводять такий, що перелякані птахи довго не наважуються повернутися в свої гнізда.

Але раптом він наказує:

— А тепер тихо! Я буду писати!

Отже, він малює, грає в театр і пише.

Це в зародку його майбутня професія. Театральний письменник, чиї п'єси вражатимуть своєю мальовничістю.

Але все це лишилося б безплідним аматорством, коли б майбутній драматург добре не пізнав життя.

Цим він має завдячувати своєму батькові.

Безплатний квиток залізничника відіграв тут велику роль.

Майбутній драматург супроводжував свого батька в його численних подорожах по стальних шляхах з кінця в кінець країни. Частина тих поїздок була викликана посадою залізничного службовця, але більшість з них обумовлювалась його характером.

Для багатьох з його знайомих, сусідів, родичів Антон Кочерга був місцевим Дон-Кіхотом, диваком, людиною, далекою від вимог життя.

Якось він міг одержати досить значну суму грошей — для цього треба було лише прикинутися, що не помічаєш спекулятивних махінацій. Він не міг цього зробити — не міг миритися з несправедливістю.

І знову він відмовлявся від посади, знову вирушав у подорож в шуканнях місця під сонцем, де б не зневажали справедливість.

А разом з ним і його синок, що цілком поділяв непримиренність Дон-Кіхота в старій куртці залізничника.

Юного героя чеховського «Степу» широкий шлях «наводив на казкові думки». У Івана Кочерги залізниця викликала мрії про чудесні зустрічі.

У тих поїздках хлопчик бачить багато. Але через вікно вагона. Він стрічався з людьми, але як з випадковими і недовгочасними супутниками. Короткі зустрічі, калейдоскоп вражень. Він не встигав заглибитись у суть баченого, обмірковувати чергову зустріч. А поїзд мчить все далі й далі.

Коли, втомлений тими безконечними враженнями, він вертався додому, то відпочивав за книгами. Книга за книгою, як залізничні станції.

Разом з батьком він уперше побував у місті, що стане чи не головним героєм його майбутніх творів. Багато різних див вразили малого в Києві, але найбільш запам'яталося, як, проштовхавшися через метушливий Житній базар, вони опинилися біля надзвичайної скульптури: біблійний герой Самсон роздирає левову пащу. А зі страшної тієї пащі б'є скромна цівка води.

— Попий! — сказав батько. І простягнув синові іржаву чашку.

Вода була на смак мов річкова.

— Хто оцієї «лев'ячої води» поп'є, той обов'язково повернеться до Києва! — почув хлопець.

Він часто згадував те наївне віщування. Хоч йому дуже хотілося оселитися в Києві, воно здійснилося нескоро.

Через шість десятиріч, сивим майстром, викарбує він у мудрій своїй поемі про Ярослава Мудрого: «Хто вип'є раз дніпрової води, тому ніколи Київ не забути...»

Залізничні розклади не тільки розсували обрії, але й привчали малого до думки, що час грає велику роль у житті людини. Спізнився на хвилину — поїзд пішов без тебе.

Коли він стане дорослим, то зрозуміє, що спізнення на поїзд — це ще півбіди. Незрівнянно гірше відстати від навального руху життя.

В багатьох його п'єсах різні люди будуть згадувати рух на залізниці: мрійливо, захоплено, лірично, пристрасно. І слова ті розкривають і характер їхній, і настрій. Юркевич, приміром, в «Майстрах часу» зв'яже з подорожжю залізницею свої мрії про безтурботне життя:

«— Яке щастя — не знати ніяких турбот і тільки слухати цей далекий зазивний гудок паровоза. Тихий вечір, м'яка канапа, а там, за відчиненим вікном, догоряє зоря, пливуть голубі поля, летять золоті іскри і так п'янкувато пахне ароматним березовим димом,— а паровоз усе біжить і біжить, і дзвінко кричить, і будить далеку луну, і так солодко завмирає серце. А попереду чарівний широченний світ...»

Швидше б уже в той світ!

Після чернігівської гімназії — юридичний факультет Київського університету.

Він готується бути юристом, та адвокатське пишномовство йому чуже. Може, податися в нотаріуси? Та він волів мати справу з живими біографіями, а не з документами.

Для нього «Присутствені місця» — чи не найогидніша споруда в Києві.

Лише один юрист близький йому, це Анатолій Федорович Коні — друг багатьох великих письменників і артистів, своя людина в світі літератури і мистецтва, про який палко мріє і молодий юрист.

Та що робити! Треба шукати посаду. Але де? У Києві?

Без впливових знайомих, без протекції не пнись. Треба забиратися в провінцію. Куди?

Його серце, як пишуть у старих романах, «тягнулося» до Чернігова.

Там на нього чекає дівчина, яку покохав ще в гімназичні роки.

Ада виховувалася в сім'ї своєї старшої сестри. Їх мати померла зовсім молодою. Батько, Степан Соколовський, рідко коли затримувався вдома — він був піаністом і подорожував по всій країні. То була цікава людина: уявіть собі кріпака, що зумів у панській неволі навчитися музики і, назбиравши грошей, відкупитися. Музика, що вирвалася з неволі!

В майбутньому Іван Кочерга писатиме про різних творців музики. І завжди буде згадувати батька своєї коханої.

Коли вони побралися, йому було 24 роки, вона майже того ж віку.

Вони постаріють, їх волосся посивіє, серце втомиться від різних життєвих прикростей, а почуття так і лишаться молодими. Аделаїда Степанівна була нижчою за Івана Антоновича на дві голови. І та урочистість, з якою обоє крокували пліч-о-пліч на прогулянці, комусь могла видатися смішною. Але вони б не помітили усмішки — настільки були сповнені ніжності одне до одного.

Ось вони вийшли у місто в недільний день.

Вулиця шумить, перегукується.

По вузькому тротуару пливе натовп: офіцерські дружини — перші модниці, купчихи під парасольками, дами різного віку, різних станів, красуні на всі естетичні смаки.

А от і він.

Чорна розкидайка з маленькими лев'ячими мордами і бронзовим ланцюжком під коміром; твердий, мов теж металевий, капелюх. Високий, білосніжний і знову ж таки твердий, мов викарбуваний з срібла, комірець... Хто з чиновницького Чернігова може подумати, що перед ними людина дивного таланту, натхненний казкар.

А от вона. Крислатий її капелюх з крихітним колібрі лякає живих горобців.

Іноді Кочерга виступав у місцевій газеті з невеличкими рецензійками на вистави приїжджих акторів, не минав і скромних спроб місцевих аматорів. Траплялося зрідка, що писав вірші, які щиро захоплювали його кохану.

В 1906 році він став батьком. Через два роки в нього вже було два сини — Михайло і Роман. Але як не дивно, батьки мріяли про дочок. Мов сподівалися, що з дівчатами буде легше.

Після Чернігова він працював у Любліні в контрольній палаті. А з 1914 року, як почалася перша світова війна, надовго оселився в Житомирі. Цей період його життя,

що тривав два десятиріччя, був часом і шукань, і тривог, і досягнень.

Старший ревізор Волинської контрольної палати з радісним здивуванням помітив: стежка його життя прокладається по місцях, з якими зв'язано біографію Михайла Коцюбинського.

Він вчився в гімназії в Чернігові — місті, що стало однією з столиць української літератури,— там жив і творив Коцюбинський.

Тепер Житомир, де Коцюбинський якийсь час працював у редакції газети «Волинь».

Житомир пам'ятає Богдана Хмельницького.

Тут народився Ярослав Домбровський, відважний син польського народу, що став героєм трудящої Франції, і мужній Володимир Короленко, якого сучасники називали совістю Росії.

Кочерзі хотілося познайомитися з людьми, що стрічалися з Олександром Івановичем Купріним, коли той мешкав у Житомирі. Бурхлива вдача відомого письменника, друга рибалок, мисливців, циркачів, борців захоплювала скромного і тихого Івана Антоновича. Він тягся саме до таких людей. І, дивуючись самому собі, відзначав, що йому з кожним роком менше подобається містично-декоративна Купрінова «Суламіф», а глибше вражають сповнені життя «Олеся», «Молох».

Майбутній автор «Алмазного жорна» почав писати п'єси. Працював над однією, кидав і брався за другу, за третю. Романтичні драми і ліричні комедії...

Невдовзі від них лишався тільки гіркий спомин та купка попелу в грубі.

Він писав їх російською мовою, хоч добре знав українську: довгорічний вплив гімназії, університету і, нарешті, казенної палати, де малоросійщина вважалася майже антиурядовим бунтом.

Все нові й нові образи хвилюють його — образи з далекого минулого.

Як швидко минула ніч.

Оце тільки ліхтарник пройшов вулицею в засмальцьованій своїй куртці, з легкою драбинкою, на яку звик злазити з відчайдушною швидкістю.

І вже світанок. І з вулиці чути майже розпачливі вигуки:

— Ву-у-гі-іл-ля!

І тоді різкий звук сурми і жалібний голос:

— Карасину кому? Карасину!

Він різко закриває вікно, хоч любить відчувати подих вітру. А в кімнаті тісно. І це враження підсилювалося безліччю фотографій, що вкривали стіни, викликаючи спогад про ранній листопад. Облетіле листя з великого дерева часу.

Він працює.

І тільки відчувши, що натомився до межі, відкладає перо.

Шумить листя. І все падає і падає з заснулих дерев. Найкращий з килимів ліг під ноги. Усе місто під червінь-ковим золотом.

І знову його фантазія ожила. Тільки невеликий пош-товх, і коліщата уяви діють.

І так енергійно, що доводиться їх стримувати.

На підвіконні стоїть глечик.

Іван Антонович частенько береться за глечик, робить великий ковток — охолоджує власну гарячковість. Писати треба тверезо. Початкуючий письменник вже збагнув це.

І от зазвучала «Пісня в келеху».

В цій ранній його п'єсі можна побачити ті несміливі струмки, що в майбутньому перетворяться в повноводі ріки.

Складати казки — як сказано в одній з казок великого Андерсена — це не так просто, як здається.

У Андерсена є казка про скриню — її можна назвати казкою про казку. Її герой умів вигадувати казки. Завдя-ки цьому таланту він ледве не одружився з принцесою. Але один трагічний випадок став цьому на перешкоді — вони не змогли зустрітися. І «він усе ходить по білому світу і розповідає казки, тільки вже не такі веселі, якою була його перша казка»...

Казкар з Житомира умів розповідати веселі, і серйозні, і повчальні казки. Головне було мати слухачів.

«Пісня в келеху», за його власним визначенням,— драматична казка. Може, в цьому виявилася авторова примха? Ні, п'єса має всі підстави для цього жанру.

Це справжня казка за своїм задумом, за стилем, за по-діями і своєю фантастичністю.

Середньовічне німецьке місто — улюблене місце дії ба-гатьох романтиків.

Щоправда, середньовічна Німеччина в п'єсі Кочерги

не менш умовна, ніж, скажімо, в балеті Чайковського «Лебедине озеро». Дуже уважний в майбутньому до національного колориту, до етнографії, письменник тут же лишався байдужим до історичних та географічних ознак місця дії своєї п'єси. Для нього головне — сила кохання, сила поезії.

Поміж дійових осіб драми «Пісня в келеху» — два годинникарі. Один — її головний герой — молодий Норберт, другий — старий майстер Карфункель. Не так уже й часто з'являється він на сторінках твору, але саме йому випадає посувати дію вперед. Запам'ятаємо його ще з іншої причини — Карфункеля ще зустрінемо в творчості Івана Кочерги.

Карфункель — істота казкова. Він і людина, і повелитель фантастичних істот — духів спогадів, духів розчарувань, духів гніву.

Цей образ з'явився з книг. З саркастичних книг химерного і трагічного Гофмана, містика Метерлінка, з закоханого в штучну красу Оскара Уайльда, іронічного Анатоля Франса. А давній його предок — той дух з пляшки, що про нього розповідається в одній з казок Шахразади.

Звідки ж молодий годинникар Норберт? Яке його походження? На вимогу бургомістра міста Ротштейна він пояснює:

— Я годинникар з Нюрнберга...

Нюрнберг? Нюрнберг? Чи не здається вам, що ви щось читали про годинникаря з Нюрнберга?

Одкриємо збірку творів одного з улюблених письменників нашого казкаря — Михайла Коцюбинського. Поміж його ранніх творів — оповідання про талановитого годинникаря з Нюрнберга.

Звичайно, у скромного, роботящого Петра Гельє жодної спільної рисочки з блискучим Норбертом. Але оповідання молодого Коцюбинського в майбутньому підштовхне вже сивого Кочергу на створення ще однієї п'єси.

До п'єси «Пісня в келеху» драматург додав ще спеціальну інтермедію, в якій свої погляди на рух часу оповив серпанком туманної невиразності.

«Міський годинник!.. Дзвінко визначає він і хвилину народження, і той урочистий час, якого не минути жодному з нас!» — каже бургомістр Ротштейна.

А ось він проголошує тост за Норберта, «який знову став майстром годинника нашого життя». Тут хочеться

почуті голоси трудівників Ротштейна, що гнівно заперечують цю пишну брехню, але на той час драматург проминув цю вимогу правди, вимогу життя. Він обмежився абстрактним протестом, який вклав у вуста Вероніки,— вуста ці відразу замовкають од поцілунку Норберта.

Озброївши кожну дію «Пісні в келеху» інтригуючою назвою, автор пустив п'єсу в світ.

Але тодішній світ вона не зацікавила. Театри лишилися байдужими до твору невідомого письменника, не оцінили його естетично витончений письменницький почерк.

Голос скрипки часто пронизував вічну тишу середньовічного міста Ротштейна. І в майбутньому в усіх його п'єсах житиме музика.

Музика часто звучить і в його невеликій квартирі. Приходить у гості Скорульський, молодий композитор і викладач музики, лагідний красень, ідеал міських панянок, розповідає про трагічну долю композитора Огінського.

Кочерга слухає неуважно. Він уже мав нагоду пробути немало годин з тим дуже талановитим музикантом: Огінський міг стати героєм його п'єси, але Кочерга не звільнився від мрії створити драму про Вагнера — композитора-титана, бунтівника, шукача нових шляхів.

Легендарність, казковість сюжетів його опер близька житомирському казкареві.

Він обирає той напружений період життя великого композитора, коли особливо різко виявився його протест проти ладу поневолення і насильства.

Драма «Вигнанець Вагнер» теж лишилася в архівах молодого письменника, але казковість сюжетів і система вагнерівських лейтмотивів знайшла в творчості Івана Кочерги своєрідні і сміливі продовження.

«Пісня в келеху» перегукується з вагнерівською оперою «Нюрнберзькі мейстерзінгери». Адже її герой Норберт з тієї ж сім'ї, що й вагнерівський Лоенгрін.

Мрія про чарівний, недосяжний ідеал, близька тій, що породила «Летючого Голландця», жила і в душі скромного житомирського чиновника. Він жадібно вслухався в бурхливий, пристрасний голос хвиль, що шуміли в «Тангейзері».

Але кінчалася музика, і знову обмежений світ буржуазно-поміщицького губернського міста стискував його в своєму гнітючо-фальшивому «кільці».

Одна надія — якась із п'єс проб'є мур, і він опиниться в іншому світі, в світі літераторів, артистів, музикантів, вільних од чиновницьких обов'язків.

Од міщан різних рангів — од дрібного крамаря до високопоставленого чиновника, що тісним колом оточували його,— тікав він у фантастичний світ, про який — «Ніс» і «Портрет» Гоголя, «Двійник» Достоєвського, повісті Гофмана, По, Хаггарда, Марлінського, Стороженка, Миколи Вагнера, що підписував свої фантастичні історії псевдонімом «Кот-Мурлыка».

В п'єсі «Чаша», яку Іван Кочерга напише через тридцять років, ми стрінемо відгомін його настроїв тих років.

Художник Чернуха розповідає, як вдвох з дружиною по вечорах пристрасно мріяв про Київ, «яким він здавався далеким і недосяжним. Але ж досить було сісти у вагон, щоб другого ж дня окунутися в його золоту чашу. І все ж таки довелося чекати довгі роки, щоб збулася ця мрія...»

І знову порятунок у книгах. Він зацікавлюється модним тоді в буржуазних колах декадентом Пшибишевським, хижим романтизмом Гамсуна, Шніцлером з його легковажним «Хороводом».

Його хвилює поезія Олександра Вертинського, захоплює її смуток, екзотика, мрія про острови в тумані і незнане життя.

А тим часом його земляк, відомий український повістяр Іван Семенович Нечуй-Левицький, надрукував у «Літературно-науковому віснику» «оповідання по-декадентському» з точною назвою «Без пуття». Це пародія на модні тоді в панських колах писання Арцибашева, Винниченка, Вербицької, сатира на нрави буржуазної молоді. Павлусь Малинка і Настуся Самусівна кінчають свої дурні, розпусні марення тим, що потрапляють до психіатричної лікарні.

Молодий Кочерга ставився до всього цього менш критично, аніж його сивий земляк.

Читача різних статей про життя Івана Кочерги не може не здивувати, що в хронології його творчості поруч стоять дві дати — 1910 рік, коли він написав свою першу п'єсу «Пісня в келеху», і 1925 рік, коли кінчив «Фею гіркого мигдалю». Невже цілих п'ятнадцять років тривала пауза? Невже в цей період він писав тільки ревізорські акти, доповідні записки, проекти наказів і розпоряджень?

Ні, він писав усе нові й нові п'єси, розсилав їх у столичні театри. А там вони мов тонули.

Тоді, захопивши свої невеличкі заощадження, з тяжким серцем попрощався з дружиною і дітьми, вирушив до Петербурга.

Гуде Невський.

Приїжджий з Житомира знає цю вулицю давно з книг Пушкіна і Блока. Він не забуває попередження Гоголя:

— Не вірте цьому Невському проспекту!

Але, може, йому не слід зважати на слова великого комедіографа? Може, Невський принесе йому славу, і він стане одним з тих, що впевнено ступатиме по цій вулиці?

На цій панській вулиці великого міста він почував себе самітним. Та й чи він один? Якось, майже випадково, потрапив він на квартиру відомого артиста Миколи Ходотова. Привів його з собою маленький літератор, який знав усе про всіх, та про нього самого, мабуть, ніхто нічого не знав.

Красунь Ходотов з келехом у руці співав щось дуже смутне.

Іван Кочерга забився в куток, мов горобчик в осінню негоду під стріху. Озирав усіх неспокійними очима. І раптом помітив, що з протилежного кутка так само самотньо виглядає інший, мабуть, теж новак у цьому галасливому товаристві. От коли б опинилися вони поруч!

— Хто це? — наважився спитати у свого всезнаючого знайомого, що пробіг повз з уже почервонілим обличчям.

Той відказав не спиняючись:

— Молодий письменник... Купрін любить його, Леонід Андрєєв назвав російським Джеком Лондоном...

— А прізвище? Прізвище?

Вже від дверей всезнаючий петербуржець гукнув:

— Олександр Грін!

Вони на мить стрілися очима — майбутній автор феєрії про світло-червоні вітрила і майбутній автор феєрії про комісара Марка.

І все.

Через кілька хвилин Олександр Грін зник. А там подався геть і Іван Кочерга. І вже ніколи їм не випаде стрічатися. А вони мали б про що говорити, немало їх героїв мають спільне: мужність, поетичність, незвичайність, закоханість у красу життя.

А час плине. Молодий житомирянин пише і розносить

по петербурзьких театрах та петербурзьких журналах свої писання. Ні, не щастить! Його казки для сцени не зацікавлюють.

Може, справа в тому, що в нього таке непоетичне прізвище? В майбутньому воно дасть змогу його обмеженим ворогам глузувати з прекрасної «Пісні про свічку»: «Ні богу свічка, ні чорту кочерга».

Він став Кочергіним.

Нарешті якоюсь із його невеличких п'єс зацікавився театр Сабурова. І знов поразка — цього разу вона була особливо болючою. Наближалася петербурзька осінь з холодними туманами. Туман, що оповив його майбутнє, був ще холоднішим. З кутка, в якому влаштувався, настирливо виселяли — у боржника, що втратив кредит,— скрута. Тиждень перебивався самим хлібом з чаєм. Пальто заклав. Невже лишився тільки шлях Раскольникова? Де ж та багата лихварка? Він знайшов її. Це була легковажна і брехлива буржуазна сцена. Але не він вбив її — ще трохи, і його талант став би її жертвою.

Хтось порадив йому щось написати для театру «Фарс Валентини Лін», де розважалися петербурзькі багатії, «золота молодь» — цивільна і військова. Репертуар, який потребувала ця сцена, стояв на межі пристойності.

Входячи за лаштунки того театру, Кочергін волів би одягти маску. Але як заховатися від самого себе?

Так, мужності і принциповості йому тоді не вистачило — що й казати! І виправдовуватися нема чим. Може, тільки тим, що все життя своє Іван Антонович мучився, згадуючи свої писання тих років. Йому здавалося, що він прилучився до мистецтва. Але ще ніколи він не був таким далеким од нього.

Талант письменницький багато чого вирішує, та перш за все силу художнього твору визначає громадянський талант його автора. Пам'ятаєте, якими словами Чехов завершує оповідання «Людина у футлярі»?

«— Бачити і чути, як брешуть,— проказав Іван Іванович, повертаючись на другий бік,— і тебе ж називають дурнем за те, що ти терпиш оту брехню, терпіти образи, приниження, не сміти одверто сказати, що ти на боці чесних вільних людей, і самому брехати, посміхатися, і все це заради шматка хліба, заради теплого кутка, заради якогось чиночка, не вартого й копійки,— ні, більше так жити неможливо!»

Буржуазні письменники зносили все те цілком спокійно. Але ті, кого ми з пошаною звемо класиками, вічними нашими супутниками, не могли миритися з ладом насильства, визиску...

Навіть його нестримна фантазія не могла наздогнати нестримний рух історичних подій.

Після Лютневої революції службовці урядових та громадських установ називають Кочергу своїм кандидатом у члени міської думи.

Він був поміж тих, що хотіли триматися осторонь від «політики», закривав віконниці, замикав хвіртку... Та шибки дзвеніли від пострілів, серце здригалося від зойків — біляки мордували Житомир... Ні, нікуди не заховатися від «політики».

Час то спинявся, то мчав із скаженою швидкістю. Майбутній автор «Майстрів часу» не вмів дати раду стрілкам власного життя...

У старшого ревізора Житомирської робітничо-селянської інспекції справ багато. Ця посада вимагала великих знань з різних виробничих і юридичних питань. І непідкупної чесності. Тут він вже не схибить.

Все ж література — це смисл його життя. Він не може не творити. Деяке вдоволення дають йому невеличкі рецензії на вистави приїжджих артистів, які вміщує газета «Волынский пролетарий».

Він пише одноактну п'єсу «Зубний біль сатани», в якій знову виникає Карфункель. В цій другій появі годинникар ще не втратив своїх химерно-містичних властивостей.

У 1922 році ця невеличка п'єса на недовгий час побачила світло рампи житомирської сцени.

Після революції Житомир з архіпровінціального швидко виростав у передове культурне місто. На театральних виставах, на літературних вечорах (до житомирян приїздив і Володимир Маяковський) зали були повнісінькі.

А в залі 7-ї трудшколи, де регулярно відбувалися концерти камерної музики, Іван Антонович мав своє улюблене місце. В складі популярного в Житомирі «тріо» — Віктор Степанович Косенко — піаніст і композитор. У прекрасному виконанні можна було почути Глінку, Чайковського, Лисенка, Бетховена, Гріга, Дворжака...

Щось спільне було в їх долях — видатного музиканта, що тимчасово працював у волинському лісоуправлінні,

і видатного драматурга, який посідав ревізорську посаду. Довго лишалися майже не поміченими глядачами, слухачами. Та потім їх поява, глибина їх творчості відкрилася так яскраво, що дехто вважав це дивом.

А дива ніякого не було. Роки напруженої праці підготували тріумфи, що чекали двох скромних житомирських службовців: автора прекрасної музики і автора прекрасних п'єс.

Промайнуло кілька років, поки Іван Антонович не відчув, що більше не може обмежуватися бездоганним виконанням службових обов'язків.

Йому є що сказати людям.

Драматургія владно кличе його до нових — може, тепер вони будуть успішними — спроб. Нові задуми вже давно непокоять його фантазію.

На якому ж з них спинитися?

Нову п'єсу він напише рідною українською мовою.

Усе ясніше вимальовується сюжет, викристалізовуються образи. Це знову ж таки буде п'єса-казка, хоч з цілком реальними персонажами. Казка про Попелюшку з Ніжина. Ось де відбуватиметься дія його «Феї гіркого мигдалю».

Сиротина Леся, що виховується в домі свого дядька — відставного військового писаря Ніжинського полку Дзюби, і є та сама фея гіркого мигдалю, що рятує кріпаків графа від продажу на далеку Північ.

Та при всій поетичності своїх монологів і Леся, і її граф — натури нецікаві. Сила цієї п'єси-казки в її яскравих жанрових образах, в її тонкій етнографічності, в її майстерно відтворених картинах поміщицько-міщанського побуту початку дев'ятнадцятого століття на Україні.

І в цій п'єсі кожна дія — а це не так уже й часто стрічається в драматургії — має свою назву, перша — «Солодкий граф і гірка дівчина», друга — «Ціна графських алмазів», третя — «Рецепт бабусі з Магерок», четверта — «Фея гіркої правди». Ці назви не тільки зацікавлюють читача, вони й уточнюють зміст кожної дії п'єси-казки. Адже вся історія з гіркою мигдалиною казкова за своїм характером. Не менш ніж та з горошинкою з відомої казки Андерсена.

Безумовно: смак життєвої правди гіркий. Але як прим'якшено тут подається правда про життя кріпака!

Це гіркий мигдаль в цукрі чи шоколаді.

Доля «Феї гіркого мигдалю» була світла. Композитор Віктор Косенко — делікатний, красивий, як принц з казки, захопився п'єсою і написав до неї сповнену ніжної туги музику.

20 лютого 1926 року в театрі імені Заньковецької відбулася прем'єра «Феї гіркого мигдалю».

Наступна його п'єса — теж на історичному матеріалі. Але яка різниця між мирною, лагідною «Феєю гіркого мигдалю» і сповненим боротьби «Алмазним жорном», хоч і цей твір про відважного бунтівника Василя виконаний у плані народної легенди, казки.

Колись він жив подвійним життям — службовець контрольної палати і автор романтичних п'єс. Тепер у комедії «Марко в пеклі» він так само викривав шахраїв різних калібрів, як робив це, виконуючи обов'язки ревізора робітничо-селянської інспекції.

В старовинній думі про «Пекельного Марка» співалося: «Сідайте, хлопці, всі гуртом, а ви, дівчата, геть в оддалі, щоб не було між вами якої веремії! А як же буде хто жартувати, того в потилицю будемо гнати! Мовчіть та слухайте, яку я вам буду казку казати: про хлопця-молодця, козака-яригу, що Марком прозивався, та ще й Пекельним звеличався...»

Героя його п'єси теж звуть Марком, як і в старовинній думі про «Пекельного Марка», і він теж потрапить у пекло. Але і Марко це не той, і пекло не те.

В плані традиції Котляревського Кочерга виводить в сцені пекла носіїв огидних явищ: хабарника, розтратника, гвалтівника, прогульника, бюрократа, п'яницю, хулігана... Демонстрація тих типів відбувається оригінально, весело.

Починався новий етап у житті країни. Напружений. Суворий. Закладалися індустріальні гіганти. Розгорталася суцільна колективізація сільського господарства.

На цей час Іван Кочерга — працівник редакції «Радянська Волинь».

Він полюбив редакційну роботу ще відтоді, як у 1904 році вперше почав друкуватися на сірих газетних шпальтах чернігівської газети.

Тепер Кочерга підносив у своїх п'єсах ті ж питання, про які писали його товариші по газеті в кореспонденціях з села, в передових статтях, нарисах і фейлетонах. Він воював своїм мистецтвом на тому ж фронті боротьби

з куркулем, за перемогу колективного сільського господарства.

Письменник відчував себе активним учасником життєвих процесів, брав активну участь у засіданнях художньої ради місцевого театру, в бесідах з молодими літераторами, та й не тільки молодими, адже тут живе й плідно працює Микита Годованець, український Дем'ян Бєдний, як його з пошаною називають житомиряни. Вимогливими і прямодушними були рецензії Кочерги на чергові театральні вистави.

Автор романтичних драм і комедій з давнього минулого писав тепер про сучасність — гостру, напружену, сповнену глибоких протиріч. Мрійливі герої поступилися місцем перед людьми активними.

У цей час Іван Кочерга працює над антивоєнною п'єсою «Коли сурми заграють», шо перегукується з п'єсою молодого Олександра Корнійчука «Штурм».

Але при всій оригінальності голосу драматурга його «сурми» не прозвучали. В п'єсі більше декларативності, аніж справжнього життя.

І цикл його творів з колгоспного життя, яким він дав назву «Кооперативні п'єси», були поставлені, здається, лише сільськими драмгуртками.

П'єса зветься «Про що жито співало». Її можна було б назвати «Про що життя співало», коли б в ній було більше тих подій, що відбувалися в тодішньому селі. Як тут не пригадати геніальну Кулішеву п'єсу «97»! І порівняння це піде не на користь Івану Кочерзі. Справедливо вважає драматург і театрознавець Яків Мамонтов, що п'єса «Про що жито співало» своїм драматичним методом «повертається на кілька років назад, до театральних агіток 1920—1922 рр. Всіх персонажів поділено на дві групи: бездоганних незаможників і злочинних куркулів...»

В «Декамероні» четверо з оповідачів носять імена, якими сам Бокаччо підписував деякі свої твори.

А Іван Кочерга зробив навпаки — деякі рецензії він підписував прізвищем свого фантастичного героя з «Пісні в келеху» — Карфункеля. Мабуть, той дивний старий годинникар ще не залишає уяву свого творця.

Написані з великим знанням театру, рецензії «Карфункеля» не могли не привернути увагу читачів.

Та не ця — друга поява старого годинникаря буде найбільш значною в його перетвореннях.

Йому випаде повстати ще втрете, і тоді про нього заговорять любителі театрального мистецтва в усій країні.

Свої менш значні, на його думку, статті підписував, скоротивши Карфункеля: «К-кель», або «Кель», або «К». Цією літерою починається і його дивний псевдонім, і справжнє прізвище.

Його статті, до межі лаконічні, ставали прикладом для всього колективу літературних працівників.

Коли тепер він повернеться до минувшини і писатиме твір на історичному матеріалі, то герої минулих часів будуть активні борці за народне щастя.

Він шукає матеріал для нового твору.

Перечитує старі книги.

Поринає в минувшину. І раптом. І раптом мов торкнувся рукою електричного дроту.

З пожовклих сторінок зазвучав до нього голос старовинного Києва. Заборона світити вогні. І мужня боротьба за світло.

Він сам спалахнув вогнем натхнення.

І як потім розповість, сповнився бажанням «змалювати барвисту картину суто міського життя і соціальної боротьби в стародавньому місті, а на цьому мальовничому тлі створити узагальнюючий образ боротьби України за свою волю і самобутню культуру».

Ось так з укритого порохом старовинного документа народився живий, квітучий образ Меланки, поетичний символ тодішньої України.

Хтось із критиків назвав Меланку українською Офелією. Ні, Меланка не просто кохає — вона бореться за своє щастя, як героїня народної казки. Пригадаймо хоча б сповнений невимовного болю зойк дівчини:

«— То невже ж і вище хмар нема святої правди?»

Як болітиме серце її творця, коли він буде писати про ту страшну ніч. Меланка з палаючою свічкою в ліхтарі поспішає по крутій і закам'янілій стежці з воєводиної брами до в'язниці, що на Порубі, на Житньому торгу.

Владою свого таланту він вивів з сивої давнини і зробив нам близькими, зрозумілими, рідними кожум'яку Чіпа, кушніра Балабуху, коваля Мелешка, бондаря Шпака, золотаря Передерія й інших трудівників старого Києва. Ми не тільки почули їх голоси — нам одкрилися їхні характери. А яка життєвість в образах бублейниці Тетяни, кравця Коляндри, дівчини Прісі...

А які рельєфні, виразні портрети представників ворожого трудящому Києву світу: писаря Козеліуса, Шавули... Та кожен з персонажів драми — і Гільда, дружина київського воєводи, і комендант замка Кезгайло, й інші рицарі — мають своє точне місце в тій монументальній скульптурі, з якою можна порівняти твір Івана Кочерги.

І в цій п'єсі, як і в інших творах Кочерги, поруч з головними героями з часто трагічною долею, обов'язково виникає жанрова пара — кумедних, коли симпатичних, коли дріб'язкових людей.

Тільки почалася п'єса, а вже чуємо вимогу однієї з київських дівчат, що перед своїми хатами на Копиревому Кінці ходять кружка:

«— Давно пора про свічку вже співать».

Вона має на увазі свічку, яку запалюють. Та через кілька хвилин в дію п'єси ввійде її головний герой — Свічка, що запалює трудящих на боротьбу з поневолювачами.

Як часто у Івана Кочерги перехрещуються долі людей і долі речей. Дорогоцінний алмаз і долі героїв «Алмазного жорна», мигдалина і взаємини персонажів дореволюційної комедії, і так аж до однієї з останніх комедій «Китайський флакон». Та найорганічніше, найглибше, найпереконливіше це звучить в «Пісні про свічку», про свічку з малої літери, хоч це має пряме відношення і до Свічки з великої...

Так, давно вже час розповісти про боротьбу трудящих старовинного Києва зі своїми поневолювачами. І Кочерга приступив до цього у всеозброєнні знання, досвіду, поетичної і драматичної майстерності. Сила крилатої фантазії і доскональне знання історії були запорукою появи твору повнозвучного, глибоко пізнавального, художньо довершеного і глибоко патріотичного.

В ту зиму Житомир рано поринав у темряву — не вистачало палива, спинялася електростанція. Мов завмирало серце — таке виникало почуття.

Але ненадовго.

Він запалює свічку. Коли приступив до другої дії, свічка ще була довга, стрункa, як колона в іграшковому палаці. Та ось залишився недогарок — потемнілий, з патьоками, з застиглими восковими слізками, а кінця роботи над другою дією ще й не видно.

З ніжністю дивиться на цього маленького свідка своїх

натхненних ночей драматург. Адже його улюблений герой зветься Свічка...

Зимова ніч стукає довгими білими пальцями у тріснуту шибку. Але письменнику весело: він почуває себе шахістом, для якого до кінця розкрито всю партію, складну, але виграшну.

Коли в центрі його п'єси стоїть значний, цікавий, історично правдивий, характерний для свого часу герой, то весь твір стає значним, цікавим та історично правдивим.

Син народу Іван Свічка живе одними думками, одними почуттями зі своїм народом. Драма зветься «Пісня про Свічку», але вона охоплює широке коло борців за свічку, що символізує боротьбу за світло.

Але не забудемо: герой драми Іван Свічка — не тільки майстер зброї. Цей відважний, мужній, справедливий чоловік має ще одну спеціальність. Він годинникар. Так, так, крім кувать мечі, він ще вміє лагодити годинники.

Пам'ятаєте, на запитання київського воєводи, чи «знайшли якого майстра, щоб наладив нам дзигарі на вежі?» — воєводин ловчий Януліс доповідає:

«— Так, знайшли, вельможний пане. Свічка то, зброяр з Подолья, славний майстер, він вже тут».

І хоч воєвода обурюється: «Як, знов той Свічка?», але мусить дати згоду: «То нехай полізе на вежу та огляне дзигарі».

І Свічка змушений взятися за цю справу. Завдяки їй він згодом може викрасти у воєводиному замку грамоту про право на світло.

Перед нами годинникар XVI століття, давній майстер часу.

Це не Норберт, що змінив свою чесну професію годинникаря на владу феодала, це годинникар з «майстрів часу», з борців за щасливі часи для народу. Він з тих героїв, кому Кочерга присвятив своє серце.

«— Нехай тебе колись прославить пісня, що Свічка ти — і світло нам здобув!» — казав, звертаючись до проводиря повсталого люду, цехмістер Капуста.

Спочатку п'єса звалася «Пісня про Свічку», потім він змінив її на «Свіччине весілля». Це було гаслом повстання трудівників проти поневолювачів.

Як змужнів він ідейно!

Як зросла його майстерність!

В цій драмі і крихти немає тієї ідеалізації старовини, яка жила в його «Феї гіркого мигдалю».

В ці роки, коли країна зводить фортецю світла на Дніпрі і немало радянських письменників розповідають про будівників могутньої гідроелектростанції, він взявся розповідати про давніх борців за світло.

Що це? Втеча від дійсності в історію?

Ні, тільки передовий радянський письменник міг написати таку драму.

Завжди, коли брався за історичну тему, то щиро сумував, що не поринув у гаряче сьогодні. І пристрасть сучасника він вкладав у розповіді про минулі часи.

Іван Кочерга писав про Івана Свічку і Меланку, думаючи про їх нащадків, що зводять велетенську греблю на Дніпрі.

Вчителем автора «Свіччиного весілля» вважають Лесю Українку — творця поетично-філософських драм. Це справедливо. Але перш за все треба назвати того, в кого вчилася Леся Українка — автора «Назара Стодолі».

З кожним роком Кочерга все глибше розумів велич революційної поезії Кобзаря. І настане день, коли, вже старим чоловіком, він наважиться взятися за твір про Кобзаря...

«Свіччине весілля» принесло багато щастя авторові. Воно освітило його нелегкий творчий шлях і на майбутнє. Адже невдачі ще чекають на нього. І в ящиках письмового стола залишаться невідомі глядачеві «Фаустина», «Доктор Мус» і «Сонячні пороги», хоч яскрава театральність, відчуття святковості сповнює не тільки кращі з його п'єс. Так, буденності він не знає, навіть там, де пише про буденність почуттів і думок різних нелюбих йому персонажів.

Дивна річ! Навіть ті його п'єси, які не дістали визнання,— «Ворог на сходах», «Коли сурми грають», «Сонячні пороги», «Фаустина» — перебувають на вищому рівні порівняно з п'єсами інших авторів, які в ті ж роки потрапляли на сцену. В них живе віра казкаря в неминучу перемогу добра над злом, вони поетичні і, безумовно, гостро театральні. В творах, які він написав, вивчаючи книжні джерела, подих життя більш відчутніший, ніж у деяких з тих, які народилися внаслідок безпосереднього, але недостатнього вивчення ним життя.

Але він не складе зброї.

Він мусить, він хоче, він буде йти в ногу з своїм часом, хоч іноді ще збивається з ноги, наштовхується на гостре каміння, дряпає обличчя і руки. Бо шлях той важкий і нерівний.

Він хоче встигнути за рухом часу, за навальним і великим рухóм великого часу, господарем якого став вільний радянський трудівник. Машина часу мусить вести його вперед, тільки вперед!

Уже сама назва «Годинникар і курка» по-казковому надзвичайна. Але не тільки в цьому житомирський казкар лишається вірний своїм мистецьким уподобанням.

Казкові образи в п'єсі виникають досить часто. Перш за все — жар-птиця. Юркевич порівнює з тим казковим птахом свою кохану — Ліду:

«— Так, ти не тихий вогник щастя, золота мрія, до якої, наче дитина до свічки, я тягнувся всі ці роки. Тільки такий дурень, як я, міг вважати за тихе золото твоє блискуче пір'я — полум'яна птиця революції... І як же боляче обпікся я об ці палаючі крила. Ну що ж — прощай... Лети в свої пожежі, невловима жар-птиця...»

В центрі п'єси зустрічі Юркевича з Лідою і Таратутою. Вони постаріли, змінилися.

Який же напрямок їх розмови?

Звичайно, перш за все про час:

«— Але ж ти переміг час, Таратуто! — каже Юркевич.

— Де його перемогти! В нього свої закони — ач куди привів — соціалізм будуємо.

— Ну, то й добре. Адже ж ти сам за нього свого часу бився — мчав йому назустріч і по шляхах, і без шляхів!»

Таратута згадує з захопленням:

«— А які то часи були, товаришу Юркевич, які часи! Ех!»

Таратута звертається до Ліди — директора курячого радгоспу:

«— Пам'ятаєте, товаришу директор, нашу молодість? Як скакали, не жаліючи голови, без доріг, через степ, через час, через усе на світі. Тільки вітер у вухах свистів та роки мигтіли. Ех, навіть згадати — так дух забиває!»

І Ліда порівнює той час з легендою, з казкою.

Є така примовка: курям на сміх! В цій комедії вона дійсно примусить глядача добре посміятися. Курка весь час з'являється на дорозі, по якій посувається сюжет комедії.

Та комедіографу цього мало — він виводить на сцену всіх персонажів п'єси. І над кожним «і» розставляє крапки.

Оскільки колишній граф Лундишев оце помер, то його виносять у труні.

Карфункелю випаде жити майже до кінця дії.

Він у відчаї. Десять років він чекав на хвилину, коли, нарешті, повернеться в Німеччину робити свій «великий годинник». І ось перед тим, як уже сісти у вагон, щоб їхати туди, він одержав листа, в якому роповідається, що «у Германія нема більше наука, в Германія нема більш роботи для вчений голова і майстерний рука. Фабрика Рамінгер, що робила найточніший в світі механізм, робить тепер мишоловка і будильник за дві марки і двадцять пфеніг...»

Але цей «майстер часу» не тільки у відчаї. Він сповнений люті проти нового світу, проти нового часу, його законів, його майстрів. Так герой давньої «Пісні в келеху» виступає проти героїв «Майстрів часу».

І гине.

Новий час змітає його з шляху!

І хоч Таратута твердить: «Час? Це ви, образовані, вигадали час, а я на нього давно плюнув. За мною ніякий час не вженеться. В мене один рахунок — завжди сьогодні!», та саме оцей Таратута більш ніж інші персонажі комедії Кочерги зазнав впливу всевладного часу. Адже в першій дії він був легковажним «куркодавом», а в четвертій — став свідомим бійцем революції.

Персонаж, який за всіма ознаками має право бути головним героєм, з'являється в п'єсі лише в третій дії. Це — робітник-залізничник, машиніст Черевко.

Як завжди в п'єсах Кочерги, ще до появи головного героя ми про нього дещо вже знали. Біографія у Черевка повчальна: «Ще тисяча дев'ятсот дванадцятого року в тюрмі сидів. З тисяча дев'ятсот п'ятого року забастовщик».

За революційну діяльність він був засуджений царським урядом. Його дружина просила у Лундишева курку для голодних дітей, той грубо прогнав її геть.

В «Синій птиці» Метерлінка Час мав вигляд високого похмурого бороданя, що вчить чеканню і сподіванню.

В комедії Кочерги могутній Час уособився в образі залізничного машиніста Черевка, що закликає до боротьб-

би. Цей Час має руку мускулясту, надійну, вона вміє тримати і гвинтівку, і молоток.

«Машина часу рвонулася вперед п'ятирічками, вдесятеро збільшеними кроками»,— вигукував Маяковський.

«Час, вперед!» — закликав Валентин Катаєв.

«Радянські люди стали майстрами часу!» — стверджує Іван Кочерга.

До третьої дії п'єси драматург міг би поставити епіграфом строфу з відомої пісні, яка, до речі, народилася на київському заводі: «Наш паровоз, вперед лети, в комуні там зупинка...»

Пригадаймо її останній епізод.

Комісар і Черевко. Розмова їх лаконічна, уривчаста.

«— Значить, ви їдете, товаришу?

— Я готовий,— відказує Черевко.

— Ви ж знаєте — поїзд особливого призначення.

— Знаю.

— Маршрут засекречений.

— Зрозуміло.

— Швидкість найвища.

— Гаразд!

— Зміни, зрозуміло, немає. Коли ви повернетесь — не знаю. Стан колій невідомий.

— Зате мета, товаришу комісар, відома. Соціалізм!

— Правильно!»

Черевко вирушає на будівництво Дніпрельстану. Він, як завжди, в дорозі. І кличе за собою своїх друзів.

Ліда відгукується на його запрошення:

«— Не сумуй, Таратуто, поїдемо й ми. А простір, простір який попереду!...»

Цими останніми словами п'єси відкривається і майбутнє самого драматурга, що незабаром візьметься за розробку нової проблеми — проблеми простору.

Вдруге в своєму житті він відряджає своє творіння на північ. Колись то були поверхово-ліричні, фривольно-дотепні комедійки, яких він соромився все своє життя. Тепер — зрілий, революційний твір про народ і для народу подорожує з Житомира до Ленінграда, щоб звідти потрапити до Москви, набути всесоюзної слави.

Ось кілька офіційних слів:

«...повідомляємо Вас, що на конкурсі на кращу п'єсу, який було оголошено 17 лютого 1933 року, Вашу п'єсу «Годинникар і курка» було відзначено третьою премією».

Слава прийшла до нього із значним запізненням. Драматургові на цей час п'ятдесят два роки, вік, коли багато хто з його колег в сучасній і класичній літературі вже відчув приємний тягар лаврових вінків.

Комедія одержала нову назву «Майстри часу». Це точно і ясно. Стара назва, хоч і зацікавлювала своєю ексцентричною незвичайністю, але ж не в годинникарі і не в курці її суть. Справжніми новими господарями життя були радянські «майстри часу», яких уособлював робітник Черевко.

Франківці відкрили нею сезон 1934 року.

Вистава була яскрава, гостра, динамічна.

Гнат Юра запросив до роботи над нею художника Бориса Ердмана і композитора Наума Прусліна, які добре відчули гротескову комедійність п'єси.

І в акторському складі колективу Гнат Петрович одібрав майстрів, яким близька мистецька манера Кочерги.

Соковито грав Таратуту талановитий Михайло Пилипенко — роль ніби писалася для нього. Загострено різко грав Карфункеля Кость Кошевський — художник своєрідний, тонкий, складний.

Ганна Борисоглібська — соратниця великих корифеїв українського дореволюційного театру — виступала в колоритній ролі Усачихи. Юркевича грав Іван Кононенко, графа Лундишева — Євген Коханенко.

Так учора мало кому відомий житомирський літератор здобув величезну популярність.

Ця зміна сталася так раптово, як буває лише в улюблених його казках: в одне вухо чарівному коневі вліз простий парубок, а з другого виліз красень і мудрець.

І він уже всім потрібний. І неприступна царівна враз закохалася в нього.

Може, й у нього закохається та неприступна «царівна» — вибаглива театральна сцена?

«Майстри часу» пішли широко.

В Москві в постановці Івана Берсенєва і Серафими Бірман, в Харківському театрі ім. Революції, в Дніпропетровському театрі ім. Шевченка...

Удвох з Іваном Берсенєвим, що закохався в його комедію, блукає Кочерга по нічній Москві.

Біля будівництва станції метро спинилися.

Іван Антонович торкнувся мармурової плити:

— Це з моєї Житомирщини, з відомих коростишівських кар'єрів...

Ні, ніколи не зменшиться його вдячність Житомиру, де він написав свою знамениту п'єсу.

Через кілька місяців він повертається до Москви як делегат од українських літераторів на Перший всесоюзний з'їзд письменників.

Друга половина серпня 1934 року для нього суцільне свято. Він стрічається з кращими письменниками країни. Несподівано для себе виявляє, що його знають куди більше, ніж сподівався.

Гість з Парижа, Жан-Рішар Блок, і Янка Купала запрошують його сфотографуватися разом на добру пам'ять.

В перерві між засіданнями його знайомлять з Олексієм Миколайовичем Толстим.

27 серпня Олексій Толстой виступає з доповіддю про радянську драматургію і не забуває влучно і дуже тепло згадати ту п'єсу українського драматурга. А виклавши її «зерно», закінчує палким узагальненням:

— Вогонь свічки запалює полум'я революції!

В своїй промові Іван Кочерга наважується поділитися своїми цікавими багаторічними спостереженнями над природою драми.

Гудіння оплесків, якими стрічала театральна молодь Москви автора «Майстрів часу», ще довго лунатиме в його пам'яті. Але весь він уже був у новій п'єсі. Тепер він писав про майстрів простору.

...Ні миті зупинки, ні слова спокою. Завісу піднято, театральний час змахнув розмальованими крилами і...

Все в змінах, в русі, з кожним реченням персонаж робить крок по східцях своєї долі.

Так будується «Підеш — не вернешся».

І знову улюблений прийом драматурга: ми ще не побачили головного героя п'єси Мальванова, а вже немало знаємо про цього чоловіка з розмов інших персонажів твору.

На відміну від багатьох п'єс, які зацікавлюють лише тоді, коли їх героїв осявають вогні рампи і софітів, твори Івана Кочерги дуже цікаві і в читанні. Це твори і для театру, і для читання. Вони мов сконденсовані романи. Романи історичні, пригодницькі, психологічні, побутові, сатиричні...

Але він не тільки романіст у своїй драматургії. Він ще

й поет. І не тільки в тих п'єсах, що написані віршами. Поезія сповнює й ті його твори, герої яких розмовляють звичайною прозою.

В переліку дійових осіб він гранично лаконічний. Ім'я, прізвище, іноді не зазначає навіть віку, не говорячи вже про ті розгорнуті відомості, якими вважають за доцільне наділяти дійових осіб деякі драматурги, зокрема дотепний Бернард Шоу.

Ім'я, прізвище... Усе має стати ясним з самої дії.

Три центральні образи п'єси «Підеш — не вернешся» — Мальванов, Любуша та Шалімов — надто ускладнені драматургом. Здається, ще одна якась рисочка і вони перетворяться в свою протилежність — характер Шалімова втратить всі значні хиби (і дійсно, перед смертю це майже інша людина), Мальванов, навпаки, перетвориться на базіку, а Любуша потрапить у сутінки містицизму. Але цю межу драматург не переступає: художній такт, вірність життєвій правді, глибина філософських переконань врятували його твір від серйозної небезпеки.

Основна суперечність в п'єсі — в поглядах на простір, а це значить, на життя Мальванова і Шалімова.

Шалімов обмежує простір колом власних інтересів, своїм спокійним побутом, своїм кабінетом.

Мальванов твердить:

«— Треба шукати простору попереду, а не навколо себе!»

Він охоче викладає свої погляди. Наприклад, що треба розуміти під подоланням простору.

«— Так, для нас, більшовиків, подолати простір — значить, подолати разом з тим і всі застави старого світу».

Він підкреслює:

«— Наші уяви про простір, звичайно, умовні, але він дійсно існує. Так вчив нас Ленін, і з цього ви мене не зіб'єте. Простір є об'єктивна річ. І цілком реальна».

Переносячи поняття простору в сферу людських відносин, Мальванов каже:

«— Вся справа в соціальних і душевних відмінах. Борець за волю — близький мені і за океаном, а який-небудь міщанин — навіть в одному зі мною коридорі — далекий від мене, як комета».

І в цьому творі, як у кожній п'єсі Кочерги, спалахує талант казкаря.

Скільки разів у різних творах стрічалися шахраюваті

адміністративні працівники, агенти постачання, завідуючі господарством! І Іван Кочерга в своїй п'єсі вивів господарника Спичаковського, ділового і ліричного. В нього цілком прозаїчні обов'язки — відправляти вантажі наукової експедиції. Але одна деталь робить його майже героєм казки.

Спичаковський запевняє, що дожене автомобіль, якщо вийме олов'яні устілки з своїх черевиків.

Таня здивувалася:

«— Олов'яні устілки? Та навіщо ж він їх носить?»

Мальванов прозаїчно пояснює, що вони допомагають Спичаковському зносити судому в ногах.

Але Любуша, героїня п'єси, вже відчула, що це «як у казці». І ми самі матимемо змогу переконатися, що у нього, Спичаковського, з його прозаїчною професією, дійсно здатності казкового персонажа. Скинувши черевики, він помчить за поїздом і наздожене його.

У Кочерги лірика завжди сполучається з іронією:

«Під звуки невгамовного ноктюрна увіходить з правого боку закутана в чорне шовкове манто Ніна. Вона полохливо озирається і обережно пробирається повз зачинені двері до сходів... Їй назустріч спускається так само обережно Шалімов. Він простягає їй руки. Вона припала до нього, і обоє завмерли на мить чорним силуетом на світлому фоні сходів. І потім нечутно зникли. І ще гучніше лунають співучі трелі ноктюрна...»

Красиво? Але п'єсу цю пише Кочерга не часів «Пісні в келеху», а зрілий майстер. Зараз він висміює усю сумнівну красивість — «кохання по суботах».

І на сходах, де тільки-но «лунали співучі трелі ноктюрна...», раптом чути жалісне котяче нявчання. І Хламушка, перехилившись через поруччя, питає:

«— Де це він нявкає? Кис, кис, кис! Ромео, де ти, негіднику?»

Кого він має на увазі? Кота, що має поетичне ім'я, чи самого Шалімова, що, як кіт у березні, прокрався до своєї обраниці?

П'єса Івана Кочерги, як і більшість його творів, не належить до схематичної драматургії.

Її дивитись чи читати — це значить брати участь в тих напружених пошуках художньої правди, якій присвятив своє життя письменник.

В ній багато подій, а ще більше роздумів, її герої

діють, сперечаються, помиляються, узагальнюють і знову шукають. Перед нами складний процес кристалізації почуттів та ідейних поглядів.

Динаміку п'єси тепер визначають не тільки її гостра комедійність, напруження дії, але й пружини розвитку характерів її персонажів.

Місце Мальванова в житті значне. Він з борців, непохитно закоханих у свою велику мету. «Таких людей знає і шанує ціла країна. Він два роки провів у пустелі, щоб знайти старе річище Аму-Дар'ї, щоб перекинути її води в мертві піски Туркестану»,— розповідає один з персонажів п'єси. Це чоловік, що завоював пустелю для культури, для нового життя. Чоловік, що переміг простір!

Йому, комуністу, драматург доручає розкрити ідейно-художній задум п'єси, якій дав назву «Підеш — не вернешся».

«— Підеш — не вернешся? Тобто як — «не вернешся»,— пропадеш, загинеш? Ні, товариші, не пропадеш, а не вернешся на старе місце. Знаєте, як в спіралі, коли нагору берешся. Зробив один круг і вернувся, тільки не на старе місце, а трохи вище. Ще круг — ще вище, і знову, і знову, поки не дійдеш до вершини. Та ось і ми йдемо і вертаємось, але вертаємось щоразу іншими — з новими якостями. Але шлях ще не скінчився...»

Реплікою Мальванова завершується п'єса:

«— Одним кругом вище!»

Так і драматург. Він не стояв на одному місці, він і не вертався на старе місце. Його шукання тривали безнастанно.

Він сам пішов у радянську літературу з її великими задумами і звершеннями, з її великими почуттями і героями і вже не повернувся в обмежений світ романтичної вигадки.

Він умів бачити поезію щоденного, святковість буденного, незвичайність рядового.

З навколишньої дійсності він ніби вихоплює значне, показове, характерне, цінне для часу і для себе.

«Підеш — не вернешся» — твір дуже значний в його творчості. В ньому він вперше зробив спробу глибоко реалістично розкрити образ передового сучасника-комуніста.

П'єса добре пішла по театрах. Мабуть, так, як «Свіччине весілля».

Працювали над нею і досвідчені режисери, що полюбили благородство і своєрідність творчого почерку Кочерги, і талановиті молоді митці. Поміж них Ігор Земгано в Харківському театрі революції. Він шукав художніх засобів, які найкраще відповідали б авторській манері. Дещо знайшов. І гудки паровозні, які супроводжують розповідь про життя нічного мандрівника Мальванова, нерідко забивалися оплесками глядачів.

В театрі імені Івана Франка до роботи над п'єсою «Підеш — не вернешся» були залучені найкращі майстри. Колись молодий Шумський грав в його «Феї гіркого мигдалю», і весь цей час драматург сподівався, що вони знову стрінуться. І це нарешті сталося!

Дорогий йому Мальванов оживе на сцені у виконанні дорогого йому митця.

Ще ніхто, навіть сам актор, не може собі уявити, який то буде образ. Тільки драматург бачить Шумського-Мальванова в усій його багатогранності, в кожній найдрібнішій деталі.

Блискуча акторська фантазія Шумського спалахує швидко. Його мистецтво виразне, різноманітне, гнучке і глибоке. Коли спостерігаєш його на сцені, то уявляєш, яким було життя героя до початку першої дії, і замислюєшся над тим, як воно складеться після того, коли востаннє опуститься завіса.

Він зазирає в душу людини. І примушує нас жахатися, коли та людина — іспанський тиран, король Філіпп. І викликає гордість, радість, коли це наш сучасник — радянський лікар Платон Кречет.

Драматург знає: коли трапляється, що з різних, іноді досить переконливих, причин керівництво театру поспішає з випуском чергової прем'єри,— артиста охоплює гнів. Обурення його не знає спину. Він свариться з режисером, директором, з тими своїми товаришами, які не поділяють його гніву. Навіть з Олексою Ватулею, якого любить:

— В твоєму голосі метал, а в поведінці — глина, пух... Як ти погоджуєшся грати, коли з своїм образом ви тільки сусіди, а не кровні родичі?

Він лютий ворог недовершеності, де б її не помічав: в праці драматурга, режисера, художника, бутафора.

Прекрасний в ролях класичного репертуару, Шумський найбільшу насолоду одержує, виступаючи в нових

п'єсах радянських драматургів,— він з тих художників, що прокладають нові стежки, відкривають нові землі.

...Про Мальванова говорять багато, він сам висловлюється охоче і докладно. І все ж таки цей головний образ п'єси лишається неясним, умовним, схематичним. Це розуміє не тільки Шумський, а й драматург.

До прем'єри лишилося кілька днів. Та з кожною репетицією стає ясніше, що вистава не здобуде театру успіху. В безкінечних філософствуваннях потонула ідея п'єси.

— Я граю фальшиво! — сказав Шумський з болем.— І поки що не можу з цим нічого вдіяти!

Комісар Марко проголошував монологи про красу руху на залізниці.

На залізничній станції відбуваються всі чотири дії «Майстрів часу».

Залізниця глибоко увійшла в сюжет «Підеш — не вернешся».

Паровозні гудки розтинають насичену музикою атмосферу п'єси «Ім'я».

Одна з картин п'єси «Вибір» відбувається на вокзалі.

«Майстри часу», «Підеш — не вернешся», «Ім'я», «Вибір». Ці написані підряд чотири п'єси утворюють своєрідний філософський цикл. Проблема часу, проблема простору, проблема слави, проблема довір'я.

Героїня п'єси «Ім'я» Жура Гречухіна — дочка вченого і сама вчена, яку славлять люди за її наукове відкриття, висловлюється пишними загальниками:

«— А знаєте, товариші, я саме зараз зрозуміла, що таке ім'я, гучне ім'я людини. Ім'я — це не просто слава чи хвала. Ім'я — це насамперед поклик! Ім'я — це поклик, поклик до боротьби і праці!.. Коли суспільство називає нас по імені і наше ім'я лунає по світу, це значить — ми тебе кличемо, іди, працюй, працюй для нашого щастя! І тоді я зрозуміла, що не маю права ховатися від цього поклику, як робила це досі...»

Чехов якось зауважив, що коли в першій дії п'єси на стіні висить гвинтівка, то в третій дії вона має вистрелити.

В п'єсі Кочерги «Вибір» фігурує гвинтівка.

Вона стріляє, але вогонь її холодний. Вона стріляє, але драматург не влучає в ціль.

Обидві ці п'єси чи не найслабші в його творчості,

Надуманість, невмотивованість вчинків її персонажів вражають читача — глядача вони не мали.

В обох п'єсах немає тієї благородної ясності, що характерна для його кращих творів. Штучність ситуацій, схематизм образів випнулися на перший план і затушкували цікавий задум зіставити «ім'я», особисту славу і місце людини в колективі.

Вчитель музики в комедії Мольєра «Міщанин-шляхтич» твердив: усе безладдя, яке коїться в світі, виникає через те, що ніхто не вчиться музиці.

Не випадало Кочерзі вчитися грі на якомусь з музичних інструментів, але ж у нього немає жодної п'єси, в якій не звучала б музика.

Музика сповнює всі його твори, починаючи з «Пісні в келеху». В «Майстрах часу» гримить духовий оркестр. В інших грають сурми, скрипки, рояль...

В «Підеш — не вернешся» звучить романс Шуберта, ноктюрн Шопена, фізкультурні марші...

Музикою починаються дві дії п'єси «Вибір».

Музикою сповнені всі чотири дії драми «Ім'я», поміж дійових осіб якої і композитор, і відомий скрипаль, і молода піаністка.

Він працював над п'єсою про Вагнера, довго збирав матеріали про композитора Максима Березовського, що народився на Україні, а все своє життя прожив у Петербурзі.

Композитори і музиканти діють і в інших його п'єсах.

Поміж давніх друзів драматурга — Михайло Вериківський, композитор, глибоко послідовний у своїх переконаннях. Нелегко було з ним працювати, коли Михайло Іванович писав музику до «Свіччиного весілля». Композитор тягнувся до урочисто-похмурих звучань, драматург хотів світлішої музики. Та врешті-решт вони знайшли спільну мову. Композитор не міг відмовити драматургові, що той таки добре розуміється в музиці.

В новому його творі звучатимуть вальси.

Це казка. Але не тільки для дітей. І дорослі почують правдиву розповідь про расистів фашистської Німеччини.

«Чорний вальс» мав і має всі підстави посісти таке ж стале місце на кращих сценах країни, як «Синій птах» Метерлінка в Московському Художньому театрі. Та п'єсі Івана Кочерги не пощастило — при народженні вона

не стріляся з режисером, який закохався б у неї. І це майже неймовірно: п'єса «Чорний вальс» могла б принести багато мистецького вдоволення і артистам, і глядачам.

Музика маленького Джімі — чарівна: почувши її, сажотрус, покоївка, шофер не можуть дати ради своїм ногам і кружляють у танці. В казковому плані показується і сцена балу в парадному залі ратуші з герольдами, з довгими сурмами, з пишним середньовічним вбранням, з танцями шоколадних фігурок і медових пряників... І в цілому п'єса нагадує народну казку, в якій перемагає правда, добре серце, чесний трудівник.

Не порушені правила: про головного героя спочатку розповідають, а тоді він сам з'являється, герой «Чорного вальса», негреня Джімі починає п'єсу власною пісенькою:

Я бідний хлопчик Джімі,
Живу тут між чужими,
Працюю на панів,
Терплю і глум, і гнів,
Але найбільше терплю,
Що музику люблю.
За це мені догана,
Женуть від фортепіано,
Немов од чорних рук
Псується ніжний звук.

Щоправда, як тільки розкрилася завіса, через вітальню в домі пана Функе, німецького буржуа, ще встигла пробігти покоївка Лена, що симпатизує маленькому слузі, і попередила:

«— Тікай, Джімі, пани приїхали! Знову попаде, коли побачать, що ти граєш».

З цієї репліки розів'ється вся майбутня дія п'єси, мов з весняного пуп'янка — гілка з листям і квітами.

Батько балуваної Лізи пан Функе твердить, що «в нижчої раси не може бути таланту», Ліза жене Джімі від рояля, щоб він своїми чорними руками не бруднив білі клавіші, і він створює талановитий вальс на самих чорних клавішах.

У «Чорному вальсі» розв'язуються значні питання, і робиться це легко, невимушено, мов під музику вальса. Блискучі діалоги нагадують діалоги мольєрівських комедій.

«Чорний вальс» лишається в шухляді стола. Можна

уявити, як боляче авторові, такої ж долі зазнає і наступна п'єса «Сусана», хоч її побудовано на дуже гострій фабулі.

І це ще не всі втрати для театру. Є ще втрати іншого плану, так би мовити, втрати в повному розумінні слова. Траплялося, що останній примірник своєї нової п'єси драматург посилав у якийсь театр, і там він тонув в архіві завідувача літературної частини.

Щороку з'являється немало п'єс. Різних. Вони належать досвідченим авторам і початкуючим, прославленим з десятків сцен драматургам і скромним працівникам літератури. Поміж них дійсно новаторські твори і відштамповані на нескладному ремісничому верстаті.

Одні відразу притягають до себе увагу театрів, інші на довгий час лишаються в сутіні.

Трапляється й таке: навколо нової п'єси починався шум, її вихваляли, критики підносили на свій хисткий щит, художні керівники поспішали включити в репертуарний план і навіть оголосити дату прем'єри, про яку вже повідомлялося в газетах... А минуло зовсім небагато часу, і ця п'єса сходила зі сцени, поступалася місцем перед новим твором — дійсно значним. Вогник свічки блідне при світлі електричної лампи... Щоб потрапити до історії театру, треба витримати важкий іспит часу. Письменник має завжди відчувати рух сповненого пориву і подвигу, натхнення, праці і героїзму радянського часу, бути майстром часу.

Тоді його твір стане фактом не тільки власної біографії, не тільки більш-менш помітним явищем у практиці того чи іншого театру, а подією для всієї країни. Згадаймо «Бронепоїзд 14—69» Всеволода Іванова, «Любов Ярову» Треньова, «97» Куліша, «Страх» Афіногенова, «Загибель ескадри» і «Платона Кречета» Корнійчука... Можна назвати ще немало творів, день народження яких став святом нашої культури.

Чи знали таке свято п'єси Івана Кочерги?

Мала всі підстави увійти до найпопулярніших творів і його «Свічине весілля» — справжній шедевр багатонаціональної радянської літератури.

І «Підеш — не вернешся» мала всі підстави посісти значніше місце в нашому театральному житті, аніж це сталося.

У чому ж справа?

Відомо, що п'єса народжується в співдружності драматурга і театру. Це потверджує історія драматургії і історія театру. Їх не можна порівняти з двома могутніми ріками, що течуть поруч, ні, театр — це море, в яке втікає багато рік.

Широко відоме твердження Гете про те, що коли Шекспір писав свої твори, перед його очима була сцена.

Те ж саме — Мольєр.

Те ж саме італійський Мольєр — Гольдоні.

Малий театр звуть домом Островського.

Гоголь відзначав, що п'єса без сцени — все одно, що душа без тіла.

Образи «Ревізора» він творив, уявляючи собі акторів, що здійснюватимуть їх на сцені. Карпенко-Карий писав п'єси, розраховуючи на Заньковецьку, Садовського, Саксаганського, Затиркевич-Карпинську...

Драматургія Чехова і Горького народилась в органічному єднанні з московськими художниками. На завісі театру намальовано чайку на честь письменника. Драматургія Горького змужніла і розквітла на сцені МХАТу. Костянтин Треньов, Микола Погодін, Іван Микитенко, Олександр Афіногенов, Олександр Корнійчук, Микола Куліш, Шалва Дадіані, Юрій Яновський, Олексій Арбузов й інші видатні радянські драматурги відчували особливо теплу увагу до своєї творчості з боку театрів певних творчих напрямів.

«Платон Кречет» Корнійчука захопив В. І. Немировича-Данченка, «Думу про Британку» Яновського поставив Олександр Таїров.

Драматургія Івана Кочерги не знайшла свого театру.

Що лишалося робити? Він розігрував свої п'єси в своєму кабінеті. В тих постановках брали участь найвидатніші митці — окраса сучасного театру російського і українського, найпопулярніші гастролери, яких йому випадало бачити...

Василю Качалову він доручив роль машиніста Черевка.

Павло Орленєв, може, зацікавився б Мальвановим.

А як зіграв би Панас Саксаганський роль пана Дзюби! А Микола Садовський — Василя Хмарного!

То були надзвичайні вистави! Хвилюючі. Оригінальні. Мальовничі... Один їх недолік — їх бачив тільки драматург. Вони відбувалися в його уяві.

Так, дивна доля!

Для одних режисерів його п'єси були надто вірні традиціям побутової драми. Іншим він уявлявся небезпечним руйначем старого театру. А тим часом... А тим часом цей глибоко новаторський художник виростав на традиціях класичного вітчизняного театру. Звичайно, коли говорити про його кращі твори, а не творчі поразки, яких було не менше, ніж успіхів. Та вони аж ніяк не можуть применшити перемог видатного драматурга.

Адже неуспіхи знав і великий Лопе де Вега, якого сучасники вважали одним з див світу.

Драма романтична, історична, психологічна, побутова, драма в прозі і драма у віршах, комедія реалістична, комедія-гротеск, комедія-феєрія... В кожному з жанрів він був не просто майстром, не тільки художником, але художником-казкарем, майстром часу.

З трепетом, радісно береться досвідчений казкар за інсценізацію геніальної казки Пушкіна про царя Салтана. Він готує її для Театру юного глядача.

Разом з Максимом Рильським і композитором Борисом Миколайовичем Лятошинським працює над лібретто опери «Щорс». І, звичайно, пише нову п'єсу.

Уважні його друзі, напевно, помітили: Іван Кочерга — надзвичайний майстер першої дії.

З перших же реплік накреслюється конфлікт. Перші вчинки і висловлювання персонажів зацікавлюють. Тут усе водночас логічне і несподіване.

Пригадаймо хоча б першу дію «Майстрів часу».

Різким зіткненням характерів, гострим діалогом і швидким наростанням сюжетної напруженості відзначається перша дія «Екзамену з анатомії».

Уже давно глядач знає, що улюблене місце дії Кочерги — залізничний вокзал з його зустрічами і прощаннями, метушнею, тривогами та надіями. Хіба що тільки в готелі можливі такі несподівані перехрещення шляхів і доль.

В готелі і починається його нова п'єса — в готелі з несподіваною назвою «Ентузіаст». Тут приїжджому поетові Василю Шелесту відводиться номер, на який є інший претендент. Шелест обурюється:

«— Прокляття! Невже треба продати чортові душу, щоб дістати у вас кімнату!»

І тут, як це часто буває у Кочерги, відразу ж з'являє-

ться той, про кого мовиться. Звичайно, не гоголівський чорт, але спокусник. Це Рафальський, літературний критик.

Аналогія з фантастичними персонажами уточнюється. Зробивши послугу,— кімната в готелі лишається за поетом,— Рафальський додає, що не потребує за це подяки:

«— Адже ж я не чорт і не вимагаю душі в уплату за цю ласкавість!»

Але Шелест нервово вигукує:

«— Ні, вимагаєте! В вашій статті...»

Тут треба нагадати, що тільки вчора Рафальський у «Літгазеті» покритикував Шелеста, назвавши його мало не формалістом!

Звинувачення серйозне. Шелест, звичайно, пережив немало. І тепер, зовні трохи заспокоївшись, він готується до серйозної сутички:

«— Ще побачимо, чия правда!»

Обидва герої п'єси в напруженні. Твердження одного викликає заперечення іншого.

Звичайно, багата фантазія прикрашає твір письменника, але трапляється й так, що вона не йде йому на користь, знижуючи життєву правду. Надто багато несподіванок, непорозумінь, раптовості в розгортанні сюжету цієї п'єси.

Легкість, з якою герої казок досягають перемог в п'єсі, на реальному матеріалі сучасності виглядає досить непереконливо.

До Івана Антоновича звертаються працівники різних редакцій з проханням написати статтю на якусь з театрознавчих проблем. Він жартома пригадує обмеженого професора з п'єси Чехова, який, нічого не тямлячи в мистецтві, все життя трактує його.

Але написати статтю Кочерга не відмовляється.

Він часто робить спроби узагальнити свої спостереження над природою конфлікту в п'єсах особливо цікавих йому письменників і у власних творах.

В травні 1939 року в Києві відбувається Всесоюзний пленум Спілки письменників, який присвячено 125-річчю з дня народження Тараса Шевченка.

Іван Антонович знову зустрічається з багатьма гостями Києва, любими йому майстрами слова. І поміж них — з Олексієм Толстим.

Якихось таємних струн його серця торкнулися слова доповіді Олексія Миколайовича про культуру старовинного Києва, що був одним з небагатьох центрів освіти, мистецтва, торгівлі... З усієї Європи королі і принци приїздили сюди свататись, і бідні київські княжни проливали сльози, їдучи з королевичами на чужину і в глушину, в Лондон і Париж, везучи з собою книги і пам'ять про рідну землю.

Минуть роки, поки Кочерга заглибиться в твір про Київ часів Ярослава, створить свій шедевр — п'єсу про сиве минуле, сповнену гарячим молодим подихом войовничої сучасності.

Того ж 1939 року плідну творчу працю Івана Кочерги відзначено було нагородою — орденом Трудового Червоного Прапора. Трохи пізніше його призначають редактором «Театру».

Він широко одкриває сторінки журналу для молодих критиків, для молодих митців і з великою увагою прислухається до їх думок про драматургію, про акторську майстерність, про традиції і новаторство в сучасному українському театрі.

А з одним із них йому випало провести вечір у довгій і неспокійній суперечці.

Вони стрілися біля театру ім. І. Франка. Праворуч од нього в ті часи зеленів город, і головки соняшників тоді ще тяглися до згасаючих променів сонця. А попрощалися пізно вночі.

Іван Антонович залишив театр з тягарем на серці. Чергові переговори з приводу вистави його нової п'єси, очевидно, лишаються такими ж безплідними, як і попередні.

Але він умів приховувати свій тяжкий настрій. І худий, вилицюватий тридцятирічний «франківець», режисер і критик Юрій Іваненко, мабуть, і не здогадувався, що робиться в серці старого драматурга. Бо тоді він повівся б зовсім інакше.

— Читав статтю про вас. І обурювався! — сказав Іваненко.— Лаяти за те, за що треба вихваляти... За майстерний сюжет, за напруження дії, за конкретність деталі. Але що вимагати від того критика! Уявляєте коток, яким прасують асфальтове покриття вулиць? Так от, на такому котку легше пуститися в подорож навколо світу, аніж з його принциповістю взятися за аналіз такого складного драматурга...

Іван Антонович одмовчався.

— Представник критичного палеоліту! Доісторична людина з уламками граніту в правиці має вищі естетичні уподобання!

— Ого! — сказав Іван Антонович.— Чи не надто різко?

— Ні! Добре собі уявляю, що на самоті під рожевим абажуром він захоплюється декадентськими віршиками, а на людях... Ну, що він робить на людях, ми читаємо не перший рік.

Сірі очі Іваненка дивилися майже суворо.

— Але ж він вважається досить помітним.

— Іноді і вогник від сірничка далеко видно,— сказав Іваненко рішуче. І по хвилі: — А між іншим, критикувати вас є за що...

— На це я не скаржусь!..

— Сюжет як вісь для колеса — без нього немає руху твору. Але чого варта вісь сама по собі?

— Це ви про яку з моїх п'єс? — спитав драматург спокійно.

— Часом ви поводитеся зі своїми персонажами, як хлопчик з олов'яними солдатиками: куди хоче, туди ставить.

Спогад про чарівну казку Андерсена примусив драматурга всміхнутися.

Його співбесідник не зрозумів тієї усмішки, нахмурився:

— Цього не можна закидати драматургові, чиї п'єси світяться відбитим світлом. Але ви... От про що треба писати нашим критикам. А вони живучі, чорти! Бережуть здоров'я! Не хочуть заглиблюватися в п'єси. Бо, наприклад, ваша «Підеш — не вернешся» добре намучить, поки в ній розберешся. Ах, оці невмілі, але самовпевнені критичні курчата з філологічного факультету! — казав далі Іваненко.— Я дозволяю собі так різко висловлюватись, бо дуже люблю вашу драматургію і шкодую, що не вмію написати про вас, як цього заслуговує ваша творчість. Щоб критикувати письменника, треба бути з ним нарівні коли не талантом, то хоча б знаннями, ерудицією... А в одному ще й переважати: вмінням алгеброю перевірити гармонію. Але не ставати Сальєрі — не вбивати Моцарта отруйно-злими судженнями... Так, я ще не готовий до суперечки з вами. Як сказано у ваших «Майстрах часу»: «Повітрю і дурням двері зав-

жди відчинені». Увійти в двері творчого задуму... Не зазирнути лише, а увійти сміливо! Ні, на це я ще не готовий.

— Ось ми опинилися перед дверима будинку, в якому я мешкаю. Прошу! Заходьте. Буду радий продовжити нашу розмову.

— Спасибі! Але іншим разом... Я вас натомив, пробачте... Мені дуже хочеться стрітися з вами на прем'єрі вашої нової п'єси, в якій буде менше пасивних філософствувань, а більше дійової філософії. Пам'ятаєте Маркса: старі філософи пояснювали світ, а завдання полягає в тім, щоб змінити його. А ваш Мальванов?.. Ну, на сьогодні ми поставимо крапку. Я прийду!

— Чекаю! — сказав Іван Антонович ласкаво.

Але більше їм не випаде стрітися.

А згадував про нього Іван Антонович часто.

Ніч. Тиша. Драматург неспокійно походжає по своєму кабінету.

Він живе в невеличкій квартирі, умебльованій дуже скромно. І йому не треба дорогих речей. Усе, що він хоче бачити, Іван Антонович може легко уявити собі.

Адже він казкар!

Один помах чарівною паличкою (я маю на увазі звичайний чорний олівець фабрики «Сакко і Ванцетті»), і казкар перетворює своє скромне приміщення на квартиру, в якій у майбутньому поселить археолога Арсена Куницю — героя п'єси «Чаша». Це «велика, висока кімната, чудово й суворо обладнана, із справжнім художнім смаком. Вирізьблені дубові книжкові полиці, з крученими колонками й лев'ячими головами, займають всю тильну стіну кімнати, що її вірніше назвати залою. Вгорі над полицями струнка модель вітрильника. На полицях, за склом, виблискують ошатні оправи книжок, що їх сувора одноманітність порушується в деяких місцях жовтими пергаментами стародавніх актів з привішеними на шнурах червоними восковими печатками. Мармурова статуя Міньйони. Праворуч — великий диван з високою спинкою, над ним картини. Посередині старовинний вирізьблений стіл часів Відродження, укритий килимом, на ньому кілька книжок і невисока чаша, що виблискує золотом. Чотири півкруглих венеціанських крісла. Багато художніх стародавніх речей: срібні скриньки італій-

ської роботи, келехи, кілька українських куманців, великий дворучний меч німецького ландскнехта тощо. На підлозі килим. Кругла, у вигляді обруча, мідна люстра. Зліва — двері, біля них телефон...» (Оце тільки — двері ліворуч і біля них телефон — переніс він у п'єсу зі своєї скромної квартири на першому поверсі одного з корпусів письменницького будинку по вулиці Леніна, 68).

Там ще книги. Познайомимося з деякими з них, щоб уявити собі коло інтересів драматурга: Статут Казимира Великого 1374 року, Новгородський літопис, Грецьке Євангеліє VI віку. Рукопис Альбрехта Дюрера. Альбоми Моріца Швінда, Ріхтера. Дорогоцінні видання Гете, Боккаччо, Петрарки...

Ніч. Тиша.

За вікном почулися кроки. Легкі. Жіночі. Прислухався, Уявив: жінка припадає на праву ногу. Чому? Хвора нога? Ні, йде вона швидко. Мабуть, несе щось у правій руці. Може, дитину. Чому ж так пізно? Посварилася з чоловіком?

Коліщатка письменницької уяви закрутилися...

Наступну свою п'єсу він писав уже не в Києві, та саме Київ був її головним героєм.

П'єса «Чаша» починається мирного часу в Самарканді біля мечеті Гур-Емір. Її герой Арсен Куниця — український археолог, розповідаючи своїй коханій про Київ, якого вона ще ніколи не бачила, знаходить слова, ніжні і світлі:

«— Я живу в ньому тридцять років, і все не можу надивитись. Тепер будемо відкривати його разом. Заново, кожну вулицю, кожен парк, кожен чудовий будинок. Широкий Дніпро, осипані кущами гори, тиху затоку Опери, каштани проти Академії наук — чудесні київські каштани! Лавру й палац Верховної Ради, зелені схили гір і храм Ярослава Мудрого. Яка це все краса, Ольго!»

Він порівнює Київ з золотою чашею.

Чаша — тут образ міста і конкретна старовинна золота чаша, яка зберігається у Арсена в Києві: «Іноді я п'ю з неї вино, і тоді мені здається, що я бачу стародавній Київ, яким він був за Ярослава. Мармурові палаци з мозаїкою над входом, червоні паруси на Дніпрі, грецьких крамарів, що продають яскраві шовки та золоті сережки чорнобривим київським красуням...»

Та ще не кінчиться перша дія, як страшна звістка про напад гітлерівських орд на нашу країну перетворить вченого-мрійника на відважного борця за рідну землю.

Драматург поспішатиме закарбувати на папері картини тих важких днів.

Друга дія п'єси відбуватиметься на пасажирській станції в Уфі:

«Кінець липня 1941 року. Перон завалений купами тюків, чемоданів, ящиків, скринь та усякого хатнього майна. Весь час проходять залізничні службовці, червоноармійці, пасажири, що пробігають з чайниками до баків з окропом, до буфету і назад до своїх вагонів...»

Поміж тих пасажирів можна було б побачити і Івана Антоновича, і Аделаїду Степанівну, що разом з іншими письменниками та їх сім'ями знайшли притулок у столиці Башкирії.

Поміж киян, що опинилися в Уфі,— літній художник Чернуха і його дружина Валентина Василівна (в їх образах можна знайти деякі риси Івана Антоновича і Аделаїди Степанівни).

Звичайно, перш за все драматург обдаровує художника своєю любов'ю до Києва.

«— ...Я все життя мріяв про Київ,— каже Чернуха, сидячи на своїх вузлах.— Ех! З шкільної лави. Тридцять років все збирався переїхати до Києва, так я його люблю! Скільки ми з жінкою сліз через це пролили — все що-небудь перешкоджало. То війна в 1914 — зовсім вже зібралися, в армію взяли. То обікрали мене в 1925 — ні з чим було переїхати. Прямо як скарб, не давався в руки цей Київ...»

Чернуха згадує свою затишну квартиру, свої книги:

«— А який у мене був «Фауст!» Ін фоліо, весь в сап'яні і золоті, гравюри Крелінга, гранати і аметисти на оправі...»

Ця розмова менше потрібна для розвитку дії п'єси, більш — для уточнення деяких фактів з біографії її автора. Щоправда, в армії він ніколи не був. А от «Фауст» описано точно. Цю книгу Іван Антонович дуже любив. Вона лежала на спеціальному пюпітрі на його письмовому столі.

На сторінках газети «Література і мистецтво» українські прозаїки, поети, композитори діляться своїми творчими планами.

І він розповів:

«Перші дні, коли почалася війна і в мирну працю кожного з нас хижо і брутально вдерся гуркіт розбійницьких фашистських бомб, мені здавалося, що я надовго одірваний од роботи і що разом з привітною лампою на столі пригасли і всі теми, що роками виношувалися в душі що хвилювали і вабили ще так недавно — напередодні... Кожен пережив це почуття. Всі творчі плани, всі незакінчені справи й турботи виглядали такими порожніми й непотрібними в ці грізні дні.

Але життя є праця, і правда не в тих, хто знищує, а в тих, хто творить. Дуже скоро мене вже потягнуло до роботи, хоча все звичне й лишилося в минулому.

За цей час я написав дві одноактні п'єси на оборонну тему. Одна з них «Квартет» була вже виставлена театром мініатюр. Дві віршованих казки для дітей — теж на сучасну тематику, одна вже виставлена. Написав популярну критичну працю розміром у 2,5 аркуша: «Тема патріотизму і боротьби за свободу Батьківщини в драматургії», яка запланована до видання Академією наук. Написав статтю про минуле і сучасне українського театру — для журналу «Українська література».

Зараз я працюю над лібретто для опери на історичному матеріалі про участь башкирського народу в першій вітчизняній війні 1812—1814 років.

Є, звичайно, й інші творчі плани. Вже давно мене вабить написати історичну п'єсу про українського композитора Березовського, трагічна доля якого являє собою цікавий матеріал для драми.

Хочу написати п'єсу на оборонну тему, щоб у ній було відображено героїчну боротьбу моєї Вітчизни проти німецьких загарбників і стверджено безсмертя українського народу.

І ще раз повторюю: правда не в тих, хто знищує, а в тих, хто творить!

Ми переможемо!»

Це стало ідеєю п'єси «Чаша».

Драматург вклав в уста одного з персонажів п'єси розповідь про страшні картини війни, яку сам почув од знайомого фронтовика, що приїхав в Уфу на лікування:

«— Я пам'ятаю одну ніч. Ми проходили через велике заводське містечко. Від заграви пожеж було світло, як удень. По дорозі невпинно рипіли вози, скреготіли танки,

гарчали грузовики, десь поряд били гармати. Люди бігли, озираючись на покинуті села, і довгі чорні їх тіні тремтіли на жовтогарячій від пожежі землі. Я зайшов в один двір напитись. На ганку гарненького будиночка лежав убитий хлопчик. А біля нього, в жовтому світлі пожежі, сидів великий собака. Раз у раз він торкався хлопчика лапою й жалібно скиглив...»

Письменникові неважко уявити собі сумну картину:

«— Так, страшно подумати. По Інститутській вгору, в сонячні, задумливі вулиці вповзають важкі, залізні гади. Срібний серпанок осені пливе, як колись, над каштанами, Академією наук, над усмішливою панорамою Хрещатика. Все залите сонцем. Але під цим сонцем ворушаться величезні чорні павуки... Вони заповзають в усі двері... Вони хапають людей на вулицях... Їх чорні, липучі від крові, мохнаті лапи залишають брудні сліди...»

Але художник не втрачає надії:

«— Кажуть, що він дорого коштує німцям,— щодня знаходять німецькі трупи на вулицях. Там же багато наших лишилося в підпіллі...»

Третя дія «Чаші» переносить нас у готель. Там жив Іван Антонович з дружиною. Там він поселив і своїх героїв: Куницю, Чернуху й інших. Ми зустрічаємося з ними в ту хвилину, коли вони говорять про свій Київ. І знову чутно голос закоханого в своє місто київського казкаря.

Четверта дія відбувається в окупованому Києві.

У напруженому словесному двобої Арсена Куниці і фашистського псевдовченого Ортенберга (очевидно, це прізвище виникло як схоже на Розенберга — гітлерівського рейхсміністра, ката поневолених народів) говориться про золоту чудесну чашу фантазії і казки.

Ортенберг, в руки якого потрапив Арсен Куниця, лицемірно базікає про реальне і незвичайне:

«— Ви надто засохли в вашій тверезій дійсності і розучилися вірити чудесному. Все незвичне здається вам шарлатанством. Ви просто боїтесь відсмикнути завісу перед невідомим нам світом».

«— За цією завісою нема нічого, крім крові, бруду й підлого обману!» — відказує Куниця. І коли фашист починає теревені про красу казки і згадує, що «фюрер любить готичні казки»,— гнівно уриває Ортенберга: «— І ви ще смієте говорити про казки! Ви, що залили

кров'ю прекрасну нашу країну! Ви, що осквернили світ нечуваними досі підлотами!..»

Фашиста вбиває куля радянської патріотки... Це символ майбутнього переможного закінчення Великої Вітчизняної війни.

Лютий 1942 року.

На посаду відповідального редактора газети «Література і мистецтво» призначено одного з найстаріших українських драматургів Івана Кочергу. Адже у Івана Антоновича давній досвід.

Заступник редактора, він же відповідальний секретар,— Леонід Смілянський, редактор мови і перекладач Олексій Кундзіч, випускаючий Арон Тростянецький, друкарка і технічний секретар Ольга Павлівна — дружина письменника Семена Скляренка, що перебуває на фронті з перших днів війни.

Важко й уявити, скільки труднощів доводилося переборювати тим ентузіастам. Друкарня майже за містом — до неї від редакції кілька кілометрів. Пішки, в мороз, крокували туди й назад працівники редакції. Складачам треба було призвичаюватися до української мови.

Газета старанно висвітлює працю письменників, учених, композиторів, артистів, художників, радіо- і кінопрацівників.

І, звичайно, найбільше уваги присвячує творчості друзів-фронтовиків.

Перу редактора належить більшість передових, що починають номер газети. Крім того, він активно виступає з статтями, присвяченими і класичній, і сучасній українській драматургії.

Газета вміщує статті Гліба Лазаревського, Суходольського, Євгена Кирилюка, нариси Федора Бурлаки, нотатки Івана Сенченка про українську прозу, матеріали про Бориса Грінченка та Пилипа Козицького, статтю Миколи Пащина — про оперне мистецтво.

Микола Ятко надсилає в редакцію нарис про Гулю Корольову, молоду кіноактрису, що добровільно пішла на фронт і загинула смертю героя.

Івану Антоновичу важко. Він добре знав ту дівчину, дружив з її матір'ю, з її вітчимом — композитором Пилипом Омеляновичем Козицьким.

Разом з Володимиром Суходольським він пише статтю про п'єсу Олександра Корнійчука «Фронт» — «твір, що хвилює і вчить».

В статті «Одноактові п'єси В. Суходольського» він дає докладний, дружній, але вимогливий аналіз цікавої праці свого товариша. Критик підкреслює: це жанр важкий. Згадує Пушкіна, Чехова, Мюссе, Шніцлера... Як і найменша нотатка, що виходила з-під його пера, ця стаття відзначається глибоким знанням справи і об'єктивністю.

На вечорі, присвяченому новелам Юрія Яновського, він із захопленням і хвилюванням розповідає про мистецтво цього письменника.

Багато хто з тих, що раніше вважав Івана Антоновича похмурим, замкненим, відлюдним, в ці важкі роки міг переконатися, що серце літнього і хворобливого чоловіка відкрите для тих, з ким він уже давно працює поруч, і для нових друзів, з якими звело його життя. Оптимізм, властивий його творчості, не залишав письменника і в житті, хоч як важко не було.

...Надійшов час прощатися з художником-графіком Олександром Пащенком, що вирушав у Воронеж — ближче до української землі. Вони стрінуться незабаром у Києві, на художній виставці. Іван Антонович здавна цікавиться живописом і сам трохи малює.

Як з рідним сином прощається Іван Антонович з Миколою Михайловичем Городковим, співробітником Академії наук, чудесним, скромним чоловіком. Городкова мобілізовано до армії.

— Стрінемося у нашому Києві!

— Обов'язково,— бадьоро відгукується Микола Михайлович.

(Але їм уже більше не судилося стрітися).

Завітав до нього директор Київської опери Микола Петрович Пащин. І справа не в тих трьох пляшечках з солодким настоєм шипшини, який він приніс,— Іван Антонович радів, що цей ніби черствий чоловік виявився уважним і добрим.

Не один вечір провів він у дружній бесіді з письменником Федором Миколайовичем Бурлакою. І як наслідок цього, в журналі «Українська література» з'явилася одна з найцікавіших статей, присвячена життю і творчості драматурга.

Він здружився з «маленьким Рафою» — так друзі звуть письменника Рафаїла Скоморовського, що пише російською мовою про людей України.

Тепер Скоморовський готує збірку новел, присвячену трудівникам Башкирії.

Та найближче зійшовся він з драматургом Володимиром Олександровичем Суходольським. І не тільки тому, що в готелі «Башкирія» їх кімнати були поруч.

Колись першу свою п'єсу початкуючий драматург інженер Суходольський надіслав у Харків Миколі Кулішу, другу — передав Івану Антоновичу.

Прочитавши її, Кочерга сказав з властивою йому делікатністю:

— Мовних помилок у вас немало, та всі вони якісь оригінальні.— Відчуваю, що п'єси писати будете! І напишете!

І дійсно, невдовзі «Кармелюк» Суходольського пішов на багатьох сценах.

Газета друкує вірш Миколи Ушакова «Четвірка» в перекладі Максима Рильського. Мужній ритм вірша полюбився сивому драматургові. «Їх четвірку кожен знає, тільки й чуть серед розмов: Іваненко, Іванбаєв, Іванідзе, Іванов... Бойовий отой гурточок подавив, як чобітком, вогневих чимало точок, не рахуючи вже ком. Смерть усюди їх минає, і воюють знов і знов Іваненко, Іванбаєв, Іванідзе, Іванов».

А як там воює його невблаганний критик Іваненко?

П'єса «Майстри часу» охоплювала період у сімнадцять років. Події п'єси «Нічна тривога» відбуваються протягом однієї ночі.

Нова п'єса починається і закінчується музикою — «Місячною сонатою» Бетховена. Але бетховенської сили в ній мало.

Ця річ менш цікава, ніж «Чаша». Та й обидва твори, при всій своєрідності задуму, не змогли ввійти в ряд найвизначніших п'єс тих важких воєнних років, як «Нашествие» Леоніда Леонова, і «Фронт» Олександра Корнійчука, і «Русские люди» Костянтина Симонова, які були незрівнянно могутнішою зброєю радянських людей.

Чи задовольняла «Нічна тривога» його самого? Мабуть, ні. В усякому разі, він не докладав багатьох зусиль, щоб зацікавити нею якийсь із театрів.

Він знову повертається до Карфункеля. Скажений го-

динникар в «Майстрах часу» мав мало спільного з містичним Карфункелем з давньої «Пісні в келеху». Але той Карфункель з залізничної станції, де відбулося стільки значних пригод, зазнає тепер значних змін. Двоматрьома рисами драматург уточнює його політичну суть.

Ось останній монолог Карфункеля, його дике марення:

«...Віддай мій час! Віддай мою мить, яку я вп'ймав з часу і прибив золотими цвяхами моєї волі. А! Коли так — я поверну назад ваш час. Час не має ні кінця, ні початку, він заперечує себе, він може йти назад. А! Їх гатте зі відерферляген — я буду повернуль його назад, на двадцять, на двісті років...»

Раніше тут ставилася крапка. Драматург тоді вважав, що на цьому може кінчатися розкриття реакційної суті Карфункеля. Але тепер... Тепер він не може не дописати ще одне, тільки одне, але таке багатозначне речення: «Ви ще пізнаєте, що таке влада німців, коли вони захоплять весь світ!»

Карфункель кидається до риштування і мчить по сходах нагору. А за хвилину урветься крик Карфункеля, що біжить по дошках, почується стук тіла...

Тепер загибель Карфункеля має ще яскравіший символічний зміст. Загибель чекає на тих земляків і однодумців скаженого годинникаря, що кров'ю і вогнем залили нашу землю. Мільйони Черевків взяли в руки зброю, вони захистять здобутки Великого Жовтня.

Драматург і далі продовжує вносити зміни, лаконічні, але значні, в текст п'єси. Загибель Карфункеля раніше викликала такі слова Ліди:

«— Як це дивно! Він хотів зупинити, повернути назад наш час. І певно, що може це зробити. Адже ж він багато знав про час такого, чого ми ще не знаємо...»

Тепер репліка Ліди звучить інакше:

«— Як це дивно! Він хотів зупинити, повернути назад наш час... І напевно знайдуться божевільні, які спробують це зробити,— не тепер, то через десять років. Ви чули, як він кричав про німців, що вони захоплять землю.. Мабуть, у них ще є... таке божевілля в мозку».

Раніше Черевко обмежився узагальненим ствердженням факту: «І все-таки не він, а ми перемогли час, Лідо!»

Тепер Черевко висловлюється набагато вагоміше:

«Мабуть... не навчив їх вісімнадцятий рік, коли довелося тікати з усіма машинами та гарматами».

Далі Ліда підсумовує причину поразки ідеї Карфункеля. І знову ж таки драматург вносить дуже значні зміни.

Тепер її слова — суворий, рішучий голос майбутньої учасниці Великої Вітчизняної війни:

«— Так, вони давно зазіхають на Україну, на наші безкраї степи та простори — вони і справді хотіли б відкинути світ на сотні років назад, щоб повернути час середньовіччя. Та даремна мрія. Бо хоч би й захопили вони нашу землю, весь народ повстав би як один за свою Вітчизну, яку він створив і виплекав у ці радісні роки, коли примусив час працювати для себе, для щастя оновлених людей. І не повернути ніколи назад дзигарів історії!»

На це Черевко відказує:

«— Нехай спробують! Ми тоді знову підемо в бій, Лідо, як колись!..»

Так востаннє стрівся драматург з Карфункелем. І тепер викрив не тільки метафізичний ідеалізм його філософії, але й людиноненависницьку суть цього фашистського бузувіра.

Майстри часу воюють за своє майбутнє, за майбутнє світу. І він, один з майстрів часу, воює своїм словом...

Уфімська хурделиця все міцнішала. І ввечері заволоділа містом. Її гнівний голос чути і в цій кімнаті з трьома канцелярськими столами, кількома стільцями, що беззахисно й сумно притулилися до стін. Дверцята шафи безнастанно скриплять од вітру.

В кутку біля вікна похрипує чорне кружальце репродуктора.

О сьомій годині, коли передаватимуть останні вісті, можна буде зняти його з стіни, і, притиснувши до самого вуха, почути те, чим живе вся країна: як там на фронті?

Іван Антонович дивиться на годинник: так, до сьомої ще двадцять сім хвилин.

В одній з його п'єс, точніше, в тій п'єсі, що принесла йому гучну славу, згадуються двадцять чотири хвилини, під час яких сталося багато несподівано дивних пригод!

Він ледве помітно всміхається: можна не мати сумнівів, що цього вечора тут нічого особливого не станеться! Він дочекається на працівника редакції, що принесе з друкарні підмерзлі відбитки чергового номера «Літера-

тури й мистецтва», вони разом послухають московське радіо, переглянуть основні статті...

Іван Антонович сідає за стіл, машинально бере задубілими руками учнівську ручку. Щоб полегшити чекання, йому треба працювати.

Коли переїжджав з Житомира до Києва, гадав, що назавжди прощається з газетою, а от через сім років знову повернувся в газету.

Сім років! Сім надзвичайних в його житті років, нелегких і радісних, сповнених безнастанної праці.

Ще чотири хвилини, і голос з репродуктора внесе в його душу радість чи смуток, сум чи торжество.

Він уже простягнув руку, щоб притиснути репродуктор до вуха, та в цю мить за дверима почулися важкі кроки. І почулося:

— Дозвольте?

— Прошу,— відповів письменник, вдивляючись в кругле обличчя незнайомого чоловіка у новенькій світло-сірій шинелі.

— Вдома був у вас. З дружиною вашою познайомився,— ніяково посміхнувся солдат.— Просила переказати, що лист із фронту одержала од сина. Живий, здоровий. Пояснила мені Аделаїда Степанівна, де вас знайти. От я і з'явився, щоб попрощатися...

— Дякую за добру звістку. Давненько син не писав. Але пробачте, не пригадую, де ми бачилися...

— А ми вперше,— сказав солдат, і його карі очі засвітилися такою добротою, що Іван Антонович і собі посміхнувся.

— У нас у госпіталі — це на Тукаївській вулиці — виступали Максим Рильський та Юрій Яновський. А я спитав у них про вас. Колись у Києві в драмгуртку грав і все мріяв Івана Свічку зіграти. Та ось бачите — воюю. Підлікувався в госпіталі і вертаюся на фронт. Бо треба, щоб у фашистів в очах потемніло, а наш Київ швидше засяяв!.. Ну, от і все. Бажаю вам здоров'я, а собі — зустрічі з вами у нашому Києві... Скільки йому вже випало в минулому горя, а зносив. Тепер найтяжче, але і це знесе!

...Пізній вечір. Зима. Уфа. Темна вулиця. Вітер. Хурделиця. А Кочерга бачить зелену гору, на якій височить терем з легкими колонами. Далі зеленіють луки, синіє Дніпро...

З туману шукань починає викристалізовуватися щось дуже значне.

Драматург стоїть на вулиці, не помічаючи ні лютого морозу, ні колючого снігу.

І от причвалав у своїй коротенькій шинельці задубілий співробітник «Літератури й мистецтва».

Він приніс відбитки. Папір дзвенить, як скло.

У холодній кімнаті вони читають основні матеріали газети, що завтра вирушить у різні кінці країни, потрапить і до фронтовиків, і до партизанів.

— Якісь хороші новини у вас, Іване Антоновичу? — питає випускаючий.— По очах бачу!

— Дуже! — відказує письменник. Він почуває, як легко і радісно йому дихати. І думка за думкою, образ за образом народжуються в його квітучій уяві.

...Невдовзі він побачив свій вільний народ у своєму вільному Києві. І нові творчі турботи сповнювали його тривогами і радістю.

Коло його інтересів широке. Багато часу відводить Кочерга молодим літераторам. Одмовившись од важких обов'язків відповідального редактора газети «Література і мистецтво», він погодився бути редактором відділу прози в журналі «Українська література».

В театральному інституті імені Лисенка режисер Семен Михайлович Ткаченко підготував зі своїм класом першу дію «Майстрів часу». Звичайно, в тій виставі було немало по-учнівському наївного, але ж яка вона чудесна, молодість,— чудесна, дзвінка і серйозна!.. Ах, Ліда Званцева! Нарешті тебе грає така ж юна, така ж пристрасна і завзята, якою ти уявлялася драматургові в тихосмутні житомирські вечори.

Іван Антонович не минав жодної театральної прем'єри без того, щоб не взяти участі в її обговоренні. Навіть коли наперед знає, що п'єса і вистава безнадійно сірі.

На письмовому столі кілька початих праць. І відмовитись від них він не може хоча б тому, що це комедії, які відбуваються у звільненому від ворога, заллятому радістю і сонцем Києві.

Отже, почувся мелодійний передзвін настінного годинника, і почалася нова казка Івана Кочерги, легка, весела і дотепна комедія «Китайський флакон».

Атмосфера комедії лірично-казкова. Зрозуміло, що китайський флакон має фантастичні властивості,

Казка і побут. Фантастика в комунальних умовах. Поезія високих почуттів і дріб'язок міщанських душ.

Усе це перехрещується в сюжетних ходах комедії Івана Кочерги.

Тут ми стрінемось з громадянином Тарталюком. Чи не від Тартальї — одного з постійних персонажів італійського театру масок — веде він своє походження?

Вони обоє відзначаються практицизмом.

Про казку в «Китайському флаконі» говорять часто. Навіть прозаїчний Тарталюк. А одна з героїнь комедії художниця Сусана готує для театру оформлення вистави «Китайська казка».

Про казку співає і найпоетичніший з персонажів — Очерет, взявши в руки таємничий флакон:

«— Хвилює він, як подарунок, неначе казка чарівна...»

А сам китайський флакон має казкову здатність викликати сон у кожного, хто понюхає з нього.

Іван Кочерга любить сполучати казку і реальність, фантастику і побут.

На слова Очерета, що Сусана «зникла, як сон, немов вона сама, як фея китайської казки, сиділа в цьому флаконі», тьотя Сима (яка, між іншим, теж має рису казкового персонажа: вона «виглядає з дверей, як зозуля з дзигарів») прозаїчно пояснює, що Сусана «поїхала на город по картоплю».

Ось вам і фея!

Можна написати книгу на тему: «Одяг в художній літературі». Лише сам Гоголь дасть дослідникові безліч матеріалу: шинель Акакія Акакійовича, червона свитка на Сорочинському ярмарку, костюм Чичикова, халат Плюшкіна, золоті черевики, яких забажалося вередливій красуні Оксані.

У нашого казкаря є дві п'єси, що в них теж немалу роль відіграють черевички: крім «Китайського флакона», ще й одноактна комедія «Три пари туфель».

Один з героїв комедії «Китайський флакон» Данильченко розповідає поету Шелесту:

«— Ви самі знаєте, що переживаєш, коли, йдучи на війну, прощаєшся з любою людиною. В такі хвилини все, кожна дрібниця набирає особливого, глибокого значення».

Ця передмова потрібна для виправдання дальших

подій, бо дійсно дрібниця стала причиною значних переживань у сім'ї Данильченка.

Отже, послухаємо далі майора Данильченка, що оце повернувся з війни:

«— Так вийшло і з нами. Коли я віддав Галі щойно куплені туфлі, біс мене штовхнув сказати їй, звичайно, жартома: дивись, бережи ці туфлі, якщо збережеш, доживемо до миру, я повернусь, і ти підеш в них зі мною по радісних освітлених вулицях».

Як же реагувала на це його Галя?

«Почати з того, що Галя прийняла цей жарт всерйоз і, зрозуміло, розревілася. І, напевно, боялась зайвий раз одягти ці туфлі. А по-друге, як на гріх, де-небудь їх подерла і тепер боїться показатися мені на очі».

І чоловік, який повернувся на день-два додому і має вирушати далі, не може стрітися з дружиною. Чи не звучить це надто наївно навіть для комедії?

Та не забуваймо, що комедія ця з казковим ухилом, так би мовити, і порушення реальних норм тут цілком можливе.

Зав'язка Гоголевого «Ревізора» і «Приїжджого з столиці» Квітки-Основ'яненка — непорозуміння: на молодого чиновничка, майже писарчука, подумали, ніби він всевладний представник уряду. Але це непорозуміння тільки привід для геніального розкриття правди тодішнього життя, характерів.

Звичайно, частіше в комедіях стрічаються непорозуміння, що дають привід для поверхової метушні.

Іван Кочерга в своїй перебільшеній оцінці ролі сюжету віддав данину і водевільним непорозумінням.

З речами часто трапляються різні кумедні та сумні пригоди.

Пригадаємо новелу Чехова з статуеткою, яку було подаровано лікареві. Або ту зворушливу історію про ланцюжок для годинника і жіночий гребінець, яку розповів О'Генрі в новелі «Дарунок волхвів». Страшну роль в коханні відважного і довірливого Отелло зіграла хусточка Дездемони...

Нагадаємо також, що особливо значне місце річ посідає в казках різних народів (лампа Аладдіна в давній «1001 ночі»).

Наш сучасний казкар Іван Кочерга використовує пригоди з речами дуже майстерно. Мигдаль... Жорно... Свіч-

ка... Годинник... Залізничний вагон... Чаша... Його поетичне мислення напрочуд конкретне.

А ось ізнов. Справа в тім, що Галя віддала свої пам'ятні туфлі в ремонт: «Я ж їх так берегла, раз на місяць одягала, а тут, як на гріх,— прийшла з театру, аж гульк — наліт німецький. Ну й пропалила підошви, бомби гасивши».

І тепер дуже переживає:

«Я, може, ночі не спала, мріяла, як зустріну Сергійка в цих туфлях, і наказ його виконаю. Думаєш, мені це легко ховатись, коли вся душа до нього рветься...»

Справжнісінька Попелюшка!

А попереду новітній варіант ще однієї казки. Данильченко врешті-решт переборює ту крихітну відстань, що віддаляє його від дружини. Він відчиняє двері в сусідню кімнату: «Музика китайських дзвіночків. В просвіті дверей, як в рамі, видно всю позолочену сонцем невеличку ошатну кімнату. Просто проти дверей на блакитній ковдрі ліжка спокійно спить Галя... Данильченко тихо входить по східцях в кімнату. Видно, як він нахиляється й цілує Галю».

І тут зараз буде уточнення.

«— Казка!» — каже та Сусана, що і її теж було названо феєю. Казка про сучасну Попелюшку перетворилась в казку про сплячу красуню з майором Данильченком в ролі принца...

Він досвідчений автор одноактної п'єси. Адже і «Майстри часу» розквітли з невеличкої комедії.

Тепер він пише одну за одною кілька одноактних п'єс, театральних короткометражок. Кожна в іншому жанрі. «Хай буде світло» — драма, «Досить простягти руку» — комедія. «Три пари туфель» — музична комедія, «Хай живе шум» — гротеск. Ті невеличкі твори ще раз доводять, що він — майстер в усіх жанрах літератури для театру.

Праця, як завжди, сповнює його бадьорістю.

Щоб відгукнулись враз пили,
Веселі молотки,
Щоб вище крокви підняли
Під дах будівники!
То хай в роботі будівній
Руїни зникне сум,
І скрізь лунають хай пісні,
Живе веселий шум.

Ці життєрадісні вірші писав старий, хворий, втомлений різними творчими і сімейними невдачами письменник.

До Івана Антоновича часто зверталися молоді літератори за порадою. Нерідко він допомагав будувати стрункуу композицію і талановитим драматургам.

Справа в тім, що Іван Антонович колекціонер. Але особливий. Він збирає дивні життєві випадки, своєрідні людські постаті, які викликають в його фантазії логічні сюжетні конструкції.

І не береже їх для своїх майбутніх п'єс — охоче ділиться ними з драматургами.

Коли б Кочерга писав романи, їх легко було б інсценізувати. Він писав п'єси, подій яких вистачило б на романи.

Реаліст і казкар у власній творчості і в мистецьких своїх уподобаннях, він умів бачити звичайне в незвичайному і навпаки — незвичайне в звичайному.

В своїх сюжетних комбінаціях він вишукано винахідливий. Як легко було б йому написати пригодницький роман, що в своїх складних і несподіваних перипетіях з успіхом змагався б з кращими зразками цього жанру.

Більшу частину його творчого доробку складають комедії. Він добре знає природу цього складного жанру. Його перо впевнено накреслює веселі, несподівані ситуації, дотепні репліки, колоритні образи, жанрові сценки.

В своїх комедіях він швидше гуморист ніж сатирик. Його усмішка м'яка, обережна, щира.

Сатирик оголює недоліки. А він, гуморист, воліє показати за зовнішньою непривабливістю красу душі.

Одна з найхарактерніших рис буржуазного гумору — висміяти для того, щоб принизити. Буржуа радіє з того, що інший потрапив у біду. Він відчуває свою перевагу — я, мовляв, хитріший, умілiший, щасливіший. Мене голими руками не візьмеш!

Кнут Гамсун, що колись вразив Кочергу жорстокістю своєї анатомії серця, писав про огидність людського сміху.

Трагічно безжурний Мопассан писав, що лише ілюзії дозволяють людині веселитися, сміятися: «Чи не дивно, що сиві люди сміються, знаючи, що в них уже ніколи не буде темного волосся?»

Герої ж комедій сивого Івана Кочерги відзначаються своєю поетичністю і чистотою, в них завжди святкується перемога чесного, передового над відсталим, віджилим, реакційним. Вони часто літератори.

«— Я трохи пишу!» — признавався Юркевич у першій дії «Майстрів часу».

«Гумор — це, врешті-решт, розум!» — казав передовий французький письменник Жюль Ренар, автор повісті «Рижик».

Читаючи (а це випадає частіше, ніж бачити їх на сцені) комедії Кочерги, відзначаєш, крім інших їх якостей, тонкий, глибоко інтелектуальний гумор.

Стендаль писав, що коли він сміється в театрі, то веселість його почетверяється через те, що поруч сміється сусід.

Можна собі уявити, скільком людям подарували б радісно-веселі вечори його комедії, коли б не подовжилася так несправедливо відстань між його письмовим столом і сценою.

Про оперу «Фауст» багато розмов у комедії «Досить простягнути руку».

Коли йому пропонують здійснити новий переклад лібретто цієї опери, він не відмовляється.

До нього звертається керівник Театру музичної комедії Борис Балабан з проханням взяти участь у створенні нового репертуару. Цей різкий, самовпевнений чоловік говорить з драматургом майже смиренно:

— Я дуже прошу вас, Іване Антоновичу... Ваш досвід... Ваша вимогливість... І ще прошу: будьте одвертим у своїх оцінках наших вистав.

Це зайве попередження.

Він завжди був відвертим, хоч і дуже делікатним у своїх твердженнях.

— Ми хочемо створити серйозний веселий театр. Вас не дивує це сполучення?

— Ні, чому ж! В одній з п'єс Чехова, здається, в «Чайці», стрічається таке сполучення: богомільна балерина,— каже Іван Антонович, і на його чітко окреслених губах з'являється тонка усмішка.

Він погоджується взятися за переклад.

Відтоді в театрі музкомедії буває досить часто. Йому подобається схвильована діловитість і уїдлива дотеп-

ність Балабана. Нерідко до драматурга звертається Антоніна Савченко — «героїня» за амплуа, скромна, гарненька жінка. До війни вона працювала в пересувному драматичному, мріяла зіграти Ліду в «Майстрах часу».

Цікавить його в цьому колективі і актриса Віра Новинська.

Її батьки, українські мандрівні артисти, працювали і в мандрівному театрі Кропивницького, і в трупі антрепренера Лентовського, про якого писав Чехов. А саму Віру Петрівну Кочерга пам'ятає з давніх-давніх часів — відтоді, коли вона в українській мандрівній трупі приїздила в Житомир. І потім доводилося нерідко слухати її в дуетах з блискучим комедійним артистом Семеном Хмельницьким.

До нього звертається з проханням директор театру ляльок, якій, з різних причин, одмовити аж ніяк не можна.

Коли б цей керівник найскромнішого в Києві театру з ранку до пізнього вечора сиділа за письмовим столом і тільки занотовувала спогади про свого батька і матір, рідних, друзів, то й на це пішло б багато років.

Бо вона дочка великого драматурга і артиста Івана Карповича Карпенка-Карого, мати її — чудесна артистка, благородна, добра Софія Віталіївна Тобілевич, її дядьки — геніальні артисти Микола Садовський і Панас Саксаганський...

Івану Антоновичу дуже хочеться виконати її прохання. Дійсно, чому б не написати гостросюжетну, з чітко окресленими характерами, біло-чорну, без тіней, п'єсу, ну, зовсім таку, чи майже таку, як виставляли оті заповзяті артисти, що з подертими ширмами та розхитаною шарманкою в давні дореволюційні часи мандрували по селах та робітничих околицях. Скільки радості приносили їх нехитрі вистави трудящому люду, дітям бідаків!

Наш Петрушка, англійський Пенч, Пульчінелло в Італії, китайський Кво, індійський Видушак, німецький Гансвурст, Пікелхерінг у Голландії... Гнані, переслідувані та завзято гостроязикі, вони глузували з панів і їх прихвоснів. А він виведе довгоносу ляльку, що, перехилившися через кордон рідної землі, висміює порядки в капіталістичних державах.

Радіокомітет збирається поставити його «Свіччине весілля».

Режисер Олександр Крижевський звертається до письменника:

— Хотілося б, щоб деякі купюри, які потрібно зробити,— адже наша передача коротша за театральну виставу,— були вами схвалені. Згода?

І от відбулася радіопостановка «Свіччиного весілля». Десятки тисяч людей слухали її в своїх кімнатах. Але варто було подивитися, що того вечора робилося на стрімкому узвозі, який веде з горішньої частини Києва на Поділ, де колись кохала і страждала його Меланка. Біля будинків стояли лави і стільці. Кияни слухали палкі слова дівчини, що кілька віків тому блукала по цих місцях...

Він працює багато, іноді відмовляється навіть од дорогих йому прогулянок по рідному місту.

Та Київ з ним.

Він живе в новій історичній поемі, якій Іван Антонович уже віддав і ще віддасть багато своїх творчих сил.

Час дії — 1032 рік. А він ніби на власні очі бачив: «І луг, і дерева, і виступи стін, дверей та вікон замка — занесено несподіваним квітневим снігом, що випав уночі і не встиг ще ні пожовкнути, ні розтанути. Чудовий сонячний ранок з легким приморозком...»

Словами про Київ починається п'єса «Ярослав Мудрий»: «Благослови, господь, державний Київ, що на горі над голубим Дніпром пильнує мир і всі труди людські, що їх живить земля своїм добром...»

В цій драматичній поемі могутньо звучить гімн Києву, його минувшині, його майбутньому.

Перед ним стояло завдання відібрати з величезної кількості наявного історичного матеріалу найістотніше — вмістити факти, яких вистачило б на кілька романів, в одну п'ятиактну драму.

Як розповідав він читачеві у передмові до «Ярослава Мудрого» — «форма вимагає насамперед значної конденсованості зовнішніх подій, звичайно, якщо спинитись на жанрі трагедії, а не драматичної хроніки».

Щоб досягти більшого драматизму, йому доводиться дозволити собі ряд анахронізмів та відступів від історії. І робить він це тактовно, тонко, художньо переконливо.

Це твір надзвичайної сили.

Він довершений у своїй композиції.

Дія побудована на контрастах.

Пригадаймо переживання Микити, що дізнається про смерть батька, вбитого за наказом Ярослава, і безжурність дівчат, які славлять радість життя.

Всі образи драми гранично довершені. Як у прекрасній скульптурі — жодної зайвої рисочки.

І перш за все таким є образ Ярослава. Складний, сповнений глибоких суперечностей, він вражає своєю багатогранністю.

Ярослав сам говорить: «Як важко мудрим бути, коли в душі дві сили б'ють ключем, коли вино не вийшло ще із сусла і двох царів жага мене пече: як цар Давид, люблю я мирні гуслі, як цар Саул, вражаю їх мечем!»

На різних контрастах побудовано розкриття вдачі Ярославової дружини Інгігерди-Ірини.

А ось іще одне сміливе використання контрастів — блискуча характеристика, яку Ярослав Мудрий дає Микиті: «Мій чесний ворог і таємний друг».

А порівняння воїнів з косарями!

Та першим серед героїв поеми слід назвати Київ. Любов до нього наснажує і дочок Ярославових, і хорошу селянську дівчину Милушу.

Безсмертна Русь! Отам на полі бою
Новий чудовий Київ я построю.
Величний, пишний, як краса століть.
Серед дерев златими куполами
Постане він високо на горах,
А з мурів кріпких золотая брама
В нові часи одкриє світлий шлях! —

цими словами Ярослава Мудрого завершується поетична драма про давнє минуле безсмертного міста.

Занурення Кочерги в сучасність, увага до сучасності, його праця над п'єсами на сучасному матеріалі були запорукою гостросучасного звучання цього видатного твору на історичному матеріалі.

Крім усього, це ще надзвичайно поетичний твір. Коли мужньо стриманий, коли дотепно софістичний, вірш Кочерги міниться всіма барвами веселки.

Швидко став крилатим вислів Ярослава: «Раніш закон, а потім благодать...» або: «Мир і труд — це благо основне...»

Береться мудрість не із заповітів,
А із шукань і помилок гірких...—

каже Ярослав Мудрий.

А ось вислів радника Ярослава Мудрого, культурного і розумного Сильвестра:

Недурно, бач, його гойдали хвилі,
Злі домішки якраз на дно осіли.

Кожна дія «Ярослава Мудрого» має свою назву. Та ще вказується, коли відбуваються події, викладені в ній. Ремарки п'єси адресовані не тільки художнику, мають не тільки службове навантаження, а й відзначаються глибокою поетичністю.

І знову ж таки сивий драматург не забуває своєї улюбленици — казки.

Микита, чоловік справедливий, розумний і відважний, підкреслює: «...в житті бракує часом правди, і казка це поправити спішить, бо ж тільки в казці дістає відплату за добрі вчинки справедливий муж».

Довгий шлях стелеться за автором «Ярослава Мудрого».

Од книги йшов він до життя. Од історії в сучасність. Його історична п'єса вся звернена в сучасність, живиться нею і служить їй. «...Ідею поеми,— підкреслює письменник у передмові,— можна визначити як нелегке і часом болісне шукання правди і мудрості життя разом з народом на користь Вітчизни...»

Леся Українка писала, почувши, що Микола Садовський збирається ставити її «Лісову пісню»:

«Якесь у мене роздвоєння почуття щодо своєї поеми. Я б і хотіла бачити її на сцені, і боюся, не провалу боюся — переміни мрії в бутафорію...»

Вистава «Ярослава Мудрого» в Харківському театрі імені Шевченка була явищем надзвичайним.

Мар'ян Крушельницький — постановник п'єси, композитор Костянтин Данькевич, виконавці заголовної ролі Іван Мар'яненко і Данило Антонович, як і всі учасники вистави, працювали з великим натхненням.

І глядач був вдячний їм за цю любов і увагу до твору сивого майстра.

Мабуть, саме зараз, коли, заховавшися в темній глибині ложі, він прислухається до глибокого подиху глядачів, і є найщасливіша мить його життя.

Кінчається дія. З букетом у руках він пробирається за лаштунки, щоб подякувати акторам.

— Якийсь дивний дідок з'явився за лаштунками,— засміялася молода кравчиха, вбігаючи в акторську

кімнату.— З трояндами. І такий по-старомодному делікатний. Питає мене: «Де я можу побачити Куманченко?» У Поліни Володимирівни з'явився прихильник з часів Ярослава!

Виконавиця ролі молодшої дочки Ярослава Куманченко вибігла з кімнати. Білі троянди палали в руках високого, ставного білоголового чоловіка...

Наймолодша з муз — муза фільмів (її він вивів колись у комедії «Марко в пеклі») — теж, нарешті, виявляє своє зацікавлення його творчістю.

Драматурга запрошують на кіностудію для офіційних переговорів щодо екранізації «Ярослава Мудрого». Пам'ятаючи неуспіх свого сценарію «Пісня про свічку», він не поспішає зі згодою.

На одній з прем'єр у театрі імені Лесі Українки його знайомлять з молодим кінорежисером, людиною лисою, вузьколицьою, впевненою, яка належить до активних претендентів на роль постановника «Ярослава Мудрого».

Підійшов до них ще один працівник кіностудії, невисокий жовтолиций чоловік з чорними вусиками, які він безнастанно розглядав, дивно скосивши очі.

Драматург знає його ще з тих часів, коли Анатолій Іванович Поляков працював в управлінні театрів. Його уважна доброзичливість допомагала швидкому вирішуванню різних творчих і фінансових справ драматурга.

— Видали свою книжечку? — цікавиться Іван Антонович.

Поляков ніяковіє:

— Уже видав. І вже соромлюся! Не так треба було писати про Шопена!

— Усі ми пишемо про наших героїв не так, як вони заслуговують,— каже Кочерга. Йому приємно розмовляти з тим делікатним, добре вихованим чоловіком.

У фойє гасне світло. Час вертатися в залу. І, прощаючись з милим супутником, Іван Антонович запрошує його в гості:

— Коли вас цікавить почути уривок сценарію про Ярослава Мудрого...

Напружена праця над п'єсою і сценарієм виснажила його вкрай. Треба відпочити!

Він любить море. Але завжди щось заважало їх побаченню. Нарешті-таки вибрався.

І от сповнений пахощів степу Сімферополь. Коли до

моря лишилося кілька годин їзди в автомобілі, він особливо гостро відчув, як тягне його туди. Де ж оселитися?

Він обирає Ялту — цю принцесу з чорноморської казки. Тут живе пам'ять про Лесю Українку і Антона Чехова.

День був вітряний. Іван Антонович підійшов до самого моря. В обличчя летіли бризки — гострі, солоні, як дотепні репліки. Та дія ставала все напруженішою. Не минуло й години, як розгулявся шторм. Прибій звучав глибоко, мов орган. Яку могутню, справді шекспірівську виставу показував цей безсмертний театр. Глибоку, мудру. І разом з тим феєрично-веселу. Її можна було дивитися все життя... Але ж треба подумати й про житло.

Звичайно, найзручніше йому буде в готелі. Хоч і не любив самотності, що завжди сповнює його серце, коли поруч, за стіною, незнайомі люди.

Та невдовзі виявив, що то справа не така вже й легка. Коли від третього адміністратора почув, що вільних кімнат немає, бо тут отаборився ансамбль танцю, зауважив не без гумору:

— Досі я мав підстави вважати себе балетоманом...

Та тут готельна прибиральниця запропонувала йому спинитися в неї.

Його цікавило лише одне — чи близько до моря?

Він хотів чути голос моря і вночі.

Так Іван Антонович потрапив на Масандрівську слободу, з її старими дерев'яними будинками, тісними дворами, стрімкими східцями до моря... Моря, дійсно, тут було багато.

Навколо будиночка росли мальви. Червоні, рожеві, фіалкові.

Нахилив голову, щоб увійти в низькі двері, і побачив, що на східцях замість ганчірки, щоб витирати ноги, лежав шмат рибальської сіті.

Блиск моря проникав у кожну шпарину, його сяйво жило і в тісній кухні, і в закутку, де висів іржавий рукомийник.

В нічній тиші підійшов він до будиночка, в якому колись жила Леся. Кипариси чатували тишу. І над кожним кипарисом — зірка, неначе крапка над «і»... Море тепер перемовлялося пошепки, мов згадувало вірші.

Він насолоджувався морем. Як ніколи досі, ніби передчував, що це їх остання зустріч.

Вгору, вгору, вгору... І от будинок, де жив Чехов. Звідси далеченько до моря. Але якимись таємничими коридорами, що проклалися між стінами будинків, сюди прилітає подих моря, солонкуватий, свіжий, хвилююче радісний. Особливо відчутний він в штормові ночі, коли чути, як тривожиться ревун невеличкого ялтинського маяка.

Йому хотілося написати п'єсу, в якій би жили пахощі моря і гарячої від сонця палуби. П'єсу про міцних людей — матросів, рибалок, відважних прикордонників.

І от останній день на морі. Який сумний день! В уяві він уже був там, у коридорах кіностудії, тісних і довгих, як той шлях, що чекає на сценарій, доки він оживе на екрані.

Та чи оживе?

Він думає про нього і по дорозі додому. В Київ він вертається через Одесу, збираючись там зустрітися з тамтешніми театральними працівниками. Так продовжилася його зустріч з морем.

Поміж різних знайомств на теплоході — одне, найтепліше. То був третій помічник капітана.

Коли він дізнався, що оцей високий сивий дід — автор «Ярослава Мудрого», то оточив його надзвичайною увагою.

Іван Антонович відчув себе першим пасажиром на кораблі, хоч і їхав у каюті 2-го класу.

Чим він міг віддячити тому хорошому парубку? Подарувати збірку п'єс? Подарував. Міцно потиснути руку? Потиснув. Розповісти, що дочка Ярослава, може, оживе на екрані? Розповів.

Але здійснення цього залежало вже не від нього.

Не дочекавшись початку роботи над фільмом, він збирає матеріал для п'єси, до якої готується давно. Вона буде зватися «Істина».

Але, на жаль, не розвиток життя, а наперед задані ходи визначають рух «Істини».

Викрадені і заховані папери, шпигуни, трагічне кохання, пишні слова Віри і дурниці Лізи, цитати з «Фауста» і статей з науково-популярних журналів, таємничі двері, які ніхто не може відімкнути і які раптом відчиняються самі,— усе це утворює суміш, з якої аж ніяк не викристалізовується мистецький твір.

В п'єсі звучать голоси моря, яке недавно робило щас-

ливим її автора. Воно за вікнами кімнати, де починається п'єса.

На його березі відбудуться вирішальні зустрічі героїв п'єси. А для однієї з дій драматург знаходить мальовниче місце — вузький завулочок, що веде до моря: спогад про Масандрівську слободу...

Та автору з кожним днем стає все яснішим, що творчої перемоги п'єса не матиме.

Він сподівається, що зможе зацікавити кількох, давно знайомих режисерів, які працюють в Москві, Мінську, Ашхабаді. Тому він пише нову п'єсу російською мовою. Її він теж назве «Істина».

Перша дія починається динамічно. Герої не просто перекидаються словами. Діалог напружений, змістовний, він не тільки посуває п'єсу вперед, але й розкриває характер персонажів.

В цей час оголошується конкурс на нову п'єсу. Та сумніви в можливостях успіху твору примушують його на якийсь час одкласти рукопис.

До того неспокійно, що береться за пензлик і невеличку коробочку з фарбами.

І от на папері виникає самітна верба. Мчать хмари, темні, грозові.

Нарешті він зважується.

На таємничих дверях лабораторії, біля яких розгортаються події його п'єси, було начертано омегу — останню літеру грецького алфавіту, як символ межі людських знань.

Драматург обирає за девіз першу літеру грецького алфавіту. Він надписує на першій сторінці девіз «Альфа» і посилає твір на розгляд жюрі.

Йому стає трохи легше від того, що п'єса пішла до людей.

І знову тривожне чекання. Адже в його письмовому столі багато п'єс, відомих лише йому самому.

Та це не означає, що він не візьметься за здійснення нових задумів. Їх багато. П'єси «Золота зірка», «Небо мовчить», «Долина». Намічено кілька сценаріїв для кіно...

...Усе ж таки йому судитиметься поставити своє прізвище поруч здавна улюбленого імені.

Київський оперний театр посилено працює над «Фаустом». І на афішах, що незабаром з'являться в місті, під прізвищем композитора буде надруковане прізвище перекладача. Іванові Антоновичу радісно думати про це.

Враз в пам'яті виникає мелодія вальса з другої дії. Яка вона прекрасна, музика Гуно! Святкова, зворушлива, задушевна, дохідлива, ефектна, демократична, реалістична.

Над перекладом лібретто він працював з насолодою. І знову переживав нещастя чистої довірливої Маргарити, співчував Зібелю, захоплювався Валентином, глузував з Марти...

Шукання Фауста були йому зрозумілі, обмежена влада Мефістофеля викликала сумну усмішку.

Лагідному і винахідливому художникові Хвостенку-Хвостову, що працював над оформленням вистави, він розповідав, яким уявляє собі кабінет Фауста, куди потрапляє глядач на початку опери.

А запального балетмейстера Сергія Миколайовича Сергєєва розпитував про характер танців під час Вальпургієвої ночі, якою завершиться вистава.

Так, йому дуже радісно було відчувати свою причетність до того породження геніального «Фауста»...

Яке сумне протиріччя!

Він любить вітер. Оспівав його і в «Пісні в келеху», і в «Свіччиному весіллі».

Він любить мороз, блиск снігу. Пригадаймо засніжені будівлі в «Ярославі Мудрому».

А йому треба безнастанно берегтися від вітру і холоду. Нежить, грип, ангіна весь час чатують на нього.

Він любить читати енциклопедичний словник. Це було властиво й іншому казкареві — Олександру Гріну.

Він гуляє ніби по звичайних вулицях, бачить ніби звичайних людей. Але для казкаря вони сповнені особливого благородства і краси. Він читає на їх обличчях якісь дуже цікаві таємниці...

— Іще чорти не бились навкулачки, а ви вже на ногах! — каже Кочерга.

Назустріч іде Остап Вишня.

— Оце повернувся з вашого Житомира. Виступав зі сцени, на якій жили ваші герої. І це наснажувало! — каже Павло Михайлович, зігріваючи Кочергу теплом сірих очей.

В них є щось спільне.

Може, ця властива обом делікатність?

А може, і щось більше: велика письменницька совість.

А може, й те, що обидва житимуть для багатьох й багатьох поколінь читачів.

А коли до них приєднувався ще Юрій Яновський, то можна було сказати, що ця трійка — окраса сучасної літератури (а в недалекому майбутньому — золоті її, класичні сторінки).

У цих трьох видатних радянських художників багато спільного: їх глибока ідейність, їх висока майстерність. Але які вони відмінні! У творах Юрія Яновського живе вічний неспокій. Іван Кочерга стриманіший, він тяжіє до епічності не тільки в жанрі, але й у манері розгортання подій. В порівнянні з романами Яновського і драмами Кочерги «усмішки» Остапа Вишні виглядають зовсім маленькими за своїми розмірами. Але в багатьох з них змісту, як у широкому полотні, а напруження діалогу, як у справжній комедії. Композиційна стрункість творів Кочерги викликала захоплення у Яновського і Вишні, так само як гарячий подих життя, що відзначає творчість Вишні, як романтична піднесеність книг Яновського безмежно високо цінувалася Іваном Антоновичем.

Одним з задумів, до здійснення якого Іван Кочерга готувався чи не протягом усього життя, була п'єса про Кобзаря.

Знову і знову гортав він спогади сучасників великого поета, багато годин проводив у архівах, бібліотеках, історичних музеях, шукаючи відомостей про епоху, над якою працював.

Звичайно, не всі відвідувачі бібліотеки знали, хто той високий, сивий, схожий на Ромена Роллана, чоловік в акуратно випрасуваному костюмі. Але студенти, які не раз зустрічали Івана Антоновича в театрі, відразу ж запросили його пройти вперед, не стояти в черзі.

Він подякував за увагу, але відмовився.

Він завжди підкреслено акуратний. Зранку в білосніжному комірці з чорним галстуком, в дбайливо випрасуваному костюмі — ніяких піжам чи халатів. Срібне волосся напахчене і старанно розчесане на пробор, коротенькі вуса підстрижені. Може, збирається в театр? Ні, тільки на ділову розмову з своїми героями. Він любив звучання віолончелі. І меццо-сопрано. І бузковий колір. Може, є щось спільне в цих його уподобаннях?

Він любить крилатих. Коли випадає побувати в зоологічному саду, найдовше затримується в пташиних алеях. Лебідь захоплює його величавою красою. Лелека викликає ніжність і повагу. Але й скромний горобчик за за-

сніженою шибкою примушує відчинити вікно і нагодувати його. Якось галка прожила в його кабінеті цілу зиму. Влаштовувалася на його плечі і скоса заглядала в рукопис.

Чорні брови різко вирізьблюються на дуже блідому довгастому обличчі, невеличкі сіро-білі, дбайливо підстрижені вуса під рівним носом і красиво окреслені червоні губи. Він взагалі красивий.

Чистий аркуш паперу вже не перший день чекає на його перо. А він усе ще стримує себе. Поки не побачить свого героя на повен зріст.

І от побачив його жест, почув його перше слово.

Він пише швидко. Рука вже трохи тремтить, але почерк ще цілком розбірливий.

Останні роки він воліє працювати стоячи. Столяр виготовив легкий пюпітр, який драматург влаштував на письмовому столі. На ньому лежить дороге видання «Фауста» Гете з прекрасними ілюстраціями. Коли Іван Антонович береться за роботу, він обережно перекладає книгу з пюпітра на стіл, а натомість кладе трохи паперу — він дуже любить гарний папір.

На важкій мармуровій дошці під мідними дашками — два каламарі. Великі. Щоб не часто наливати чорнило. Поруч них пісочний годинник — давній-давній засіб вимірювання часу. Це дарунок якоїсь глядачки його «Майстрів часу». І біле гусяче перо — теж чийсь подарунок. Пише він, звичайно, не ним: Іван Антонович не прихильник анахронізмів. Але й не вистукує свої п'єси на друкарській машинці. Він звик до звичайної учнівської ручки. Тоненької, жовтенької, з пером, яким користуються школярі. Такою ручкою писав він усі свої п'єси. І про давнє. І про сучасне.

Ось тут, у невеличкому цьому кабінеті, відбуваються прем'єри всіх його п'єс. Автор — їх єдиний виконавець, він же й перший глядач. Адже він не тільки видатний майстер слова, а й справжній письменник театру.

Йому треба перевірити звучання кожного слова. Знову грає сам і уявляє собі, як оживили б ці ролі на сцені улюблені ним майстри.

Кочерга витирає спітніле чоло. Він дуже натомився.

Чорний шпіц Томка метушиться під ногами.

Здається, час відпочити! Сідає в старе зручне крісло з широкими підлокітниками, кидає погляд на книжкову

шафу: до якого з томиків тягне? «Українські народні казки», чи «Тисяча і одна ніч», чи Андерсена взяти до рук?

Казка — його улюблене читання з давніх років.

Він не був відлюдником, навпаки. Майже щовечора поріг його квартири переступало немало людей. Різних. Поміж них — і любі йому, і не дуже симпатичні, а то й зовсім чужі його чесній, скромній, благородній вдачі.

От він і один з найстаріших письменників Радянської України. Так його офіційно титулують в ювілейних статтях.

Його багаторічну творчість відзначено другим орденом Трудового Червоного Прапора. Йому присвоєно звання заслуженого діяча мистецтва.

Та він і в крихітній мірі не користується цим визнанням, щоб перебороти стримане ставлення керівників театрального діла до його старих і нових п'єс. Хоч якесь зрушення і намітилося. Театри згадали його «Чорний вальс», на Донбасі готують «Китайський флакон». Нове життя чекає його Свічку. А «Ярослав Мудрий» не сходить зі сцени.

Він лишається вірним своїм принципам і в головному, і в деталях. Як більшість його п'єс, «Пророк» починається музикою. Як у більшості його п'єс, ми ще не стрілися з головним героєм «Пророка», а вже знаємо про нього з розмов інших персонажів. Як у більшості його п'єс, тут тонко і вміло використовуються контрасти: пишномовність Куліша обривається мудрою іронією Тараса Григоровича, погаслий жар Анненкова протиставлено вічному полум'ю Шевченка. Як більшість його п'єс, «Пророк» і глибоко поетичний, і глибоко пізнавальний твір, в ньому інтуїція художника підсилена глибоким вивченням документальних матеріалів. Перед нами знову виникає образ Києва. Та Київ у п'єсі не тільки конкретне українське місто, але й поетичний символ, філософське узагальнення.

Знову, як і у першій п'єсі, кожна дія має свою назву.

І як у багатьох його п'єсах, появі персонажів часто передує згадка про них. А цього разу не обходиться без дещо спрощеної символіки.

Шевченко переживає:

«— Усі чужі! Хто ж рідний?»

І тут у дверях з'являється Чернишевський.

Немало нових досягнень у старого досвідченого майстра. Зокрема п'єса вражає рельєфною виразністю бага-

тьох образів. Довершеність її вірша викликає в пам'яті пушкінські маленькі драми, зокрема «Моцарт і Сальєрі» (це, між іншим, відчувається і в трактуванні взаємин Шевченка і Куліша).

Але є і прорахунки, що знизили враження від твору, якому судилося стати лебединою піснею драматурга.

Коли Арістотеля спитали, чому заздрісники завжди чомусь засмучені, великий філософ пояснив: їх мучать не тільки власні невдачі, але й успіхи інших.

Власні творчі муки ніколи не заважали Івану Антоновичу чуйно ставитись до праці своїх товаришів і радіти їх успіхам.

Невже ті звичайні окуляри з темними скельцями, якими він захищав очі від сонця, мали якийсь секрет?

Він любив людей і бачив у них лише гарне, світле, добре.

Ось він у франківців на перегляді нової п'єси симпатичного йому Якова Баша — повістяра і драматурга.

В «Дніпрових зорях» — подих життя. Одну з головних ролей грає Юрій Шумський.

— Вам можна позаздрити,— каже Кочерга, підходячи до автора, чиї очі були сповнені і радості, і хвилювання.

Він щиро вітає товариша по жанру і бажає йому написати ще багато видатних творів.

— А нам з Іваном Антоновичем їх побачити,— додає Суходольський.

Смуток, як тінь, вкриває на мить обличчя Кочерги. (Він почуває себе вже дуже погано).

— Звичайно,— відповідає, та в голосі звучить біль, якого він не міг пригасити.

То були його останні відвідини театру. Більше він не переступав його порога.

Якось Вишня йому сказав:

— У вас, любий Іване Антоновичу, усміхнені очі мудрої осені з золотистими іскорками...

— Хо-хо! Уже пізня зима!

Але здатності дивуватися і радіти красі людського серця він не втрачав. Навіть у найменш вдалих своїх п'єсах, навіть в отих «короткометражках» лишався співцем людського щастя.

Минали дні. Він мало працював, бо почував себе погано.

Зустрівши Кочергу біля будинку, Леонід Смілянський спитав:

— Як здоров'я, Іване Антоновичу?

Кочерга подивився на нього задумливо.

— Цієї осені помру,— мовив спокійно, навіть якось по-діловому.— Це я точно знаю. Ще не кінчиться рік...

— Геть сумні думи,— сказав Смілянський з силуваною бадьорістю.— Ми ще будемо викликати вас у день вашої прем'єри.

Іван Антонович на це нічого не відповів.

Минув жовтень — холодний, дощовий. Пролетів несподівано теплий листопад. От і осінь кінчилася. Яке щастя, що його похмуре пророкування не здійснилося.

Грудень почався рясними снігопадами. Здавалося, що до самої весни не потануть ці важкі кучугури. Але десь в середині місяця на місто налетів теплий вітер, зашумів дощ. Іван Антонович захворів.

А місто тим часом знову побіліло. Рясний снігопад тривав уже кілька днів.

До кінця місяця лишилося менше тижня. Скоро можна буде вже посміятися з трагічного його пророкування.

В оповіданні Мопассана «Міс Гаріет» є люди, що лишаються байдужими до хвилюючого видовища народження дня. Для нього це завжди була радісна подія. Особливо тепер, коли днів тих лишилося мало.

На балконі злетілися біло-сині голуби. І все посвітліло.

— Ось іще один ранок до нас прийшов, Ваню! — сказала дружина.— Пам'ятаєш, ти обіцяв розповісти мені, як одного разу поїхав далеко-далеко, а поїзд все спинявся, не доїжджаючи до станції. Невже забув?..

— Забув,— сказав він винувато,— склероз, почав усе забувати... І вже не знаю, чи це я писав про Івана Свічку, чи, може, тільки в когось прочитав про нього... Ти кажеш про поїзд? Та це я сам, зі своїми роками, зі своїми п'єсами — довгий, довгий поїзд...

Постояв біля книжкової шафи, зігрівши поглядом поличку, на якій — томики «1001 ночі», улюблені збірки казок Перро, Гауфа, Івана Франка, Афанасьєва, братів Грімм, Андерсена та старі і нові книжечки казок різних народів. А поміж них особливо йому приємні англійські, з їх холоднуватим гумором...

Чи встигне їх перечитати? Ні. Це вже точно! Прощайте, любі друзі! Чиї теплі долоні, чиї теплі очі зігріють вас?

Різко повернувся до книжкової шафи спиною. Мов ховався зі своїм смутком од тих веселих друзів.

Він затримується біля вікна, заглиблений у думи.

Вітер безжально шарпає афішу, яку недбало наліплено до стіни на протилежному боці вулиці. Звідси не розгледіти, про що вона.

А коли раптом на афіші — його прізвище? От коли б то були повідомлення про «Чорний вальс», п'єсу, особливо дорогу йому, адже вона для юних!

Нерідко думи драматурга про майбутнє його творів були надто похмурі. Чи не чекає на них швидке забуття? Звичайно, не міг уявити, що через кілька років Москва палко вітатиме його «Свіччине весілля» у постановці франківців, що на сценах багатьох театрів відбудеться друге народження його творів, що митці дружніх соціалістичних країн зацікавляться благородством і мужністю драматургії Івана Кочерги...

Дівчина в білому светрі — чарівне уособлення дзвінкої київської зими — промчала по снігу на лижах.

Подзвонив телефон.

— Пробачте... Я маю честь говорити з відомим майстром часу?

— Та я відразу признав вас, Павле Михайловичу! — зрадів Кочерга. Він дуже любить того чарівника. Остап Вишня відповідає йому тим же добрим почуттям.

— Майстри часу живуть поруч,— відказує драматург.— І ви знаєте їх краще за мене! Майстрів часу з колгоспного поля і світлого цеху...

— І з квартири в будинку № 68, по вулиці Леніна,— почувся тихий голос дорогого друга.— Бажаю вам здоров'я, «старий казкар вечірній», як сказано у Максима Рильського...

Дружина побачила: тепла усмішка прикрасила його бліде обличчя.

Грози ще немає, але крони тополь відчувають її. Вже затремтіли...

Драматург ще не знає, як розкриється драма людей, які збираються навколо його письмового столу, але вже чує їх неспокійний подих. Чи встигне розповісти про їх шукання, вболівання, про їх радощі і тривоги, про їх кохання?

От коли б ще трохи життя — тоді б встиг.

...На його письмовому столі лишилося багато начерків, що їм не судилося стати п'єсами.

Перечитуючи книги друзів...

Олекса Десняк дуже любив Гоголя. В повісті українського письменника про героя казахського народу Амангельди Іманова «Тургайський сокіл» живе подих величної епопеї про Тараса Бульбу.

Коли, збираючись додому в Чернігів, Десняк дізнався, що од київської пристані сьогодні відходить пароплав «Гоголь», він аж всміхнувся від задоволення.

Усмішка в Десняка була дуже добра, вона йшла від самого серця, можна було простежити її народження, таке відверте, хороше обличчя було у письменника. Він умів працювати так, як батько його на полі,— од зорі до зорі, любив він писати не по ночах, як дехто з його колег, а з самого ранку. І творчість його була така ж — світла, гаряча, правдива, як хороший ясний сонячний день.

Пароплав «Гоголь», що тоді ходив по Дніпру вгору, стареньке, невеличке судно — не рівня теперішньому комфортабельному красеню, на якому так приємно зробити подорож униз, до самісінького Херсона.

Та Десняк ніколи не шукав особливого комфорту, він був з тих письменників, які, за порадою Чехова, їздять у третьому класі.

Він влаштувався на кормі, біля двох дідків, що димили своїми люльками так завзято, немов змагалися з димарем пароплава. Вони пригостили Десняка міцним самосадом, потім він послухав про сварку дідків з старшим агрономом земвідділу, поспівчував одному, якого мучив ревматизм.

А тим часом настала ніч. Пароплав плив поміж квітучих берегів. Ліворуч стояв принишклий ліс, між деревами то виринав, то зникав повновидий місяць.

— В кісточки не відмовитесь? — спитав у Десняка бі-

лявий сержант з подзьобаним віспою обличчям. Він визирнув з вікна червоного кутка, за його спиною виднівся невеличкий стіл, завалений журналами, над столом стінна газета з карикатурами і віршами, а вище — невміло виконаний портрет Миколи Гоголя.

— Можна! — погодився Десняк.— Але тільки без пристукування, цього не люблю, кожна гра вимагає тиші, звичайно, крім футбола.

Пограли в доміно, розпили пляшку пива, і Десняк повернувся на палубу. Вкрившись кожухами, похропували дідки, спали дівчата, примостившись біля човна, перекинутого догори днищем.

Пароплав ішов по Десні, його улюбленій річці. Письменник змалку знав її спокійну, плавну течію, річка позичила йому своє ім'я — в її честь назвався він Десняком.

На палубу вийшла жінка. Її обличчя не можна було розгледіти, вона спинилась в тіні, але було видно, як здригаються її плечі. Вона плакала майже беззвучно і озиралась на двері, мов сподівалась, що її покличуть назад. Але ніхто її не кликав. І тоді вона заплакала голосніше.

Він добре умів заспокоювати дітей. Але що можна сказати незнайомій жінці, яка плаче в темряві? А ніч така синя, і місяць такий сяючий, і береги такі чарівні!

Він підвівся. Дзенькнув ланцюжок.

— Пробачте, коли я заважаю вам,— сказав Десняк неголосно,— я зараз піду...

Щось в тоні цього чоловіка було дуже тепле і сумне, воно примусило жінку вдруге глянути в його бік.

— Така велика, а на очах сльози! — він наважився обережно пожартувати.— Уже й дітям вашим сором плакати, правда?

— Через них і плачу! — вона заговорила швидко, не спиняючись, як людина, що в неї дуже накипіло на серці.— З ким можу порадитись? Коли б маму мала, так я ж в дитячому будинку виховувалась... А вас я давно вже знаю... Бачила в Чернігові не раз...

І вона почала розповідати.

Три роки тому одружилась з хорошим чоловіком, працював він інженером у Києві, немолодий уже був. Мав двох дітей, дочку семи років і синочка, що став причи-

ною смерті мами,— такі важкі були пологи. Не кожна дівчина пішла б за чоловіка з двома дітьми. А ця чернігівка погодилась, полюбила його, скромного, хорошого, пожаліла сиріток, а там і їх полюбила... Батько тих дітей помер. Вона лишилась з чужими дітьми, що стали їй рідними. Переїхала з ними в Чернігів, одержала кімнату, працює, виховує дочку і сина. Звичайно, часом сумно буває, вона ще не стара, хочеться мати чоловіка, якого любила б, який би її полюбив. І здавалось, що такого знайшла. Вони стрічались трохи в Чернігові, а нещодавно потрапили до одного будинку відпочинку у Ворзелі, це під Києвом. І все було гаразд. А тут, на пароплаві, виявилося, що чужі діти йому не потрібні, є в них тітка в Ніжині... А вона звикла до них, як до рідних, вони звуть її мамою. Невже діти коли-небудь заважають? Хіба я не зароблю, щоб їх прогодувати? Ось і розпалилась сварка. Він на своєму наполягає. Коли вона не погодиться одвезти дітей до тітки, він зійде за дві зупинки до Чернігова, там у нього друзі живуть, він у них перебуде до кінця відпустки. Коли ж вона дасть слово виконати його волю, тоді завтра одсвяткують весілля... Що робити, що робити, хіба може витримати серце?

— Може! — сказав письменник впевнено.— Повинно!

— Ти тут? — почувся спокійний, оксамитовий голос.— З ким це ти тут?

— Познайомся,— сказала жінка несміливо.— Це наш чернігівець, мабуть, читав книгу «Десну перейшли батальйони», це її автор... Він нам радить...

— А я не потребую порад, не знаю вашого прізвища...

— А прізвище Гоголь не забули? — спитав Десняк спокійно.— Скільки живих душ зібралось на маленькому пароплаві, що носить його ім'я! Але потрапила сюди й мертва душа...

Десняк не кінчив, рвучко повернувся і пішов.

Вони зустрілись на пристані, жінка стояла з чемоданом у руці.

— Це я на вас виглядаю,— сказала вона втомлено,— він вийшов, не доїхавши...

— Вірно ви зробили,— мовив Десняк, беручи у неї з рук чемодан,— і для дітей, і для себе! Я розумію, що самотність важка, але з таким чоловіком ви почували б себе вдвічі самотнішою! Ходімте, я проведу вас додому, я хочу познайомитися з вашою дочкою і вашим сином...

...У відрядження Десняк збирався швидко й охоче. Бувало, оце щойно повернеться додому — телефонний дзвінок з Києва, з редакції «Комуніст», або з редакції журналу «Молодий більшовик», або з «Літературної газети». І знову:

— До побачення, Чернігове, не сумуй, дружино, чекайте, друзі, я ненадовго!

А хто його зна, як складеться відрядження, може, й надовго. А може, й через тиждень переступить поріг своєї скромної чернігівської квартирки, яка завдяки турботам дружини молодого письменника завжди сяє чистотою й охайністю.

Десняку треба дістатись до цукроварні — цікаві справи замислили місцеві передовики з перших же днів нового виробничого сезону.

Жовтень. Ранній вечір. Гіркувато пахне листям, яке палять хлопці по той бік колії. Тонка цівка синюватого диму стоїть у тихому повітрі.

Машина іде під горою.

Ліворуч засиніла річка, за нею червоною черепицею і срібною бляхою заблищали колгоспні будинки. Ось і цукроварнею запахло!

Десняк з приємністю відчув цей солодкий міцний аромат, що перемагав пахощі сухого пилу і зів'ялого листя. Він згадав сталевара з Дніпродзержинського заводу, що вважав найкращим запахом у світі подих гарячого металу і розпеченого вугілля. Для артиста аромат лаштунків — ця малопривабліва суміш запахів клею, паперу, пороху, дикту — здається кращим за подих троянди, так само, як йому, журналістові,— запах друкарської фарби.

У заводоуправлінні вже не було нікого. Де ж він переночує? Він проминув книгарню, їдальню, дитячі ясла і, спинившись навпроти пожежної башти, спитав у дівчини з березовою гілочкою у правій руці, як пройти до будинку приїжджих.

Дім приїжджих розташувався в темно-червоному двоповерховому будинку. Щоб потрапити до нього, треба пройти через подвір'я вузенькою стежкою. Ліворуч чорніє колодязь. Праворуч — низька споруда — стайня на двоє коней чи гараж для газика. Таким затишком повіяло від усього цього, що Десняк подумав про рідний дім. Ось дружина вносить з кухні самовар і згадує про чоловіка: «Як там йому у відрядженні?»

Він входить у маленьку конторку, що розмістилася під дерев'яними сходами, які ведуть на другий поверх. Стара шафа. На її полицях купи газет, якісь вицвілі папери. На стіні велика скринька, схожа на шпаківню,— старомодний телефон, його треба накручувати. За столом схилилася над вишиванням жінка років тридцяти. Сіра жакетка на кремезних плечах. Дивним видається в її руках шматок легенької матерії і голка, що тягне за собою нитку, мов безконечну свою тінь. Такій могутній особі орудувати б з важелями екскаватора, стояти біля стругального верстата, керувати бригадою мулярів...

— Мені б кімнату! — Він дістав паспорт і поклав на стіл перед черговою.

Не підводячи голови від свого вишивання, жінка спитала:

— Когось з знайомих тут маєте?

Десняк згадав про дівчину з гілочкою і, кивнувши головою, всміхнувся:

— Так, маю!

— Це добре! — сказала жінка, вправно орудуючи голкою.— У нашому готелі рідко коли потрапиш на вільне місце. Так що пробачте...— вона скоса, як горобчик, зазирнула в паспорт: —...товаришу Руденко Олексо Гнатовичу, тисяча дев'ятсот дев'ятого року народження...

«А жінка не без гумору»,— мимоволі відзначив письменник.

— Не то що окремої кімнати, вільного місця не знайдеться.

— Що ж,— сказав Десняк,— доведеться отут, біля вас, посидіти.

Він підсунув до себе стілець, опустився на нього і відчув, як натомився за дорогу.

Чергова кинула на нього несхвальний погляд, заховала вишивання в шухляду стола, дістала звідти книжку і, послинивши пальця, перегорнула кілька сторінок.

— Може, ви б уголос почитали? — сказав Десняк.— Не так нудно було б мені чекати, поки кімната звільниться.

— Ач, що вигадав! — сердито сказала жінка.— Не збираюсь свою горлянку надривати. Немає такого порядку, щоб тут уголос читати.

Вона відсунула на край стола паспорт і поринула в

книгу, мабуть, зовсім забувши про настирливого приїжджого.

А він витягнув ноги, заплющив очі, ще мить — і захропів би.

Мов здалека, долинув голос жінки:

— Хіба в мене серця нема, не бачу, що людина з дороги, натомилась. Але, повірте, тільки одне ліжко вільне. Чекають на ревізора з Києва. Може, у сусіди мого попрошу вас впустити, хороша людина, теж із щорсівців.

— А ви що, у Миколи Щорса воювали?

— У батька Боженка санітаркою була. Читаю книжку і про минуле згадую. Як Надводнюк за нове життя боровся. Як він про Жовтневу революцію почув. Це я добре розумію. Чого це ви на мене так дивитесь? От послухайте...

Жінка читала повільно, водячи пальцем по рядках, зовсім як дитина:

— «Звістка вирвалась з телеґрафу залізничної станції і, як вітер, закружляла по перону...»

Десняк подивився на чергову якимсь незвичайним поглядом і продовжив за неї:

— «...перескочила в навколишні села, заглянула, як ластівка — передвісник весни,— до закурених осель поліщуків, вилетіла на майдани, з майданів на хутори, у найглибші нетрі поліських лісів. Звістку зустрічали, як найдорожчого гостя...»

— По пам'яті читає! — вражено сказала жінка.

— «Ленін! Ленін! Ленін!.. Старе й мале вимовляли це ім'я, як ім'я найдорожчої істоти в родині. Ленін — це воля. Ленін — це земля. Ленін — це хліб, щастя, радість...»

— Як це ви завчили? — мовила жінка зачаровано.— А я б не змогла!..

— Бо я написав ці рядки,— спокійно сказав Десняк.

Вона знову скоса, як горобчик, зазирнула в паспорт, що продовжував лежати на столі, і з осудом глянула на Десняка:

— І таке ж вигадали! Ви ж Руденко.

— Оце посплю, а тоді все поясню,— сказав Десняк рішуче,— швидше показуйте, де те ревізорське ліжко, бо як почну читати вголос «Десну перейшли батальйони», то не замовкну до останньої сторінки.

Не те, що її налякала ця погроза, мабуть, таки пові-

рила, що Руденко і є той Десняк, який написав таку хорошу, правдиву книгу.

Вона ввела Десняка в простору кімнату, в якій, крім кількох ліжок, стояв ще круглий стіл, дві шафи, стільці і тумбочка. На стіні висіла репродукція картини «Запорожці пишуть листа до турецького султана».

— Оце ваше ліжко! Зараз поміняю білизну. Відпочивайте на здоров'я! Напевно, втомились за день? На цьому ліжку, кажуть, сняться хороші сни!

Чергова пішла. Десняк слухав, як постукує на дерев'яних сходах її ціпок, як поскрипує протез.

Було пів на десяту. Знадвору долинали голоси. В небі поблискував за вікном тоненький місяць, він тільки-но народився.

Та Десняк не встиг ним помилуватися, бо зразу заснув, мов пірнув у глибоку ріку.

Прокинувся від неголосної розмови, яку вели його сусіди по кімнаті. Крізь примружені вії розгледів трьох чоловіків, що сиділи навколо столу і чаювали. Цікаво було б прислухатися до їх бесіди: скільки завжди цікавого почуєш від сусідів і у великому готелі «Москва», і в такому скромному будинку для приїжджих. Але молодий, здоровий сон знову зборов його, і Десняк прокинувся, коли вже почало займатись на світ. Сусіди його ще спали.

Вода була така холодна, що здавалася гострою. Витираючись вузеньким готельним рушником, Десняк знову згадав про рідну домівку — напевно, вся його сім'я вже прокинулась.

Дерев'яні східці співали свіжими ранковими голосами. Кожна мала свій особливий звук. Збігаючи вниз, він ніби зіграв гаму.

Чергова сиділа за своїм столиком перед розгорнутою книгою. Вона підвела очі на письменника і сказала з повагою:

— Оце дочитую... Дуже цікаво!

— Піду на завод,— пояснив Десняк.

— А чай пити? — спитала вона суворо.— Сідайте, разом поснідаємо! Мені з дому принесли... На нас двох...

...Двоє друзів, учні однієї з ніжинських шкіл, знайшли недалеко від будинку, в якому колись вчився Гоголь, записну книжечку.

Бажаючи якомога швидше повернути її власникові, хлопчики взялись розбирати рядки, частина яких була написана нашвидкуруч олівцем, а деякі більш акуратно — пером. Почали з тих, які легше читались. Не важко було здогадатись, що робились вони за бібліотечним або за власним письмовим столом.

«...Мов злива, на нас царські кулі сипнули.

Але ми червоних знамен не згорнули!» (Джамбул).

«...Зійдуться двоє хороших людей — зіллються, мов олово» (казахська приказка).

«...Коли кінь прагне в бій, як я можу лягти серед пишних троянд?» (З віршів східного поета).

«...Поганий друг — твоя тінь: в сонячні дні тікай — не втечеш, а в негоду шукай — не знайдеш» (Абай).

«...Не треба говорити погане про тих, хто відсутній, бо земля все може переказати йому» (східна приказка).

«Доки не посієш зерна — не збереш врожаю, доки не рискнеш життям — не переможеш ворога» (Сааді).

І ще два-три десятки таких цікавих, мудрих висловів, примовок, рядків з народних пісень. Кому б могла належати ця записна книжка?

Хлопчики довго роздумували, як розшукати власника цієї книжечки...

В ті дні у Ніжині перебував Олекса Десняк. Він приїхав туди, маючи завдання од редакції написати нарис про матір одного радянського льотчика.

Хоч як він був захоплений подіями і героями свого нового роману, над яким тоді працював, але завдання його зацікавило. Мати сокола!

Він пожив у Ніжині два дні, уточнив всі подробиці дитячих і юнацьких років свого героя і вже збирався додому, коли його запросили виступити в педінституті імені Гоголя.

Він був з тих літераторів, які відразу ж відгукуються на бажання читача, і дав додому телеграму, що виїде не денним поїздом, а вечірнім.

Але вечір в педінституті затягнувся, одного з найпопулярніших українських письменників молодшого покоління закидали десятками питань, на які він відповідав охоче й докладно. От і довелось дати другу телеграму: «Виїду вранці». А вранці прийшли запрошувати до себе представники місцевого заводу, який завоював широку

популярність своєю смачною продукцією: хто не знає ніжинських квашених огірочків!

А тим часом збираються уже місцеві бібліотекарі і теж чекають на нього... Хіба він не їхній земляк? Скільки од Ніжина до Чернігова?

Тепер, здається, все! О шостій ранку він виїде. Рівно через добу.

У нього є трохи вільного часу, він використає його на те, щоб напиляти для матері льотчика березових дров.

Разом з господинею він береться до роботи, і подвір'я сповнюється гострим, веселим свистом пилки. Чуйне вухо відразу ухопить, що в його бік пилка йде легше, ніж у протилежний. Та тут крізь хвіртку проштовхуються двоє хлопчаків...

— Ви не дуже поспішаєте? — питає Десняк.— Вдома не будуть непокоїтись, якщо ви трохи затримаєтесь? Тоді давайте допоможемо мамі льотчика, напиляємо стільки дров, щоб їй вистачило аж до весни. Не відмовляєтесь?

Першим береться за ручку пилки маленький білявий Марко. Затамувавши подих, школяр одразу починає працювати в дуже швидкому темпі.

Десняк попереджає його:

— Спокійніше, спокійніше, так ти недовго витримаєш!

Миколка виявився більш підготовленим до роботи, він почав спокійно, рівно, точно.

Настає час, коли письменник наказує йому відпочити, і до козел знову стає Марко.

Тепер він уже знає секрет пилки, працює рівніше і не так втомлюється. Коли всі колоди перепиляні, Десняк береться за сокиру. Він рубає легко і швидко, кожен удар точний. А школярі носять дрова у повітку.

— Тепер він нам нізащо не відмовить! — встигає прошепотіти Микола, пробігаючи з оберемком дров повз Марка.— Ну й подобається мені ця робота!

Тільки очі його чорніють з-за білих дровиняк — стільки дров узяв в оберемок.

— Я тепер для всіх сусідів буду пиляти!

Школярі задоволені, і, коли все скінчено, навіть відчувають деякий сум. Та тут у подвір'ї з'являється мама льотчика і повідомляє, що на дорогих гостей чекає пиріг і чай з варенням. Помивши в кухні руки, вони вхо-

дять в кімнату, що береже пам'ять про дитинство і юність відомого льотчика.

— Сідайте,— каже Десняк,— а я трохи допоможу нашій господині.

Він іде на кухню за самоваром, а школярі, як зачаровані, переходять од фотографії до фотографії, якими рясно прикрашені стіни. Невже оцей хлопчик з переляканими очима, що сидить на маминих колінах, і є безстрашний льотчик? Його важко впізнати і в групі першокласників, які оточили свою вчительку. А може, він ото в другому ряду?

Після того, як випито першу чашку чаю і з'їдено половину пирога, Олекса Гнатович запитує:

— То яке ж у вас до мене діло?

Хто з них має пояснювати? Хто має розповідати? Про всі домовленості забуто. Друзі, випереджаючи один одного, викладають прохання учнів школи виступити в них.

Десняк слухає мовчки, але по його очах видно, що прохання школярів його цікавить.

— Ви ж не відмовитесь, правда?

— Ні, не відмовлюсь!

Письменник встав з стільця й пройшовся по кімнаті. По дорозі він обережно погладив по плечу маму льотчика, мов свою рідну.

— Але зараз ніяк не можу. Я повинен сьогодні ж виїхати...

Він підійшов до фотографії, на ній був зображений випуск класу, в якому вчився льотчик.

— Бачите оцього, другого ліворуч. Хто з вас його знає? У школі був кращим математиком, а тепер працює в МТС... А ця дівчина, як її, нагадайте, Катерино Олексіївно, вчителька у вашій же школі. Та скільки у вас тут у Ніжині цікавих людей, з якими треба зустрітись, послухати їх. З мамою героя порадьтеся, вона мені багато цікавого розповіла про друзів свого сина. А коли він сюди прибуде, тоді поспішайте з усіх ніг, щоб інші школи не перехопили... Слухаючи про життя видатних людей, сам хочеш стати сильнішим. Правда?

Хлопчики перезирнулись. Марко поліз у кишеню і сказав, дістаючи книжечку:

— Ви так сказали... І ми подумали... може, це ваша...

Як же йому приємно було одержати ці списані аркушики!

«Слава — висока скеля: сокіл злітає на неї одним помахом крил, змія видирається поповзом...» Цей вислів Абая мав стати епіграфом до першого розділу роману «Тургайський сокіл».

Чи виступив він тоді в школі, чи переніс на майбутнє — зараз важко встановити.

...Колись Олекса Десняк старанно збирав пісні і перекази про «тургайського сокола», про мужнього і хороброго Амангельди Іманова.

Про безстрашного радянського письменника Олексу Десняка, що загинув у боях з фашизмом, кращі наші поети складають вірші. Він був сам як народна пісня.

* * *

Найвидатніший з художніх образів, які створив Олекса Кундзіч — це верховинець Кола, людина великого серця, мужності, справедливості.

Може, письменник почув це ім'я, коли мандрував по визволених від панського гніту селах західноукраїнських земель, а може, пам'ять підказала йому одного з улюбленіших ним персонажів дорогого йому Ромена Роллана.

Кола Брюньйон — середньовічний майстер з Кламсі...

Кола з Коломиї...

Можна шукати якихось спільних рис між цими двома мистецькими витворами. Подібності завжди легко знаходити, аби мати намір це робити. Та значніше те, що у самого українського письменника було дещо спільне і з образом французького столяра, хоч Кундзіч аж ніяк не відзначався безтурботністю Брюньйоновою, і з верховинським лісорубом.

Письменник дуже любив працювати з деревом.

Він розумівся на ньому. На особливостях різних порід. Над таємницями його віку. Він просто-таки насолоджувався, вирізаючи з дерева різні нескладні витвори, збиваючи з нього різне господарче причандалля. І все мріяв — от би збити собі книжкову шафу, та таку, щоб гідна була тих прекрасних книг, які ляжуть на теплі, надійні долоні її полиць.

І його високочоле обличчя було ніби вирізане з моренного дуба, з весни засмагле, виразне.

Існують давні портрети Олекси Кундзіча, що належать пензлям двох художників. Дивно, що в останні роки жит-

тя цього визначного майстра слова ніхто з визначних майстрів пензля і олівця не задумався над тим, що слід зберегти для майбутніх поколінь риси цього обличчя, високу його інтелігентність, мудру спостережливість, погляд письменника, що вийшов з глибин трудового народу.

Ні, на диво скромний, ніби самітник, більше того, на перший погляд навіть відлюдькуватий, Олексій Леонардович не так уже й притягав увагу своїх сучасників-художників.

В розмові з товаришами по перу про сучасне українське оповідання він писав:

«Письменникові доводиться бути художником усіх жанрів — і портретистом, і пейзажистом, і мариністом, і анімалістом...»

«У кожного своя палітра, своя манера при спільній меті, що полягає в пізнанні життя через людину, в образному ствердженні нашої соціалістичної правди»,— писав Кундзіч.

Він хотів бачити в художньому творі, зокрема в оповіданні, живий і яскравий портрет людей, про яких в них викладається. І зітхав, що «безлюддя — головне лихо нашої новелістики».

Про персонажів одного з оповідань він з тонкою дотепністю зауважив: «Це підписи під полотном, на якому нічого не намальовано».

Яке надзвичайно влучне визначення! Уявіть собі таке полотно чистісіньке, порожнє полотно в рамі.

Сам він був великим майстром літературного портрету.

Працюючи над перекладом «Війни і миру», він захоплено і напружено вивчав, як Лев Толстой творив художній портрет.

Аналізуючи мистецтво перекладу, в своїй надзвичайної проникливості в цю галузь художньої творчості статті «Дієзи в ключі» він писав:

«У психологічно складному творчому процесі перекладу завжди і неодмінно присутній момент перевіряння: як художник оглядається на натуру, звіряючи по ній свої удари пензля, так перекладач увесь час послідовно ніби озирається на оригінал».

Отак безнастанно «озирається» він в своїй письменницькій роботі і на правду життя, і на те, як правда життя знаходила своє літературне відображення в його письменницькій творчості.

Поміж тих, що пишуть про поезію, трапляються й такі, що самі дуже далекі від поетичного сприймання світу. І поміж так званих фахівців з музики та живопису можемо стріти випадкових заброд в ті чарівні світи.

Глибоко відчуваючи музику, маючи тонкий смак в мистецтві живописця і скульптора, він шукав і знаходив спільне, синтезуючі моменти різних царин художньої творчості.

«Вечірній парк повен музики...» — так він почав свою молоду повість «Моцарт і ботокуди». Він слухав і розумів її — музику життя.

«— Вуха — щоб чути... очі — щоб бачити...» — як сказано в завершенні його повісті «Родичі».

В нього були чутливі вуха і гострі очі.

Кілька довоєнних років Олекса Леонардович працював у консультації Державного літературного видавництва УРСР. Щотижня прочитував гори списаних нерозбірливим почерком рукописів.

В немічному оповіданні раптом блискне талановитий рядок, в аморфній повісті — натяк на життєвий образ. І це вже примушує консультанта з особливою уважністю перечитувати той твір, писати авторові докладного листа чи запрошувати до себе у видавництво і вслухатися в його розповідь про себе, вдивлятися в його обличчя, зважувати всі майбутні можливості для літератури, що ще глибоко заховані в даруванні цієї людини. Та коли вже Олекса Леонардович висловлювався негативно про когось з письменників, про якусь з книг, то робив це з усією рішучістю. Оцінку давав не самій людині, навіть коли й була вона йому глибоко антипатична, а її писанням...

Поява його в редакції «Літературної газети» була несподівана. Він не належав до її активу і давненько вже тут не бував.

— Я прочитав нову книгу Юрія Яновського,— сказав він невиразно. І, поклавши на стіл порепаний портфель, повний рукописів, які літературний консультант прочитав вдома, додав похмуро: — І написав з цього приводу...

Давній друг Кундзічів, повістяр і оповідач Петро Радченко нерішуче покліпав віями, од чого добрі його очі стали ще добрішими.

— Невже не сподобалося? — спитав він майже з переляком.

Він добре знав невблаганну причепливість і вимогливість Кундзіча.

Олекса дивився на нього спідлоба і мовчав. Пауза затягувалась. Вона була важкою. Не порушуючи її, цей несподіваний і незвичний відвідувач редакції порпався у своєму порепаному портфелі. Радченко зітхав. Він переживав. Йому було ніяково перед усім колективом редакції, в якому жила любов і шана до творчості Юрія Івановича і до його чудесної особи, напрочуд скромної і доброзичливої.

Нарешті на білий світ з'явився невеличкий томик «Коротких історій», а за ним рукопис. Кундзіч поклав його на стіл, придавив своєю широкою долонею, ворухнув міцними пальцями, мов підбирав мелодію на клавіатурі піаніно, і підвівся:

— Прочитайте. І вирішите. А спитаю по телефону. До речі, Гете сказав, що велич людини полягає в тім, що вона єдина з створінь вміє перетворювати мить у вічність.

Ніби не розуміючи настрою, що кожної миті ставав усе напруженішим, він так само неквапно витяг з кишені піджака олівець і записничок. І лише потому, обвівши уважним поглядом усіх присутніх, мов намагаючись збагнути характери людей, що мали вирішувати долю його статті, хитнув головою і пішов геть.

— В архів статтю! — вигукнув хтось з найменш стриманих працівників редакції.

— Це ж найкраща книжка новел за останні роки! — обурювався інший.

І Петро Радченко, обережно знявши з столу рукопис, підніс його близько до короткозорих очей.

— Та ви тільки послухайте! — скрикнув він, і його жовтувато-сіре обличчя зашарілось від радості. І, не спиняючись, прочитав Кундзічеву статтю про збірку «Коротких історій» Юрія Яновського.

Та стаття сама була мов новела...

З дитинства він знав, що таке важка праця.

І невтомно працював усе життя. Романи. Оповідання. Переклади. Статті про переклади і оповідання.

Він не був любимчиком критики. Навпаки. І що ж тоді? А тоді він працював з подвоєною енергією. А тоді майбутній автор «Кола з Коломиї» повторював слова Кола Брюньйона:

— Мені лишається найкраще: моє ремесло.

Хемінгуей якось розповів, що, бажаючи написати роман, він тренувався як бігун на довгу дистанцію — на оповіданнях. Готуючись до створення нових новел, Кундзіч тренувався на етюдах. Як зазначив Леонід Новиченко, у Кундзіча чимало творів нагадують собою етюди, невтолена жага досконалості наче перестерігала письменника розгортати їх в остаточно викінчені, цілісні картини, але ж є в історії мистецтва такі етюди, які за своєю свіжістю і влучністю, за художньою безцінністю деталей мають право стояти поруч з бездоганно опрацьованими і завершеними творами.

У перші роки літературної творчості він писав і видавав багато — товсті романи, збірки оповідань, які відзначалися заглибленням у психологію героїв.

З роками він ставав усе вимогливішим. Може, крім усього, цьому спричинилася робота над перекладом великих творів російської літератури. Він здійснив переклад «Війни і миру», в його перекладі «Героя нашого часу» пульсує гаряча кров.

Кілька років, повернувшись з фронту, він працював завідуючим відділом критики в редакції «Літературної газети».

Він любив цю роботу, почував пошану до себе в колективі, довір'я редактора — Леоніда Новиченка. Кундзічеве відчуття слова, художнього образу тут добре використовували. І це було йому радісно.

Він працював в редакції, правив чужі статті і нариси, перекладав. Та чи був в його житті день, коли б він не думав про новелу?

«Все життя його зайняте однією нескладною справою — близького прицілу і швидкого виконання»,— сказано у Довженка. Олекса Кундзіч був не з таких. Минали місяці, поки крізь туманну далечінь перед ним починав окреслюватись силует героя нового оповідання. Здавалося, ще кілька кроків і — перемога. Але ці кілька кроків він не поспішав зробити.

Він наводив думку Анатоля Франса: книга, як дитина, повинна з'явитися на світ вчасно. І тут же всміхався:

— Щоправда, тут можна пригадати, що Вольтер, Руссо, Ньютон, Дарвін, Кюв'є і ще немало видатних розумів з'явилися на світ ще до того, як кінчилися законні дев'ять місяців.

— Але з яєчні вже не зробиш сире яйце,— казав він. Йому були дуже дорогі життєві явища. І він шукав найвиразніших засобів для їх мистецького відтворення.

Він поділяв думку Ефенді Капієва, що література починається там, де починаються почуття, переживання, роздуми, болі... В байдужості не звинуватити героїв Кундзічевих новел!

Його знання історії і теорії новели були широкі.

Статті Белінського, спостереження над новелою Гете, Келлера, Шторма, Меріме, великих майстрів вітчизняної класики, зокрема О. М. Горького, нотатки про новелу сучасних майстрів і дослідників цього жанру...

Мовне його багатство невичерпне. З новелістів старшого покоління в цьому відношенні з ним можуть рівнятися не так уже й багато його сучасників.

З доброю усмішкою ділився він з читачем секретами своєї нелегкої професії: «...все так ясно, що тобі здається — до завтра оповідання буде готове. От тільки почати трудно. Трудно взяти правильний тон. Логіка розвитку ще не веде тебе, тому для самого початку треба якогось художнього приводу... І, закресливши десяток шматків, побачивши, що тепер лише починається те, що називають банальним словосполученням «муки творчості», встаєш з-за столу... попрацював. Треба піти в справах, повештатись між людьми або вистругати дошку для полиці. Це бувають найкращі творчі хвилини: за столом ти думаєш над абзацом, а з гемблем у руках оглядаєш увесь майбутній твір, повертаєш його на всі боки».

Він працює з гемблем не гірше, ніж пером. В нього вмілі, розумні руки. Коли б він не став письменником, міг би заробляти собі на хліб різьбярським мистецтвом. А втім, він різьбяр і в словесному своєму ділі. Він добре відчуває гнучкість реченя, смак слова.

Праця для нього, як для улюбленого його літературного героя Кола Брюньйона, як для його власного героя гуцула Коли,— завжди радість.

Якось він вигукнув:

— Писати оповідання — це справжня радість!

З насолодою читав він гарні оповідання, читав, перечитував, писав про них. Писав вимогливо, як і належить майстру, що розглядає роботу свого товариша, теж неабиякого майстра.

У нас виходять книги Олекси Кундзіча так: окремо його художні твори, окремо статті. А їх можна друкувати разом, бо ж критичні статті його так само сповнені емоцій, образів, яскравих творчих відкриттів, як і його художні твори.

Повість, роман, оповідання, стаття — в нього це все однаково виношене, все це Кундзічеве; народжується в муках і радує своєю мистецькою зрілістю.

Статтю про роман Леоніда Смілянського «Михайло Коцюбинський» він почав таким визнанням:

«Я довго бився над абзацом, і він не виходив у мене. Це була навіть не вузлова сюжетна ситуація, а тільки перехідне місце — дореволюційне село, неділя, вечоріє,— і однаково воно не вдавалось». Він дістав повість Михайла Коцюбинського і захопився чарами безсмертного мистецтва. «Радість прекрасного, мистецького, і гордість за художника, і деякий біль за себе — всі ці почуття разом опанували мене, я згорнув свої покреслені папери, кинув їх у шухляду і майже цілий рік не повертався до рукопису... Я розгубився, стикнувшись в самій своїй роботі з силою цього художника».

Стаття Олекси Кундзіча про «Київську сонату» Юрія Яновського сама по собі — видатний художній твір. Її підзаголовок «Із записної книжки» підкреслює і фрагментарність, і, так би мовити, особистий характер тих нотаток. Багато написано про Юрія Яновського і про цю його невеличку повість чи велике оповідання, та від усіх тих робіт твір Кундзіча відрізняється своїм проникненням в особливості письма видатного майстра, глибоко ліричним відчуттям Києва і двох юних його героїв...

Він один з перших письменників старшого покоління оцінив силу романіста і новеліста Олеся Гончара, кожен твір якого викликав захоплення і разом з тим бажання бачити нові звершення. Він ставився до книг Олеся Гончара з найвищою міркою. І радісно було йому відзначити їхню силу, їхню життєвість. Кундзіч писав: «Його завжди заякорена в реальному романтика — це тільки спалахи в життєвій щоденності, це високі святочні хвилини серед будня, квіти краси, які не кожен уміє помічати навколо себе».

Він намагався уважно стежити за поточною новелістикою.

Повз його увагу не проходило жодне з дійсно цікавих

оповідань. І тоді виникало бажання поговорити про нього з автором. Коли сам на сам. Коли залучивши до бесіди широкий читацький загал.

Коли видавництво «Радянський письменник» пустило в світ «Бібліотеку українського оповідання», він придбав собі всю серію.

Його цікавило головним чином те, як у тих 58-ми оповіданнях віддзеркалилось наше життя.

Пощастило Володимиру Бабляку: стаття, в якій Олекса Кундзіч розглянув збірку оповідань цього цікавого письменника «З пісень життя»,— надійне, добре, вдумливе слово досвідченого майстра своєму молодшому товаришеві.

Олекса Леонардович стежив за літературою з тією гострою, напруженою увагою, що вбирала в себе творче його натхнення. Він був пристрасний читач. Він радів з успіхів нашої великої прози і сумував, що немало прозаїків «майже покинули малу форму або рідко звертаються до неї: А. Головко, П. Панч, Н. Рибак, І. Сенченко, С. Скляренко, Л. Смілянський, А. Шиян та інші».

Його статті про новелу сповнені ніжності до цього жанру. Вони — як визнання в коханні. Тож і ставив письменник вимоги до товаришів по перу суворі і великі. Книгу хороших оповідань Кундзіч порівнював з чарівним ліхтарем, що вихоплює з різноманітної діяльності щораз інший типовий шматок, нове зіткнення характерів, пристрастей, світоглядів.

— Що головне в новелі? — питав Кундзіч. І сам відказував: — Густота життєвого матеріалу, наповнення образу думками і почуттями, живими конкретно-неповторними рисочками, енергійний темп розповіді, лаконізм і цілеспрямованість...

...Організація життєвого матеріалу в художньому творі, його композиція.

...Кожен художній твір, навіть найкоротша новела — це винахід. Інакше не треба, інакше не можна.

...Коли не можеш, не сідай до столу, краще читати справжню літературу, аніж писати немічну!

Вагон поїзда Київ — Сімферополь. Намагаюсь відгадати, хто буде четвертим тимчасовим мешканцем нашого купе... Кожен знає, що насолода від подорожі, далекої чи близької, у великій мірі залежить од твоїх супутників.

Хто з подорожніх не мріє про те, що його супутни-

ком буде людина цікавого життя, все одно, молода чи літня, чоловік чи жінка, міцна чи квола здоров'ям!

За дві хвилини нам виїжджати. Мабуть, не так уже й погано: лишиться одне вільне місце, все-таки просторіше!

Та раптом двері відійшли, встромився невеличкий чемодан, і в купе з'явився найкращий з можливих його мешканців.

Поїзд одійшов, і почалася подорож по Криму і одночасно в не менш чудесну країну, що зветься Новелою. Мені лишилося назвати тільки ім'я цього пасажира... То був Олекса Кундзіч, автор кількох романів, блискучої повісті «Кола йде в Коломию», новел і статей про новелу. Добрий знавець, тонкий цінитель і любитель цього жанру.

Все життя я дуже хотів навчитися писати оповідання — не було в мене більш жагучого й болючого бажання. Іноді мені уявлялося, що я досяг деяких успіхів у цьому ділі. Траплялося, що мене підбадьорювали добрі люди! До них належав Олекса Леонардович. Мабуть, він не тільки хотів мене втішити, але й вірив, що шукання і наполегливість у шуканнях неминуче кінчаться хоч і невеличким, та все ж таки успіхом. А може, йому імпонувало моє захоплення жанром, який він так високо цінив?

— Пам'ятаєте, як в романі Льва Толстого сказано про Вронського? «В нього була здатність розуміти мистецтво і вірно, зі смаком наслідувати мистецтву, і він подумав, що в нього є те саме, що потрібно для художника...» Це біда багатьох з нас, професійних літераторів. Але, як сказано в цьому ж романі,— «гвинт згвинтився» — місце в житті визначено, і треба писати... В романі Толстого жінки, ім'ям якої названо книгу,— вже немає в живих, а книга ще не кінчилась, є ще частина восьма — про життя. А от «мистецькі твори» вронських мертві з тієї хвилини, як виведено перше слово.

Голос його прозвучав журливо. Сум той був світлий, лагідний, сумирний... Настрій в нього такий, мов чекав на дорогого друга. А таки чекав! Адже він так любив Чорне море з його могутньою стихією, з поліфонічністю, багатобарвністю і оптимізмом.

За вікнами підсилюються присмерки. Але він не засвічує лампу.

Є таке містке російське слово — «сумерничать». Як

його найвиразніше перекласти? Олекса Кундзіч завжди в пошуках нових стежок у мовній стихії.

Під час вечірнього чаю я спитав:

— Це правда, Олексо Леонардовичу, що ви завершуєте сатиричну повість?

Він глянув спідлоба і ще швидше заколотив ложечкою в склянці.

— А вас це дивує? — не без уїдливості запитав.

— Я вже знаю, що декому з наших товаришів ви читали повість,— сказав я, не криючись з тим, що мені було образливо, чому він не згадав про мене, одного з давніх його шанувальників.

— І що ж вони? Посміюються, згадуючи?

— Звичайно посміюються. Було б погано, коли б спогад про сатиричний твір викликав смуток.

— В Ялті попрацюю над повістю... Та вона швидше в гумористичному плані, ніж у сатиричному. Реалістична повість з комедійним офарбленням... Зустрінемось восени, в час достигання плодів, тоді і прочитаю.

...Він не встиг завершити повість — не дожив до часу достигання плодів.

Для того щоб відчувати до свого сучасника повагу, любов, зовсім не обов'язково часто стрічатися з ним, можна навіть не бути знайомими особисто. Ось приміром: в один час у Полтаві жили Панас Мирний і Володимир Короленко. Не лишилося в літературі згадок про їхні дружні зустрічі, хоч як деякі з дослідників старанно вишукували їх, а не вишукавши вирішили, що все одно зв'язки були, не могли не бути. Головне те, що ці два великих полтавці в своїй творчій і громадській діяльності були один одному близькі — це не потребує пояснень.

Юрій Яновський і Олексій Кундзіч не так часто стрічалися. Та їх повага один до одного, увага Яновського до творчості Кундзіча і увага Кундзіча до творчості Яновського були незмінні.

Не без справедливості Гейне зауважив, що коли Горацій подав авторові пораду дев'ять років витримувати свої твори в шухляді до опублікування, то він мав би повідомити, як ці роки прожити без їжі.

А Кундзіч все ж таки дотримувався поради Горація. Він не поспішав з опублікуванням своїх повістей і оповідань — роками витримував їх у шухлядах свого письмо-

вого стола. Але ж є сім'я, хоч невеличка — роботяща дружина Кіра і гарний, скромний і розумний синок, якому цей сонцепоклонник дав дивне ім'я — Гелій, треба їх годувати...

Вони жили скромно, але пораду Горація Кундзіч не зневажав.

В нього було багато спільного з Довженком. І в пошуках гармонії життя і творчості, повноти світосприймання.

«Ніколи, друже... не дозволяйте своїй душі обростати мохом... Ідіть по найвищих віхах життя... щоб вам було на що оглянутись... в останні години. Дріб'язок померкне позад нас у далині, і нічого не буде видно... і скажете, що життя, власне, не було... коли не буде тих... високих віх...»

Це каже до лікаря герой останнього оповідання його «Смерть Петра Павловича».

І в цьому не так впливи відомого оповідання Льва Толстого, як роздуми самого Олексія Кундзіча.

Це його звернення до нас.

«Неначе підійшов до моря. Жива стихія роману грала і мінилася передо мною...» — писав він, розповідаючи, як приступив до титанічного завершення свого письменницького життя — до перекладу «Війни і миру».

Він любив море.

Він описував море.

Море допомагало йому жити і працювати.

Відчуваючи себе хворим, страждаючи від ще не розпізнаної лікарем тяжкої сердечної хвороби, він поспішив до моря.

І пішов він з життя під голос моря...

* * *

Хто зна, як склалося б життя і праця Семена Скляренка, коли б він народився не в придніпровій Прохорівці, в сім'ї, що жила з Дніпра і жила Дніпром.

Кращі сторінки книг Семена Скляренка сповнені голосами дніпрових хвиль, їх осявають вогні скромних пристаней і великих портів нашої ріки, миготіння бакенів і заграви металургійних велетнів, м'яке світло зустріч-

них пароплавів, гострі прожекторні пасма і карнавальне сіяння гребель гідроелектростанцій...

Гортаємо пожовклі, вкриті бібліотечним порохом комплекти газети «Пролетарська правда», багатої літературними традиціями попередниці нашої «Київської правди». Далекі часи. Газета тоді набувала популярності, обростала робкорівським активом, згуртовувала навколо себе молоді письменницькі сили.

І от нарис тоді ще мало відомого двадцятип'ятирічного автора. Він тільки вступив до редакційного колективу, в якому гартували свої визначні поетичні дарування молодий Микола Терещенко, молодий Яків Савченко... З чого почав новий співробітник редакції? З розповіді про Дніпро.

«Блакиттю відливає рівне плесо великої ріки. Без кінця тягнуться мальовничі береги: гори і яри, коси і діброви, тихі принадні затони. В цих затонах вигулюють зубасті щуки, лініві карасі, вайлуваті лини. Аж до води підступили високі стіни яскравої зелені. Шелестить під легеньким вітерцем лозове гілля, по ньому крутяться тоненькі пагінці, і білі головки, як ті дзвіночки, звисли вниз і колишуться, колишуться невпинно. І води в затонах затягли квітки: татарське зілля і чаполоть, схожі на жовті глечики квіти тягнуться до світла. На воді шаром лежить латаття, немов хтось розкидав тут гарбузи, на дебелому корінні купаються в дніпровій воді білі, рожеві і жовті квіти...»

Семен Скляренко почав з віршів, він і потім писатиме вірші, та найпоетичніші його рядки народжуватимуться, коли він розповідатиме про Дніпро.

«Гарно на Дніпрі. Гарно весною, коли на кінчиках лозового гілля з'являються пухнасті білі, вкриті жовтим порохом котики й коли Дніпро набухає, приймаючи води з горішніх джерел. Гарно на Дніпрі влітку, коли вечорами парує вода і коли риба намагається викинутися із води — літепла. Дивно гарно на Дніпрі восени, коли трави навколо в лугах пахнуть медами й коли береги вгинаються від ваги паші, кавунів, динь. Прекрасно на Дніпрі зимою, коли він, скований, вкритий льодами, але ж однаково величний, виблискує дзеркалом своїм і тільки зайчук кладе плутаний слід на широкому дозвіллі снігів. Тече він могутній, непереможний, немов завжди незмінний — велика ріка України. Та ні! Змінився Дніп-

ро! І змінюється кожного дня, кожної години. Немов однаково зеленіють береги його, немов однаково линуть його хвилі, однаково несе він до Чорного моря води свої, але це не той Дніпро, який перерізав колись простори України,— це оновлена ріка...»

Про ці зміни в біографії великого Дніпра, про нове життя, що прийшло на його береги після перемоги Великого Жовтня, розповідав Семен Скляренко в книгах нарисів і новел, в повістях і романах.

Від призабутих нарисів, що увійшли до збірки «Три республіки», і до майстерного роману «Володимир», якому випало стати останнім твором письменника, він безнастанно повертався до образу великої ріки.

Він добре знав біографію свого героя, але при кожній нагоді продовжував її вивчати, доповнювати своє уявлення і збагачувати свої враження.

В одній з найцікавіших робіт про творчість Семена Скляренка — в статті акад. О. І. Білецького називаються ранні книги плідного письменника: «Починаючи приблизно з другої половини 20-х років, одна за одною виходять його повісті («Тиха пристань», 1929), книги нарисів («Три республіки», 1930, «Водники-ударники», 1930)». Дозволю собі, принагідно уточнивши, що репортажну книгу «Водники-ударники» було написано в 1931 році, розповісти, як вона народжувалась. Це факт з письменницької біографії, це і сторінка з історії нашої преси, і маленький епізод з історії великої ріки.

Отже, 1931 рік. Газета «Пролетарська правда» виряджає на Дніпро виїзну редакцію. Обладнано катер. До нього прикріплено великого дуба, на якому під диктовим дахом розмістилась друкарня. В складі редакції два журналісти, один початкуючий літератор, який оце видрукував на сторінках журналу «Глобус» свої перші нариси і новелки. А першим в редакції, основа її, кращий із знавців Дніпра поміж київських літераторів — Семен Скляренко.

Занурююсь в старі вицвілі комплекти газети. Цих номерів «Пролетарської правди» на «Дніпрі» не відшукаєте і в газетному архіві. Їх врятували під час окупації героїчні працівниці бібліотеки Академії наук і віддали власникові, коли майор С. Скляренко повернувся з фронту.

1-го червня газета висвітлила становище в київській

гавані — тоді ще не існувало порту, його лише починали будувати. І в путь! Наступний номер розповідає про діла в Чорнобильській корабельні. А там катер № 37 покидає Прип'ять і бере курс по Десні вгору. Семен Скляренко починає друкувати серію фейлетонів на місцевому матеріалі. Перший з них про порядки на остерській пристані. Далі Чернігів — там в газеті щодня друкуються фейлетони Скляренка.

Радуль. Звідси вийшли на широке плавання немало дніпровських капітанів, плотарів і інших трудівників ріки. Про це велике село Скляренко згадає в романі «Шлях на Київ». І не раз, ділячись своїми задумами, розповідатиме про недовге перебування у радульців, про зміни в житті яких (там тоді ще були міцні старовірські забобони) слід писати.

Нові пристані, нові зустрічі і нові нариси та фейлетони.

Швидкість катера № 37 була невелика — 8 км на годину. І працювати доводилось напружено, щоб довести до мінімуму дні, коли газета не друкувалась. Статті писалися в дорозі. Не раз протягом дня випадало співробітникам редакції переходити по хисткій дошці, що з'єднувала редакцію з друкарнею, і передавати складачам рукописи та гранки... Випадало перебиратися з катера на земкараван чи на пароплав, що зближалися з катером. Для Семена Скляренка то була справа нелегка, але чи міг він на це не піти, коли на капітанському мостику «Арсенальця» стояв його давній знайомий — з дніпровця дніпровець, а на іншому пароплаві головою судкому працювала бойова жінка.

Катер плив повз береги такої краси, мов то відбувалась екскурсія по картинній галереї геніальних художників.

Місяць скотився до самої води.

Стерновий у рубці починає: «Реве та стогне Дніпр широкий...» Далі вступав синок машиніста. І от підхопив пісню тенорок Семена Дмитровича. І вже співають усі. І складачі, і друкарі, і навіть отой початкуючий нарисовець, що, крім інших своїх недоліків, відзначається ще цілковитою відсутністю музичного дарування.

Коли до журналістів приходив чи то бакенщик, чи копач з порту, матрос чи плотар, Скляренко читав сто-

рінку з майбутньої книги. Починалась бесіда, що тривала, поки над широким плесом Дніпра не наставав новий день. А тоді вже було не до слів. І можна було тільки відчувати радість, перемішану з стражданням,— бо хто зможе описати словом ту неповторну красу?

В Гомелі Скляренка зустріли як доброго друга. Тут знали його нариси і новели про сестру нашу Білорусь, які друкувалися в українських газетах.

З любов'ю описав він картини будівництва Гомельського порту, експозиції музеїв, життя шкіл, побут поліських лісорубів, вуглярів...

Він стрічався з білоруською інтелігенцією, з живими класиками білоруської поезії — Янкою Купалою та Якубом Коласом.

Українського літератора знали і в Мінську, і в скромному містечку Петрикові, де артіль «Червоний суднобудівник» виробляла баржі, гончаки, лайби, човни.

Коли потім катер № 37 вирушив од Києва вниз, Семен Скляренко не залишив редакцію, хоч той маршрут йому вже добре був відомий.

Була пізня осінь, і редакція газети «Пролетарська правда» на Дніпрі» завершила свою діяльність. П'ять місяців в дорозі. За цей час видано 123 номери газети трьома мовами — українською, білоруською, російською: Дніпро — ріка трьох республік. І в багатьох номерах матеріали Семена Скляренка. Ось ця подорож і породила книгу «Водники-ударники».

А робота над темою Дніпра тривала. Скляренко був поміж перших пасажирів, що здійснили подорож по Дніпру перед тим, як пороги пішли під воду назавжди. Він був поміж тих фронтових журналістів, які гоpесно прощалися з рідною рікою в 1941 році. Він першим поміж літераторів повернувся після перемоги до розповіді про героїв, що врятували Дніпрогес від остаточного зруйнування, і про перших будівників, що приступили до його відродження.

Якось Семен Дмитрович признався, що найбільшою мрією його життя було бажання стати дніпровим капітаном. І він додавав, що хоча цій мрії не випало здійснитися, та гудки пароплавів хвилюють його завжди...

* * *

Коли в двадцятих роках молодий Петро Панч з рідних Валок переселився до Харкова, він отаборився в одній кімнаті з ще двома молодими літераторами, двома давніми друзями, які потоваришували ще на шкільній лаві.

Олександр Копиленко і Іван Сенченко разом захоплювалися хорошими книгами, разом поринули в письменницьку творчість. Деякий час разом мешкали в одній підвальній кімнаті і разом увійшли в історію радянської літератури.

Молодий Сенченко:

«Як прийшла зима поволі, через осінь, так і пройшла, зітхала-плакала в димарі, намітала замети, а потім ущухала в яру...»

Іван Сенченко любить м'які переходи, півтони, він пише не олійними фарбами, а аквареллю.

В діях Копиленкових героїв — бурхливість почуттів, ненависть і любов переплітаються тісно.

От як змальовано переживання одного з героїв молодого Копиленка: «Я повесні гублю спокій свого життя. Мені хочеться чогось невідомого — широких просторів, фіолетових далей, важких чорних степів, землі, землі свіжої, чорної, безкрайої...»

У творчому доробку Олександра Копиленка — оповідання, повісті, романи і п'єси, твори для дітей, статті, рецензії... Творчих планів у нього вистачило б і тоді, коли б він прожив і сто років. Він не дожив до шістдесяти, але встиг написати багато.

Син робітника, він рано почав заробляти на хліб. І головні герої його творів — рядові трудівники, скромні, віддані своїй справі, своєму народові радянські люди. Не завжди письменник знаходив найяскравіші фарби для їхнього художнього відтворення, але завжди він писав про них з щирою любов'ю і безмежною пошаною.

Був ще початкуючим новелістом, коли досить активно виступав з рецензіями на театральні вистави, які теж відзначались запалом. Така вже бурхлива його вдача. А втім, його відгуки на вистави театру імені Івана Франка допомагають тепер мистецтвознавцям повніше відтворити картину культурного життя тодішнього Харкова.

У ті далекі роки він зблизився й з багатьма україн-

ськими художниками. Може, перш за все з талановитим і дотепним Іваном Падалкою, який брав активну участь в оформленні дитячих журналів, що в них активно співробітничав молодий новеліст. А тоді в коло близьких Копиленкові людей увійшов Василь Седляр — красень, майстер, що весь у пошуках і втратах.

Не один вечір минав у суперечках: хіба дружити — це тільки стверджувати? У Копиленка дружити це означало перш за все шукати істини — тобто вірного, потрібного людям шляху в житті, в творчості. Звичайно, тут і йому випадало помилятись, звичайно — нерідко траплялося, що друг обертався на чужого...

Він не часто виступав на літературних вечорах — читати з трибуни було важко, через хворобу горла. Але коли його запрошували в школу чи піонерський клуб, Копиленко відразу ж забував лікарські поради. Він ладен був дістатись у протилежний кінець міста, коли знав, що там зібрались юні слухачі, які хотять почути автора «Дуже добре» та «Десятикласників».

Успіхи товаришів по перу радували Копиленка.

Він добре знав історію рідного народу і тому часто був першим критиком нових історичних книг. Відомі творці історичних романів Петро Панч та Іван Ле завжди були готові прислухатись до його зауважень, ділились з ним своїми планами. Копиленко був першим читачем роману Антона Хижняка «Данило Галицький» — автор одержав од нього немало корисних порад.

Вони любили стрічатись з ним, нові сили нашої літератури! Бо ж Олександр Іванович умів бути з ними рівним, нічим не підкреслюючи свого поважного місця в літературі. Він розповідав про дуже цікавих людей, з якими зустрічався, розповідав яскраво, з точними деталями.

Що й казати! Він знав Максима Горького!

У Петра Павленка можна прочитати, що Горький в розмові з радянськими письменниками менш за все говорив про фабулу, сюжет. Він не любив вузько професіональних, технологічних розмов про літературу. Його захоплювали проблеми загальні, тематичні. Цікавили ідеї, цікавило, про що письменник розповідатиме своєму читачеві, куди його кликатиме.

Олександр Копиленко підкреслював:

— Олексій Максимович бачив твір у цілому і в деталях. І охоплював усе єдиним поглядом творця.

Давні друзі — Максим Рильський, Петро Панч, Юрій Смолич, Іван Сенченко, Юрій Дольд-Михайлик, Олександр Білінов та інші письменники старшого покоління — звали його коротко і ласкаво — Сашко. Молоді літератори, для яких він — один з досвідчених вихователів і порадників, шанобливо називали його Олександром Івановичем, але у своєму колі, обмірковуючи його слушні зауваження і цінні поради, теж дозволяли собі оте «Сашко».

Його добре знали хлопчаки — постійні відвідувачі пташиного базару на Подолі.

— Оно, бачиш, хто прийшов! Зараз купуватиме птахів і випускатиме їх на волю!

Коли ж вони дізналися, що оцей широкоплечий сивий чоловік написав надзвичайно цікаву книжку оповідань про птахів — «Як вони поживають», а крім неї, ще кілька десятків повістей і романів, якими захоплюються їхні старші брати і сестри, то кожну його появу на базарі зустрічали як свято.

— Покажемо йому наших птахів! Він ще такого канаря не бачив!..

А втім, з не меншою радістю стрічали Олександра Копиленка на літературних вечорах у дитячих бібліотеках, у заводських і колгоспних клубах.

У Олександра Івановича гарний настрій — приїхав з Одеси симпатичний йому новеліст і повістяр Олександр Батров.

— Будемо говорити за Чорне море, бички і Молдаванку,— сміється Копиленко. Вони будуть говорити про літературу, справжню, без знижок, без спекулянтської гри на «вимогах дня». Бо «вимоги дня» завжди одні: давай справжній, повноцінний твір.

А от подзвонив один з більш-менш значних діячів письменницької Спілки.

Черствий, байдужий до всього, крім власного благополуччя, він намагався чарувати людей своєю сентиментальною уважністю.

От і надумав подзвонити до Олександра Івановича, спитати про здоров'я, про творчі діла.

Копиленкові не хотілося відповідати. Але що робити? Не вішати ж трубку.

І він спитав майже недоречно:

— А ви знаєте, в кого з українських класиків вперше

згадується телефон? — І сам відповів: — У Івана Нечуя-Левицького. Зачекайте... Тільки книгу візьму: «...Через телефон вона часом подавала міським знайомим такі цікаві питання: «...Скажіть, будьте ласкаві, чи багацько було публіки вчора на балу в Купецькому клубі?»

— Гуманіст! На полювання не ходить, рибку жаліє... Ну, з ближніми своїми не такий. З потрошком з'їсть — не подавиться.

Олександр Іванович ледь помітно всміхається.

«Жарт у житті — мов сіль у хлібі»,— твердив він.

В жартах він ніколи не губив чуття міри, не перебільшував. Але й були далеко не беззлобні жарти. Він не відмовлявся від перекладів, зокрема п'єс. І ось напрошується до нього в гості заступник директора одного з обласних театрів. Прийшов замовити переклад нової комедії Диховичного і Слободського. І хоча Олександру Івановичу приємні московські гумористи, але він одмовляється. Він не хоче мати жодної справи з цим адміністратором.

— Те, що він якось керував трупою артистів-ліліпутів, звичайно, не може викликати заперечення. Але те, що він був ліліпутом моральним і намагався дурити маленьких артистів, це вже ганьба! І коли його махінації були виявлені — маленькі артисти напевно дивились на нього згори вниз,— пояснює Олександр Іванович.

...Книг у письменницькому кабінеті Копиленка, звичайно, багато. Але стояли вони не в тому добропристойному порядку, якого так додержують у деяких квартирах, де ціниться книга за красиву палітурку і позолоту,— ні, то були розтріпані грубі томи з історії. На романах сучасників не важко знайти шрами від боїв — червоні підкреслення.

Якось Копиленко сказав:

— Не спалося, всю ніч читав Достоєвського. Ні, не так! Всю ніч читав Достоєвського і вже до ранку не заснув. Люблю його.

Я спитав:

— Поясніть, Олександре Івановичу,— ви, такий життелюб, так високо цінуєте сонце в житті і мистецтві, усмішку, жарт, і раптом — Достоєвський? Мені не випадало бачити портрета Достоєвського, на якому б він усміхався.

— А між тим,— сказав Копиленко,— його герої і смію-

ться, і всміхаються, і жартують. Правда, той усміх і ті жарти не світлі, як у Пушкіна...

...Сганарель в комедії Мольєра «Дон-Жуан» твердив, що, на його думку, тютюн не тільки звеселяє і очищає людський мозок, але й напучує душу на спасенну путь. Герой одного з водевілів Чехова виголосив лекцію про шкідливість тютюну.

Олександр Іванович Копиленко визнавав справедливість цього цілком обгрунтованого погляду, але лишався прихильником поглядів мольєрівського героя.

— Придивіться, як хто курить! — радив він.— То все характери! Хто поспішно, жадібно. Хто величаво підносить цигарку до губів. Хто, тільки почавши курити, зжовує цигарку. А хто зосереджено дивиться на вогник. А в негоду цигарка — це крихітний затишок.

Він багато курив. Але не на вулиці — тільки під дахом. Оскільки ж Копиленко належав до активних пішоходів і бажання закурити охоплювало його на вулиці, то він поспішав в якесь парадне і там жадібно викурював свою сигаретку.

Коли вам випадало в цей час бути поруч, то мали змогу почути багато цікавого.

— Здається, знову почну курити люльку. Так смачно про них читати. Люлька Тараса Бульби. Люлька миру, яка оспівана в поемі про Гайавату. Люлька, про яку розповів Ян Неруда. Чумакова люлька з вірша Максима Рильського... Маю теж одну історію про власну люльку, яку подарував другові. Але друг виявився нещирим. І мені хочеться забути про ту люльку!

Він любив блукати по Києву і крокував по його вулицях і завулках, бурмочучи під ніс сосюрівські рядки:

Місто взяло в ромби і квадрати
Всі думки, всі пориви мої...

Неподалеку спинилась дівчина, чиста і дзвінка, мов березнева бурулька. І це враження не применшує оберемок жовтогарячого листя, який вона притискує до грудей.

— Хороша яка! — сказав Олександр Іванович.— Мені раптом уявилася вона через двадцять — двадцять п'ять років! На цьому ж місті! А навколо неї — ціла зграйка дітлахів, її дітлахів... З таких дівчат хороші мами виростають...

— Марійко! — почувся парубочий голос. Дівчина рвучко спинилась. Вона ще не нагледіла того, хто гукав на неї. Але вже всміхалась.

— «Усмішка схожа на поцілунок». Це сказано в якомусь з романів Анатоля Франса,— прошепотів Копиленко.— Я думав про таких щасливих дівчат, коли писав свою книгу про старшокласників.

Крокуємо далі.

Олександр Іванович зустрів старого суфлера театру імені Франка — Левка Білоцерківського, що давненько готується опублікувати спогади про видатних майстрів сцени, з якими йому випало працювати. Білоцерківський питав поради у письменника.

А он по той бік вулиці виникла огрядна постать любого йому композитора Данькевича. Обережно причинивши за собою двері, Костянтин Федорович спинився, всміхаючись з тією легкою розгубленістю, що відзначає короткозорих людей, коли їх сліпить яскраве сонце. Композитор, мабуть, тільки-но слухав хорошу музику — на його обличчі так і відсвічувало нею.

Під'їхав «Москвич». Данькевича запрошували в машину. Він завагався, мабуть, хотілося походити. Але його переконали. І він поніс у машину своє важке, огрядне тіло. А можна ще було подумати: Костянтин Федорович натягнув на себе машину, як натягують ватяник. Олександр Іванович побажав і йому всяких успіхів.

— Гляньте, гляньте,— шепоче Копиленко,— яка «придзигльована» дамочка, як сказано в «Енеїді». Я привернув до неї вашу увагу заради того слова! Збагачуйте свій словник, збагачуйте!

Зустрівся критик.

— Усе йому не подобається. Як це у Вольтера? «Кандід, або оптимізм»! А це — «Кандидат, або песимізм»! Дуже любить давати поради нам, авторам. Такий, коли дати йому волю,— намагатиметься підказувати льотчику, як вести повітряний корабель. А в самого стійкості не вистачає на цілу цигарку — поки викурить одну, встигне двічі, а то й тричі змінити свої погляди. Вони в нього легші за дим...

Цікаве сполучення — колір і настрій! В мемуарах Бенвенуто Челліні є такий вислів: «Він ніколи не знав, якого кольору страх». А в Миколи Садовського був такий вислів: «Од переляку чоботи побіліли!»

Він затримується перед вітриною магазину культтоварів, в якій біля чорнильних олівців та дитячих барабанів пришвартувався іграшковий кораблик.

Копиленко дивиться на нього з ніжністю:

— Нудно йому тут, на суходолі... Як образу з життя поміж персонажів, що їх зліплено з уламків газетних статейок...

Ще не сіло сонце, та вже засвітилися ліхтарі. Дивне марево оповило місто, і все стало тьмяним, неясним, мов у казці.

Зустрілись ще двоє молодих авторів. Задумів у них багато. І щоразу нові, виникши, рішуче і владно відштовхують своїх попередників у сутінки забуття.

Кілька днів тому вони розгорнули перед Олександром Івановичем план гостросатиричної повісті під орієнтовною назвою «Виїдене яйце», що мала складатися з двох десятків крихітних епізодів, починаючи з того, як одному шановному чоловікові на капелюх впала з вікна яєчна шкаралупа... Він, звичайно, обурився. І це обурення дало поштовх цілому ланцюгу пригод... Але сьогодні вони захоплені пригодами, що сталися з чоловіком, який згорів на роботі. Не в тому розумінні згорів, що було викрито його немічну діяльність. Ні, в його службовому кабінеті сталася пожежа, в якій він обгорів. І от в лікарню з'являються десятки людей, що пропонують потерпілому шматок своєї шкіри... Ну і так далі...

Олександру Івановичу подобаються ці фантазування. Але біда молодих колег в іншому: надто швидкоплинні й поверхові ті їх фантазування. Вони не встигають зачепитись за реальні враження і витягти їх зі дна ріки спостережень, вражень, спогадів.

Я знав кількох Кір, що їх так було названо на честь героїні роману Копиленка про нашу молодь.

А одна з них сказала:

— Коли в мене народиться донька, я теж назову її Кірою.

В неї народився син. Вона назвала його Алькою — на честь героя одного з оповідань Аркадія Гайдара.

Вони дружили — Аркадій Петрович і Олександр Іванович. Поміж московських письменників у Олександра Копиленка було теж немало добрих товаришів. Найчастіше чули од нього про Михайла Світлова, згадував він Віктора Гусєва, Віру Смирнову — автора прекрас-

них літературних портретів, яка починала свою літературну працю в Києві, видавши невеличку та ясну книжку віршів «Глиняный кувшин»; згадував Костянтина Паустовського, з яким разом почув у Києві звістку про початок війни, Льва Кассіля, Агнію Барто та багатьох інших письменників, що пишуть для дітей...

Після одужання від тяжких ран прийшов поет-партизан Платон Воронько до письменника, якого давно любив, книги якого добре знав. Сказав йому кілька добрих слів подяки. Потім витяг з кишені низку з дерев'яними кульками — католицькі чотки, що якимсь чином затрималися в його похідному лантушку, і, пробачившись за скромний дарунок, вручив Олександру Івановичу.

Той зрадів:

— Буду перебирати кульки і про друзів згадувати.

— Тоді їх слід разів у десять довшими зробити! — сказав Валентин Бичко.

Копиленко поволі сивів, а талант його тим часом мужнів і міцнів. І, дивлячись на цю кремезну, енергійну людину з молодими очима, що пильно зорила з-під кошлатих брів, його друзі думали: скільки він ще напише!

А він уже почував себе зле. Швидко втомлювався. Хоча від мандрів своїх по Києву не відмовлявся. Йому треба було бути з людьми!

Одного разу, йдучи по вулиці Леніна, мусив спинитися — біль схопив його жорстоко. Присів на вигин у стіні перед широким вікном будинку, де містилась міжміська телефонна станція. Віддихався, а тоді запропонував увійти всередину.

Увійшли, посідали в крісла. З-за нещільно причинених дверей кабін для телефонних розмов вилітали окремі речення. Можна було почути про діла сімейні й службові. Хто повідомляв про складності з відрядженням, просив вплинути на бюрократа, інший радів з свого успіху, хтось освідчувався в коханні, хтось поздоровляв з народженням дитини...

У цьому залі перехрещувалися лінії активного життя. І він, художник цього життя, жадібно вслухався в його голоси. І йому легшало. Хвороба відступала. Вона не могла не відступити.

Минуло з чверть години. Олександр Іванович міг продовжити свою подорож по місту.

* * *

Появі Ванди Василевської на радянській землі передувало знайомство радянського читача з її першими книгами.

Коли гітлерівці шматували її вітчизну, пішла Ванда Львівна на схід, до своїх радянських братів і сестер, що про них думала безнастанно. Вона не тікала від жахів війни, від небезпеки, ні! Вона прийшла до радянських людей, щоб разом з ними боротися проти страшної коричневої чуми.

Я побачив її в шинелі і в пілотці в тривожну серпневу ніч 1941 року. Київ принишк. Фронт накочувався все ближче і ближче. Протитанкові павуки, барикади перегороджували вулиці.

Ванда Василевська тільки-но повернулась з військової частини. Вона стояла біля будинку Спілки письменників, що містилась тоді на Великій Підвальній вулиці. Над містом перехрещувалися пасма прожекторів. Били зенітки. Письменниця була в чоловічому одязі, але щось глибоко жіноче було в її голосі, коли розповідала про бійців, з якими оце стрічалась, розмовляла, яких розпитувала і яким розповідала. Відблиски розривів освітлювали її стрункy постать, і тоді було видно, що стоїть вона, підперши голову долонею. І в цій позі теж була глибока жіночність...

Немарно так тяглися до неї і літні жінки, і дівчата тих українських сіл, де спинялась Ванда Василевська.

І починалися тоді розмови горесні, та не безнадійні,— про муки, що випали на долю кожної радянської людини, про чоловіків, батьків, синів, коханих, що пішли воювати, що йдуть в ліси до партизанів...

Є у Воронежі вулиця 9 Січня. В одному з її будинків, в квартирах, які залишили мешканці, вирушивши подалі від фронту, кілька зимових і весняних місяців 1942 року прожила група українських письменників. Поміж них були Олександр Корнійчук, Микола Бажан, Олександр Довженко, Яків Качура, Андрій Малишко, Іван Ле і ще кілька інших наших товаришів... І разом з українськими письменниками — вона, видатний майстер польської літератури.

Одного ранку на сходах цього будинку з'явився чоловік у потертій вушанці, пожмаканій шинелі, з лантухом за плечима, давно не голений, з втомленим обличчям.

— Це тут похідний мистецький будинок? — спитав він задирливо. Виявилося, що очі в нього дуже веселі.— А Леонід Первомайський вже приймає? А Ванду Василевську можна побачити?

І з своїм пакунком пішов у перші двері. І потрапив до Михайла Тардова — «старого солдата», як звали його друзі.

— Здрастуйте, я Семен Гехт!

Прізвище це відоме.

Автор кількох книг — роману, повісті, оповідань — він починав свою літературну роботу в Одесі разом з Бабелем, Олешею, Багрицьким, Ільфом і Петровим, Паустовським...

За станом здоров'я та й за віком, йому нелегко було бути на фронті. Та в тилу, на сході, не міг довго затриматися і вирушив на фронт, забезпечивши себе харчами на довгу дорогу. Харчі ті в основному складалися з моркви.

І от сидять вони за круглим столиком — Ванда Львівна і Семен Григорович, п'ють чай, хрумкають моркву, і точиться безконечна письменницька розмова про те, що нового написано там, в тилу, як працюється тут, на фронті.

І так бувало часто. З'явився хтось з письменників у ті місяці у Воронежі, і перш за все до неї, до Ванди.

Звідси вона регулярно виїздила на передову. І хоч як пізно верталась, хоч яка була втомлена, а все ж сідала до столу: на ранок мала бути написана чергова стаття про мужність радянських людей, про підлість гітлерівських нелюдів...

Велике людське горе обпалило її. Щоки запали, потемніли, а очі палали... Вона писала статті, нариси, оповідання. Самі по собі це були яскраві твори. Але вони тільки передували появі твору, що здобув безсмертя. Відтоді, як прийшла до фронтовиків газета «Правда» з початком повісті Ванди Василевської «Райдуга», в кожній частині, в кожному підрозділі нетерпляче виглядали на прибуття чергового номера з про-

довженням розповіді про мужню українську жінку Олену Костюк.

Ця скромна і героїчна молода колгоспниця з України була поруч з бійцями в траншеях і бліндажах. Вона воювала на всіх фронтах. Прийшла в оточений Ленінград і до партизанів Криму. Її можна було зустріти в партизанських лісах і у підводних човнах... Нечутно ступаючи, входила вона в санбати і госпіталі. І добра материнська її долоня лягала на палаючі скроні тяжкопоранених, що марили про своїх матерів, дружин, коханих. І легшало бійцеві...

Живе в цьому безсмертному образі та сила і ніжність, з якою оспівали жінку-трудівницю, жінку-матір, жінку-героїню великий Тарас Шевченко, Некрасов, Горький...

І тепер бачу Олену Костюк поміж живими. Вона в наших творчих буднях, на колгоспному полі, в цеху, в науковому інституті, вона лікар чи вчителька. Вона і там, на всесвітніх зустрічах борців за мир, одним з найактивніших учасників яких була і Ванда Василевська. Прекрасна доля героїв і героїнь її книг...

* * *

Коли б він пішов по батьковій лінії і обрав собі професію, зв'язану з залізницею, можна було б без найменших сумнівів твердити, що про нього, як доброго працівника, було б написано нариси... Все, за що він брався,— виконував совісно, старанно, вкладав у діло весь свій комсомольський запал. Отаким був, коли працював у Конотопських залізничних майстернях,— бойовий і витриманий, скромний і наполегливий. Та йому схотілося самому писати оповідання і повісті. І, попрощавшись з рідним Конотопом, вирушив у Київ, щоб вступити до Інституту народної освіти — туди тяглася більшість парубків і дівчат, що марили про літературу. Не всі, звичайно. Юрій Яновський і Іван Ле, скажімо, гадали поєднати любов до художнього слова з інженерією, а Іван Микитенко пов'язав увагу до людської душі з увагою до людського серця — він подався у медичний...

Швидко виявилось, що од ранніх спроб конотопського парубка до літературної творчості набагато далі, ніж од рідної оселі в Конотопі до студентського гуртожитку в Києві. Але характер у майбутнього письменника був

цілеспрямований. Стругальник полюбив літературу по-справжньому, по-справжньому полюбив і Київ.

Згодом він розкаже про свою зустріч з містом, що стане одним з головних його героїв. Романтична хмарка оповиває той спогад: «Я вийшов з лісу і незабаром прийшов на той берег ріки, чудової, могутньої ріки, з ряснозеленими горами на тому боці і великим містом на них. Довго не можу я відвести погляд від міста, про яке чув я від своїх батьків і дідів, про яке співали вони в своїх перейнятих журбою піснях, сидячи на призьбі похиленої хати в моєму селі. Це вони, пісні і казки коло батькової хати, коли сонце поволі скочується з верха найвищої тополі на нижчу, потім на ще і ще нижчу, примусили мене, тоді ще зовсім малого хлопця, заприсягтися собі, що я ступлю на його вулиці і площі, що я прийду до нього назавжди».

Прийшов до нього назавжди. Як мріяв його герой. Спецівку, поблискуючу від металевого пороху, жовтозелену юнгштурмівку — так звався костюм, що його тоді носила молодь, комсомольці,— він змінив у Києві на дешевенький костюмчик, який завжди перебував у «параді», вичищений, випрасуваний. І куточок конотопця в студентському гуртожитку теж був у зразковому стані. Свої рукописи початкуючий літератор переписував доти, доки не ставали вони бездоганно чисті.

Він писав багато — оповідання за оповіданням. Мабуть, його працьовитість, старанність, увага до праці товариша і зробили його, тоді ще такого недосвідченого і в літературних, і в газетних ділах, відповідальним секретарем «Літературної газети». Він усе робив з захопленням. Вчився — після інституту його було рекомендовано в аспірантуру. Працював над своїми рукописами, готуючи першу книжку оповідань. Вичитував чужі статті, замітки, вірші — вони щедро вкривали стіл відповідального секретаря «Літературної газети». Порядок на тому столі був зразковий, хоч в редакції, що якийсь час містилася в одній кімнаті готелю «Червона Прага» (тепер це «Київ»), було дуже завізно і від авторів, і від рукописів.

Мабуть, з усіх тодішніх літературних організацій і угруповань комсомольський «Молодняк» був не тільки найзапальнішим — його учасники перебували в безнастанних і гарячих боях з усіма, кого підозрівали у

відступі від пролетарської літератури, але й найактивнішим у зустрічах з читачами. Важко сказати, де більше часу витрачали молодняківці,— за письмовими столами чи на трибунах, з яких виголошували палкі промови. А втім, у більшості тоді ще не було своїх письмових столів — молоді письменники мешкали по студентських гуртожитках чи знімали кутки. Та й слово трибуна — надто пишне визначення для тих саморобних споруд, що призначалися для ораторів в різних заводських та сільських клубах, де молодняківці були частими і бажаними гостями.

Ось на одній з таких зустрічей робітничої молоді з молодими літераторами (в приміщенні, де тепер грає Київський театр оперети) я вперше зустрів Леоніда Смілянського. Учасники літературної вечірки збиралися повільно — багато хто прийшов сюди просто з роботи. Що й казати, у ті часи душів на більшості київських заводів не було. І тому поміж облич молодих робітників були блискучо-чорні — лиш сяяли білки очей та зуби. Сідали, пересідали, групи утворювалися, розпадалися, люди лишали холодний зал — то було взимку, тинялися по коридорах, знову влаштовувалися на скрипучих стільцях... І так тривало, поки в залі не з'явились письменники. Вони прийшли всі разом, молоді, з задубілими обличчями, на кінець вечора ми вже знали всіх. І критика Бориса Коваленка, і поетів Григорія Саченка, Віктора Гудима, Івана Семиволоса, і прозаїка, героя сьогоднішнього вечора, Петра Радченка. Але тоді, напочатку, всі були для нас однаково незнайомі.

І своєю творчістю теж.

Окрім Петра Радченка.

Його книга «Скрипка» була в ті часи дуже популярна поміж робітничої і студентської молоді. Чим вона захопила читача? Найбільше своєю щирістю, невимушеністю художніх засобів. По всіх клубах прокотилася хвиля диспутів, на яких палко обговорювалися не літературні якості повісті, а поведінка її героїв. То була, мабуть, третя така хвиля. Одну з них породила наївна повість Миколи Богданова «Перша дівчина», в якій йшла мова про комсомольське життя, другу — майстерна повість Олексія Толстого «Голубі міста», про учасника громадянської війни, що розгубився в час непу...

Та дівчат уже багато прийшло в комсомольські орга-

нізації, неп уже доживав своє, а скрипка, як символ нових сил в культурі, була усім нам особливо рідна.

Посідали наші гості на сцені, ми вже були готові слухати і сперечатися, коли в зал увійшов широкий в плечах, круглолиций хлопець. Зачіска його була в зразковому порядку — при тодішніх буйних чупринах і розкуйовдженості чубів це привертало увагу. Був він у чорній оксамитовій толстовці і бездоганно випрасуваних синіх діагоналевих штанях. Інтелігент? На всі сто! Та в манері, з якою він спокійно, неквапно піднявся по приступках, що вели до сцени, у тому, як пройшов понад оркестровою ямою, як привітався з письменниками, а тоді скромно влаштувався за чиєюсь спиною, було щось таке, що привертало увагу. Сів, примружив очі, готуючись слухати... Все це було по-робочому просто, невимушено, скромно. Мабуть, і пішов би він з літературної вечірки, а ми й не знали, чи це письменник, чи представник від якоїсь з громадських організацій, коли б не виникло суперечки. Хтось з особливо запальних слухачів зчепився з Григорієм Саченком, талановитим, гострим, уїдливим. Здається, сварка почалася через якийсь вірш Дмитра Чепурного, що не сподобався тому читачеві, а Саченко почав пояснювати, в чому справжні вади того вірша... От в розпалі битви і підвівся отой, з бездоганним пробором над круглим обличчям. Вийшов наперед, одкашлявся, дістав з верхньої кишені своєї оксамитової інтелігентської толстовки гребінця, поправив і без того зразкову зачіску, ще раз одкашлявся і сказав:

— Література наша не така вже й мала. І віршів написано гори! Та зібралися ми, щоб сказати нашу думку Петру Радченкові, який вже про нову повість думає...

І почав сторінку за сторінкою розглядати твір, заради якого ми тоді зібралися.

Логіка, уважність до кожного слова, вміння зв'язати художній твір з нашим життям... Для багатьох з нас це була, може, перша літературознавча школа. Не просто захоплюватися чи гудити, а робити аналіз.

Він учив нас цьому легко, невимушено, по-товариськи,— Леонід Іванович Смілянський.

Характерно: його дуже рано почали називати по імені-батькові.

Навіть старші за нього віком, навіть ті, що не перший рік знали його.

Книги його друкуються регулярно. Він працьовитий письменник і не може скаржитися на байдужість видавництв до своєї роботи. Уже давно він автор не тільки збірки оповідань «Нові оселі» та «Пленуму» (ця невеличка книжка побачила світ у популярній тоді бібліотечці газети «Пролетарська правда» з портретом автора на обгортці), не тільки повістей «Машиністи» та «Мехзавод», що увібрали в себе враження молодості, спогади про конотопських робітників, з якими дружив, з якими мужнів... Він уже запропонував увазі читача «Периферію», що викликала запальні літературні суперечки, і «Полоненого», а в портфелі редакції «Української літератури», де він відав критичним відділом, вже чекав на свою чергу роман «Південний берег»...

Написано було немало. І все ж таки ще не побачила світ та книга, з якою в майбутньому буде завжди зв'язуватися ім'я Леоніда Смілянського. Він уже знав, що напише її,— вся робота прозаїка і дослідника літератури наближала Смілянського до цієї книги.

Це буде не просто ще один черговий твір роботящого письменника. Після цього Леонід Смілянський увійде в ряди найвизначніших майстрів слова сучасної української літератури. Книгу буде перекладено на інші мови, її будуть перевидавати, про неї буде написано чимало цікавого.

Так, це «Михайло Коцюбинський», повість, сповнена сонця і чистоти, мужності і глибокого відчуття того, чим жив, чому присвятив своє життя великий письменник. Хтось міг подумати: сила повісті Смілянського в його героєві. Е, ні! Пригадаймо, скільки написано хоча б п'єс про Кобзаря, а вони не лишилися ні в репертуарі театрів, ні в літературі. Повість же Смілянського так увійшла в нашу літературу, що без неї вже не можна говорити про наш біографічний жанр.

Поміж друзів Смілянського — один з найближчих йому Олекса Кундзіч. Леонід Іванович, сам великий трудівник, любив так само беззавітно відданих праці, скромних людей, які не належали до тих літераторів, що вміли блискуче влаштовувати свої видавничі справи, тонко налагоджувати стосунки з потрібними людьми,— з читачем, правда, ті взаємини були менш вдалі... Ні Смілянський, ні Кундзіч до таких людей не належали. Працювали вони

на повну силу, обов'язки свої письменницькі виконували як слід, про права нагадувати не поспішали...

До того ж ще вони були однолітки: Смілянський — зимовий, лютневий, Кундзіч — квітневий. А за характером ніби навпаки — Леонід Іванович схильний до жарту, до компанійства, Олекса Леонардович часто зосередженопохмурий. А як стрічаються — обом радісно.

Так от, поміж того, що написано про повість Смілянського, найцікавіше належить Кундзічу. Його стаття «Книга про сонцепоклонника» сповнена роздумів і про Коцюбинського, і про Смілянського:

«...коли я згодом почув, що Л. Смілянський пише роман про Михайла Коцюбинського, я подумав: «Це сміливо». Щоб відтворити його живий образ, не досить, здавалось мені, бути майстром, треба бути ще й схожим характером творчості на цього яскраво емоціонального, повного тонких настроїв, глибоко ліричного письменника-сонцепоклонника, а Смілянський — письменник, точний у мисленні, скупий на випадкові імпресії, вдумливо рівний. Чи ж вийде?»

І з радістю відзначив: вийшло!

Статтю свою Кундзіч закінчив незадовго до початку Великої Вітчизняної війни. На фронт вони вирушили теж разом — Кундзіч і Смілянський.

Третій день війни.

Першу групу письменників-добровольців запрошено до штабу округу. Їм видано обмундирування і зброю — гвинтівки.

І от мчить вантажна машина темними настороженими вулицями. Сидять вони тісно один до одного — Андрій Головко, Яків Качура, Іван Ле, Анатолій Шиян, Олекса Кундзіч, Леонід Смілянський, Леонід Первомайський...

Швидше, по вулиці Леніна вгору, до письменницького будинку! Бо он вже біжать прощатися з нами дружини і мами.

Він введе опис цієї поїздки в одну з своїх повістей:

«Кілька днів тому ми виїхали з Києва. В тиху і теплу ніч ми залишали його, наче батькову оселю. Біліли мазані крейдою краї асфальтових панелей і стовбури каштанів; під будинками — нерухомі постаті чергових. Ми прощалися з сонним і принишклим містом».

Він наділить свого героя власними переживаннями.

Але у його героя син Лесик, про якого турбується батько, у письменника ж дочка з схожим іменем Люся.

Ще в мирні роки він задумав роман про Київ. Твір, який вбере в себе частину його тодішніх настроїв і збереже ту ж саму назву — «Золоті ворота», буде невеличкою повістю або великим оповіданням.

Він писатиме його в далекій од фронту Уфі, куди його відкличуть разом з ще кількома письменниками для того, щоб в нових, нелегких умовах не припинявся вихід газети «Література і мистецтво»,— так тепер зветься ота газета, в якій він працював на зорі своєї діяльності.

За посадою він — відповідальний секретар редакції. Уявіть собі той колектив з п'яти працівників, уявіть собі, що друкарня містилася в протилежному кінці міста, а тамтешні складачі-башкири не знали української мови. Читач будь-що мав одержати газету вчасно. І читач той надзвичайний — фронтовики, робітники евакуйованих заводів, колгоспники, що залишили землю батьків і переселилися тимчасово до своїх братів і сестер в Заволжя, діячі культури, що продовжують працювати по різних соціалістичних республіках... Радянська Україна живе, бореться, працює, творить... Україна одержує свої книги і газети, і поміж них — «Літературу і мистецтво»...

Минули роки. Настало мирне життя. Та не обійтись нам без того скромного і бойового літопису тих важких і героїчних, вже далеких років. Газета писала про Юрія Яновського, про Івана Кочергу, про Максима Рильського, про Михайла Вериківського...

Леонід Смілянський зберігав той комплект не для власних творчих потреб — для товаришів, для історії.

Пожовкла фарба, крихким став папір... А слово палає!

І в тому слові живе подих скромного працівника, що в далекій од фронту Уфі робив своє солдатське мужнє діло.

У повоєнні роки він працює так само багато, як і раніш. Йому треба розповісти читачам про багатьох гарних людей, з якими зводило його життя.

...Оповідання могло б зватися «Новина» — на честь геніального, безконечно трагічного оповідання Василя Стефаника.

На березі річки відбуваються події в оповіданні Смілянського. У ньому теж мовиться про долю дочки. І перше речення оповідання теж про новину: «Коли б не така

новина, Карпо Остапович не вибрався б опівночі аж сюди, на далекий куток, до самої Росі...»

Та назвав письменник своє оповідання «Крила»: крила нового життя підносять наших людей на трудові подвиги, на щасливе здійснення задумів і мрій...

«Коли б не така новина, Карпо Остапович не вибрався б опівночі аж сюди, на далекий куток, до самої Росі». Поміркуємо над цим реченням. Нам уже ясно, що місце дії оповідання — велике село. Від того місця, де мешкає Карпо Остапович, сюди, в цей куток, не близько. Далі: в селі сталась якась значна новина, що привела людину опівночі на берег річки далеко від дому. Є певне уявлення і про Карпа Остаповича. Очевидно, він людина літня, бо для молодої не так уже й важко опинитись опівночі на березі річки. Крім того, можна твердити, що той літній Карпо Остапович — людина не байдужа до того, що діється на селі: він вночі прийшов до Росі, схвильований якоюсь новиною. Отак багато відкрилося нам в одному реченні...

Поступово автор підводить нас впритул до тієї новини, що сталася в селі. Виявляється, отут, на березі Росі, будуватимуть електростанцію. Ось що то за подія і ось що то за новина!..

Почуття майбутнього... Ним живуть герої Смілянського. Герої творів, присвячених минулому,— Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський — і хороші наші сучасники.

Героїня його п'єси бойова комсомолка, що обрала собі ім'я для підпільної діяльності проти фашистських загарбників — Ластівка, живе пристрасною вірою в перемогу над ненависним ворогом. Хлопчик Сашко, герой його повісті, надійно входить в нашу свідомість, ми уявляємо собі його світле, хороше майбутнє.

А ось людина, у якої буржуазний лад вкрав майбутнє — їй присвячене оповідання «Початок легенди». Цей рядовий француз буде боротися за своє майбутнє, за майбутнє своєї країни...

Він працює з усе наростаючим успіхом.

Йому добре працюється. А втім, він не зменшував свого творчого напруження і тоді, коли доводилося чути несправедливі обвинувачення.

Читач вертається до його «Михайла Коцюбинського». Кіноглядач має змогу оцінити його як драматурга-сце-

нариста, дивлячись фільм про Івана Франка «Мужицький посол». Усіх захоплює зрілість його роману про молодого Шевченка, ліризм його п'єси про Лесю Українку.

Чи не надто багато уваги до минулого? Ні, про минуле він пише з гострим відчуттям сучасності, розповідає про життя видатних діячів культури нашої історії так, що їх біографія стає зразком для нашої молоді. І коли вертається до розповіді про Коцюбинського, то збагачує її тими відкриттями, які стали можливими саме в наш час.

І ввесь час продовжує обмірковувати нову книгу про свого героя — про Київ.

У тій книзі мають ожити київські комсомольці двадцятих років, що з ними разом вступав до інституту, що з декотрими з них він і тепер стрічається. Йому хочеться, щоб ожила в тій книзі бойова атмосфера, в якій виростали письменники, тепер уже автори багатьох томів, що їх імена увійшли в історію літератури.

Коли випадає йому стрітися з Давидом Демидовичем Копицею, тим запальним і гострим К. Давидом, що в двадцяті роки був одним з відомих критиків-молодняківців, Смілянський майже непомітно скеровує бесіду в бік спогадів про той час.

Ці розмови відбувалися і в кабінеті голови Комітету в справах мистецтв — «Міністра ізящних іскусств», як друзі жартома титулували Давида Демидовича, і в кабінеті директора кіностудії, де потім працював Копиця, що тоді друзі жартома називали його «загрозою Голлівуду». А потім в редакції журналу «Вітчизна», який редагував все той же наш друг, декламувалися рядки з відомого вірша Лермонтова: «Люблю отчизну я...»

Під час тих зустрічей і господар кабінету, і його гість все пригадують і пригадують. Пригадують людей, з якими так добре працювалося, бо поруч відчувалися їх світла воля, їх надійне плече, пригадуються минулі роки. Вони й самі з таких людей.

Ще кілька слів про щастя

Перед нами — «нутро сільської хати. Ніч. Надворі чути шум вітру, сніг б'ється в вікна. В печі горить вогонь...»

Усе, що відбувається на сцені протягом перших кількох хвилин,— тільки пролог до поеми. В напруженні Анни, від якої нам уже несила відірвати погляду, передчуття чогось страшного.

«Не знаю, але мені так чогось лячно, так чогось сумно, як коли б якесь велике нещастя надо мною звисло...»

Її голос сповнює й нас незрозумілою тривогою. Невже ще кілька хвилин тому ми могли жити не болем цієї жінки, а якимись іншими інтересами? Та все це — тільки вступ.

«По хвилі входить Микола, весь присипаний снігом, в гуні, надітій поверх кожуха, в баранячій кучмі, в рукавицях і з батогом. Він стає посеред хати, виймає батіг із-за ременя і починає обтріпувати сніг, стукаючи при тім об землю чобітьми. Відтак, охаючи, починає роздягатися».

Ми ще не почули від нього жодного слова. Тільки оце охання. Тільки зітхання від великої втоми. Ми тільки бачимо, як він скидає з себе одяг, задубілий, потертий.

І от він заговорив:

— Ось тобі і заробок. Ось тобі жий та будь...

Кінчається дія, починається антракт, знову дія і знову антракт. Але тепер до кінця вистави ми живемо бідою Миколи Задорожнього. До самого кінця! До тієї хвилини, коли завіса востаннє закриє його від нас. І вже замість Миколи Задорожнього — галицького селянина-бідака — ми побачимо втомлене і дороге усім нам обличчя артиста Радянського Союзу Амвросія Бучми.

Того дня грали кращі артисти театру імені Івана

Франка. Роль Анни виконувала Наталія Ужвій, Михайла Гурмана — Віктор Добровольський. Та головна сила в Бучмі, в геніальній грі цього майстра і художника, простого, як саме життя.

— Коли б Іван Франко міг його бачити! — схвильовано мовив Галан, стоячи перед сценою і не відводячи очей від Бучми, який, тримаючись рукою за край завіси, посміхався до своїх друзів.

— Коли б Іван Франко міг його бачити!

Ми вийшли з театру. Тоді на майданчику, між театром Івана Франка і будинком, де колись була школа, ще не височів пам'ятник авторові «Украденого щастя». Ми проминули вже пожовклі каштани, з яких осипались колючі плоди.

— Ходімо десь посидимо! — сказав Галан, дійшовши до рогу Хрещатика.— Можна в ресторанчик зазирнути, а можна погуляти в саду... Все одно після цієї вистави не заснеш!.. Гра Бучми — це мистецтво на рівні картин Рембрандта, романів Толстого і Достоєвського, музики Бетховена. Це те мистецтво, що викристалізовується сторіччями. Бєлінський описав гру Павла Мочалова в «Гамлеті» крок за кроком, сцену за сценою. І це не просто опис. Це глибоке проникнення в душу твору, в душу героя трагедії, і разом з тим це власний твір Бєлінського, його власний герой такий, яким хотів бачити Мочалова в ролі Гамлета правдошукач, котрого тільки смерть врятувала од царської тюрми... Іван Якович бачив прекрасних акторів, він любив людей театру, товаришував з ними. Поміж його друзів була артистка, яка скорила весь світ — Соломія Крушельницька. Сам Мишуга радий був співати для одного слухача, коли тим слухачем був Франко... В 1909 році Франко, втретє за своє життя, приїхав до Києва. Микола Садовський ставив в своєму театрі оцей шедевр — «Украдене щастя». Миколу Задорожнього грав Іван Карпенко-Карий, Анну — Любов Ліницька, артистка, про яку ще писатимуть монографії. А Микола Садовський виконував роль Михайла Гурмана... Але такої вистави, як сьогодніщня, Іван Франко не міг побачити, хоч які визначні артисти грали за його життя! І справа не тільки в силі наших художників. Справа в часі! Ми живемо в час, коли щастя повернулось до нащадків Анни і Миколи Задорожнього, коли слово «щастя» вже не мрія...

Може, ви чули таке прізвище — Перетц, він був одним з відомих професорів Київського університету святого Володимира... Тема його дисертації була: «Щастя». Він перебрав багато матеріалів. Це був дуже роботящий і сумлінний вчений. Під час свого перебування у Львові він звернувся до Івана Франка. Автор «Украденого щастя» охоче пояснив професору, в якій бібліотеці, в якому її відділі і на якій полиці зберігаються різні матеріали на цю тему. Франко знав усе про щастя. Він знав, що за нього треба боротись! Він знав життя, знав науку Маркса. Знав і шукав. Яке то коротке речення — украдене щастя! І який зміст!..

...Немало років минуло після тієї вистави «Украденого щастя», яку разом з своїми товаришами дивився Ярослав Галан. Уже нові виконавці — молоді і талановиті — виступають в ролях Миколи, Анни, Михайла на сцені театру імені Івана Франка. А біля театру поставили пам'ятник авторові цієї п'єси і багатьох інших безсмертних творів. Навколо пам'ятника тополі, які він любив, молоді клени, верби, блакитні ялинки...

Повість про пісню

Увімкніть радіоприймачі, зараз буде співати Оксана Петрусенко!

В березні 1942 року до редакції фронтового радіомовлення, де я тоді працював, надійшов лист з госпіталю. Група тяжко поранених воїнів просила «прокрутити» кілька пластинок з українськими піснями у виконанні Оксани Андріївни Петрусенко. Це їх бажання було виконане, і в ефір полетіли «Спать мені не хочеться» і «Ой не світи, місяченьку...» Через якийсь час з того ж госпіталю надійшов другий лист з подякою за пісні: «Вони допомагають нам краще за ліки!» Відтоді ми часто накручували пластинки з піснями Оксани Петрусенко,— велика українська співачка жила, боролась, перемагала... А одного разу ми одержали листа, що починався так: «Здрастуйте, Оксано Петрусенко. Спасибі вам велике...» Це писала дванадцятирічна дівчинка з села, яке тільки-но було визволене від фашистської неволі.

Здрастуйте, Оксано Петрусенко!

1

Ворскло річка
Невеличка...
«Наталка Полтавка»

Прощання і зустрічі... І скільки себе пам'ятає, вона лаштується в дорогу. Батько залишив рідну Балаклію — несила було довше зносити вічні нестатки. Після Нового року голод забрів до їх хати та й залишився там надовго. Як про щось казкове, мріяла дівчинка про найдешевші черевички.

— Куплю і пришлю з земляком,— пообіцяв батько,

кашляючи. Туберкульоз підточував його сили. Андрій підхопив малу донечку на руки і зазирнув в її очі, сині, як озерця в степу після травневої грози.

— Степ не годує — може, море врятує!

Ці слова прозвучали, як рядок з пісні. І мати, не така стара, як застарена, піснею відказала:

Віють вітри, віють буйні...

Для дівчинки завжди радість, коли мама співає. Уся їх вулиця співуча. А троїсту музику в Балаклії — скрипку, бубон і цимбали — запрошують на весілля в усі сусідні села. І коли мала чує, як перемовляються, то випереджаючи одне одного, то йдучи поруч, як сміються і плачуть бубон, скрипка та цимбали, вона сама починає тихенько наспівувати.

Минуть роки, і її спів супроводитимуть не троє підсліпуватих балакліївських дідів, а величезний оркестр першокласних музикантів.

Отож батько вирушив на південь. Там, у Севастополі, жив Оксанчин дід, колишній матрос.

— Яке воно, те море? — допитувалась дівчинка.

Мати журно зітхала:

— Важко на тому морі, ох, доню, як важко!

Але як тільки Андрій повідомив, що влаштувався в порту, вона почала збиратися в путь. Оксана лишилася з бабусею. Як вони прожили самі ті кілька місяців! Може, тільки пісні, що їх дуже багато знала стара, підтримували сили. А там і вони вирушили до моря. Прощай, Балаклія, стара тополя, висохла криниця, прощай, степ! Добиралися старе і мале довго, ночували під стінами вокзалів, мокли під дощем, брели вздовж залізничної колії, знову влаштовувалися у задушливій вагонній тісноті.

Приїхавши до Севастополя, вони довго петляли по покручених вуличках передмістя. Немилосердно пекло кримське сонце, трава тут швидко жовкла, ящірки виповзали з-під каміння, поглядаючи на втомлене довгою дорогою дівча.

Аж ось воно блиснуло між будинків, неозоре, золотаво-синє море.

І тут жити було сутужно. Особливо після того, як помер батько, а діда вислали з міста, і мати лишилася без роботи. Оксана ходила з мамою на підробітки —

прибирали, мили вікна, прали. У початковій школі була першою ученицею. Акуратність її зошитів і підручників, зразкові успіхи в навчанні відкрили перед дочкою праці двері прогімназії. Рідкісний випадок! Вона вже мріяла вивчитись на вчительку, коли довелося залишити прогімназію: мати захворіла.

Оксана влаштувалася на взуттєву фабрику. Ще зовсім недавно дівчинка мріяла про нові черевички, а тепер на зміні через її руки проходили десятки черевичків. І всі без підошов. І всі чужі. Оксана подружилася з фабричними дівчатами. Це була заповзята, весела, співуча компанія. А Оксана з її сильним голосом і невтомною бадьорістю була заспівувачкою. Коли через багато років в ролі Кармен вона вибіжить з воріт тютюнової фабрики, їй пригадуватиметься закінчення зміни на взуттєвій. Парубки, звичайно, почали звертати на неї увагу. Худенька, але висока і стрункa, як щогла на рибальській шаланді, дівчина виглядала старшою за свої п'ятнадцять років. Якось один молодий рибалка, вихиливши для хоробрості чарчину, почав надто настирливо приставати до Оксани. Вона різко відштовхнула парубка. Може, навіть і вдарила б, коли б він, підіймаючи з землі зюйдвестку, не пояснив з добродушною відвертістю:

— Та я ж в тебе закохався, синьоока!

Блиснула низка бездоганних зубів.

— А з чим його їдять, те кохання? — спитала Оксана, згорнувши сильні руки на грудях.— Ходімо краще пляшку ситра вип'ємо, я частую!

Вони пили солодку, ігристу водичку, а тоді пішли в «ілюзіон» дивитись Віру Холодну в дуже сумній картині «Біля каміна». Коли ж погасло світло і настирливий парубок знову почав своє, Оксана видерла свої пальці з його руки, мовчки підвелась і, залишивши хороше місце, влаштувалася в першому ряду під самим екраном, де сиділи бабусі та дітлахи.

Вона воліла гуляти з дівчатами. По стрімкій, звивистій стежці видиралися вони на гору, де світліла споруда панорами «Оборона Севастополя». Білетерка, що нудьгувала біля дверей, благодушно відверталася, щоб фабричні дівчатка могли проскочити всередину. Разом з подругами Оксана блукала поростими травою бастіо-

нами. Часто можна було побачити Оксану на Малаховому кургані, на Графській пристані. Її хвилював мужній і суворий пам'ятник кораблям. Вона любила портову метушню. Севастополь — місто прощань і зустрічей. Відпливають кораблі, виходять в море шаланди. Прощайте, прощайте, коли ще зустрінемося? Дзвенить зоряна ніч. Гуде прибій, накочуючись на ще тепле каміння, п'янко пахне водоростями. Застигли суворі, зосереджені кипариси. А дівчата, забувши про втому, про те, що на світанні їм починати важкий, дванадцятигодинний робочий день, співають собі і співають. І голос Оксани веде.

Якось, почувши її спів, старий священик запропонував дівчині вступити до церковного хору. Але така бурхлива радість звучала в її голосі, що батюшка затремтів од переляку — тоді ховали поважного купця! А незабаром піп дізнався про ще гірше. Під час підпільної маївки, на яку зібралися севастопольські робітники, Оксана вартувала на скелі. І коли наблизилися поліцаї, голосною піснею попередила робітників та матросів про небезпеку. Перед Оксаною закрилася брама божого храму; вона не журилася, хоч і втратила невеличкий підробіток. Тепер все частіше можна було почути її пісні на стрімкому березі. Вона радо співала для рибалок, матросів, севастопольських робітників.

— Ти будеш артисткою! — запевняли слухачі і просили:— Наталку! Наталку заспівай!

Не тільки за дзвінкий голос любили люди Оксану. Вони шанували дівчину за добре чесне серце і працьовиті руки. Справді, «золото — не дівка!» — як казав Виборний про Наталку Полтавку. Але Наталчина поступливість і слухняність не були властиві Оксані. Це була дитина іншого часу — до Великого Жовтня лишалися лічені місяці. Дівчина зростала в місті, що добре знало потьомкінців. Постріл «Аврори» розбив багато кам'яних мурів, якими огороджували трудящих од мистецтва. Оксана була поміж перших, що пройшли в широкий вилом. І те, що тоді зазвучало в її серці, розгорялося дедалі сильніше.

2

Віють вітри, віють буйні,
Аж дерева гнуться...
«Наталка Полтавка»

Висока дівчина в подертій шинелі, з червоною хустиною на низько постриженому волоссі,— вона нещодавно перехворіла на висипний тиф,— наближається до подзьобаного кулями будинку. В одній руці дівчина тримає маленький клуночок, в другій — чабанську гирлигу. Кілька днів ішла вона по розгрузлому шляху. Хвацький хлопець у простріленому кашкеті запросив її в свою тачанку і помчав повз спалені біляками села, повз висаджені в повітря залізничні вагони, покручені рейки і дроти.

І знову вона йшла. Од тієї хвилини, як почула у себе в Севастополі, що по Херсонських степах мандрує український театр, втратила спокій. Всю дорогу розпитувала про нього.

— Оце були і вночі поїхали! А добре грали!

Оксана наздогнала мандрівну трупу аж у Херсоні. «Початок о 6 годині вечора». Зрозуміло, час тривожний. Треба поспішати, бо невідомо, чи пощастить закінчити. В коридорі театру дівчині показали на широкого в плечах чоловіка: «Оце в нас найголовніший». Оксана акуратніше перев'язала шворку, якою було підперезано шинельку, і натягла нижче на лоба хустку.

«Дівчина-воїн!» — подумав Сагатовський, керівник театру, милуючись її милим, схвильованим обличчям.

— Чого тобі треба? — спитав Сагатовський.

Оксана мовчала, збентежено перебираючи пальцями краєчок хустки.

— Я поспішаю, дівчино,— сказав артист.— На мене чекає вся трупа. А може, і ти хочеш на сцену? Звичайно, надумала стати артисткою! Як це я одразу не догадався! Як же тебе звуть? Оксана! Красиве ім'я! А прізвище?

Вона пробурмотіла щось під ніс.

— Як ти сказала? Не дочув.

Така ж нерозбірлива відповідь.

— Е,— сказав артист,— з такою дикцією, звичайно, тільки на сцену! Діла не буде, вертайся додому.

Але з зали на сцену вже поспішав один з активістів

створення в Херсоні нового радянського театру — Юрій Шумський.

— Треба вислухати дівчину! — сказав він.

— Як же ваше прізвище, дівчино? Актриса повинна бути сміливою.

Сагатовський уже збирався йти геть, коли дівчина з розпачем гукнула:

— Зачекайте... Я зараз...

Шумський всміхнувся, почувши нарешті, яке неблагозвучне прізвище має ця вродлива дівчина.

— Цьому лихові можна зарадити!

— Акторові легко придумати собі найкрасивіше прізвище. Головне — щоб талант був. А співати вмієш?

— Співаю,— відказала Оксана, почуваючи, як зашарілось її обличчя.

— Попросіть на сцену Бойченка,— гукнув Сагатовський і, обернувшись до Оксани, пояснив: — Це музичний керівник нашої трупи, композитор. Ходімо!

Вона опинилася на холодній, брудній сцені, на якій стояв поруділий рояль. Над головою погойдувались вицвілі, подерті декорації.

— Що будеш співати, Оксано? — спитав керівник театру. А чоловік, що сів до роялю, пальцями правої руки пробіг по всій клавіатурі, чи то для того, щоб самому зігрітись або, може, цим бажаючи підбадьорити дівчину.

— «Віють вітри»,— прошепотіла Оксана.— Можна?

І одразу заспівала.

Акомпанементу довелося наздоганяти її. Ледь жива від переляку, вона співала набагато гірше, ніж співала в колі своїх подруг. Але ніхто не міг лишитися байдужим до краси і сили її голосу. Артисти, що сходилися на репетицію, почувши, як співає дівчина, принишкли. Сагатовський підвівся з стільця. Вродлива жінка, що стояла, спершись на рояль, не відводила від дівчини захопленого погляду. А Оксана співала пісню за піснею, всі, яких навчилася од бабусі і мами, якими чарувала матросів, рибалок, портових робітників, якими проводжала шаланди і кораблі, що відпливали в море.

— Де ти знайшов такий скарб? — спитала Сагатовського вродлива жінка, виходячи з-за рояля і обіймаючи дівчину.

— Він сам знайшовся, Катерино!

А Бойченко — композитор, диригент і завмуз театру, який своїм акомпанементом підбадьорив дівчину, витягши з рота коротку люльку, урочистим кроком наблизився до Оксани, схилив перед нею велику лисіючу голову і з надзвичайною чемністю поцілував її в руку. Од цього дівчина в старій, підперезаній шворкою шинелі мало не зомліла. Хіба вона піп, чи що!

В склад трупи було її зараховано одразу ж, без усяких сумнівів.

— Вчись, дівчино, зростай! — сказав Шумський, збираючись в чергове відрядження.

Вона сиділа на всіх репетиціях, не пропускала жодної вистави. Хороша пам'ять і гостра увага допомогли їй швидко завчити всі мізансцени, всі партії — і хорові і сольні — головних дійових осіб і другорядних персонажів. Але на саму думку, що їй доведеться вийти на сцену, Оксана починала тремтіти. Вона мріяла про сцену і водночас боялася її. Вона розуміла, що без сцени немає для неї життя, і тричі на мить помирала, коли в гурті хористів потрапляла на ту страшну для неї сцену. Саме потрапляла, бо її туди виштовхували напівпритомну. Звичайно, коли б Оксану не полюбили в колективі, вона, напевно, тут довго не затрималася б! Кому потрібна артистка, що не може виконати найскромнішу роль, сказати двох-трьох слів? І хоч у трупі і провідні артисти, і хористи встигли оцінити могутній її голос, її дисциплінованість і працьовитість, її закоханість в мистецтво і чесну вдачу, але наблизилась біда. Ось уже всі хористки вийшли на сцену, а Оксана відчуває, що ноги стали чавунні. Їй страшно від тих кількох слів, які треба буде вимовити: «Тітко Палажко, ідіть, вас кличуть!» Це коротке речення уявляється їй довгим і складним, як монолог Гамлета. Хоч уже кілька днів з ранку до вечора повторює його вдома, на вулиці, в театрі, раптом забуває: «Тітко Палажко...», а як далі? І оця «козир-дівка» схопилась за задню завісу. Тоді Катерина Лучицька схопила її за руку і силоміць потягла за собою. Лучицька шепоче, підказує. Оксана лише очима кліпає. Коли нарешті щось пробелькотіла, її вже ніхто не почув, бо заспівав хор. І тут увесь її розпач, усі переживання вилилися в пісні. Оксана заспівала так, що в останніх рядах глядачі підводилися з стільців, бажаючи розгледіти, кому належить той надзвичайний голос...

З цього вечора Оксану вже не лякала темрява, що лежала за рампою, почалося швидке зростання наймолодшої в мандрівному колективі артистки. Її розквіт по-весняному швидкий, яскравий, буйний. Мов передчувала природа, що цій талановитій жінці не пощастить зазнати ні золотої осені, ні спокійної мудрої зими.

Керівник театру був уважний до Оксани. Багато часу приділяла їй Катерина Лучицька, актриса тонкої майстерності. А завмуз, диригент і композитор Петро Бойченко, відмовившись від вивірених сибаритських примх старого парубка, ладен був ночі просиджувати за роялем, аби в цей час на сцені репетирувала юна актриса. Він жив її зростанням і щедро відкривав дівчині красу мистецтва, годинами розповідаючи про «батька української музики», «гетьмана пісні», як називав письменник Іван Нечуй-Левицький Миколу Лисенка.

Та от настав час, коли на афіші мало з'явитися прізвище молодої співачки, і Бойченко стурбувався:

— Треба ж, нарешті, прибрати тобі красивий псевдонім! В житті можна і з твоїм прізвищем, а от на афіші Бородавкіна ніяк не звучить. Дарую тобі моє ім'я: на честь Петруся будеш Петрусенко! Подобається?

— Подобається... — стримано відказала дівчина.— Дякую!

І на афіші вперше з'явилося нове прізвище, якому судилося увійти в історію світового театрального мистецтва, що стало близьким і рідним мільйонам друзів пісні.

Минуло небагато часу, і молода артистка вже брала участь у всіх виставах мандрівного театру. Вона виступала в п'єсах: «Вій», «Ой не ходи, Грицю...», «Пошились у дурні», «Наталка Полтавка», «За двома зайцями», «Маруся Богуславка». Особливо ж полюбила вона дві ролі, що стали супутниками всього її життя. У виставі «Запорожець за Дунаєм» за своїм віком Оксана, звичайно, могла б співати свою тезку Оксану, дочку козака Очерета. Але невимушено пристрасна гра молодої актриси, її потяг до яскравих, чітко окреслених характерів дали змогу цій дев'ятнадцятирічній дівчині зіграти Одарку — язикату, роботящу, бойову дружину запорозького козака Карася.

Звичайно, Оксана була тоді надто юною Одаркою. Ще повинні були минути роки, поки цей образ знайшов

собі місце в галереї класичних портретів, створених Петрусенко. Наталка Полтавка, яку Оксана грала все життя, тоді була її одноліткою. Немало співачок, починаючи свій творчий шлях Наталкою, прощаються зі сценою в ролі Наталчиної матері — Терпелихи. Цього Оксані не випаде зробити.

Вистави театру, в якому працювала Оксана, часто відбувалися без намальованих на дикті чи полотні декорацій, під справжніми зорями, на фоні справжнього лісу. В негоду сценою ставала клуня, яку глядачі прикрашали гіллям. А самі глядачі розміщувалися просто неба. І, співчуваючи Наталці, не помічали, що їх поливає дощ. Іноді у виставах доводилося робити непередбачені автором антракти. Якось, під час вистави «Сорочинського ярмарку» в будинок, де відбувалася вистава, влучив білогвардійський снаряд. Стіна тріснула, полетіла цегла, але глядачі-червоноармійці лише глянули в той бік. І їх спокій передався артистам. Під Бериславом, в колишньому монастирі, грали вони «Сватання на Гончарівці». Раптом неподалік почулись постріли. Глядачі посхоплювалися з місць. Хтось з акторів метнувся до вікна і побачив тачанки з кулеметами.

— Махновці!

Розмахуючи наганом, бандит проштовхався до сцени.

— Чого зібралися?

— Для народу граємо! — відказала Оксана, виходячи наперед.— Може, забороните?

— Для нас грай! З початку!

Але червоні бійці примчали вчасно і вибили ворога з Берислава.

Життя на колесах — воно давно стало звичним для українського дореволюційного театру. Найвідоміші артисти мандрували з кінця в кінець країни до старості.

А Марко Лукич Кропивницький і помер в поїзді, поспішаючи на гастролі. Мандрує і трупа, в яку потрапила Оксана. Але мандри ці особливі — вони виступають на півдні України, освітленому вогнем громадянської війни, по селах, де точилася напружена класова боротьба, перед революційними військами, що їх командарм Фрунзе вів на штурм білогвардійських орд чорного барона Врангеля. Коли майже через два десятиріччя Оксана співатиме в опері «Перекоп», слухачів захопить правдивість і глибина її творчості. Та не всі вони знатимуть, що не

по книгах вивчала актриса цю буремну добу. Вона сама бачила, як підводилися бійці в шалену атаку. І пісня Наталки супроводила їх. Оксана добре знала героїчних воїнів революції, безстрашних більшовиків, вона була з ними, вона співала для них.

30 серпня 1935 року Оксана Андріївна запише в своєму щоденнику:

«Чи може загинути велика творчість народна, творчість, яка йшла від самої мислі, від самого серця? Згадую пісні моєї матері, журні пісні, які не можна було слухати без сліз. То були пісні недолі, то були пісні гіркого життя, в якому жила моя матір, то були пісні народу, який знав панську неволю. А як умів радіти, як умів веселитися цей народ, коли траплявся хоч один радісний день в його житті. Скільки веселощів, скільки яскравості в піснях. Ну й пісня!..

Згадую великі роки революції, коли той же народ, напівголодний, ішов боронити своє право.

Це було в Херсоні в 1919 році.

Важко було, і холодно, і голодно. Працювали ми колективом в Українському побутовому театрі. Херсон по три-чотири рази на день переходив з рук у руки. Ранком — червоні бійці, вдень — банди Григор'єва, потім вдирається в місто Махно, а ввечері знову його визволяють червоногвардійці... В кінці 1919 року вже встановилась у нас Радянська влада, але на другому боці Дніпра, в Олешках, ще зачепились біляки. Тому щоранку і щовечора була стрілянина, на нас налітали ворожі літаки, по місту били ворожі гармати.

...Червону Армію обслуговувала наша невелика бригада, наш невеликий колектив. Перекопська армія була вдячна нам за нашу пісню. Ця пісня нас зріднила, з'єднала. Ми були діти однієї матері. Ми бажали світлого життя, ми всі бажали скинути скоріше пута, що довгі роки впивались в наше тіло. Кожен шматок хліба ми ділили, бо всі ми були однаково ситі і однаково голодні. Згадую такий момент. Ми прийшли в казарму. Співаки є, а рояля немає. Швидко знайшли гармошку, мандоліну (а хто не знає української пісні!), і от під цей дивний акомпанемент ми співали свої пісні!»

В тих умовах загартувався характер молодої актриси. Без скарг і нарікань зносила вона і небезпеки, і труднощі мандрівного життя.

По шляхах Херсонщини посувалася карета з гербами князя Воронцова-Дашкова на тріснутих дверцятах. З її вікон визирали веселі хлопчики і дівчатка в латаних сорочках. Відбивши цю карету у якогось білогвардійського офіцера, бійці революції подарували її своєму театрові для дружин і дітей мандрівних артистів. А Оксана разом з чоловіками йшла за возом, на який було навантажено нескладне акторське майно — у кількох клунках театральні костюми, козацькі шаблі, намисто, полив'яні горшки, з яких актори їли і на сцені, і в житті. Вона була непримиренна до тих панікерів, ледарів та базік, що відмовлялися від поїздки в червоноармійську частину, бо «хто зна, чим усе це кінчиться! Чули, Америка готується оголосити нам війну?»

— Нехай сама тихо сидить! — зводячи брови, гнівалася Оксана.— Бо від неї до нас не далі, ніж од нас до неї!..

В той час на Вінниччині група молодих артистів — поміж яких були Юра, Бучма, Крушельницький, Ватуля, Кошевський, Пилипенко — створюють театр, якому дають ім'я великого Івана Франка. В Золотоноші виступає перед червоноармійцями самодіяльний гурток, в якому грає молода швачка, що оце склала іспити на звання вчительки,— Наталія Ужвій. І вже зовсім поруч, отуттаки в Херсоні, бурхливо, як усе, що він робить, ринувся в мистецький світ конторник з управління порту Юрій Шумський. В містах і селах Правобережної України виступає хорова капела, якою керує Кирило Стеценко, а з нею, чуйно прислухаючись до голосу нового життя, мандрує молодий поет Павло Тичина. І все, що тоді побачив, «хорошим золотим вантажем осіло в моїй душі» — як розповість він згодом. А по Лівобережжю подорожує Державна українська мандрівна капела, її супроводить письменник Степан Васильченко. В своєму щоденнику «З піснею крізь вогонь і води» він занотовує: «Мандруємо ми з нашою тихою народною піснею в огонь і в бурю, коли ще до сотні бандитських загонів шумує по нетрях краю, гримлять навкруги події, коли кругом гудуть розмови про свіжі криваві вчинки, про нечуване геройство, про темну зраду... В громі, в шумі гармат, в стогоні, крику і зойку... літає, дзвенить пісня...»

Дзвенить пісня! Оксана співає для бійців старі народні пісні, що розповідають про тяжке життя бідака, про

сумну долю трудящої жінки. Але тепер ті пісні звучать по-новому, в них — заклик до боротьби за народне щастя!

3

Коло мене хлопці в'ються
І за мене часом б'ються,
Но я люблю Петра дуже,—
До других мені байдуже...
«Наталка Полтавка»

А де ж твій Петро, Оксано?

Їй подобався високий, смуглявий комісар у матроській безкозирці, з маузером у дерев'яній кобурі, що кілька разів проводжав молоду співачку після вистави через луг і розповідав про Балтику, про своє голодне дитинство і палко декламував вірші з «Кобзаря». Тепле почуття лишило у неї знайомство з колишнім чабаном, що став командиром загону. Та це ще не було кохання.

Коли ж диригент, композитор і завмуз театру Петро Бойченко, неспішно витягши з рота добре обкурену люльку, освідчився їй у коханні і попросив стати його дружиною, Оксана стримала зітхання і погодилась. Хоч це теж не було кохання. Але як багато Петрусь зробив для неї! Усе життя Петрусенко повинна бути вдячна йому! Товариші по роботі зичили їй щастя, але дуже невпевнено. Вони краще за неї знали себелюбну вдачу людини, що стала чоловіком Оксани. Розмови про це не сподобались Бойченкові, і він рішуче порвав з колективом. Куди їхати? Вони почули про важкі діла в уманському театрі. Вистави тамтешньої трупи, що відбувались у напівзруйнованому приміщенні на Базарній площі, не користувалися успіхом: колективу бракувало хорошої співачки.

Керівник трупи Прохор Коваленко зустрів їх невесело:

— Не маємо чим платити артистам!

Але після першої репетиції, коли почув Оксану, розцвів:

— Тепер діло піде!

І сам заходився малювати афішу, що повідомляла уманців про найближчі вистави театру, в яких братиме участь «відома співачка Оксана Петрусенко».

Чи не було це надто сміливим перебільшенням називати її «відомою»? Для тих людей, що вже чули молоду співачку, вона більш ніж відома. Вона була улюблена співачка. Невдовзі уманці вже мали змогу оцінити її голос і талант перш за все в «Наталці Полтавці». А далі вона виступала в своїх основних ролях: Одарка в «Запорожці за Дунаєм», панночка в «Майській ночі» і панночка у «Вії», Хотина в «Сорочинському ярмарку», Катерина в «Москалі-чарівнику», Уляна в «Сватанні на Гончарівці». Знову вона часто виступала в концертах. «Дощик», «Зелененький барвіночку» і «Гандзю» їй доводилося повторювати по кілька разів. Уманці розумілися на хорошому співі. Керівник театру помічав, що в якому похмурому настрої не прийшла б людина в концерт, та, слухаючи Оксану, переймалась вона веселим настроєм співачки. Та помічав Прохор Тихонович і дещо інше. Петро Бойченко, під чиїм керівництвом оркестр театру змінився на краще, до своєї дружини на репетиціях ставився різко, часом навіть брутально. А вона терпляче зносила все. Лише легка хмарка затьмарить її миле обличчя. Невже Бойченка дратували великі успіхи Петрусенко? І зітхав добрий Коваленко: «Старий муж, грізний муж!..»

В постійних переїздах швидко спливав час. І от ще одне п'яте лютого, день її народження. Цього разу Петро навіть не поздоровив Оксану — невже забув? Дарунок, який друзі зробили Оксані, був надзвичайний, вони переписали для неї три нові романси Якова Степового на слова Шевченка: «Сонце заходить», «Ой на горі ромен цвіте» і «Зацвіла в долині»... Назавтра вона вже співала їх в концерті для червоних кавалеристів. Там її вперше почув Григорій Котовський.

Він сидів в першому ряду переповненого театру і, поклавши важкі руки на прославлену свою шаблю, не зводив очей з тоненької постаті молодої співачки. Може, тому він боявся повернути обличчя вбік, щоб ті, які сиділи поруч, не побачили його зволожених очей. Молода артистка співала легко, мов сама милувалася красою свого голосу, дзвінкого, як сріблястий струмок, і могутнього, як повноводий Дніпро. Здається, немає йому межі!

В турботах про оновлення репертуару надумав Бойченко поставити популярну оперету «Сільва». Оксана

допомагала йому перекласти на українську мову досить-таки незграбний текст, який позичили в іншій мандрівній трупі, і взялася вивчати заглавну роль. Їй подобався образ щирої і пристрасної дівчини, вона вбачала в ньому щось близьке собі. Звичайно, крім того, що Оксана, на відміну від Сільви, не закохувалася у вельможного пана. Та горе, що його принесло Сільві кохання, було зрозуміле молодій українській співачці.

От він стоїть за диригентським пюпітром з паличкою в руці, похмурий, невдоволений. І, співаючи і танцюючи, Оксана знає, що після вистави Петро буде сердито вичитувати їй, згадуючи і дійсні помилки в її сьогоднішній грі, і ті, що їх він сам причепливо вигадає. І, подумавши про це, Оксана раптом втрачає легкість, невимушеність. Але тільки на мить! От знову вона Сільва Вареску, кохана Едвіна Воляпюк. Кінчається вистава. Оксана повертається до реальної дійсності. На неї знову чекає ущіплива розмова з чоловіком: «Моя люба, ти плутаєш Сільву з Одаркою». Потім вона буде готувати вечерю, потім візьметься чистити його фрак, а тоді прати, штопати. Тяжке життя мандрівної актриси, але, мабуть, коли ділити його з коханим, воно набагато легше! Про це ніколи не здогадаються глядачі, що захоплюються невимушеною грою Оксани Петрусенко в оперетці «Таємниця гарему».

Раптом новина — радісна і тривожна: в їх скромний мандрівний театр приїздить на кілька гастролей Панас Карпович Саксаганський. Першою виставою піде «Наталка Полтавка». Потім «Запорожець» і «Сорочинський ярмарок». Виступати разом з великим художником! Оксана враз відчула себе такою недосвідченою, безпорадною. Може, краще відмовитися? Прикинутися хворою? Але вона була не з тих, що прикидаються чи тікають. Приїхав Саксаганський і, як тільки помився з дороги, відразу ж пішов на сцену. Декого він знав тут ще з давніх років, пожартував, і всім одразу стало легко і добре. Тільки не Оксані. Вона заховалась в темний, захаращений декораціями куток.

— А наша Наталка, звичайно, хвилюється! — лагідно сказав Панас Карпович.— Йдіть до нас, Наталко, я теж хвилювався, коли мені вперше випало грати з Марком Кропивницьким. Але скоро звик. І навіть сварився з ним, хоч, правду кажучи, тепер соромлюся цього...

Оксана повільно підходила до Панаса Карповича.

— О! Та це справжня правофлангова! — пожартував він, побачивши високу жінку. І вже без усмішки додав: — Доведеться вам так працювати, щоб і в мистецтві мати право на перше місце!

Репетицію Панас Карпович провів чітко, енергійно, без жодного зайвого слова.

— Перерва. Через годину повторимо, а вам, Наталко, відпочивати не доведеться, прошу за мною!

Сивий майстер звав її так само, як молоді червоноармійці,— Наталкою. І це сповнило Оксану надією: мабуть, не дуже засмутила його недовершена її гра. Вони гуляли по зелених вулицях Умані, і Оксана жадібно вслухалася в зауваження і поради артиста, чиїми партнерами в «Наталці Полтавці» були Кропивницький і Карпенко-Карий, Заньковецька, Ліницька, Садовський, а поміж тих, хто йому аплодував, були і Рєпін, і Чехов, і Коцюбинський, і Іван Франко, і Стасов, і Леся Українка, і Василь Стефаник, і сам автор музики до цієї нестаріючої п'єси — Микола Лисенко... Отак вистави, на які приїздив Панас Саксаганський, ставали для неї не тільки святом, але й школою сценічної майстерності. Вони виступали разом в багатьох містах. І на Україні, і в Калузі, Курську, Тулі... Панас Карпович гастролював і в іншому колективі, де почали працювати Петрусенко і Бойченко. Театр, що прибрав скромну назву — «Сіяч», очолював досвідчений артист Василь Красенко. Сучасний глядач, що бажає познайомитися з цим цікавим художником, може побачити його на екрані: у фільмі Довженка «Земля» він створив зворушливий образ діда Петра.

Та все частіше охоплює молоду артистку почуття самотності. Особливо гостро відчувається це після вистав, під час переїздів з міста до міста, коли Оксана лишається без глядачів, без товаришів. Вона шукає порятунку в читанні хороших книг, в бесіді з мовчазним своїм супутником — з своїм щоденником, до якого звикла і якому довіряла найпотаємніше. Забуваючи про втому, артистка поринає в читаний-перечитаний «Театральний порадник», в якому вміщено розповідь Панаса Саксаганського «Як я працюю над роллю». Її мучить те, що доводиться вчитись самотужки, несистематично, в дорозі. Як же бути? І артистка зважується на рішучий

крок — вона залишає театр і, відмовившись від успіху, популярності, приїжджає до Києва, щоб знову стати учениці.

4

Моє все багатство єсть моє добре ім'я...
«Наталка Полтавка»

В театрах кінчався сезон. В нових співачках потреби не було! Але хіба вона тільки й вміє що співати? Невже її руки забули, як поводитись з підошвами, союзками, каблуками? І Оксана пішла найматись на взуттєву фабрику. Та по дорозі наважилась і зазирнула в Троїцький народний дім, де тоді відбувались вистави українського театру. «Чи не забув мене Панас Карпович?» — тривожилась Оксана, переступаючи поріг театру. Звичайно, він не забув свою Наталку!

— Ти будеш працювати зі мною,— сказав Панас Карпович, як тільки почув про її намір лишитись у Києві. Це коротеньке «ти» сповнило Оксану радістю. Того ж дня Саксаганський повів її до Марії Костянтинівни Заньковецької, що мешкала досить далеченько від центральних київських вулиць, у невеликому флігелі в глибині подвір'я. В затишній квартирці було так тихо, що Оксана чула, як сполохано калатає її власне серце. Оксана побачила актрису, якій Чайковський подарував квіти з словами: «Безсмертній від смертного».

І зазвучав голос Оксани — повний сонця, напоєний пахощами степу.

— Добре співаєш,— сказала Марія Костянтинівна, задумливо дивлячись на Оксану.— Дуже добре... Але це ще не все. Треба розуміти, що співаєш, ким живеш. Треба знати все про людину, якою стаєш, виходячи на сцену. Уявляю собі, скільки щастя ти подаруєш людям, Оксано! І співом своїм, і серцем своїм. По очах бачу, що воно добре! Чи трапиться тобі колись байдуже проминути людину в біді? Ні, ти спинишся і не для того, аби лиш поспівчувати. Я хотіла б мати таку дочку. І не тільки по сцені. Але тоді я була б ще вимогливішою. Твій дорогоцінний голос потребує шліфовки. І тоді ти засяєш, як справжній діамант! Вступай до інституту.

— Важкувато буде,— зауважив Панас Карпович,— і вчитися, і працювати. Але нічого не вдієш, мабуть, така

вже твоя доля, доню, не знати відпочинку! А тепер послухай казку, яку я розповідаю кожній молодій артистці, що вступає в наш театр. Йшов чоловік по дорозі. Дивиться — лежить голова, видно — зрубана. Став чоловік над головою і промовив: «Бідна, бідна голово, за що ж тебе зрубано?» А голова й промовила: «За язик!..» Здивований тим, що зрубана голова заговорила, чоловік остовпів. Коли гульк — аж далеченько їде пан якийсь коляскою. Чоловік почав гукати, шапкою махати. Повернувся пан. «Чого тобі?» — питає. «Так от ця голова говорить отак і так...» Почав пан питати голову. Мовчить. «Що ж ти, такий-сякий сину, завернув мене, я, може, вже он де був би!» Поклали слуги панські того чоловіка і всипали. Поїхав пан далі, а чоловік почав лаяти голову. «І за віщо це мене побили?» — закінчив він, обертаючись до голови, а голова знову заговорила: «За язик!» Згадав я цю повчальну історію для того, щоб була ти в театрі стримана, од чужих пліток тікала і сама зайвого не плескала. Залаштункові стосунки часто такі плутані, що заважають працювати!

— Гадаю, Оксану слід познайомити з Всеволодом,— сказала Заньковецька.

— Вірна думка,— погодився Панас Карпович.

«Цікаво, який він, той Всеволод»,— думала Оксана другого дня, крокуючи поруч з Саксаганським до театру.

Сиві, кошлаті брови. Гострі, колючі очі. Як кореспондент газети, Всеволод Чаговець побував у різних країнах світу. Та найбільше любив він свій Київ, пишучи про нього, знаходив завжди найтепліші слова. Але цей старий чоловік волів не тільки згадувати, він любив Київ молодий, радянський і писав про нього часто, схвильовано, як молодий поет. Він дружив з найвизначнішими своїми сучасниками: з Качаловим і Москвіним, із Заньковецькою і Кніппер-Чеховою, з Купріним і Шолом-Алейхемом...

Оксана рада була слухати його в яких завгодно умовах — випадково зустрівши на вулиці, чи в маленькому фойє скромного кінотеатру, чи в антракті під час якоїсь прем'єри.

Панас Карпович почав готувати Оксану на роль Одарки. Почувши про це, Заньковецька запросила їх — молоду артистку, режисера та журналіста — до себе на склянку чаю.

До чаю того вечора ніхто не доторкнувся. Походжаючи по вузенькому килимку від дверей до вікна, журналіст розповідав про життя січового казацтва, про те, як після зруйнування Нової Січі частина запорожців потрапила за Дунай, так переконливо, мов сам був учасником тих войовничих походів.

Панас Карпович згадував перші вистави «Запорожця» на українській сцені — з геніальним Кропивницьким в ролі Карася, з Марією Садовською-Барілотті, яку називали «українським соловейком», в ролі Одарки. Він тоді виконував роль султана. А хто ж творив образ Оксани Очерет? От вона перед тобою, Оксано Петрусенко! Це перша з перших — Марія Костянтинівна Заньковецька.

Заньковецька тихо зітхає. Здається, все це було вчора і в принишклому театрі з сумом і надією дзвенів її чарівний голос: «...Там за тихим за Дунаєм...»

Настали дні важкі і піднесені. Саксаганський, допомагаючи Оксані знайти саму себе, а це ж чи не половина діла у вихованні молодого митця, дбайливо відшліфовував її репертуар. Він мав право бути вимогливим до інших, його вимогливість до себе — безмежна. Панас Карпович з'являвся в театрі задовго до того, як сходились на репетицію актори. Багато різних обов'язків у керівника колективу! Але за десять хвилин до початку репетиції він уже сидить за режисерським столиком і нетерпляче поглядає на годинника. Забуто всі адміністративні діла — тепер він художник, що живе героями майбутньої вистави. Він був скупий на похвали, але після «Наталки Полтавки» сказав:

— Схились, доню, я тебе поцілую! Ти все вгору тягнешся, берізко, а мене вже до землі хилить!

Прийшла за лаштунки Марія Костянтинівна.

— Ти не помилився, Панасе, вона з нашого гнізда!

Але дівчині зауважила:

— Менше сліз, Оксано! Стогнати не треба. Ти подумай про того, хто створив Наталку. Це була людина мужня, бойова. Воїн.

Оксана тепер часто грає разом з Саксаганським: в комедії «За двома зайцями» він Голохвостий, вона — бублейниця, в опері Аркаса — вона Катерина, він — батько, в «Запорожці за Дунаєм» — вони подружжя: Карась і Одарка.

— От би зіграла я у вашій постановці «Розбійників»,

Панасе Карповичу! — каже Оксана.— Та для Амалії я надто висока, правда?

— Не в зрості справа! — Панас Карпович ласкаво поклав суху свою долоню на її пальці.— Поруч з тобою навіть бурхливий Карл буде здаватися немічним панком. От його, Карла, я тобі доручив би без вагань.

Оксана вступає до театральної школи, але той заклад довго не проіснував. Тоді, за порадою Заньковецької, Оксана починає вчитися в інституті імені Лисенка. Поміж студенток свого курсу вона чи не найдосвідченіша: за плечима молодої співачки п'ять років успішної роботи в різних театрах. Не дуже цікаво починати з азів, що викладались з тією зразковою педантичністю, яку співачка буде ненавидіти все своє життя. З головою поринає Оксана в театральні бої, що точилися в Києві. Разом з робітничою молоддю і студентами бігає на диспути, які влаштовують письменники і артисти різних напрямів. І разом з своїми однодумцями в спецівках, кожанках і кожушках Оксана гукає: «Геть!», «Досить!» — коли якийсь оратор з дрібнобуржуазним нігілізмом повідомляє, що з Пушкіним і Шевченком «нам не по дорозі!». Але в ній самій точиться гостра боротьба: з одного боку — відточене, випробуване мистецтво Панаса Саксаганського, до якого вона ставиться з безмежним довір'ям, а з другого — запальні заклики творити нове мистецтво, до яких молода актриса не може лишитись байдужою.

Нещодавно тут-таки, в Києві, на Софіївській площі просто неба відбулася постава «Визволення праці» з великими масовими сценами, могутнім звучанням сурм і пристрасними монологами. Без кінця засновувалися нові театри, повідомляючи про свою появу на світ бучними маніфестами. І їй хочеться бути учасницею тих небувалих вистав! А разом з тим Оксану полонить реалістична правда російського драматичного театру, в складі якого Кузнецов, Юренєва, Свєтловидов, Соснін, Вурманський... Які надзвичайні художники! З'являються нові п'єси Мамонтова, Куліша. Їй хочеться грати в Ірчановій «Родині щіткарів». Але її вчитель лишається вірним своєму випробуваному репертуару. У цьому вирі думок і пристрастей їй хочеться сказати і своє слово. Їй стає дуже тоскно в інституті, де все ще вивчають старовинний вертепний театр! А тут ще вкрай загострились стосунки в її маленькій сім'ї — Петрові Бойченкові байдужі ті диспути, мані-

фести, суперечки. Навіщо вся ця метушня, коли можна спокійненько виставляти випробувану «Сільву»? Бажаючи зберегти сім'ю, Оксана вирішує знову вступити до якогось з мандрівних театрів,— може, спільна праця їх з'єднає. Марія Заньковецька легко зрозуміла молоду жінку. Вона добре знала, що то значать сімейні чвари. Панас Карпович пообіцяв приїздити на гастролі в театр, де гратиме Петрусенко.

Здрастуйте, нові міста і села! Знову зустрічі і прощання, міста і роки, вистави і концерти...

5

Видно шляхи полтавські...
«Наталка Полтавка»

Далекі дороги владно кликали її. Вона співала багато, але ніяк не могла вгамувати спрагу свого співучого серця.

Спробуймо накреслити на географічній карті маршрут її поїздок! Коли в перші роки творчості то був обмежений куточок півдня нашої країни — містечка і села навколо Херсона: Олешки, Берислав, Каховка, Гола Пристань, потім до них додалися Єлисаветград, Первомайськ, Умань, а згодом їй аплодували Ніжин і Конотоп, Курськ і Тула, Калуга і Орел... Тепер її шляхи пролягли до Нижнього Новгорода, Казані, Йошкар-Оли, Астрахані, Ульяновська, Саратова, Самари... Звідти вона часто приїжджала на Україну — в Запоріжжя, Мелітополь, Бєлгород, виступала і в Свердловську, і в Ашхабаді. А там знову видно шляхи Самарські. Безнастанні поїздки не втомлювали, навпаки, вона вирушала на гастролі з радістю і поверталась наснажена новими силами. Їй хотілося бути такою ж наполегливою, роботящою, як ті люди, для яких вона співала. Вона любить дорогу, вокзали, станції, поїзди. І гострий готельний смуток од думок про самотність — бо з Бойченком вона все ж таки розлучилась — зменшувався, коли співачка вирушала в чергову театральну поїздку. Ранком, їдучи з станції, бачила на стінах афіші з своїм портретом, завтра з'являться нові з портретом іншого гастролера. Але чи забудуть тут її пісні? Виступаючи у волзьких містах, Оксана уважно прислухається до того, що робиться на берегах Дніпра. Її цікавлять нові письмен-

ницькі імена. От би зіграти в «Диктатурі» Микитенка, «Яблуневому полоні» Дніпровського. Київський театр вже ставить оперу Чишка, написану на матеріалах цієї п'єси. Її знову тягне до Києва. Там тепер гастролює Леонід Собінов: «Лоенгрін», «Євгеній Онєгін», «Травіата», «Ромео і Джульєтта»! Щасливі кияни! Її цікавить новий балет Михайла Вериківського — «Пан Каньовський». Шкода, що не було поблизу молодого композитора, порадила б йому — краще написати оперу на цей сюжет. Народна пісня про Бондарівну! Які можливості! Вона наважилась би на таку пораду, бо знайома з композитором ще відтоді, як він диригував зведеним хором, що виступав на відкритті ланцюгового мосту через Дніпро. Вона заздрить українським артистам, які поїхали до Москви, щоб взяти участь в тижні української літератури. Хоч би з останнього ряду галереї послухати Марію Литвиненко-Вольгемут, Івана Паторжинського, Гната Юру, яким зараз аплодує Максим Горький! Вона прочитала в газеті про успіх в Москві нового фільму Олександра Довженка. Барбюс писав про «Арсенал» з захопленням. Оксана уявляла собі, як зустрічається в Москві з Маяковським і Тичиною, Довженком і Фадєєвим, Серафимовичем і Головком, Леоновим і Федіним, Сосюрою і Микитенком... Тільки подумати — вона могла б там побачити Остапа Вишню, чиї «усмішки» не раз рятували її від смутку!

Оксана починає власний тиждень української пісні, виступаючи по невеличких містах і слободах Поволжя і Заволжя. З вікон невеличкого номера саратовського готелю їй видно Волгу. За стіною, в сусідньому номері з роялем, мешкає виконавиця циганських романсів. У неї немало поклонників. Оксана розрізняє їх по музичних смаках. Один любитель вальсів. Другий встиг опанувати лише нещасного «чижика», третій, напевне, в дитинстві вчився музики і досі пам'ятає «Турецький марш», четвертий підбирає «О, ці чорні очі»... Оксані неспокійно. П'янкий сум од відчуття самотності сповнює серце. Вона підходить до стола, розкриває папку з рецензіями. За останній час їх назбиралось немало! В Астрахані — хвалив її Марко Брун, в Нижньому Новгороді — журналіст, що прибрав собі прославлене акторське ім'я — Кін, високо оцінив її Маргариту в опері Гуно. Але в усіх тих трафаретних статейках, які написано з усіма фіо-

ритурами провінціального красномовства, вона не знаходить відповіді на питання, що постає перед нею з усією рішучістю. От вона проспівала «Аїду». А що вона читає в рецензії на виставу? «В цій парадній багатошумній опері, крім архібуржуазного змісту, що має на меті виховання глядача в дусі войовничого колоніального імперіалізму, є все, що потрібно касовій публіці». І так далі, і тому подібне. Але як їй бути? Лишатися в театрі з дуже різноманітним репертуаром, де чергуються опера і драма, оперета і водевіль, чи, рішуче попрощавшись з цим колективом, стати тільки вокалісткою? Співаюча артистка чи артистка-співачка? З кожною виставою Оксану Петрусенко чимраз дужче тягне на оперну сцену. Її могутній голос рветься на широкі простори, в уяві артистки вимальовуються яскраві образи героїнь Римського-Корсакова, Лисенка, Чайковського, Верді... Надзвичайні можливості голосу дозволяють Петрусенко співати і «Травіату» — цю перлину репертуару колоратурного сопрано, і Кармен — партію, в якій змагаються світові меццо-сопрано.

В Грозному вона ділить успіх з відомим співаком Пироговим. Чи не найкращий виконавець партії Онєгіна — баритон Хохлов — радий, що вони зустрілися в одній виставі. Та постійним її партнером стає тенор Василь Москаленко, актор з невеликим, але приємним голосом, людина культурна, витримана, дуже уважна до Оксани і її синочка. Володя, Бобка, як його частіше зве мама, маленький супутник мандрівної актриси, заполонив усе її серце. Оксана співала над його колискою і ті пісні, які чула від своєї матері, і нові. Мов у льоті, вільно і широко розкинувши рученята, спить дитина на готельному ліжку. Яке довір'я до навколишнього світу на рум'яному личку. Синку мій, нехай надовго лишиться в серці твоєму це почуття! Не дозволяй поганому порушити довір'я до хорошого! Вір людям, Вовко, люби людей! Усе для них!

Петрусенко вирішує: настав час кінчати з мандрами. Вона вступає до Свердловського оперного театру. В цьому місті металургів і машинобудівників Оксана Петрусенко працює з особливим успіхом. Тут її цінують і люблять, їй добре в усіх відношеннях. Актрису вихваляють без кінця, відзначаючи її мистецтво в класичному репертуарі і в новій радянській опері, в «Прориві».

Василь Дмитрович — надійний друг і скромний учасник її нескінченних тріумфів. Вона співає Маргариту, він — Фауста; вона співає Лізу, він — Германа; вона — Недду, героїню «Паяців», він — Каніо. Про неї пишуть, мало не захлинаючись: «Надзвичайний успіх у публіки мала артистка Петрусенко. Сильний голос, вміння володіти ним, внутрішня експресія, пристрасний, вібруючий тембр колоратури, ліричні переходи при ясній дикції і міміці захоплювали публіку, що без кінця викликала артистку».

Москаленко не ревнує її до слави. Він радий, що працює разом з нею.

Три роки в Свердловську, потім три роки на Волзі, в Куйбишевському оперному театрі. Нові захоплені відгуки в газетах, десятки грамот і подяк за виступи в червоноармійських частинах, заводських і колгоспних клубах... Знову вона багато їздить, гастролюючи у волзьких містах. Тут у неї з'явились надійні, щирі друзі, які з великою сердечністю прощались з артисткою, коли вона дала згоду вступити до київського театру.

6

— А що се таке театр, город чи містечко?
— Ні, се не город і не містечко, а в городі вистроєний великий будинок. Туди ввечері з'їжджаються пани і сходяться всякі люди, хто заплатити може, і дивляться на комедію... Се таке диво, як побачиш раз, то і вдруге схочеться...

«Наталка Полтавка»

В пишних кронах тополь на бульварі Шевченка ще не було жовтого листя, коли Оксана Петрусенко приїхала до Києва. Але вперше в житті Оксані Андріївні хотілось, щоб швидше настала осінь і разом з нею розкрилась важка завіса, починаючи сезон 1934 року.

Вона повернулась до Києва справді відомою співачкою: в її репертуарі — Антоніда, Людмила, Ярославна, Купава, Маргарита, Кармен, Ліза, Марія, Недда, Джільда, Татьяна, Віолетта... Але, попри все це, їй треба завойовувати і визнання в новому колективі, і любов нового для неї глядача.

На мить вона затримується перед дверима в партер. Звідти чути любу серцю артиста і театрала різноголоси-

цю інструментів, музиканти починають репетицію. Оксана розсовує важку темно-вишневу портьєру і вступає в напівосвітлений зал. На сцені робітники встановлюють декорації. Біля ложі стоїть жінка. Оксана Петрусенко здогадується: це Марія Іванівна Литвиненко-Вольгемут. «Чи не буде надто сміливим, коли підійду і привітаюся з нею?» Тут з ложі почувся соковитий бас:

— Оксано! Оце радість!

Вигук Михайла Донця привернув до Оксани увагу всіх, хто був і в залі, і на сцені. Петрусенко опинилася в центрі уваги. Відразу ж виявилось багато добрих знайомих. З Зоєю Гайдай зустрічалася в театральному інституті — вони вчилися в одному класі.

А от Олександра Ропська — Шурочка, загальна улюбленица, і її чоловік, режисер Володимир Манзій. Колись вони жили поруч в саратовському готелі.

Володимир Йориш, диригент і композитор, з пишною сивою шевелюрою, тут же почав палко розповідати, які покладає сподівання на нову співачку: він працює над новою редакцією «Наталки Полтавки» і «Запорожця за Дунаєм». От Марія Тесеєр, чарівна дружина Михайла Івановича Донця. Оксана колись слухала її в «Ріголетто» і «Травіаті». А от баритон Зубарєв, який на сцені так самовпевнено обіцяє недовірливій Тамарі зробити її царицею всесвіту, і скромна людина в житті! А от старий Летичевський, активіст шефської роботи в частинах Червоної Армії. Він тут же домовляється з Оксаною про її виступ перед саперами.

— Багато чув про вас од мого друга Чаговця,— каже Іван Паторжинський, затримуючи її пальці в своїй міцній руці.— Вихваляв вас Всеволод з захопленням. А він в артистах добре розбирається, все життя з ними дружить. Чули про ваші успіхи на Волзі. У слави крила легкі!

Оксана взагалі легко звикала до нових людей, і новим її знайомим теж швидко почало здаватися, що вони знають співачку довгі роки! Петрусенко ще не встигла одержати в касі київського театру першої зарплати, а в колективі вже встигли полюбити її за світлу, бадьору, веселу вдачу, за її працьовитість.

— Наша Оксана нагадує мені першого тенора нашої країни, Леоніда Собінова,— казала Ропська.— Та ж прямота і простота, доброзичливість і людяність; вона так

само радіє успіхові товариша і завжди ладна допомогти йому в біді.

І як колись замолоду, коли мандрівній трупі доводилось перебиратися через Дніпро на поромі, вона разом з чоловіками бралась за линву,— так і тепер для свого колективу артистка залюбки візьметься за найважче. Оксана полюбила свій театр — світлий, просторий, чепурний, його велику сім'ю, в якій роблять одне діло і всесвітньовідомий співак, і скромний бутафор. Це був колектив майстрів — кожен в своїй галузі визначний фахівець. У всякому разі, тоді вона не мала в цьому ні найменших сумнівів.

Її почали вводити в репертуар досить енергійно. Першою виставою, в якій співала нова київська співачка, була «Аїда».

День її починався рано і кінчався пізно. Крім театру, в неї сім'я, хоч і дуже маленька. Часто відвідувала вона Панаса Карповича; його здоров'я різко підупало за ці роки. Книги владно вабили її до себе — з першого ж дня, як приїхала до Києва, почала купувати всі новинки музичної літератури. І зустрічі з Всеволодом Андрійовичем Чаговцем під час готування Аїди — конче потрібні. Її концертмейстер — ділова, трохи сухувата піаністка, працюючи з Оксаною, забувала про відпочинок. Вони закривали дашок рояля, лише відчувши, що дійшли межі, що більше немає сил. А тоді Петрусенко влаштовувалася в глибині порожнього неосвітленого партера. Дивна властивість цього театру: в ньому завжди затишно. І коли його заллято святковим золотистим світлом, і в буденних присмерках. Стоячи на дошці, яку перекинено через оркестрову яму, Іван Сергійович щось обмірковує з художником Хвостовим. По щирості кажучи, Оксана заздрить Паторжинському. Скільки мужніх, безстрашних образів створив він на сцені! Тільки подумати: Іван Сусанін, Тарас Бульба! От би написали ви, дорогі композитори, для нас, сопрано, такі героїчні партії! Вона передчуває, яку насолоду матиме, слухаючи Паторжинського в «Севільському цирульнику», «Фаусті», «Русалці», «Борисі Годунові», «Мазепі», «Євгенії Онегіні», «Князі Ігорі», «Ночі під різдво». Передчуття світлих перспектив сповнює співачку радістю,— як же їй пощастило, в якому театрі працює! І водночас — неспокій. Вона ще вся в шуканнях. І хоч вже багато чула за-

хоплених слів про свій талант, про свій могутній голос, а її непокоїть брак систематичної музичної освіти, того, що зветься «школою». Вчилася уривками, працюючи в різних театрах — драматичних і оперних. Невже це завжди тяжітиме над нею?

Увечері, коли гасне світло, обережно відчинивши двері, Оксана входить в передостанню ложу бельетажу; ту, за стіною якої рівно, мов сосни у вітер, гудуть прожектори освітлювачів. Сьогодні в «Запорожці за Дунаєм» співають Маша і Ваня, як з ніжною фамільярністю звуть Марію Іванівну Литвиненко-Вольгемут і Івана Сергійовича Паторжинського їх друзі в театрі. З подвоєною енергією Оксана Петрусенко вчиться у видатних майстрів Київського оперного театру.

І вони теж відчувають могутній вплив невичерпного сонячного оптимізму, що пронизує творчість Оксани Петрусенко. Нестримно потяглась до неї театральна молодь.

— В ній є щось дуже надійне,— сказав режисер Володимир Данилович Манзій. І Кузьма Мінаєв, баритон, колишній матрос, ствердив:

— З такою і в бою не страшно!

Як у кожному колективі, та ще в колективі працівників мистецтва, були в оперному театрі різні люди. Траплялися поміж них і войовничі заздрісники, тихі інтригани, бундючні склочники і просто відсталі та малообдаровані актори.

От скажімо, перед вами хор: в ту мить, коли він підвладний паличці диригента,— це злютований в одне співочий організм. А тим часом тут поруч стоять і освічені, серйозні артисти, що міцно зв'язали своє життя з театром, і обмежені заробітчани, що, завдяки голосу, цілком випадково природою подарованому їм, мають змогу жити безбідно та ще й красуватись перед тисячами очей. І таке становище, звичайно, не тільки в хорі. Оксана Петрусенко ще тільки готувалася до першого виступу на київській сцені, а їй вже пророкували цілковитий провал.

— Хіба я не чую, як вона працює з концертмейстером,— зітхаючи казав лисіючий тенор, колекціонер галстуків і перемог над дурненькими дівчатками.

Після кількох концертів, в яких виступила Оксана Петрусенко, цілком не визнавати її вже не можна було.

— Звичайно, в українському репертуарі вона матиме успіх! Але Аїда! Ліза!! Ярославна!!! Флорія Тоска!!!!

Кількість знаків оклику зростала з загрозливою швидкістю.

Звичайно, до Оксани доходили ці недоброзичливі прогнози, вони засмучували її. Але, пам'ятаючи повчальну історію Панаса Карповича про язик, вона не принижувала себе сваркою з дрібними людьми.

«Де троянди, там і колючки, але не можна по-справжньому захоплювати людей зі сцени, коли в житті своєю поведінкою викликаєш в них огиду!» — думала Оксана.

Міркуючи над характером одного з своїх колег, вона записує в щоденнику: «Дивна особа... Наскільки прекрасний музикант, настільки несимпатична людина... Треба оздоровити атмосферу. А як? Будемо боротися. Життя — боротьба. Боротися за здорову дисципліну. Це дасть радість, це дасть життя таке, яким воно повинно бути».

7

...під музику співають, сміються,
плачуть, лаються, б'ються, стріляються,
колються і умирають.

«Наталка Полтавка»

А тривога все зростає: до «Аїди» лишилося два дні. І найбільше непокоїть Оксану думка про те, як її оцінить Марія Іванівна. Перше сопрано України — Литвиненко-Вольгемут — має право бути суддею! Нею захоплювалися Микола Садовський, Федір Шаляпін. Її Дідона, її Оксана, її Одарка, її Ярославна, її Ліза, її Купава, її Галька, її Флорія Тоска і ця ж таки Аїда — класика!

До початку вистави лишилося ще добрих три години. Тихо і порожньо в цих просторих коридорах. І тільки ще гарячий повносилий сонячний промінь проводжає співачку. З'явиться у вікні, що нагадує ілюмінатор на кораблі, зникне на мить за стіною і от знову цілує шию, руки, лягає під ноги.

Оксані завжди цікаво з Ропською. Поради її розумні і щирі. От коли б стояла вона поблизу храму богині Ізіди — круглолиця кирпата Шурочка,— Оксана почувала б себе значно спокійнішою. Та напруженням волі Оксана примушує себе забути про всі свої турботи —

вона невільниця Аїда, дочка ефіопського царя Амонасро, якій зовсім байдужі переживання співачки Петрусенко.

Через мить диригент, ця душа оркестру і хору, як назвав його Серов, владно викличе зливу звуків. Але зараз глибока тиша. І Оксані раптом пригадується дитинство, Балаклія і троїста музика — скрипка, бубон й цимбали, під яку їй так хотілося співати... Легкий рух диригента. І ожив оркестр, запрошуючи співачку на змагання. І вона відважно приймає виклик...

Вкрай виснажена стоїть вона в своїй заллятій світлом кімнаті, в якій зараз тісно — артисти і музиканти прийшли поздоровити Петрусенко з першим виступом на київській сцені. Оксана чує теплі слова про свій голос, про щирість її гри, про те, що їй особливо вдалась друга картина першої дії — вона і Амнеріс...

Раптом це балакуче коло розступається, і перед Оксаною виникає найвищий її суддя, що неквапно впливає в кімнату. Марія Іванівна хоче поцілувати Оксану, але обличчя молодої співачки ще в гримі.

— Ви їх слухайте, вони в мистецтві добре розбираються,— каже Литвиненко-Вольгемут весело,— але саму себе ви краще знаєте, почуваєте свої сили, свої недоліки. Правда?

Оксана сама добре розуміє, що її Аїда ще мало чим відрізняється від сотень Аїд, яких співають сотні інших співачок. Чогось свого, властивого саме їй, Оксані Петрусенко, глядач сьогодні не побачив.

— Вокально — добре, сценічно — ще неясно! Так було сьогодні, але ми, всі ваші друзі, певні, що завтра буде набагато краще...— каже Марія Іванівна.

— Спасибі,— каже Оксана щиро,— це дуже висока оцінка!

Кімната порожніє, а там і в усьому театрі лишаються тільки вартові, а Оксана все ще сидить перед своїм дзеркалом. Її обличчя ще в гримі. Мабуть, навіть синок не впізнав би свою матусю, добрі і ласкаві її очі з підфарбованими віями самій актрисі здаються дивно таємничими.

Але перед нею вже не Аїда! Вона думає про новий образ, який на неї чекає, про партію Кармен.

Оксані Петрусенко не доводиться вивчати народне життя, вона сама — краплина в тому безкрайому морі.

Але готуючись співати партію іспанської робітниці, вона перечитає не одну книгу про батьківщину Сервантеса. В невеличкій газетній статті вона писала: «Я хотіла показати не театральну принцесу, а звичайну циганку, робітницю з тютюнової фабрики. Її сила і влада не в театральних ефектах, а в характері, в могутній красі, в гордості». Петрусенко творила Кармен, в якій головне не зрадливість почуття, а боротьба за велике почуття. Її Кармен не легковажить в коханні, а цінує його. І в її Кармен уже сильніше відчувалося, що київський театр збагатився не тільки співачкою з першокласним голосом, але й цікавою артисткою.

Петрусенко працює над образом Лізи.

Чайковський, як і Лисенко, був для неї особливо близьким. А серед його оперної спадщини — «Пікова дама». Її Ліза — це не лірично-пасивна дівчина. Чистота її сильних почуттів зіткнулася з низькою пристрастю Германа — золотом — і розбилась. Краще загинути, ніж жити в світі, де гроші цінуються вище за кохання. Хто такий для Лізи Герман? Дивний чоловік владно заполонив її увагу. І спалахнуло кохання. Це тільки половина правди. Він для Лізи порятунок...

Оксана Петрусенко завжди співала багато. Тепер її охопила невичерпна жадоба творчості. Перша осінь і перша зима в Києві проходять у напруженій праці. До її найбільших перемог уже недалеко.

Вона була уважною ученицею надзвичайно вимогливого диригента Пазовського, режисерів Лапицького і Манзія, прекрасних співаків і музикантів. Але це була учениця з власним поглядом і на оперні партії, які їй доручали виконувати, і на місце актора в колективі.

І в тій консерваторії, яку самотужки, але блискуче кінчала Петрусенко, Марія Іванівна Литвиненко-Вольгемут була одним з найулюбленіших викладачів.

Оксана, якій самій випало зазнати в житті немало важкого, слухаючи свою старшу подругу, захоплювалася тією непохитністю, з якою дочка київського робітника йшла до вершин майстерності.

Цілий тиждень, довгий, заповнений працею, було тихо в одному з маленьких будиночків неподалік від заводу «Арсенал». Але надвечір в суботу та й у вільну від роботи неділю будиночок сповнювався піснями.

Якось маленькій Маші пощастило потрапити в театр.

Того дня йшла опера Направника «Дубровський». Дівчинку з робітничої околиці вразила краса вистави — музика, співи, декорації. Немов опинилася в чарівному світі, такому далекому від злигоднів робітничої сім'ї. Але вистава кінчилась, і реальна дійсність знову виникла перед дівчинкою у всій своїй жорстокості. Дочка Івана Литвиненка мріяла вчитись музики, але не для робітничої молоді були класи консерваторії. В няньки йди, мрійнице, в швачки чи куховарки, для тебе немає іншого шляху! І от на своєму городі вона грає оперну виставу. Всю оперу Направника, всі ролі — чоловічі і жіночі, всі партії — басів, баритонів, тенорів, сопрано — виконує своїм ніжним, чистим, напівдитячим голоском. Капустяний лист став парасолькою Маші Троєкурової, у кукурудзи позичила її руде волосся, коли грала роль самого Троєкурова, а довгий огірок замінив пістолет в руці хороброго Володимира Дубровського. Усе було, як в справжньому театрі, а сонячний промінь освітлював цю першу виставу майбутньої народної артистки не гірше, ніж рампа і прожектори...

— Важко було дочці робітника влаштуватися в музичне училище. Лише завдяки допомозі батькових товаришів пощастило мені,— розповідала Марія Іванівна.— Мені йшов вісімнадцятий рік, коли я вперше вийшла на сцену,— це було в Українському театрі. Його заснував у Києві разом з Марією Заньковецькою артист, якого я вважаю своїм великим вчителем,— Микола Садовський... В Петербурзі я співала донну Анну в опері Даргомижського «Камінний гість». Партію Лепорелло в тій виставі виконував великий артист Осип Петров, а Дон-Жуана — Комісаржевський, батько відомої драматичної артистки.

— А Шаляпін? Чи не траплялось вам зустрічатися з ним?

— Шаляпін! Це сторінка в моєму житті... Наш театр музичної драми готував «Русалку». Учасників вистави фотографували... Прийшла я в ательє. В цей час в кімнаті з'явився високий міцний чолов'яга у важкій бобровій шубі... Глянувши через моє плече на фотографію, яку я тримала в руках, він спитав:

— Співаєте? Мабуть, мрієте потрапити в Маріїнський театр?..

— І не думаю, для мене мій — найкращий.

— Добре, послухаю вас! — пообіцяв незнайомець і зник.

— Хто це такий? — спитала я фотографа.

— Невже не знаєте? Це ж Федір Іванович Шаляпін...

Через кілька днів — прем'єра. Перед самим початком вистави за лаштунками пронеслося:

— В театрі Шаляпін!

— Можете собі уявити моє хвилювання! В антракті він знайшов мене і привітав з успіхом. Я слухала його в усіх виставах, на які могла потрапити, старалась не пропускати жодного концерту... В 1916 році я повернулась до Києва. Але справжню радість од творчості на сцені рідного міста відчула тільки після Великого Жовтня. Пісня вилетіла на широкі простори. Нові зустрічі з Марією Заньковецькою, Саксаганським, Садовським... Великий італійський співак Тітта Руффо твердив, що для оперного співака потрібно три умови: голос, голос і голос. Відома Джені Лінд казала, що вчилась співати у птахів. А я думаю, що співати ми з вами навчились у народу. Не тільки тому, що голос маємо, а тому, що в серці пісня живе...

— Пробачте мені, Оксано Андріївно, за мій, може, надто повчальний тон,— сказав їй якось Іван Сергійович Паторжинський, і мудрі очі його всміхнулися,— але зважте, що якийсь час я вчителював на Донбасі. І нащадки гордих шахтарських династій прислухалися до моїх зауважень. Здається мені, що ваша Одарка могла б бути іноді менш грізною. Слід збагатити її характер і іншими рисами. Вона і добра, і весела. Вона не тільки картає свого Івана, але й вірно любить його. Хіба не так? Мені подобається ваша Наталка. Щоб так зіграти роботящу дівчину, треба самій замолоду тягати відра з річки чи криниці. Але от Одарка, ця завзята, жвава, весела...

По обличчю співачки не можна було здогадатись — погоджується вона чи ні.

— Ні,— сказала Оксана рішуче,— ні і ще раз ні, розважати я не збираюсь.

Але після чергової вистави «Запорожця» вона відчула, що даремно так рішуче відмовилась од поради Івана Сергійовича. Вона завжди була готова до принципової суперечки, але так само мала мужність визнати

свою помилку. Кожна вистава хвилювала її, мов перше побачення, на яке поспішає молода дівчина...

Відбувався громадський перегляд «Проданої нареченої» композитора Сметани. Головну партію в цій опері співала Зоя Гайдай. Її розумна, тонка і точна гра радувала і захоплювала Петрусенко. Ділячись з Шурою Ропською своїми враженнями від вистави, Оксана Андріївна помітила в фойє невисокого товстуна з важким портфелем під пахвою.

— Як він випадає з загального настрою, правда? Вигляд має такий, ніби він не на святі в театрі, а на вокзалі, і спізнюється на поїзд!

— Здається, вже спізнився,— всміхнулась Олександра Дмитрівна.

— Ти його знаєш?

— Ще б пак!

І Ропська назвала прізвище критика, що тоді досить активно писав на літературні і театральні теми.

— Ось який він! — здивувалася Оксана.— А я малювала собі інший портрет: підстаркуватий естет з хризантемою в петлиці. Давно збираюся спитати в нього, чому він лає мене з такою лютістю на всіх тих нарадах, де я не буваю? Я б і не здогадувалась. Та є, на жаль, люди, що поспішають переказати прикрі новини, може, навіть з деякими перебільшеннями. А як самовпевнено він висловлюється! Нагадує мені жінку, яка, пофарбувавши своє волосся в рудий колір, вважає, що вона білява з народження. Так і він гадає, ніби народився фахівцем з музики і вокалу, хоч, мабуть, цього ніде не вчився!

— Не звертай уваги, я все це вже пережила,— сказала Ропська,— наше діло — співати!

— Ні, не тільки,— рішуче заперечила Петрусенко. І вони пішли шукати вільні місця. В антракті Оксана Андріївна підійшла до критика.

— Моє прізвище Петрусенко,— сказала вона, подаючи руку невисокому товстуну, який поквапливо переклав свій пухкий портфель з-під правої пахви під ліву.— Хотіла спитати вас... От ви... От ви пишете в своїх рецензіях: «На жаль, з сценічного боку»... Чому на жаль? Це ж на превелике для вас щастя, бо що інакше вам би лишилося писати? У вокалі ви не розбираєтесь...

— Можете далі не продовжувати,— заговорив той з

надзвичайною швидкістю,— я маю свої погляди, і нікому не вдасться переконати мене. От ви — «школа Саксаганського»,— спроквола мовив він з тією дешевою іронією, за яку залюбки ховаються невдахи.— Це позавчорашній день! Не заперечуйте, бо...

— А я й не заперечую,— перепинила його Петрусенко.— Хіба в мистецтві все так просто — крок вперед, крок назад? Ви вірите в справедливість своїх тверджень?

— А ті, що роблять ікони, в бога не вірять!— сказав Іван Сергійович Паторжинський, що, стоячи в двох кроках од них, не витримав і підійшов.— Є такі рецензенти, які, вивчаючи корінь, довбають стовбур. І, на жаль, іноді плутають, де дуб, де липа, а де вільха. А справжнього друга театру радує краса квітучих гілок, шелест листя... Ходімо, Оксано, вже гасять світло, поруч мене є вільне місце, дружина лишилася вдома, бо занедужали мої донечки.

І вже під іскристу музику Сметани продовжував:

— Читав я десь, що, втішаючи Пушкіна, один його приятель сказав, що нещастя — це прекрасна школа. «Можливо,— швидко мовив Пушкін,— але щастя — ще кращий університет!» Я певен, Оксано, що для вас цей університет широко розкрив двері. Ростіть, не зважаючи на будяки!..

...Ще немає року, як Оксана в Києві, а вона вже встигла виступити чи не в усіх робітничих клубах Києва. Вона охоче бере участь навіть у тих скромних концертах, що звичайно влаштовуються після якихось довжелезних зборів. Хоч і доводиться їй тоді вислуховувати, стоячи за лаштунками, доповіді і промови на різні теми. Хвилювання, з яким виступали робітники, розповідаючи про неполадки чи успіхи свого виробництва, передавалось і актрисі. І чим гостріше, відвертіше, палкіше минали ті збори, тим з більшим піднесенням вона потім співала для його учасників. Кожен концерт був для неї маленьким святом.

Вона звикла і до того, що іноді перед концертом, а здебільшого після нього, співачку запрошують оглянути цехи того заводу, де відбувається концерт. І це їй завжди цікаво!

А тоді її почнуть умовляти побувати на репетиції заводського чи інститутського хору й драмгуртка. Мрія

мати своїх учнів давно жила в ній, але її стримували побоювання, чи не здадуться надто сміливими ці спроби значно досвідченішим співачкам.

Як тільки її запросили в концерт, що мав відбутися в клубі заводу «Арсенал», їй пригадалось: в день давнього, дореволюційного ювілею Марії Заньковецької робітники-арсенальці звернулися до великої актриси з хвилюючим посланням. Другого дня їх лист шукала поліція, але марно! Марія Костянтинівна добре його заховала.

Оксана їхала на той концерт в особливому настрої. Їй уявлялось, що це маленьке свято мистецтва буде гідним тих людей, що прийдуть на нього. І молодих, і сивих. А тоді артистів візьме в полон клубний актив.

Але цього разу вона не дістала насолоди від концерту.

— Як невдало складено програму концерту! — гнівалася співачка.— І ще такий довгий! А мені, звичайно, співати в самому кінці. Недарма балакучий адміністратор прикидається чимось заклопотаним.

Оксана влаштувалася в кріслі, що стоїть біля самої завіси. Звідси їй видно все, що робиться на сцені. Виступають підстаркуваті куплетисти. Оксана зустрічалась з цими артистами на концерті в Ніжині. До півдня естрадники вилежувалися в своєму номері, потім вештались по магазинах, тинялися на базарі, обідали, знову спали, а тоді йшли в театр — зі сцени викривати міщанство.

Куплетисти з штучною легкістю втекли, і натомість виникла естрадна співачка в барвистих стрічках. Завзято пританцьовуючи, вона проспівала про старого чоловіка і молоду жінку, а потім, сама прикидаючись молодою, захекано вбігла за лаштунки і, спинившись біля Оксани, почала чекати на оплески, аби ще щось виконати на «біс».

— Ми з вами, Оксано,— сказала естрадна співачка з милою відвертістю,— не знаємо всіх тих європейських штук! Навіщо нам різні Пуччіні та Россіні. У нас своє! Правда?

— Ви так гадаєте? — озвалася Оксана холодно.

Потім виступала читець — «майстер художнього слова», як її відрекомендував досить стриманий, на щастя, конферансьє. Молода артистка зацікавила Оксану. Красивий тембр низького, майже чоловічого голосу, відсутність зовнішніх ефектів. Оксана почала заспокоюва-

тись. Вона любила поезію Лермонтова. І їй радісно було слухати його в такому виконанні.

В кінці першого відділу виступав «Рокфеллер». Справжнє його прізвище було Гутман, що в перекладі з єврейської значить — гарна людина. Він справді був, мабуть, непоганий хлопець. Але професія в нього була важка. Він витягав з рота довгу, нескінченно довгу стрічку, пив гас, запалював його, ковтав вогонь. Хай би спробував жити з цього отой заокеанський Рокфеллер.

Десь о дванадцятій ночі було оголошено її виступ, і Оксана Андріївна відчула те ж саме, що відчуває боєць, коли почує сигнал горніста — в атаку! Вона йде на бій проти втоми, байдужості, несмаку, відсталості, і друзі справжнього мистецтва, яких в залі переважна більшість, бажають їй нової перемоги.

Рядовий концерт, один з тисяч, які щодня відбуваються в нашій країні. На сцені актриса, яка зараз виконає пісню, що її виконують багато українських співачок: «Віють вітри...» Усе звичайне. Але через кілька секунд всі забудуть про цей зал, про своє зручне чи незручне місце, про приємного вам чи несимпатичного сусіда поруч, про різні прикрості, що довелося зазнати протягом дня. Ви забули про все, крім того, про що розповідає вам оця сердечна жінка в скромному платті. Бо й вона забула про все, крім того, про що розповідає пісня. Вона живе нею. І перед кожним слухачем вимальовується щось йому дуже близьке, свіже, хороше.

Як завжди, її палко зустріли, а проводжали ще палкіше. Не змінивши довгого концертного плаття на звичайне, буденне, Петрусенко накинула на плечі пальто і залишила клуб. Щоб розвіятися трохи, вирішила піти через сади. Тільки наблизилася до першого ліхтаря, як почула веселі голоси — Оксану наздоганяли клубні активісти. Перебиваючи один одного, вони дякували за пісні, запрошували на виставу драмгуртка, радились з приводу нових пісень.

— А вам подобається Штраус? — несміливо спитала невисока білява дівчинка.— Тільки уявити, з яким блиском ви виконали б пісню на Дунаї з фільму «Великий вальс»!

— Ах, дитинко,— сказала Оксана,— я ще не оспівала як слід Дніпра і Волги! Може, тільки одна малесенька Ятрань може на мене не ображатись!

...— Люблю шовк,— казала Оксана до костюмерки, що допомагала їй одягатися,— в ньому є якась благородна старомодність. Мені чомусь приємно уявляти свою бабусю в сукні з чорного шовку, хоч я добре пам'ятаю її латану-перелатану кофтинку і благеньку кубову спідницю. А от щоб одягти як слід її онуку, художники з режисерами радяться, кращі кравці виконують їх замовлення, бо на онуку її дивитимуться тисячі очей. Онука співатиме Флорію Тоску, знатну італійську даму, і слухатимуть її радянські люди!..

...Репетиція «Снігуроньки». Пазовський зневажає похапливість, приблизність — звучати повинна кожна кома. Диригент примушує музикантів по кілька разів видобувати з інструментів один і той же звук.

Артисти втомлено жартують:

— Хоч і поголишся перед самою репетицією, а під її кінець уже маєш колючу бороду!..

Та втома не зменшує радості, яку відчуває колектив, працюючи над «Снігуронькою». Вистава обіцяє бути вдалою. Снігуроньку співатиме Зоя Гайдай, Леля — Ропська, Мізгиря — Андрій Іванов, Мороза — Частій, Берендея — Циперник, Купаву — Оксана Петрусенко...

Кришталево-дзвінка музика Римського-Корсакова на цей раз не заспокоювала. Оксана відчувала, як наростає в ній тривога. І дедалі гостріше.

...Звичайно, Володимир Якович Йориш, диригент і композитор, з великою любов'ю ставився до безсмертного твору Котляревського і Лисенка. Але в цій любові була небезпека. Уявіть собі закоханого парубка, що, бажаючи прикрасити чарівну дівчину, починає підмальовувати її губи і брови, обважнювати її світлі коси штучними коштовностями. Щось подібне почали робити в театрі з «Наталкою Полтавкою».

У виставу вводилися персонажі, про які лише згадувалося в п'єсі Котляревського — тахтаулівський дяк, канцелярист Скоробреха і великий хор, який мав, на думку авторів переробки, показати сільську масу. Навіщо все це? Адже, як мудро визначив наш Кобзар,— автор «Наталки» «всю славу козацьку, за словом єдиним, переніс в убогу хату сироти!». Скульптурна довершеність твору не потребувала тих «доповнень, поширень і поглиблень»!

Ні, це не те новаторство, не те шукання найкращого,

що його так високо цінувала Оксана. Треба, щоб народилося справді нове, те неповторно-свіже, що без пишних декорацій зворушує серця. Поринувши в думки про своє мистецтво, Оксана повільно йшла під палаючими свічами каштанів бульваром Шевченка в бік площі. Ніщо не порушувало її зосередженості — ні збуджені голоси, ні передзвін трамваїв...

8

Де згода в сімействі, де мир і тишина,
Щасливі там люди, блаженна сторона.
«Наталка Полтавка»

По дорозі додому вона робить коло: по Володимирській до вулиці Свердлова, а тоді вниз на Хрещатик. Вона регулярно відвідує книгарні. Оксана Андріївна підбирає бібліотеку: монографії про композиторів, класики художньої літератури, історія... Для сина купує книгу Аркадія Гайдара. А втім, чи тільки для нього?

Читала вона часто ті ж книги, якими захоплювався Бобка — романи про Атоса, Портоса, Араміса і д'Артаньяна. Досі Оксані не випадало так близько познайомитись з героями Фенімора Купера, Майн Ріда, Жюля Верна та інших письменників, яких звичайно читають в дитинстві.

Вовка кинувся їй назустріч:

— Мамочко, дивись, що нам принесли!

На столі стояв важкий кошик з апельсинами.

Оксана схилилась над ним, милуючись цим живим золотом. Занурила руки в кошик, перебираючи золоті плоди і радо бавлячись ними. Але раптом схаменулась:

— Від кого ж це такий царський подарунок?

Володя звів вузенькі плечі:

— А я не знаю... Принесла якась тітонька і пішла, нічого не сказала. Це, мабуть, хтось з тих, що дуже тебе люблять! От записочка.

— Не мене, а мої пісні, Вово,— поправила Оксана, боячись, що зараз почервоніє перед сином: ці апельсини — дарунок од відомого грузинського співака, з яким вона нещодавно виступала в концерті. Ну, навіщо він це зробив?

— А ти сама з усіх своїх пісень найкраща,— відказав хлопчик, беручи маму за руку і притуляючи ту теп-

лу руку до щоки.— Я чув, як один дядя сказав, проходячи під нашими вікнами: «Тут живе ранкова зірка!»

— Яка ж я ранкова зірка,— зітхнула Оксана, пригортаючи до себе хлопчика.— Скоріше вже вечірня. І зовсім не зірка — ні ранкова, ні вечірня, а просто мама, що дуже любить свого маленького пустуна! А тепер давай їсти апельсини. І нехай будуть здорові і щасливі ті, що їх виростили на Кавказі, і зібрали та привезли до нас на Україну, і нам з тобою подарували...

Міцні її пальці орудували спритно і вміло. Золотистий плід ділила на ніжні шматочки і вкладала синові просто в рот, відчуваючи насолоду від того, як хлопчик смакує.

— А оцей для Алли! — сказав Володя.— Добре? — Хлопчик звів вузькі, чітко окреслені брови і знизав плечима.— Тільки вона, мабуть, знову буде відмовлятись!

Якось після вистави Оксану Андріївну спинив адміністратор Уніговський:

— Що робити з вашими юними поклонниками, Оксано Андріївно? На галереї не вистачає місць! Я вже попередив білетерів, щоб не чинили перешкод тим, що проскочать без квитків. Я сам був такий! — він тихенько засміявся, за скельцями окулярів блиснули добрі очі.— Мабуть, уже чекають!

І справді.

— Це вам, Наталко Полтавко! — відважно сказало довгоноге дівча, простягаючи співачці величезний букет хризантем.

— Спасибі. Але більше не треба. Коли сподобається тобі ще й інша вистава, приходь з однією квітонькою. А краще з маленькою гілочкою. І все. І мені вже буде радість.

Співачка ще раз подякувала дівчинці і пішла до машини, де вже нетерпляче чекали на неї інші артисти. І тут Оксані раптом уявилося, що це стрілася вона з самою собою. Довгоноге дівча з букетом нагадало їй чомусь власну юність.

— І не спитала, як її звуть! — зажурилася Оксана.— А такі очі хороші, мов зіроньки!

А дівчинка вже мчала темними вулицями, заглиблюючись у прохідні двори, щоб, випередивши машину, встигнути ще раз побачити співачку, коли машина спиниться біля її будинку на Стрілецькій.

Другого дня Оксана співала Флорію Тоску, і знову оте дівча чекало на неї з квітами.

— Гроші, які одержуєш на сніданки, на букети витрачаєш! — розгнівалася співачка.— Як тебе звуть? Так от, Алло, щоб це було востаннє. А завтра приходь в гості, я тебе з своїм Бобкою познайомлю! Він у мене такий же неслухняний!

Оксані Андріївні і Москаленкові було радісно спостерігати, як міцно подружився Вовка з отим довгоногим дівчам.

Оксана Андріївна бере дівчину за міцну, з подряпинами, засмаглу ручку і підводить до дзеркала.

— Попрошу твою маму, щоб віддала мені тебе. Хоча б позичила!.. Кажуть, ти на мене схожа... Слухай,— сказала співачка, намагаючись прибрати якомога суворішого вигляду,— що це за фокуси ви вигадали з Бобкою? Повертаюсь додому, зустрічаю кербуда! Він скаржиться: «У ваших вікнах, Оксано Андріївно, з'являються якісь прапори не відомих мені держав! Зверніть увагу!..» Глянула, а там майорить прапорець з трьома літерами Т. А. і К. Що означають ці літери?

Дівчина зашарілася так, що вуха її, як два ліхтарики, почали освітлювати кімнату.

— Це значить «так»... Це Бобка повідомляє: я вдома, приходь! А окремо ці літери нічого не означають!

— «Так»! Уяви собі, що я до цього не додумалась. Я почала здогадуватись: Т. А. К.? «Ти, Алло, кирпата»? Ні, носик у тебе рівний. Але виходить, що це просто «так»! І нехай! Це теж дуже гарне слово!

Безшумно ввійшла в кімнату стара жінка в теплих повстяних пантофлях. Вона для Оксани як рідна. Разом не досипають, коли Вовка занедужує.

— Бабусю,— сказала співачка,— пригощайтесь апельсином! І дітей сусідських почастуйте.

Петрусенко береться наводити лад в своїх книжкових скарбах. За останні місяці з'явилося немало нових придбань. З насолодою бере в руки біографію Моцарта. І в ту ж мить в її серці народжується мелодія з «Чарівної флейти». Їй приємно порядкувати в своїх просторих кімнатах, умебльованих з смаком: в їдальні — все масивне, дуб, вітальня з роялем в центрі — під горіх, в спальні — гарнітур червоного дерева.

Вона розгортає багато разів читаний-перечитаний то-

мик Коцюбинського. І оживає давня мрія про оперу на матеріалі повісті про Андрія Волика, Маланку... Їй хочеться співати Гафійку — молодшу сестру Наталки Полтавки...

Вигинаючи спину і облизуючись, з кухні увійшов Антек. Відчувши лагідний настрій своєї володарки, кіт стрибнув їй на коліна.

Ця вічна мандрівниця була справжньою домосідкою, вона любила свою квартиру, тишу і спокій. Ось вона сидить за столом в їдальні. Перед нею великий, важкий альбом і купа фотографій. Вона наводить лад в своєму акторському архіві.

З відкритих дверей їдальні чути, як Алла щось збуджено розповідає своєму дружку...

9

— Заспівай же, коли не забула, свою пісню, що я найбільше люблю.
— Коли кого любиш, то нічого не забудеш.

«Наталка Полтавка»

Чим глибше і ширше відкривалися можливості її таланту, тим важче ставало працювати: зростали вимоги до себе. Особливо це стосувалося найдорожчого їй образу. «Наталка Полтавка» давній-давній, надійний і випробуваний друг пригнічених і поневолених, ображених і знедолених.

— Хіба «Грозу» Островський написав? — вигукнув один з сучасників великого драматурга.— «Грозу» Волга написала!

«Наталку Полтавку» створила сама трудяща Україна.

З піснею Наталки вперше вийшла на сцену Марія Заньковецька. В історію світового театру ввійшла та вистава переслідуваних царатом українських артистів: в ній Виборного грав Кропивницький, Возного — Саксаганський, а Миколу — Садовський.

Немало неписьменних людей, затурканих, замучених вічними нестатками, знали цей твір Котляревського напам'ять. А яка українська дівчина не співає журних і веселих пісень чарівної полтавчанки! Цій ліричній повісті про любов і вірність випало стати відомою і за океаном, і в Парижі... Три Марії прославилися своїм виконанням

цієї ясної і глибокої ролі — Заньковецька, Садовська-Барілотті і Марія Литвиненко, три Марії і одна Оксана. Не підрахувати, скільки разів співала Петрусенко Наталку. Тисячі тисяч слухачів вітали її за сердечне виконання ролі хорошої української дівчини, але живе в пам'яті актриси зауваження Марії Заньковецької: «Менше сліз, Оксано!»

Події, що відбуваються з Наталкою, тепер вже історія. Для тисяч Наталчиних сестер в дореволюційному селі рідко коли все кінчалося так щасливо, як для самої Наталки. А втім, і її щастя, напевно, було недовге, як недовга врода бідної сільської дівчини. Оксана добре знала нових Наталок, які, пов'язавши голову червоною хустиною, стають активістками нового життя в селі і на заводі.

Вимовляючи кожне речення з різними інтонаціями, вона вперто шукає найприроднішого звучання.

Вона переживає добре відоме письменникові почуття: перечитуючи свою в муках народжену сторінку, бачить він, що ті слова — лише сіра тінь його думок і почуттів. Хтось із класиків скаржився: я хотів би своїми словами зворушити зірки, але їх музика придатна лише для ведмежих танців!

Щось треба знайти, збагнути, відчути... Воно манить творчу уяву, ніби казкова жар-птиця і, мов та казкова жар-птиця, не дається в руки.

Ці шукання нового, свіжого, сценічно-яскравого, життєво-переконливого не дають їй спокою.

Мов той скульптор, що відсікає зайве, мов поет, який нещадно перекреслює бліді строфи,— так Петрусенко рішуче відмовлялася від багатьох ролей. Її репертуар звужувався. Та це не засмучувало співачку. Вимогливий майстер знає, де його справжнє місце. Щоб краще зрозуміти Кармен, вона поринула в поему Пушкіна про горду Земфіру, щоб глибше розповісти про Наталку, вона знову, в котрий уже раз, заходилася перечитувати розповідь про мандри моторного парубка Енея. Вона заглиблюється в чотиритомну збірку творів Миколи Лисенка «Музика до «Кобзаря». Використовує кожну зустріч з Максимом Рильським, що керує літературною частиною театру, щоб дізнатися про якусь подробицю з життя творця музики до «Наталки Полтавки».

Іноді розпач охоплює співачку. Невже вона вже спи-

нилась в своєму зрості? Усе! Нічого цінного їй вже не створити! Лишається переспівувати саму себе, а там з'явиться штамп, цей вивірений оперний штамп!

Вона йде до Панаса Карповича Саксаганського порадитися, пожалітися, але дорогий її вчитель почуває себе дуже погано. Посидівши трохи з блідою від безсонних ночей Ніною Митрофанівною, багаторічною супутницею життя великого артиста, Оксана вертається додому. Неспокій мучить її дедалі дужче. Походжаючи по кімнаті, вона підходить до рояля. Торкнулась пальцем клавіша. Народився звук довгий і чистий.

— Ні, справа не в інструменті, біда в мені самій...

З якогось напіввідчиненого вікна линуть звуки старовинного ланнерівського вальса. Потім там почав працювати настройщик — співачці не важко було про це здогадатися. Стало ще сумніше. Оксана Андріївна знала цього делікатного чоловіка, недавно він поховав дружину, обдаровану піаністку.

Вона намагається заспокоїти себе: адже ще нічого не сталося, тебе ще ніхто не картає. А от Дженні Лінд. Вона користувалась свого часу надзвичайним успіхом, а співачці довелося почути пораду рецензента, що їй слід виступати лише в благодійницьких концертах. Інший рецензент, пишучи про виступ прославленої Аделіни Патті, схвально відгукнувся лише про коштовності, що в концерті прикрашали співачку. Та коли Оксані ще пригадалася Євлампія Кадміна, молода талановита співачка, чию сумну долю (вона отруїлася під час вистави) Тургенєв описав у «Кларі Міліч», Оксана розгнівалась на себе. Годі! Коли не вийде у тебе з театром, повертайся на взуттєву фабрику і там будеш чесно працювати. А з переживаннями кінчай!

На щастя, в цей час вона часто зустрічалася на прем'єрах, на різних нарадах, на засіданнях обласного комітету профспілки працівників мистецтв, в скромному акторському клубі на вулиці Леніна, в оперному театрі з Амвросієм Бучмою. Найближчим часом їм обом грати у святковій виставі, яку буде показано в день 75-річчя Саксаганського.

Панас Карпович гратиме Возного. Та оскільки це вже не під силу старій, тяжко хворій людині, Амвросій Бучма швидко замінить ювіляра. В ролі Терпилихи виступить Софія Віталіївна Тобілевич — найстаріша укра-

їнська актриса, дружина Івана Карповича Карпенка-Карого. Донець співатиме Виборного, Миколу — Яковченко, Петра — Ріжок. А саму Наталку гратимуть по черзі — Марія Іванівна Литвиненко-Вольгемут і вона, Оксана...

З багатьма людьми зустрічалася на своєму віку Оксана. Серед них були дуже визначні, але Бучма зачарував її тією надзвичайною людяністю, що властива геніальній натурі. Він багато працював у театрі, на кіностудії, не одна ніч минала без сну, наставав ранок і знову — сценарії, перегляди шматків майбутніх фільмів, суперечки, дискусії, зйомки, зйомки, зйомки. Але завжди його розмови іскряться невимушеними дотепами, він ладен «купити» якогось надто серйозного і надто нецікавого кінематографічного «діяча»...

— Дорогий метр! — звертається до нього режисер в американізованому костюмі: строкаті штани, зелені шкарпетки, рудий піджак.

— Метр? Це мене не дуже задовольняє. Звіть вже краще — кілометр!

Про досить бездарного і вельми настирливого автора скороспілих сценаріїв він якось сказав:

— Щось середнє між графоманом і грамофоном..

Він жартував:

— Уявіть собі ситуацію: в трамваї, яким можна доїхати до кіностудії, злодій вкрав згорток. Бідолаха не здогадувався, в яку халепу вскочив. Розгорнув його: сценарій! Прочитав: яка брехня, яка нікчемна вигадка! Невже я не зможу краще?.. І пропав: раніше ще була надія на те, що виправиться, тепер — все! Пише сценарії і ображається, що не ставлять!

За столиком в Клубі працівників мистецтв сидять Оксана Петрусенко, Бучма і троє дуже настирливих авторів, що хочуть привернути увагу Амвросія Максимільяновича до свого сценарію кінокомедії.

— Лаяти київську кіностудію — вже не оригінально і не дотепно,— каже Бучма цілком серйозно.— Вам можуть не подобатись окремі актори, сценаристи чи режисери з операторами. Але при чому тут уся установа? Візьмімо хоча б комутатор студії. Спробуйте додзвонитись — завжди зайнято! Телефоністки тут працюють як слід.

Троє авторів чемно посміхаються. Вони ревниво сте-

жать один за одним злими поглядами, побоюючись, що хтось не витримає і розвеселить їхню даму несподіваним каламбуром.

Ніколи Оксані ще не було так нудно, як з цими трьома професійними дотепниками. Та, на щастя, їх компанію поповнив ще один одвідувач, досить відомий літературний критик середнього віку. Без цього чоловіка не відбувається жодна постава комедії, не з'являється в світ жодна весела книжка, він вважається найвищим цінителем смішного.

— Сподіваюсь, ви знайомі! — сказав Бучма, підводячись.— Дозвольте залишити вас на хвилинку, я проведу Оксану Андріївну!

Коли вони опинилися на вулиці, Бучма засміявся від душі:

— Уявляєте, як їм там весело?..

Бучма і Петрусенко стоять на кручі Першотравневого саду, з якої відкривається широкий краєвид Дніпра і заріччя.

— Котляревський ніколи б не написав свою веселу пригодницьку книгу про Енея, коли б був людиною кабінетною, похмурою,— каже Бучма.— Це була діяльна, ділова, творча, весела натура!

Відтоді вони часто говорили про творця «Наталки», «Москаля-чарівника» і «Енеїди». Коли ж до них приєднувалися Чаговець та Кость Петрович Кошевський, що тоді працював над інсценізацією «Енеїди», розмова ставала особливо цікавою.

Вони вчотирьох у просторому номері готелю «Континенталь», тут мешкає Амвросій Максиміліанович.

— Ви чули, як я зустрів Новий рік? — питає Бучма, дістаючи з шафи пляшку світлого вина.— В компанії з африканським левом!

— Вигадуєте! — сміючись, сказала Оксана.— Як це ви опинились в його клітці?

— Навпаки. Він ласкаво завітав у цю кімнату і терпляче поглядав, як ми з його повелителем, дресирувальником Борисом Едером, попивали отаке ж винце!

Він наповнює чарки і підсуває до Оксани вазочку, в якій червоніє рання полуниця.

— Спасибі,— каже Оксана.— Потім! — Їй кортить швидше потрапити в стару Полтаву, в якій доживав віку Іван Петрович Котляревський.

— Усмішка не лишала Котляревського до останньої хвилини життя,— каже Чаговець.— Лікареві, що схилився над ним, прошепотів він, тяжко хворий: «Не поможе бабі кадило, коли бабу сказило!..» Та він з тих, над якими смерть не владна...

Чаговець розповідає про виставу «Енеїди», до якої Микола Лисенко написав музику і яку Микола Карпович Садовський поставив в своєму театрі.

Всеволод Андрійович пам'ятає ту виставу в усіх її яскравих і чарівних деталях; як в «Золотому півнику» Римський-Корсаков музично підкреслив антимонархічну суть сатири пушкінської казки, так його великий учень Микола Лисенко розшифрував уїдливі, скеровані проти самодержавства строфи Котляревського.

Оксана пригадує пораду Паторжинського: малюючи Одарку, сміливіше користуватися контрастами — гнів і доброта, запальність і ліричність. Це допомагає Петрусенко створити життєво правдивий комедійний образ. Поміж актрис, що співали цю партію, є видатні, є надзвичайна — Марія Іванівна, але в Одарці Оксани Петрусенко є своя особливість: це образ і комедійний, і водночас героїчний. Вона сміється від душі, але є велике горе на серці жінки, що марнує роки на чужині. Оксанина Одарка — під пару Енеєві! А втім, так грали Карася Паторжинський і Донець: задунайський запорожець — з найближчих родичів полтавського троянця...

Ось таким кружним шляхом — через «Енеїду» Котляревського і Лисенка, через «Запорожця за Дунаєм», через лірично-трагедійні образи Чайковського — Оксана Петрусенко повертається до образу, яким починала свій творчий шлях,— до Наталки. Повертається у всеозброєнні. Великі знання і великий талант, яка ще потрібна запорука для надзвичайного успіху? Глибоко збагнувши Енея, вона ще краще розуміє, що треба підкреслювати в Наталці, найяскравішому з його жіночих образів, серед яких є такі значні, як Дідона і Тетяна Чупрун. Їй відкривається глибока народна мудрість, що живе в цій невеличкій — на дві дії — опері Івана Котляревського.

— З чого починається політ птаха? — спитав якось Станіславський.

Його співрозмовник здогадується: птах розгортає крила!

— Ні,— заперечив Станіславський.— Політ починаєть-

ся з того, що птах набирає в груди повітря... І стає гордим.

Отаке відбувається з Оксаною. Її груди сповнені того повітря, що дає силу для зльоту. Ніби розправила плечі, випросталась. Важкі, неспокійні шукання піднесли її на своїх надійних тремтливих крилах. Вона відчула: глядач вірить у художню правду її Наталки, що стала для Оксани Петрусенко тим самим, чим для Шаляпіна був Борис Годунов і Мефістофель, для Єршова — Зігфрід і Гришка Кутерма, Ленський і Лоенгрін — для Собінова, Антоніда і Людмила — для Нежданової, Галька — для Соломії Крушельницької, Іван Сусанін — для Михайлова...

12 травня 1935 року в Київському оперному театрі відбулась вистава «Наталки Полтавки». Перед хатою Терпилихи стоїть стіл президії, поруч — глибоке крісло ювіляра, якого сьогодні, в день його 75-річчя з дня народження і піввікового служіння театру, нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Сидячи за його кріслом, Оксана вслухається в слова промови свого великого вчителя, який згадує ті важкі часи, коли панський посіпака генерал-губернатор Дрентельн переслідував українських артистів, вважаючи їх «сектантами». І от тепер Радянська влада так гучно шанує одного із дрентельнських «сектантів» і нагороджує його почесним орденом Трудового Червоного Прапора.

— Оточений молодими кадрами, які беруть тепер участь зі мною у виставі, а також тими, що прийшли шанувати мене і сидять у театрі, я згадую епізод з грецької історії: діти громадянина Діодора на ігрищах взяли перші призи. Посадили на свої могутні плечі батька й понесли по майдану, а громадяни аплодували й кричали йому: «Умри, Діодоре, бо кращого щастя в житті ти не зазнаєш!» І Діодор помер... Подібне діється зі мною. Тільки я мислю, що у нього не було перспектив, а я заглядаю в далечінь, і там на обрії я бачу зелені луги, укриті запашними квітами, половіє жито, колоситься пшениця. І хоч не мені пройти першу ручку по цих ланах широкополих, та я не хочу помирати. Я хочу жити й радіти разом з вами буйному розвитку культурного життя Радянської країни...

Панас Карпович кладе свою легку, як кленовий листок, руку на руку Оксани. Мов благословляє її і не тільки її — все молоде і квітуче радянське мистецтво.

10

Всій Росії в вічну славу!
«Наталка Полтавка»

Вона вже жила Москвою, хоч ще ходила по київських вулицях, на яких стало тісно від поривчастого березневого вітру.

Щоденник, звичайно, супроводить її в тій знаменній поїздці:

«Дружно ми готувалися до нашої московської подорожі, бо ясно уявляли, куди їдемо і для чого. Надійшов день від'їзду. З хорошим настроєм, з веселими обличчями під'їжджали мої товариші до станції. Як то там буде, як приймуть наші вистави?.. Настав день нашої першої вистави. Я сиділа в артистичній ложі. Почалась увертюра, серце мало не вискочить. Завіса пішла. Вийшла Оксана, далі хор, ще далі Карась. З кожним виходом посилювалось хвилювання, серце тріпотіло, начебто я одна за всіх співала, а дехто з моїх товаришів і сплакнув. Отут ми всі ясно зрозуміли, як нас з'єднала праця, наше готування до московських гастролей, бо наш успіх був ділом честі нашої країни...»

Другою виставою йшла «Снігуронька», де Петрусенко з великим успіхом співала Купаву.

Її Наталка захопила Москву.

«...Особливо запам'ятався один момент: в другому акті, в сцені сватання Возного,— занотувала Оксана в щоденнику,— в одному з найдраматичніших місць я раптом не витримала і заплакала справжніми сльозами. Навколо мене теж плакали дівчата — артистки хору. Мій погляд упав мимо оркестру в зал. Багато хто з глядачів теж плакали простими, щирими сльозами, не соромлячись одне одного... Зал і виконавці злились в одне ціле. Умовності сцени перестали існувати».

Москва полюбила українських митців. І поміж найулюбленіших відзначила Оксану Петрусенко. В газетних статтях відбились ті почуття:

«Другий спектакль української столичної опери — «Снігуронька» — це визначна музична перемога театру. Оркестр, як і весь спектакль, керований А. М. Пазовським, звучить як першокласний інструмент в руках справжнього віртуоза і майстра своєї справи... М'який,

пластичний жіночний образ Снігуроньки створила Гайдай... У Петрусенко — рідкісний потужністю голос. Чудовий вокальний матеріал артистки, дуже хочеться, щоб він дістав дальшу обробку, тим більше, що Петрусенко як актриса — талановита і самобутня. Купаві можна закинути надмірну, підкреслену простоту, але віриш цьому, хай спірному, образові. Він живий, теплий, безпосередній...»

Інша стаття:

«Артистка Петрусенко, яка стала улюбленицею московської аудиторії, має не тільки надзвичайної краси голос, але й справжній сценічний талант, вогневий темперамент, багатющу експресію, жест і рух, вміння переборювати вокальні труднощі (до речі, дуже значні в партії Купави) так, що публіка їх не чує і не помічає — все це створює справді гармонійний образ. Я користуюся правом критика, щоб пророкувати артистці блискуче майбутнє. Розквіт її обдарування щойно починається, і від самої артистки залежить зробити його прекрасним і повним».

Третя стаття:

«Найбільший успіх випав на долю Петрусенко. Незважаючи на те, що вона форсує свій безумовно ліричний голос, звучання його — срібне, тепле і хвилююче — надовго лишається в пам'яті».

З читачами ділиться своїми враженнями драматург Іван Микитенко:

«Весь зал залили гарячі й пристрасні хвилі голосу артистки Оксани Петрусенко. Слухачі не могли ніяк погодитись, щоб вона пішла з сцени... Вони примушували її повторити свої пісні...»

— Не загордися, Оксано!

Ну як їй не загордитись?

Вона співала в усіх трьох виставах театру: Наталку, Оксану, Купаву. Не злічити, скільки разів доводилось їй виконувати свої улюблені пісні: «Там, де Ятрань круто в'ється», «Спать мені не хочеться», «Ой джигуне, джигуне», «Коло гаю походжаю», «Нащо мені чорні брови» і «Чом, чом не прийшов». А треба ж зважити, що перед нею часто виконують свої прославлені дуети Литвиненко-Вольгемут і Паторжинський, а після неї — глядачі знають це — виступає блискучий Ансамбль українського танцю, який нещодавно захоплював стриманих лондон-

ців... Стільки ласкавих слів наслухалася вона од Івана Семеновича Козловського. «Російський соловейко привітав українського соловейка»,— казали свідки її зустрічі з Антоніною Василівною Неждановою. Вона здружилася з Барсовою, Максаковою, Рейзеном. Разом з Марією Іванівною Литвиненко-Вольгемут їй доручено відповісти на вітання найстарішої російської артистки Блюменталь-Тамариної. Разом з кращими майстрами мистецтв Москви і Києва вона виступає в концертах. Кращі люди країни палко вітають її. А один з нових її друзів, поздоровивши з великим упіхом, спитав:

— Чи не слід, Оксано, поїхати вам в Італію послухати тамтешніх прославлених співаків?

Їй присвоєно звання заслуженої артистки УРСР, її нагороджено орденом «Знак пошани».

Ну як тут не загордитись?

Але вона лишалась такою ж простою, доброзичливою, товариською, якою її знали артисти мандрівного херсонського театру.

Учасники Декади вертаються до Києва. Оксана стоїть біля вікна.

— Чого зажурились, Оксано Андріївно? — питає Микитенко, визираючи з купе.— Приєднуйтеся до нашої компанії. Тут усі ваші вірні лицарі. У вогонь і воду поринемо, коли накажете. Просимо тільки, щоб наказ було висловлено піснею.

Письменник підвівся з канапи і вийшов до співачки в коридор.

— А на ланах уже весна,— сказав Микитенко, стаючи поруч і дивлячись у вікно.

— В серці у мене весна,— мовила Оксана.— Для яких людей співала, з якими людьми зустрічалась... Я Москву, мабуть, гірше за вас усіх знала, а тепер вона для мене рідна, як мій матроський Севастополь...

11

Всякому городу нрав і права...
Всяка іміеть свой ум голова...
«Наталка Полтавка»

Знову Оксана Петрусенко їздить по країні. Її запросили на кілька вистав в Москву. Співати на сцені всесвітньо відомого театру — це подія для кожного співака.

А для Оксани подвійна радість — знову стрінеться з Москвою. Дивне місто! Звідки б ти не приїхав — з гірського селища, Далекого Сходу, з квітучої Полтавщини чи суворої півночі — ти почуваєш себе тут, як в своїй сім'ї. За недовгий час після повернення з Москви вона виступала в кількох містах Донбасу, Житомирі, Черкасах, Гомелі, Ніжині, Коростишеві. Колгоспники запрошували її до себе, і вона співала в невеличких сільських клубах, в школах, біля веселих піонерських костріе...

Відплив перон з проводжаючими. Оксана в купе сама. За вікном періщить дощ. І від цього стає трохи сумно. Вона дістає з чемодана кілька книжок про Італію. Їй дуже хочеться побувати на батьківщині Данте і Мікеланджело, Карузо і Тітта Руффо! Там бували Глінка і Гулак-Артемовський, там працював над «Піковою дамою» Чайковський, там оваціями зустрічали і проводжали славетну українську співачку Соломію Крушельницьку...

В Чернігові її зустрічають театральні працівники, журналісти, а поміж них один високий чолов'яга з одкритим добрим обличчям.

— Десняк! — каже він, обережно стискаючи руку співачки.

— Чи не Олекса? — питає Оксана Андріївна.— Я читала вашу повість про те, як Десну перейшли батальйони... і повіяло далеким подихом тих бойових років.

— Не такі вже далекі,— спокійно відказав Десняк.— Коли подумати, що зараз в світі робиться...

Так, в світі ставало все неспокійніше.

І Оксану вже не тягне під блакитне небо Італії. Щодня вона чує і читає про те, що робиться в Іспанії, де розгоряється боротьба з фашистами. Вона серцем з тими, що мужньо твердять: фашизм не пройде!

Які близькі стали Каталонія, Валенсія, Астурія. Оксана читає про те, як борці з фашизмом палко стрічають появу на екрані Чапаєва, як безстрашно воює батальйон імені Тараса Шевченка. Її знову тягне на драматичну сцену. От зіграти б Пассіонарію, велику іспанку. Або хоча б Лауренсію з класичного «Овечого джерела». Вона читає статті Кольцова і Еренбурга з Іспанії. Її цікавить, що напишуть про ту героїчну боротьбу письменники, які побували на місці боїв — Толстой, Фадєєв, Егон Ервін Кіш. Кажуть, що і Хемінгуей тепер у Мадріді! Та найбільше її захоплює угорський письменник Мате

Залка, що став іспанським генералом Лукачем! От би опинитись поруч нього! Іспанія входить в її власний дім. Синок конструює в невеличкій коробочці детекторний радіоприймач. А може, раптом піймає в ефірі мужній голос Мадріда! Ось він торкається пружинкою якоїсь грані кришталика і спалахує:

— Мамочко, чуєш?

Вони обоє слухають з одного навушника.

— Це наша Москва,— каже мама, пізнаючи неповторний солодко-тривожний голос Івана Козловського.

Володя починає вивчати мову Долорес. Він стежить на карті за становищем на Арагонському і Астурійському фронтах.

— Фашизм не пройде!

Вовка стискує свої маленькі кулаки. Алла стоїть поруч, і на її обличчі така ж рішучість.

В театрі імені Франка відбувається вечір на допомогу жінкам і дітям революційної Іспанії. Виступають письменники — Бажан, Головко, Корнійчук, Копиленко, Кулик, Ле, Городської, Первомайський, Сосюра, Рильський, Терещенко, Тичина, Усенко, Ушаков, Фефер; артисти — Ватуля, Гришко, Новинська, Пилипенко, Романов, Хмельницький, Халатов, Юра і Юра-Юрський...

Оксана не може обмежитись піснями. Ненависть до фашизму пече її серце. Вона звертається не тільки до присутніх в театрі — до всіх волелюбних, чесних жінок світу, до матерів і наречених...

«...Під'їжджаючи до ленінградського перону, ми почули звуки бадьорого марша,— занотовує Оксана в своєму щоденнику,— і з вікна вагона побачили загін піонерів, ряди червоноармійців, колони робітників, працівників мистецтва. Ми чули дружні вітання громадськості великого міста... Першою виставою був «Тарас Бульба», другим «Запорожець за Дунаєм». Я виступала в ролі Наталки».

В ті дні їй рідко випадало звертатися до свого щоденника. Ленінград заволодів співачкою повністю. Її хочуть слухати в усіх Будинках культури, на всіх заводах, інститутах і школах. Мов саме місто, відкриваючи перед співачкою свої суворо-прекрасні проспекти, площі і парки з водограями, дружньо запитує: «Невже відмовиш?» Ні, вона не відмовляла. Її пісні скоро полюбили всі. І коли виступала на Кіровському заводі,

з усіх кінців велетенського цеху неслись вигуки: «Спать мені не хочеться», «Ой не світи, місяченьку», «Нащо мені чорні брови», «Ой на гору»...

Вона виконувала всі замовлення, співала багато і не відчувала втоми. І романс Варламова «Что мне жить и тужить», і його «Метелицу», і «Ой не світи, місяченьку», і «Чом, чом не прийшов», і «В кінці греблі шумлять верби», і арію Тоски, і арію Лізи, і знову українські пісні, які так полюбились ленінградцям.

На Путіловському заводі після концерту до неї підійшов сивий робітник:

— Дорога наша доню Оксано, низький уклін за твої пісні!

Вона схилилась перед ним ще нижче:

— Тату мій рідний, спасибі вам за все, що ви зробили. Ніколи б мені, що ходила в дитинстві босоніж, не співати, якби не такі, як ви!

Широкий простір Невського, Адміралтейство, Лізина Канавка, скарби Ермітажу, баскі коні Клодта... Їй хотілося бачити все, що зв'язане з перебуванням у цьому великому місті Пушкіна, Шевченка, Римського-Корсакова, Чайковського. Якось після вистави вона підійшла до Смольного і довго стояла тут одна, і пригадувалось цій доньці селянина-бідняка, що став пролетарієм, все її життя...

Вона відвідала майстерню Манізера, що працював над пам'ятником Кобзареві.

— Сергій Миронович Кіров сказав, що виконання цієї роботи — справа честі всього нашого Ленінграда, — розповідав скульптор.

— Дозвольте подякувати від свого маленького скромного імені, — мовила співачка.

— А ви вже віддячили, я був на вашому концерті.

...Протягом зими і весни вона не раз обіцяла Володі, що повезе його в Севастополь. Її саму дуже тягло до моря. З'єдналося минуле і майбутнє, коли мати привела Володю на свою околицю. Чи зберігся маленький будиночок, в якому минала босонога юність дівчини з взуттєвої фабрики?..

Після концерту, який Оксана Петрусенко дає для моряків, рибалок і робітників Севастополя, до неї за лаштунки приходить сива жінка.

— Не впізнала мене, Оксано?

Оксана ніжно обіймає її:

— Хіба можна забути свою першу вчительку?.. Я співала і думала: хто ж з наших слухає мене?

— А вони всі чекають на вулиці — і Ніна, і Марія, і Нюра, і Даша... З своїми чоловіками і дітьми... І Андрій теж там!

— Який це Андрій? Щось не пригадую!

— А він зовсім недавно признався, що був закоханий в тебе... Рибалка Андрій, він тепер у нас в порту великий начальник. Невже забула?

Разом з Володею вона побувала і у іспанських дітей, яких наші моряки врятували від фашистських бомб. Онук українського бідака стоїть у гурті онуків іспанських бідаків. Він такий же стрункий, рвучкий, швидкоокий, засмаглий, як і його однолітки з Барселони. Вони вивчають його мову, він години просиджує за підручником іспанської. Коли мати хотіла запросити вчителя, відмовився:

— Не треба! Краще я сам.

Це була не самовпевненість, якої боялась мати. Не оте пихате: «Я син Оксани Петрусенко!», що його ненавиділа співачка. І вона тоді лаяла його: «Не гни кирпу, Бобко!» Цей прояв самостійності обрадував Оксану Андріївну.

Нерішуче, мов намацуючи брід у бистрій річці, він розмовляє з іспанськими дітьми. Оксана милується його збудженим обличчям. Ще так недавно Вовка мучив її десятками найрізноманітніших питань, на які вона мала давати вичерпну відповідь, а ось він уже знає таке, чого не знає його мама. Але вона здогадується, про що йде мова: діти домовляються про зустріч у Києві...

З Севастополя кораблем до Одеси — день і ніч на морі: обом не хочеться залишати палубу, а там на Херсон — і дніпровський пароплав, що носить ім'я київської газети «Пролетарська правда», впевнено йде проти течії. Тут, внизу, Дніпро широкий, відчувається його близька спорідненість з Чорним морем. Краса зелених берегів, синьої річки і золотистого неба зачарувала Оксану. Не відпускаючи синової руки, вона йде на ніс пароплава. Вітер такий рвучкий, що забиває дух. Ох, як добре!

Проходячи повз відчинені скляні двері салону, в якому чотири товстуни грають у преферанс, Оксана кидає

на них зневажливий погляд. Вона перейшла на корму, щоб більше їх не бачити.

Незабаром на пароплаві вже дізналися, хто ця висока жінка, що не розлучається з стрункім хлопчиком. І чотири товстуни, залишивши салон, разом з своїми дружинами пішли знайомитися з співачкою. Вони довго шепотілись, нетерпляче поглядаючи в її бік. Жовтолиций черевань у смугастій піжамі, пригладивши три волосини, що простяглися через його засмаглу голову, потупцював до Оксани Андріївни. «Відважний лицар преферансу»,— всміхнулась артистка і повернулась обличчям до ріки.

— Пробачте... коли не помиляюсь... дозвольте від групи, так би мовити, пасажирів першого класу...

Оксана рвучко повернулася в його бік. Вона раптом відчула щось прикре для себе в тих словах, але ще не збагнула, в чім справа.

— ...і ми, і наші дружини...— він зробив широкий жест, показуючи на широкі скляні вікна салону...— Концерт на пароплаві! Це буде так надзвичайно!..

— Пробачте, не зрозуміла,— перепинила його Оксана.

— Звичайно, ви теж відпочиваєте...— швидко сказав черевань.— Я так і перекажу нашій компанії...— Але ми, всі пасажири першого класу, були б дуже вдячні вам...

— Ви мене з кимось сплутали, — сказала Оксана і пішла на корму.

Поклавши біляву голівку на плече юнака в майці, спить молода дівчина.

— Наскільки це краще, ніж з нелюбом у каютілюкс! Правда? — сказала співачка, підходячи до дівчаток.

...Ранок минув порівняно спокійно. Але пізніше телефон не давав їй спокою. Особливо настирливим був адміністратор з філармонії, людина неймовірної енергії. Оксана часто думала, що коли б він присвятив свою діяльність не організації концертів, а, наприклад, вивченню Північного полюса, то, безумовно, збагатив би нашу географічну науку. Але адміністратор не збирався на північ, його подорожі обмежувались кількома великими містами, в які він супроводив відомих співаків, читців, танцюристів, забезпечуючи їм спокійне готельне життя, автомобіль... Цього ранку всі його сили були

скеровані на те, щоб переконати співачку погодитись виступити в концерті, що мав відбутися сьогодні ввечері в Харкові. Він медоточив у телефон:

— Уявляєте собі, шановна Оксано Андріївно, яка це буде фантастична поїздка! Пообідавши у себе вдома, в Києві, ви сідаєте в машину, і я везу вас на аеродром. Уявляєте? Ми влаштовуємось у літаку, і за годину до початку концерту ви в Харкові. На вас уже чекають, уявляєте? Ваша сім'я слухає по радіо, як ви співаєте для харків'ян. А ранком о пів на десяту ви вже вдома. Уявляєте?

Телефонна трубка мало не розтоплювалась од тих палких умовлянь. Оксані й самій хотілося побувати в місті, в якому вона часто виступала, яке добре знала і любила. Заплющила очі, і перед нею постали велетенські корпуси Тракторного. Заводський пейзаж її радує, як простори моря, як марево над степом... Ні, їй треба відпочити. Минув важкий тиждень. Вона співала в чотирьох виставах. Дві Наталки, Лушка, Ліза. Крім того, три концерти, од яких вона не могла відмовитись, хоч це вже таке перевантаження, що його аж ніяк не може дозволити собі співачка. Телефон знову задзвонив. Вона зробила крок до нього, починаючи гніватись на занадто енергійного адміністратора. Як він не може зрозуміти, що сьогодні — понеділок, день її відпочинку, вона хоче віддати його повністю родині, хатнім справам, книгам...

Вона різко зняла трубку:

— Слухаю!

— Це ви, Оксано Андріївно? — голос у трубці був тонкий, майже дитячий. Дівчинка дочекалася на відповідь і продовжувала:

— Ми говоримо з автомата...

— Чому «ми»? — зацікавилась співачка.— Хіба вас багато?

— Нас тут половина сьомого класу — п'ятнадцятеро дівчат. Ми вчора слухали, як ви співали Наталку, і такі вдячні вам...

Голосок захлинувся від хвилювання. Співачка чекала. Вона знала, що робиться зараз у серці тієї юної слухачки, і тільки мовчки ворухнула губами, подякувала: «Спасибі тобі, дитинко, за теплоту, за щирість».

— Ми так хочемо послухати вас у «Піковій дамі»,

а все не випадає... Один раз комсомольські збори були, другий раз наша подруга була іменинниця...

— Ось коли інша ваша подруга буде іменинницею, приходьте... Разом відсвяткуємо у театрі. Я для неї буду співати, це буде моїм подарунком!

Співачка повісила трубку і ще довго стояла біля апарата, мов боялась розплескати тиху радість, що наповнила її всю. Вона звикла до подяки слухачів. Але кожна така розмова мала для неї силу першої несподіванки. Ох, скільки боргів у неї! Коли вона подумає про них, солодко стискається серце від передчуття щасливих побачень. Багато є місць, де їй треба побувати, неодмінно побувати найближчим часом. З рідної Балаклії нещодавно прийшов лист од комсомольців. Їх діди бідували разом з її батьками, та й вона сама встигла добре відчути гіркоту життя безземельного селянина. «Приїжджайте глянути, як живе радянська Балаклія»,— запрошують її молоді земляки. Хіба ж можна їм одмовити? Після концерту, пізно вночі, вона вийде в степ, молочно-білий од місячного сяйва. Зніме туфлі і панчохи і босоніж піде по теплій землі. Здалеку, з якогось сусіднього села, долине пісня. Одна з тих пісень, які вона виконувала в концерті. Може, та дівчинка прощається з селом, збираючись ранком вирушити в подорож, в Київ, у консерваторію? Може, святкує вона свій успіх на колгоспному полі? Може, нудьгує, чекаючи на коханого? Легкий туман облягає степ, і він стає хвилястим, як море... Ох, скільки боргів, боргів, радісних боргів! А хіба можна відмовити друзям у Казані? Дзвонить телефон. Невже знову адміністратор з філармонії? Зараз йому легко буде переконати співачку вилетіти в Харків.

Вона з полегкістю зітхає, пізнавши м'який бас професора консерваторії:

— Наважився вас потурбувати, Оксаночко, хоч чув, що ввечері ви в Харків вилітаєте.

«Роздзвонив уже клятий адміністратор! — незадоволено морщить чоло співачка. — Може, у Харкові вже навіть афіші вивісили. Ох, оці посередники в мистецтві!» Вона проводить лівою рукою по голові — це її характерний жест, завжди, коли непокоїться, підбиває ззаду хвилясте волосся, укладене в скромну зачіску.

— Це не зовсім точно!

— Прекрасно, Оксаночко, прекрасно! Тоді я хочу запросити вас на завтра в консерваторію. Ми ставимо уривки з опер, і Віолетту співатиме наша випускниця...

Професор називає прізвище тої дівчини — вчорашньої учасниці заводської самодіяльності, через кілька років вона стане дуже відомою. На міжнародних зустрічах молода співачка прославить своїх вчителів, своє місто, свою Батьківщину. Тепер вона ще як брунька на гілці яблуні в квітні.

— Неодмінно! — відповідає актриса. — Буду рівно о восьмій.

За вікном пропливає довгаста, схожа на скрипку, хмара, небо синіє червневою чистотою, хоч сьогодні перше вересня — початок навчання. Тому в квартирі тиша — Володя побіг у клас. Хороше зараз у парку! Вона кладе в кишеню світлого і, як усі її речі, просторого пальта міцне червонощоке яблуко, бере під пахву книгу, мов сама збирається в клас, «Чапаєва» Фурманова.

— До побачення! — несеться з кімнати в кімнату. Відповіді домашніх уже не встигають за нею.

Пахне медом і яблуками, спокійними, яскравими осінніми квітами. Їй самій хочеться бути сьогодні такою, як ота айстра, що її понесла дівчина в синьому з білими цяточками платті. Нічим не тривожитись, сидіти на лаві, бездумно слухати голос свого співучого Києва, міста, уквітчаного піснями.

«Пісні і квіти — вони стали супутниками нашого життя, — думає вона, йдучи вниз по вулиці Леніна. — Минув час, коли їх тримали за високими парканами поміщицьких садів, за холодними гратами сцен імператорських театрів. Тепер вони на волі. На волі! На волі!»

Оксана дійшла до школи, що дзвеніла, як вулик, — саме кінчалась перша зміна, за кілька хвилин почнуться уроки у старшокласниць, вони вже вбігають у школу. У кожної в руках букет. Ці осінні квіти — айстри і жоржини — не мають півтонів і мінливих забарвлень літніх дарунків садів та степу. Червоні, білі, жовтогарячі, рухливі струмки пливуть у шкільні двері. І на всіх підвіконнях у класах вже громадяться барвисті купи. Перший день навчання, як і останній, перед канікулами, школярі відзначають цими прекрасними дарунками

своїм вчителям. І їй схотілось завітати до свого старого вчителя.

Три крамниці розташувались поруч. У всіх трьох незвичайний крам. Книжкова, мисливська, квітникарська. Романи і вірші. Сітки і спінінги. Жоржини і айстри. Вона входить у крамницю квітів. Порожні полиці. Купи обрізаних стеблин. «Мені букета». — «На превеликий жаль... сьогодні початок навчального року. Усе закупили школярі».— «Мені теж для вчителя...» Її знають добре в цій крамниці. Багато кошиків з бузком і трояндами помандрували звідси в її квартиру — свідчення уваги і вдячності глядача. Завтра ранком привезуть квіти. «Мені зараз!» — каже вона, виходячи. Легка хмарка смутку лягає на обличчі. Та ненадовго. В ще пишному листі каштанів заблукали промені сонця. Вони б'ються в зелені, і коли вириваються з цієї плутанини, то стрибають у вічі, примушують мружитись од їх гострого, срібного блиску...

Вона внесла в цю заставлену старовинними меблями, обвішану портретами відомих артистів і письменників, застелену вицвілими килимами кімнату збудження молодого, сонячного, пружного дня. Вона легко опустила своє високе, міцне тіло на дзиглик, що стояв біля глибокого крісла, де відпочиває Панас Саксаганський.

— Розказуй, розказуй, люба Оксано! Ти співаєш сьогодні?

— Відпочиваю! Сьогодні понеділок... Але надворі ніби неділя — така святковість, і серце без голосу співає!

Він похитує головою, погоджуючись з своєю ученицею, яка пройшла добру школу в його мандрівному театрі. Крізь вузьку щілину у темній шторі пробивається сонячний промінь, як вода в шпарину човна.

— Я листа диктував оце в газету... Скоро ж на скромне своє свято гостей запрошувати! 80 років!

Хоч для досвідченого майстра вона вже не початкуюча учениця, але і для відомої співачки він батько, чиє слово — закон, а для нього вона рідна доня.

Хвороби трохи відпустили старого артиста, і він знову всміхається. Учора в нього були гості — російський драматичний театр ставить «Мартина Борулю» От і приїхали порадитись з ним Карташова, Вершилов.. Пеньонжку буде грати Долгов. Умілий артист. З гумором. Оксана розповідає Панасу Карповичу свої новини..

— А ти змінилась, Оксано, — каже Саксаганський, зігріваючи свою учениці батьківським поглядом.

— Постаріла? — спитала вона, сама не вірячи в таку можливість. Життя здавалось їй безконечним, безмежно молодим і ясним.

— Розквітла!

— Одцвітаючи, липа завжди пахне сильніше...

— В твоєму житті багато радісних подій. Ти народилась під щасливою зіркою...

— Під червоною,— підказала Оксана.

— Під червоною,— погодився старий артист.— І ще знатимеш ти багато перемог... Ти часом не закохалась, Оксано? Кохання часто дуже небезпечне...

— Для жінки бальзаківського віку? — спробувала пожартувати Оксана.

— Для жінки, яка ще не знала великого кохання. Для жінки з твоєю вдачею.

— Яка ж у мене така небезпечна вдача, тату? — спитала Оксана, зводячи очі на Панаса Карповича.

— Дуже хороша. Чесна. Пряма.

— Кохання підносить. Воно примушує співати!

— Співай, Оксано, співай, наш соловейку, побільше співай, щедро ділися з людьми своїми скарбами...

— Куди ви, Оксано Андріївно? — здивувався вахтер, що чергував біля службового ходу.— Понеділок, в театрі порожньо!

— Мені потрібно моє вбрання з «Наталки»! — відповіла Петрусенко, не спиняючись. — Я співаю сьогодні...

Коли б вона не так поспішала, то спинилася б і розповіла вахтерові про те, як біля трамвайної зупинки до неї підійшли чоловік і жінка: немолодий сивий чоловік у новому піджаку і зовсім юна жінка з довгою русявою косою.

— Ми двічі були у вас вдома, Оксано Андріївно.

Співачка мовчала, чекала на дальші пояснення.

— Ми з «Ленінської кузні». У нас на заводі сьогодні одержали перехідний червоний прапор... На цю честь — урочистий вечір і концерт, як належить. Ми хотіли...

Співачка співчутливо похитала головою:

— Я розумію, але...

— Наші товариші так і наказали: без Оксани не повертайтесь. Люблять вас дуже...

Чоловік схилив сиву голову і прочитав назву книги, яку, виходячи з дому, взяла з собою співачка.

— «Чапаєв»! — сказав він, а дівчина, збагнувши його хвилювання, швидко пояснила:

— Дядя Костя сам чапаєвець, він воював під командою Василя Івановича.

Сивий чоловік обережно взяв з рук співачки книгу і, перегорнувши кілька сторінок, знайшов те, що було йому потрібне.

Отам, біля трамвайної зупинки, під перегук і передзвін вулиці, він прочитав:

— «...Без пісні завжди був похмурий Чапаєв і не міг він, не сумуючи, дня прожити... Йому пісні були як хліб, як вода!..»

Хіба могла вона після цього відмовити сивому чапаєвцю і його юній супутниці?

«Ті пісні гордістю і натхненням запалювали полки. Ах, пісня, пісня, що ти можеш зробити з серцем людини!»

Ці сторінки в романі Фурманова вона заклала двома каштановими листками, що зірвала там-таки, на вулиці.

Оксана проминула двері, що вели з акторського коридора на сцену, порожню і темну, металевою завісою відгороджену зараз від теж порожньої і темної зали глядачів. Не звучить людський голос, нема руху і гри світла на цій просторій площадці, де під час вистави розгортається барвисте життя, де сьогодні виступають у бій полки Щорса, завтра нудьгує Онєгін, щоб на другий день поступитись місцем перед запорожцями мужнього Тараса Бульби. А там пропливуть у чарівному вальсі білі лебеді, яких покликав до життя геній Чайковського, заридає Ліза, забута божевільним картярем, скінчить свої тоскні дні Віолетта... Неймовірно тихо зараз на цих сходах, що ведуть у акторські прибиральні, які розмістилися на всіх трьох поверхах. Перуки, костюми, різноманітна бутафорія холонуть у шафах, переплутавши віки і країни. Так і не вдалося їй прожити понеділок без пісні...

...Робота театру — репетиції з солістами, оркестром, балетом, хором, зведені, прогонні, генеральні, перегляд, вистава — все це відбувається в чіткому енергійному темпі. У режисера Миколи Васильовича Смолича яскрава палітра. Художній керівник театру — Володимир

Олександрович Дранішников — диригент, композитор, музичний критик — захопив не тільки ентузіастів творення нового радянського репертуару, але, здається, і скептиків, що вже який рік посміюються: «На сцені засідання місцевкому і тенор виспівує: «Вас треба ви-и-и-ключити за несплату членських внесків»,— вони теж почали відступати. Не всі, правда! І їм Оксана вирішує дати бій.

Глибока темрява зали дихає глибоко і рівно. Освітлене знизу, з різкими світлотінями, мов вирізьблене з мармуру обличчя Дранішникова. Оксана, стоячи в ложі біля електриків, милується, як він владно керує оркестром. Ніби звучить море, що легкими хвилями накочується на плоский берег. Їй хочеться послухати виставу до кінця, але на завтра призначено обговорення нової опери.

Створюється нова опера. Зрозуміла тривога Бориса Лятошинського — автора музики, безнастанні доповнення, зміни, з якими з'являються в театр Максим Рильський і Іван Кочерга — автори лібретто. Діяльну участь в готуванні вистави бере дружина легендарного полководця Фрума Ростова-Щорс. Витримка і наполегливість Дранішникова вражає. Він готовий репетирувати всю ніч, захоплюючи своїм ентузіазмом режисера Лапицького, художника Хвостова, концертмейстера Ніну Скоробагатько... А що вже казати про виконавців! Паторжинський, як завжди, сам уміє знайти в своїй партії основне і допомагає іншим учасникам вистави бачити в новому творі те нове, що легко може загубитись в звичних оперних штампах. Для Андрія Іванова Щорс — це буде п'ятдесят третя оперна партія. Але яка свіжа вона, яка життєва в його талановитому виконанні.

Оксана ділиться з численними друзями своїми думками про майбутню виставу. «Образ Лії, бойової подруги легендарного Миколи Щорса,— пише вона в статті для газети «Більшовик»,— однієї з дівчат нашої Батьківщини, яка пліч-о-пліч з кращими синами трудового народу виступає на боротьбу з окупантами, на боротьбу за право світлого життя. Цей образ для мене близький і дорогий. Радісно відчувати, що голос Лії звучить сьогодні разом з голосом усього народу. Слова Лії — це ніби відгомін думок Щорса. Її слова — це гімн Леніну.

— Іди спитай у Щорса,
Яке в душі він слово береже,
Це слово — Ленін,

Це слово — як прапор,
Це слово — наказ.
Воно — як сурма,
Що в призначений час
На бій поведе міліони!

Ось чому, незважаючи на труднощі і напруження у розробці цієї великої свіжої теми, ми, радянські актори, працюємо легко і радісно».

На прем'єру приїздить один з найвидатніших радянських композиторів Рейнгольд Моріцович Глієр. Він дає високу оцінку опері і виставі. Прощаючись з Оксаною Петрусенко, він каже:

— Тепер поміж театральних жіночих образів, які полюбились мені, буде і ваша Лія.

Протягом останнього часу Оксана співала в трьох радянських операх — в «Щорсі» Лятошинського, в «Перекопі» Мейтуса, Тіца і Рибальченка, в «Піднятій цілині» Дзержинського. Багато праці доклав колектив, працюючи над тими широкими полотнами, в яких живе подих сучасності. Але повної перемоги театр не здобув. Чому? «Звичайно, в цьому і моя провина. В творах на сучасну тему, ми, оперні співаки,— не раз думала Оксана,— ще дуже невпевнені і так схематично відтворюємо на сцені образи радянських людей, що самим соромно! Для далекої від мене Аїди я швидше знаходжу художні деталі, аніж для моїх сучасниць, яких я знаю добре, всебічно, яких розумію, люблю, заради яких працюю і які в моєму виконанні такі бліді і умовні! Дивно! Адже опера «Перекоп», скажімо, була для мене не тільки новим, цікавим твором молодих завзятих композиторів, твором, сповненим подиху немеркнучих років громадянської війни. Це сторінка моєї власної біографії. Чому ж я не маю глибокого вдоволення від цієї праці, хоч мене хвалили в усіх рецензіях? Я люблю великого письменника, за романом якого створено оперу. Але співаючи Лушку в «Піднятій цілині», я ображаюсь на те, що оперне лібретто звузило, спростило матеріал цієї народної епопеї! Я звершення хочу почути в новій опері! Я почуваю цю силу в опері про Івана Сусаніна. Як глибоко розкрито її в нашій виставі «Тарас Бульба»! Немає меж моїй повазі до тих, хто доніс до нашого слухача цю велику віру Гоголя і Лисенка!»

Перед Оксаною виникає обличчя Левка Миколайови-

ча Ревуцького, який, разом з надзвичайним майстром інструментування Борисом Лятошинським, вклав багато сил в нову редакцію «Тараса Бульби».

«Я мрію, композиторе, про рельєфну опуклість характерів — своєрідних, яскравих, сильних, життєвих. Я мрію, що твоя музика буде простора і вільна і всім зрозуміла, як народна пісня, і водночас довершена в своїй високій майстерності — твір по-юному натхненного і зрілого художника. Ні, це не надто високі вимоги! Подумайте тільки про того, для кого працюємо, і самі це зрозумієте!»

Після першого відділу концерту, що відбувся в Колонному залі київської філармонії, в антракті слухачі оточили Оксану Андріївну Петрусенко.

Ніжно пахли кущі білого бузку.

— Я трохи зміню програму другого відділу,— казала артистка,— приїхала делегація з Білорусії, вони хочуть послухати українські народні пісні...

— Оце чудесно! — вигукнув композитор Козицький.— Я не чув кращої виконавиці «Там, де Ятрань...»

— А ви б краще мовчали,— перепинила його співачка,— сердита я на вас, мої товариші композитори. Я сама люблю народні пісні, але ж хочеться мені заспівати про нове життя! От поїхали б ви туди, де Ятрань круто в'ється, і в ті місця, що оспівуються в пісні «Ворскларічка», і у містечко Богуслав, або хоча б помандрували «Від Києва до Лубен»... І написали б про оновлене життя тих міст і сіл, та так написали б, щоб за серце взяло, от тоді можете мене вихваляти, тоді ваш бузок для мене ще дорожчим буде.

Через хвилину з залу долетів грім — це слухачі стрічали співачку, а потім — глибока тиша, перший акорд акомпанемента і її голос, мов голос безмежного степу.

12

> От такові то наші полтавці! Коли діло піде, щоб добро зробити, то один перед другим хватаються.
>
> *«Наталка Полтавка»*

Оксана Петрусенко цілком природно й легко увійшла в коло найвідоміших майстрів радянської культури. Цим її доля нагадує нам долю її старшої сучасниці, великої Антоніни Неждановой, що відчувала увагу до себе Анрі

Барбюса і Бернарда Шоу, Станіславського і Немировича-Данченка, Качалова і Москвіна.

Найцікавіші люди шукали зустрічей з Оксаною Петрусенко. Поміж них були і Максим Рильський, що як поет і перекладач багато зробив для розвитку української радянської опери, і Олександр Довженко, що палко заперечував можливості цього жанру.

— Такі сили марнувати на оперу! — картав він Оксану Андріївну. Їх розмова відбувалася після того, як Петрусенко подивилась ранній фільм Довженка комедію «Ягідка кохання». (Вона взагалі дуже любила веселі фільми. І старі — з елегантним Максом Ліндером, безтурботним Гарольдом Лойдом чи підкреслено-байдужим Бестером Кітоном, а з першої ж появи на екрані Ігоря Ільїнського стала його вірною поклонницею). Безтурботно-веселі пригоди, невибагливо-кумедні ситуації, в які потрапляє Крушельницький, що грає в «Ягідці кохання» головну роль, примусили її забути про всі прикрості останніх репетицій. Вона відчувала щось спільне в мистецтві Крушельницького і Чарлі Чапліна. Ексцентрика? Не тільки. Співчуття до свого затурканого героя? Ні, не те! Їй важко розібратися в своїх думках, бо враження від комедії тьмяніє перед образом її автора, самого Довженка. З ним важко сперечатися, слухати його цікаво.

— Вона ж віджила свій вік, ваша опера! Чужа ритмові нашого життя. Я співчував би вам, коли б не гнівався на вас за те, що марно витрачаєте своє обдарування. Невже ви, Оксано, не відчуваєте кумедності того, що робиться на сцені? Як слухачеві розібратись у ситуації, коли оркестр забиває? Підвладні диригентській паличці, ви позбавлені волі. А це ж головне в житті і на сцені! Я гніваюсь на мого друга Анатолія Петрицького! Художник-новатор, він оформляє оперні вистави! Дивився його «Тараса Бульбу» — своєрідно! Але коли з хати, що вразила мене, виходить артист і, скосивши очі на диригента, починає... Ех, що й казати! Якось я поспівчував Юрію Кипаренко-Даманському: твоє нещастя, що ти маєш красивий голос, міг би бути видатним артистом в драматичному театрі і співав би собі після чарки для друзів у себе в хаті чи на лузі... Уявіть собі, він образився! Може, й ви теж?

— Ще ні!

— Можете ображатись. Я люблю пісню. Хор. Лірику

і епос. Це народ. Народ їх створив, народ їх визнав! Але дівчина з народу, потрапивши в оперу, моя чернігівка, полтавчанка чи москвичка, вимазується в чорне, одягає на себе якесь мальовниче дрантя і прикидається єгиптянкою чи якоюсь там, скажімо, Далілою...

Коли Олександр Петрович запрошував: «Давайте розмовляти!» — це означало: «Ви слухайте, а я буду думати вголос».

Оксана Петрусенко вміла слухати. І тому обом було цікаво.

— Мрію поставити собі хату з вікнами на Дніпро, і щоб ви жили по сусідству.— Він замовк на якусь мить.— Я охоче доручив би вам роль в моєму «Щорсі»!

...З тихим шелестом розходиться завіса, зараз почнеться концерт найпопулярніших майстрів українського мистецтва. Чекаючи на свій вихід, Оксана Петрусенко стоїть за лаштунками так, що їй видно Наталію Ужвій, яку освітлюють прожектори, софіти і рампа. І від цього яскравого світла біле шовкове плаття актриси здається срібним.

— Моя рідна тезка,— так Оксана називає Ужвій в честь того героїчного образу, який Наталія Михайлівна створила в «Загибелі ескадри». Тоді вона була мужня, рішуча, різка. А зараз ніби з далечини, повитої легким маревом, долинули слова:

Дим-димок од машин,
мов дівочі літа...
Не той тепер Миргород,
Хорол-річка не та...

І задзвенів голос юної трактористки:

Літо я робила в полі,
а як всніжило тіль-тіль,
я товаришок питала,
поступала ув артіль...

Петрусенко ніби бачила перед собою ту хорошу, завзяту, бойову Олесю Кулик, що взимку 1930 року у самій лише хустці та благенькому пальтечку подалась до Попівки вступати на курси трактористів. І глибока вдячність до поета за цей чарівний, вихоплений з життя образ сповнює співачку.

З тривогою — ой же смішно! —
з тривогою — ну й чудна!
Тільки десь там загуркоче —
так і кинусь до вікна.

— Ох, як добре написано! Це ж про внучку моєї Наталки Полтавки,— шепоче співачка до скрипаля, що саме підійшов до неї.

«Це ж доня отієї Гафійки, про яку все ще не створено опери,— думає Оксана.— А треба! І про Олесю можна оперу написати. Я чую, як симфонічний оркестр супроводжує чарівну арію Олесі...»

— Спасибі, спасибі! — каже Оксана, коли Ужвій з'являється за лаштунками і, трохи втомлена, трохи збуджена, обмахується хусточкою.— Тепер ви,— звертається Петрусенко до скрипаля,— а я вже за вами.

Разом з Ужвій вона відходить далі від сцени.

— Коли ви читали, я відчула, як ви любите Павла Тичину,— каже Оксана Андріївна,— поезію Павла Тичини,— поправляється вона, всміхаючись.— А що в ній для вас найрідніше?

— Лірика,— відказує Ужвій,— і ранні-ранні, і нові поезії. І «Сонячні кларнети», і вірші про партію.

— Вам добре! Стільки можете читати Павла Тичину. Цілу програму можна скласти з найкращих його творів. А ми, співаки, залежимо ще й від композиторів. Мала я розмову з нашим Косенком. Я кажу, от ви, Вікторе Степановичу, написали на вірші Павла Тичини три романси, ще коли в Житомирі жили, коли про вас небагато хто й чув, а бачите, як вони живуть, ті твори! Десять років минуло, навіть більше, а їх співають... Але що ж виходить: «Мобілізуються тополі» — для баритона, «Іду з роботи я з заводу» — теж для баритона, «На майдані» — для баса! А в мене серце від хвилювання стискається, коли я чую, як Паторжинський співає:

Прощавайте, ждіте волі,
гей, на коні, всі у путь!

Оксана замовкла, прислухаючись до гри скрипаля, що ніби акомпанував її словам.

— А я проспіваю вірш того, кого Тичина своїм батьком зве. І він, і ми з вами, моя люба...

Акорд. Тиша. І мов голос самого життя, яке згадує про те, що пішло без вороття.

Реве та стогне Дніпр широкий!..

— Моя Гуля,— каже композитор Пилип Омелянович Козицький, знімаючи окуляри і протираючи скельця.— Моя доня Гуля,— з невимовною ніжністю повторює він,—

так захопилась вами, Оксано, що навіть на мене гнівається: «Ти повинен усе відкласти, батьку, дні і ночі сидіти, а написати таку оперу, щоб Петрусенко рада була в ній співáти!»

— Поцілую Гулю, як зустріну,— каже Петрусенко.— Коли ж виконаєте доччин наказ?

...Вона співає на вечорі кавалеристів. Їй видно зі сцени сиві голови, вусаті обличчя, майже на кожному — шрами. До початку концерту зал наповняло глухе гудіння. Тут стрічались давні друзі. Потиски рук. Обійми.

Коли Оксана заспівала «Ой не світи, місяченьку», всі принишкли. Що їм ввижалося в цей час? Рідні села, які вони залишили юнаками? Важкі походи? Степові рейди? Людні площі, над якими майорять червоні прапори? Лагідне зморшкувате обличчя матері?

...Разом з усім залом підводиться вона назустріч людині, що швидким кроком виходить на сцену. В цю мить Оксана забуває, що вона в театрі, що поруч неї Шура Ропська і Манзій, і що той, до кого зараз прикута увага всього залу, це її дорогий друг Бронек Бучма, який розмовляє на сцені з Шумським і Ватулею. Всемогутня сила мистецтва перенесла її з Київського театру імені Івана Франка в Петербург, в Смольний, де вождь революції зустрічається з робітником Кузьмою Рижовим і сільським бідаком в солдатській шинелі Тарасом Голотою.

...На оповитій бузковими присмерками дніпровій кручі сидів Іван Москвін з своїми київськими друзями.

— Як же тут гарно! — казав він, не відводячи очей од синього пасма ріки, що ніби застигла в глибокій задумі.— Дня не можу прожити без річки, лісу, саду... Вони потрібні людській душі. Коли мені випадає читати українську книгу, дивитись український театр чи слухати українську пісню, завжди пригадую Дніпро... А дні, коли наш театр гастролює в Києві, для мене повні пісень...

Він узяв з трави пляшку вина і простягнув давньому приятелю Всеволоду Чаговцю:

— Ти був колись мастак вибивати корок...

— Нічого не забуваєш, Іване! — засміявся Чаговець.

— Маяковський колись сказав про свою пам'ять, що вона, як багнюка в старій Полтаві — що ухопить, те міцно тримає. Моя пам'ять почала старіти. Давайте ж, друзі, вип'ємо першу чарку за те, що не старіє!

— За мистецтво?
— За небо і землю?
— За Дніпро?

Москвін, посміхаючись мудрою і теплою усмішкою, що робила його зморшкувате обличчя молодим і гарним, ледь помітно похитав головою:

— За велику силу людського серця, цього дивного і прекрасного витвору матері нашої природи!.. Блукав я сьогодні по Києву... Мені було радісно, що зі мною вітається стільки незнайомих людей. Ось так непомітно я дістався до подвір'я, в глибині якого стояв двоповерховий старий будиночок з невеличкими вікнами. Я спинився, наче сподіваючись, що раптом одне з них відчиниться, і я побачу обличчя жінки, якою дуже захоплювався...

І тоді хтось з присутніх прочитав рядки з вірша Максима Рильського, присвяченого тій жінці:

Її зорею називали,
Ясною зіркою... Вона
І справді трепетно-ясна
Була, як зірка...

Над подільською долиною догоряла вечірня зоря, на небо лягли темно-зелені і сині смуги. Виринув місяць і загойдався, наче човник, на легких хмарах.

Москвін, охоплений спогадами про свою акторську молодість, розповідав, як вперше почув про оту «ясну зірку» української сцени, про Марію Заньковецьку, про трьох братів Тобілевичів — Івана Карпенка-Карого, Миколу Садовського і Панаса Саксаганського, з яких старший і молодший були її вірними друзями, а середущий — її чоловіком, про їх вчителя, геніального Марка Кропивницького.

— Її мистецтво настільки правдиве, народне, що вона могла б грати без декорацій, прожекторів, софітів і рампи — просто на лісовій галявині, під зорями і місяцем...

Над Дніпром літали чайки, глибока тиша оповила все навколо. Москвін похилив голову на коліна і враз став схожий на доброго Лісовика, що згадує красуню Мавку.

І Оксана заспівала...

Того дня поміж її слухачів були Москвін та інші прославлені артисти МХАТу, що гастролював тоді в Києві. А завтра вона бачить в колишній «царській» ложі оперного театру худеньку жінку в темній хустці, чорному

жакетику. Це стара колгоспниця Ганна Кошова — гордість радянського народу. І для неї, і для «художників» однаково близьке, рідне, зрозуміле глибоко народне мистецтво Петрусенко. Під час ювілейної вистави «Наталки Полтавки», яку було присвячено сторіччю з дня смерті Івана Котляревського, Оксана одержала величезний букет квітів од білоруських письменників. Між квітами лежав коротенький лист: «Ці троянди — сестри ваших пісень».

...Святкували 40-річчя Московського Художнього театру. Після концерту, в якому брали участь кращі митці України, до Оксани підійшов сухенький елегантний дідок з борідкою. Це був відомий всьому світу реформатор театру — Володимир Іванович Немирович-Данченко.

— Спасибі вам велике. Слухав вас і відчував, як кожна пісня до серця доходить. Ви нашої, мхатівської школи актриса. Кому дякувати маємо, чия ви учениця?

Вона зборола хвилювання, що сповнило її:

— Багатьом вчителям мушу дякувати. Та перший поміж них — Саксаганський.

— Ми з Панасом Карповичем давні друзі. Він любить нас, а ми його, Марію Костянтинівну і великого їх вчителя Марка Лукича. Ми діти одних батьків.

...Про неї вже розповідають легенди. Нібито замолоду працювала вона хатньою робітницею в одного адмірала. І той, захоплений її голосом, звернувся до царя Миколи з проханням дати дівчині гроші, щоб вона вступила до Петербурзької консерваторії. Але цар одмовив:

— Кухарчиним дітям вчитись! Ти що, адмірале, сказився? Нехай горлає, як уміє!

Тоді адмірал повіз Оксану на своєму флагмані до Італії, щоб вона там училась.

Друга легенда теж пов'язана з морем і з кораблем. Нібито це саме з Оксаною сталася та пригода, про яку розповів Костянтин Паустовський в своїй чарівній новелі «Музика Верді»: під час концерту співачка дізнається, що тяжко занедужав рідний її брат, і моряки допомагають їй дістатися до міста, де він лікується.

...Дивний літній день — то дощ, то знову сонячно. Веселим гуртом ходять вони по місту, наввипередки розмовляючи і своїм згадками перебиваючи один одного. Усі, хто їм стрічався, з цікавістю поглядають на це товариство відомих. Тут Оксана Петрусенко, Юрій Шум-

ський, красуня-танцюристка Ліля Герасимчук, яку вони здибали в Шевченківському парку.

— Подаруйте нам од своєї щедрої юності півгодинки,— сказала Оксана,— погуляйте краще з нами, аніж з якимось самовпевненим парубком!

— Не думайте, що він завжди буде молодим,— додав Шумський.— Це, на жаль, так швидко минає. Я ще озираюсь, коли чую, як гукають: «Молодий чоловіче!» А я ж був молодим не так давно. «Дядю!» «Батя!» — ось як тепер звертаються до мене частіше. А нещодавно юний велетень у зеленій пілотці спитав: «Не знаєте, дідусю, як пройти до цирку?»

Він нарікав на швидкий плин життя і тяжко зітхав, а в цей час в мудрих його очах стрибали веселі бісики:

— Ніби тільки вчора був стрункий красень з пишним бантом.

Герасимчук сміялась:

— Та в вас, Юрію Васильовичу, всі київські дівчата закохані!

— Перебільшуєте, Лілю! Це від великої своєї доброти!

З протилежного тротуару до них поспішала Ропська. Співачки привітали одна одну помахом маленьких парасольок.

— Здрастуй, Оксано!

— Здрастуй, Шуро! Ходімо з нами!

Маленька тремтлива веселка грає на струмках водограю, що дзвенить на початку Хрещатика біля східців Піонерського саду. Перед нею стоїть Оксана з друзями, вони голосно перемовляються і сміються, одвертаючись од дрібних крапель, які вітер жбурляє їм в обличчя.

Оксана стояла в центрі цієї неспокійної компанії і з насолодою вслухалася в гармидер, який зняли її друзі. Мов веселий струмок, вливався він у гудіння Хрещатика.

— Милуйтесь швидше,— наказала Оксана Андріївна.— Вічність не любить чекати. І ходімо далі!

Компанія все зростала, і коли Петрусенко запропонувала відвідати Чаговця, всі охоче погодились.

Чаговець стрів їх привітно:

— Такі дорогі гості, що й не знаю, чим пригостити!

— Тільки спогадами! — сміялись його гості.

А Оксана Андріївна додала:

— І за це Ліля віддячить вам своїми спогадами! Що

може бути чарівнішим за спогади нашої сучасниці, якій вісімнадцять років!

— Я знаю, що може бути чарівніше,— сказав Шумський.— Спогади дівчини, яка у вісімнадцять років уже співала для тих, що брали Перекоп.

— Коли маєте на увазі мене, то я вже була тоді трохи старша!

— Артистці, що не приховує своїх років! — урочисто промовив Чаговець, підносячи Оксані перший келих.

— Бо вона завжди буде молодою,— несміливо сказала Герасимчук, не здогадуючись, звичайно, про те, що її слова будуть пророчі!

13

Ой під вишнею, під черешнею...
«Наталка Полтавка»

Рідко коли випадає день, щоб в її двері не постукав сивобородий дід з кошиком квітів. Взимку — бузок, влітку — троянди, чарівні дарунки від слухачів.

Та квіти, які вона сама вирощує, аби подарувати своїм друзям, ще дорожчі.

Оксана Андріївна стала власницею дачі в Ірпені. Вона так полюбила той зелений квітучий затишок, що іноді після вистави просила театрального шофера Ярину «підкинути» її туди. Темний ліс проноситься за шибками машини — шофер і пасажирка любили промчати з вітерцем. А там глибока тиша — спить селище, і здається, що звідси дуже далеко до київської метушні.

Але частіше Оксана Андріївна звичайно вирушала в ту недалеку подорож у тісному вагоні повільного дачного поїзда. І майже завжди її супутником бував хто-небудь з українських письменників, що їхали в свій ірпінський Будинок творчості. З ними їй цікаво й легко. Можна мовчати, слухати. Вони ж люблять не слухати, а розповідати. У кожного з них назбирались цілі оберемки тих веселих, повчальних і сумних оповідань.

Спершись ліктями на вузенький столик біля вікна, Оксана розглядає обличчя Олександра Копиленка — вилицювате, з кошлатими бровами, мов сокирою вирубане. Письменник і не здогадується про те, що не одну безсонну ніч провела вона над його романами. Бобка приніс з шкільної бібліотеки зачитаний томик «Дуже добре».

Увечері сів за нього, але скоро відклав. Прийшла Оксана Андріївна, перегорнула кілька сторінок, прочитала кілька рядків, зацікавилась і повернулась до початку. На завтра взялася шукати книгу — немає. Може, випадково потрапила в книжкову шафу? Переклала всі полиці і не знайшла. Виявилося, що Бобка позичив книгу Аллі.

— А мама для тебе вже на другому місці,— розсердилася Оксана Андріївна,— усе своїй Аллі віддав би. Біжи до неї, скажи, що я прошу позичити мені Копиленка на три години!

Нагледівши співачку, Олександр Іванович підійшов до неї.

— Наш вагон перетворився в літсалон,— сказав Копиленко.

Якось окремо від їх веселої компанії сидів Юрій Іванович Яновський.

Оксані захотілось, щоб і він приєднався до них, і вона спитала його, чи правда, що у письменників існує такий закон: жодного дня без рядка?

— Не всі цього дотримуються,— посміхнувся Яновський.— Але ж, мабуть, і у співаків немає дня без до-ре-мі-фа-соль? Правда?

— Звичайно,— погодилась Петрусенко.— Та сподіваюсь, що і в письменника є такі вправи, які не підлягають обов'язковому публікуванню.

— А що найбільше ви цінуєте в книгах?

— Думку! — відказала Оксана швидко.— Нехай книга буде без стилістичних прикрас, без оригінальних порівнянь, але я хочу чути голоси людей, що працюють, борються, кохають, радіють і страждають. І не бездумно, не з примітивними почуттями. А ось так, як у Льва Толстого, як у Шевченка, у Бальзака, у Івана Франка, у Фейхтвангера, у Шолохова та й у багатьох з вас, сучасників... Не буду називати прізвищ, щоб не образити когось з ласкавих моїх супутників... Та в кожному разі нехай краще день без рядка, ніж з сірою сторінкою... Правда?

І не чекаючи, поки з нею погодяться, спитала, чи правда, що в Будинку творчості зараз живе Костянтин Паустовський.

— Сьогодні ранком снідав з Костянтином Георгійовичем за одним столом,— відказав Яновський,— а тоді провів його на берег...

— Люблю його книги. Вони якісь ранкові... І нагадують картини Левітана,— сказала Петрусенко.

— Цікаву думку висловив він у своїй повісті про Левітана,— мовив Копиленко, розминаючи в пальцях товсту цигарку.— Зображення природи, пейзаж може бути радісним лише тоді, коли людина вільна і весела. Життєрадісний Левітан не міг перенести на свої картини навіть кволу усмішку, бо був надто чесним, щоб не бачити народних страждань. Він дивився на рідну природу очима змученого, поневоленого народу...

Вагон розгойдувало.

— Як на морі в дев'ятибальний шторм! — засміялася Оксана Андріївна.— Паустовський тут пригадає своє Чорне море, про яке написав так, як людина, що доти нічого не читала про море... Якось в кінці лютого я побачила на засніженому березі Ірпеня Костянтина Федіна, і мені уявилось, що він уже вловлює подих весни... Мабуть, це головна особливість художника — він бачить, розуміє, чує першим...

Їй треба було завертати ліворуч, їм в протилежний бік — до річки. Але коли Копиленко запросив її на традиційне вогнище, яке письменники влаштовують щовечора, Оксана погодилася. Їй хотілося ще побути в цьому товаристві.

І от вони тісним колом оточили балакучий вогонь, в який Оксана підкидає сухе соснове гілля.

Потріскував вогонь, освітлюючи обличчя Оксани, що, низько схилившись, підкидала шишки, і руки Копиленка, що прикурював од короткої головешки.

— Не розумію, чому Оксану Петрусенко не знімають в кіно? — казав Олександр Іванович.— Скільки вже чув, що збираються спеціально сценарій замовляти... Чув я колись од Остапа Вишні таку сентенцію: «Маю знайому сім'ю, в якій щодня п'ють горілку і щодня шукають пробочник». Отаке ж на кінофабриці, все шукають, «як би ще раз перебудуватися»!

Мов далекий гірський обвал, через міст прогуркотів поїзд.

— В дивному світі ви працюєте, Оксано Андріївно! — сказав Яновський.— Коли трапляється мені бувати за лаштунками, я відчуваю, що потрапив у казку. Цар Салтан у вас голова місцевкому, а Мефістофель редагує стінгазету.

— А ми його лаємо, що виходить вона тільки під свята! — засміялася Оксана і, відразу ставши серйозною, повернула розмову в цікавий для неї бік.— Дайте хороше драматичне лібретто, дорогі письменники, на значну тему, з сильними образами... «Кармен» — це дуже добре, «Пікова дама» — ще краще! Але хочеться, щоб на нашій сцені були ми з вами, радянські люди...

Розмова тривала, доки вогонь почав згасати.

— Час, мабуть, до письмових столів,— сказала Оксана, підводячись.

14

Ой я дівчина Полтавка,
А зовуть мене Наталка.
Дівка проста, некрасива,
З добрим серцем,
не спесива.
«Наталка Полтавка»

Вона працює над статтею про Панаса Карповича для збірки, що має вийти в світ до 80-річчя з дня народження великого артиста.

Олександр Корнійчук, ініціатор цього видання, подзвонив до Петрусенко:

— Сподіваюся, не відмовите. Дуже хочеться, щоб книга була змістовна й різноманітна.

Оксана Андріївна зацікавилася: кого ще запросили поділитися спогадами й враженнями?

Корнійчук назвав відомих майстрів української і російської сцени — Гнат Юра, Остужев, Романицький, Донець, Крамов, Вів'єн, Яременко...

— Ну і ми, літератори — Рильский, Чаговець і я...

Звичайно, Оксана охоче погодилась і підказала:

— Варто було б записати спогади Домбровського, старого машиніста сцени, що тридцять п'ять років працював з Панасом Карповичем.

— Обов'язково скористаємося вашою порадою,— пообіцяв драматург.

І от перед нею білий аркуш паперу, на якому треба викласти найцікавіше, найзначніше з того, що вона знає про свого вчителя.

Так і назве ту сторінку спогадів: «Учитель». Вона працювала над статтею, коли з'явився перший гість — Всеволод Андрійович Чаговець.

— Така я безпомічна,— скаржилася Оксана, очі її затуманились, куточки уст опустились.— Так мені важко дається це діло! Сиджу над білим аркушем: в серці повно, перо сохне. І як це навчитися писати! Іноді звернеться до тебе кореспондент, по телефону, чи в театр приходить, чи додому — просить виступити в газеті. Така подія в житті, що не можеш не написати. Дуже хочеш. І маєш що написати, а на папері не те виходить. В тобі живуть красиві, гарячі слова. Мов зірки, такі сяйні. А з-під пера виходять, мов обгорілі сірники... І як люди навчаються цього?

— По-різному вміють, Оксано,— сказав Чаговець.— І, між іншим, чим краще вміють, тим більше переживають, що в них не так, як хочуть, виходить. Коли дозволите, я трохи допоможу вам. Ви будете диктувати, а я тільки запишу.

— Як колись неписьменні сільські бабусі диктували листи до внука в місто? Ні, Всеволоде Андрійовичу, не погоджуюсь. А там з'явиться ще один помічник, що запропонує: «Ви, Оксано Андріївно, тільки рота розкривайте, а я...» Дякую красненько. Я звикла все сама робити. І прати. І обід готувати. І статті писати навчуся...

— Невже образились, Оксано? Повірте, я не думав нічого поганого.

— А я й не думаю. Я знаю: ви хороший.

Гість незабаром пішов. Оксана продовжувала працювати над статтею:

«...Часто казав мені Панас Карпович: — Треба вміти повірити в те, що подаєш глядачеві, тоді і він повірить. А коли глядач повірив — це справді художня творчість...

...Панас Карпович учив нас не тільки сценічного мистецтва. Він учив нас, як жити... Він учив нас любити свій талановитий радянський народ, свою Радянську вільну Батьківщину...»

Весна 1939 року була особливо співуча. З усіх кінців країни з'їхалися до Києва найкращі письменники, щоб вшанувати Кобзаря — сто двадцять п'ять років з дня його народження. В березні було відкрито пам'ятник, з яким Оксана Андріївна познайомилася в Ленінграді. А в травні її театру присвоюють ім'я великого Кобзаря.

Од імені учасників Шевченківського пленуму Спілки письменників — Фадєєв, Корнійчук, Тичина, Машашвілі,

Федін, Лебедєв-Кумач, Бажан, Рильський, Серафимович, Купала, Панч, Бахметьєв, Гладков звертаються з теплим вітанням до її вчителя.

...Мирна тиша літнього ранку. Але звідки виникла тривога, що сповнила її серце? Згадала голос радіо. Повзе темна, брудна тінь ненависного фашизму. Людство наближається до тяжкого випробування.

Раптом вся ця затишна, з смаком і любов'ю умебльована квартира уявилась їй дуже далекою. Що попереду?

20 вересня 1939 року Оксана Андріївна занотовує в своєму щоденнику:

«19 о 6½ годині вечора виїхала довгою колоною автомашин на Західний фронт. Вночі були в Житомирі, спинились на годину поповнити машини бензином; повернулися наші льотчики з фронту, де розпатрали панів, що намагалися перейти наш кордон. Поїхали далі, ночували в полі в машинах, по-бойовому, на світанку вирушили до Вінниці і о 10 г. ранку були в місті. Обідали в Будинку Червоної Армії, відпочили години дві. Перед від'їздом мене оточили дружини начскладу, що прийшли побачитися зі мною і через мене передати найсердечніші і полум'яні вітання всім бійцям і своїм чоловікам...

23 вересня

Виступали в госпіталі перед пораненими бійцями. Бійці, що більш-менш тримаються на ногах, заповнили червоний куток, після концерту палко дякували...

24 вересня

Рушили далі. О 13 годині за московським часом перейшли міст, що з'єднував наш кордон з Західною Україною. Як усі відразу відчули — лад не нашої країни. Люди одягнені не по-нашому, чи дуже розкішно, чи в самих лахміттях, як отой пастух, що його ми зустріли на дорозі. Селяни ходять у брилях з високим денцем. Народ стрічав радо, з веселими обличчями, вітаючи руками; пани дивилися спідлоба, стежили за кожним нашим рухом. Увесь кордон заселено посадниками. Уряд Польщі давав землю офіцерам вищого чи нижчого чину, і вони заселювали увесь простір, що стикався з кордоном. Вздовж шосе майже на кожному кілометрі трапляються постаті мадонни, хрести з розіп'ятим Хрестом, це ксьондзи тримали

народ в страху божому і на кожному кілометрі нагадували про бога, бо може раптом народ якось мимоволі про це забути...

26 вересня

Сьогодні в театрі «Сокіл» співала перший концерт, концерт перетворився на тріумф. Та й чи дивно? У передовиці львівської газети «Наш прапор» у листопаді 1937 року з'явилась замітка, в якій розповідалось про те, що на Україні більшовики не дають змоги розвиватися українському мистецтву, що за розвиток такого мистецтва «розстріляно примадонну Київської опери артистку Петрусенко...» Націоналістичне охвістя не гребувало ніякими засобами, щоб своєю брехнею опустити завісу перед очима народу Західної України, правди вони боялися, бо правда наша — їхня смерть. Вони не гребували випустити некролог з моїм портретом у траурній рамці, але, на велике щастя, кожна брехня має свою межу. Їх брехня відкрилась раніше, ніж вони самі уявляли. Перед моїм виступом конферансьє нагадав глядачеві про фальшиву замітку, надаючи змогу зі мною «живою і здоровою» познайомитись. Нема меж обуренню і радості. Про це свідчить той бурхливий прийом і вигуки: «Нех жиє Петрусенко!» Коли б панське охвістя знало, який буде фінал, не поспішали б мене передчасно ховати...»

На цю високу і стрункy, мов смерека, жінку чекають на всіх львівських заводах і у навчальних закладах. Селяни приїздили на прикрашених золотим листям і встелених запашним сіном возах, запрошували її до себе. А що вже казати про давніх її друзів, про червоноармійців. Вони ставилися до неї, мов до своєї однополчанки. Кожна частина вимагала: ти повинна проспівати для нас, Оксано! І вона — щедра та невтомна, збуджена, радісна і пристрасна в своєму піднесенні, співала на заводах і в селах, в інститутах і червоноармійських частинах. Поміж її слухачів були такі, що вже знали голос радянської співачки, — ловили його на потайних радіоприймачах, як зіницю ока, берегли щербаті надтріснуті патефонні пластинки.

Пісні волі і щастя вщерть заповнили міста і села Львівщини, Дрогобиччини, Тернопільщини... Борислав, про страждання трудящих якого писав Іван Франко, те-

пер по-справжньому сміявся. Щастя своїх братів і сестер, що випростали змучені спини і подивились сонцю у вічі, ділили всі народи нашої Вітчизни.

Трапилося, що по дорозі в одну червоноармійську частину Оксана потрапила під дощ і змокла. Однополчани потурбувались про співачку-воїна, і їй було видано червоноармійську форму. Вона знову, як багато років тому, одягла чоботи і шинель. Шинель була така новенька, що аж настовбурчилась, а нові чоботи рипіли басом.

Даючи протягом дня по три-чотири концерти, вона не відчувала втоми. А пізно ввечері до її кімнати в готелі «Жорж» сходилось немало місцевих артистів і літераторів, яким хотілось висловити їй своє захоплення і заразом розпитати про життя-буття радянського театру. А вночі Петрусенко працює над статтею, в якій намагається розповісти про один день свого надзвичайного життя. Під ранок в номері стає зимно, і Оксана, накинувши на плечі кептарик, що подарувала їй стара гуцулка, перечитує акуратно списані сторінки.

«Вперше я стояла в цей день на сцені Львівського театру. Вперше я мала виконувати пісню «Україно, моя Україно», яку написали Лебедєв-Кумач і Покрасс тут, у Львові. Передо мною була зовсім не знайома, але близька аудиторія. Я була спокійна, але мені хотілося цією новою барвистою, хвилюючою піснею передати всім радість визволеного народу.

У неволі, в полоні була ти,
Україно, Вітчизно моя.
Ще недавно шляхетські кати
Перекраяли рідні поля.

Я відчула, як ніби електричний струм пробіг по рядах. Тисячі очей, не відриваючись, дивилися на мене. Але аркушик з новою, і для мене ще новою, піснею я тримала міцно.

А тепер ти могутня, єдина,
Вільна, радісна ти, як весна.
Україно, моя Україно,
Золота ти моя сторона!

Вперше в стінах старовинного театру Львова, як побідний клич, прозвучала українська пісня. Вона була як символ любові до наших єдинокровних братів, як смертний вирок панству. Аудиторія жадібно ловила

кожне слово пісні. Це давало мені ще більше натхнення: я відчувала справжній контакт з слухачами.

Понад вільним селом і над полем
Чорний ворон не буде літать.
Ми нікому тепер не дозволим
Українськую землю топтать.
Ворогів ми зітрем, як лавина,
Буде наша атака міцна.
Україно, моя Україно,
Золота ти моя сторона!

В залі вибухнув грім оплесків. Я бачила людей з перших рядів. Вони стояли й аплодували, а по обличчях збігали сльози — сльози справжньої радості людей, визволених від неволі...»

Коло її друзів безнастанно зростає. У Львові Оксана Андріївна здружилась з Степаном Тудором,— в неквапності його рухів відчувається сила надзвичайної напруженості. В серці закарбувалися вірші Гаврилюка, молодого революційного поета. Петро Козланюк розповідає їй, як переслідували тих, що потай слухали по радіо голос Радянської України. Ярослав Галан проводжає її з концерту на концерт.

— У вас не тільки предивний голос співачки, — каже він в захопленні.— Ви артистка-трибун.

Невдовзі після повернення Оксани Петрусенко з західних областей України, всенародній улюбленіці було присвоєно звання народної артистки УРСР.

Нова надзвичайна подія — працівники одного з дарницьких заводів висувають її кандидатом в депутати. І на будинках міста, що було свідком яскравого розквіту її таланту, з'являються довгасті аркушики з біографією співачки і її портретом. Ще поширшало коло друзів — вона часто буває в Дарниці. Виборці зустрічають її піснею. Це дуже співучий завод, на його стіні можна намалювати музичний знак дієз.

Бажаючих дати їй рекомендації для вступу до лав Комуністичної партії було набагато більше, ніж цього вимагає статут. Та це й зрозуміло: все її життя було неподільно присвячене служінню справі, за яку бореться партія Леніна,— людському щастю.

Ще ніколи не відчувала вона з такою повнотою дзвінку радість життя, як тепер. Піднесення, що охопило її під

час визвольного походу на захід, не покидало її. Вона йде в ногу з своїм часом — натхненна дочка героїчного народу, сама героїня в своїй сонячній творчості — в усіх ролях — драматичних і комедійних, ліричних і романтичних. Розповідаючи про минуле, вона вся в майбутньому. Глибоко національна співачка, вона видатна виконавиця російської класики, точно відчуває характери в операх західноєвропейських композиторів.

Чорне блискуче кружальце лежить перед нею на вкритому білою скатеркою столі. Пластинка з її піснями. З одного боку «Спать мені не хочеться», з другого — «Ой не світи, місяченьку». Скільки разів вона виконувала ці пісні! Хтось назвав ці пластинки «консервами музики». Чи можуть вони зберегти тепло живого голосу? Вузька-вузька і довга-довга доріженька закружляла на пластинці. Підемо по ній мандрувати, друзі мої, для яких життя, і мрії, і пісні артистки...

Поруч з'являються нові митці величезного обдарування: у Бориса Гмирі — «шаляпінський голос», надзвичайна чарівність молодої Лариси Руденко, вже можна уявити, яка чудесна буде вона Кармен, Любаша. Дуже добре живеться людині, що радіє з успіхів інших. У великому серці Оксани Петрусенко невичерпні запаси добра й тепла. Її радують успіхи Віктора Борищенка, Наталії Котишевої, Броніслави Полякової та інших артистів молодшого покоління. Чим більше даруєш людям, тим більше дістаєш од життя...

...На сторінках блокнотів, що лежать перед кожним членом журі, зростає колонка з прізвищами. А в блокнотах Оксани їх найбільше. Вона захоплена цим пишним цвітінням талановитої молодості. В антракті вона поспішає за лаштунки.

Оксана заглядає в залляту світлом кімнату, в якій звичайно гримується: цікаво, хто тут готується до виступу? Тільки встигла переступити через поріг, як її оточила ціла зграйка дівчаток в однакових біло-зелених платтячках.

— Оксано Андріївно, сподобався вам наш хор? Тільки правду!

— А я все життя кажу тільки правду! — відповіла співачка.

...Радіо рідко коли вимикалося в квартирі Панаса Карповича Саксаганського. Він слухав всі її концерти,

слухав і радів. Який чудесний, щедрий врожай дали посіяні ним зерна!

Музика заколисує його, ніби море в ясний день, а пісня, вона — мов вітрило на легкому човні, несе в сонячні простори. Як хороше!

Коли б тепер почули її ті, що кілька років тому захоплювалися співачкою-мандрівницею! Її мистецтво стало довершеним.

16 липня, як завжди, він увімкнув радіо: а що, як раптом пощастить, і він почує її ім'я.

І він почув.

Група найвидатніших діячів української культури з глибоким сумом повідомляла, «що 15 липня 1940 року після тяжкої хвороби померла видатна дочка українського народу Оксана Андріївна Петрусенко. Це була справді народна співачка, що вийшла з надр народу, глибоко йому віддана і палко ним любима».

Читають вірш Павла Тичини:

Співала ж дзвінко, дужо, незрівнянно!
А голос був — із щирого срібла!
Ой рано, рано, дуже рано,
Оксано, ти від нас пішла...

Кияни знали, що, народивши сина, вона захворіла. Лікарі попереджали її, та вона відповіла жартом:

— Хіба не краще мати справу з сердечником, аніж з безсердечником? Я хочу, щоб він був Олександром, — прошепотіла вона, дізнавшись, що народився син.— Звatиму його Аліком... Володимир і Олександр...

...Тиждень прожила вона з своїм Аліком.

Не судилось тобі, хлопчику, наслухатись маминих пісень.

«Я ще не висловив і десятої частини того, що мені хотілося висловити... Серце моє повне», — писав Чайковський. Вона встигла зробити дуже багато, але її життя можна назвати так, як зветься твір Віктора Косенка, — «Героїчна увертюра». Вона сама була героїчна в партіях драматичних і ліричних, побутових і романтичних. «Героїчна увертюра», саме так!

З світання потяглися друзі Оксани до її театру. О третій годині дня вона залишила його востанне. Тисячі людей провели її в останню путь. В її пишному волоссі ще не було жодного сивого. Літо було в розпалі, ще й не

відчувалося золотої осені. І Оксані було ще далеко до її золотої осені.

І раптом над принишклим сумним містом, мов це зашумів рясний, щедрий, травневий дощ, зазвучала пісня:

Нащо мені чорні брови...

— Оксана співає!

Це вимовлялось пошепки, з ніжністю, — так говорять тоді, коли розуміють, що є сили, могутніші за смерть.

— Оксана співає!..

...От і вся повість про пісню, що з недоспіваної стала невмирущою. Увімкніть радіоприймачі, зараз ви почуєте Оксану Петрусенко!

ЗМІСТ

Перо Юхима Мартича. Петро Моргаєнко 3
Київ, бульвар Шевченка 11
Кінця не буде 28
Як птах для польоту 36
Вчитель 53
Пригадуючи вірші... 58
Сивий юнак 74
Кухоль Довженка 161
Наш знайомий чарівник 201
Присяга Якова Качури 256
Майстри часу живуть поруч 267
Перечитуючи книги друзів 339
Ще кілька слів про щастя 383
Повість про пісню 386

Мартич Ефим Маркович

Встречи без прощаний

Биографические повествования
(на украинском языке)

Видавництво «Дніпро», Київ, Володимирська, 42. Редактори В. О. Корнієнко і В. М. Булавко. Художник М. С. Туровський. Художній редактор С. П. Савицький. Технічний редактор Ж. М. Головко. Коректори Т. В. Грузинська, В. Я. Рибакова. Виготовлено на Київському поліграфічному комбінаті Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Довженка, 3. БФ 06104. Здано на виробництво 25/III 1969 р. Підписано до друку 13/XI 1969 р. Папір № 3. Формат 84×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 14,75. Умовн. друк. арк. 24,78. Обліково-видавн. арк. 25,601. Ціна 89 коп. Замовл. 9—638. Тираж 30 000.

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»

Готуються до друку та виходять у світ:

«Бібліотека української радянської прози»

Гаврилюк О. Пісня з Березі. Вибрані твори.

Гжицький В. Опришки. Роман.

Епік Г Перша весна. Роман.

Ільченко О. Каприччо. Повісті. Акварелі.

Капельгородський П. Шурган. Роман. Повісті.

Тулуб З. В степу безкраїм за Уралом. Роман.

Турчинська А. Друг мій Ашхабад. Роман.

Хижняк А. Данило Галицький. Роман.

«Шкільна бібліотека»

Панч П. Гомоніла Україна. Роман.

Яновський Ю. Вибрані твори.

Інші видання художніх творів

Большак В. Гусак на Бродвеї. Сатирична повість.

Гончар О. Тронка. Роман.

Гайдаенко И. Санта-Мария. Роман.

Гуреїв О. Наша молодість. Життя іде. Дилогія.

Інгульський П. Роман Подоляк про себе і про людей. У Загір'ї. Повісті.

Канівець В. Ульянови. Історичний роман.

Кононенко П. Гостра могила. Роман.

Ковінька О. Твори у 2-х томах. Гуморески.

Малицький Ф. Вибрані твори.

Мороз А. Троє і одна. Чужа кохана. Романи.

Некрасов В. В окопах Сталінграда. Повість.

Олійник М. Жилюки. Роман.

Палийчук Б. Восхождение на облака. Роман.

Речмедін В. Весняні грози. Роман.

Северов П. Морские повести.

Синенко В. Злітають проти вітру. Роман.

Соколовський О. Твори у 2-х томах. (Романи «Перші хоробрі», «Нова зброя», «Бунтарі», «Роковані на смерть», «Богун»).

Тютюнник Г. Твори у 2-х томах. (Роман «Вир», повісті, оповідання, поезії).

Чабанівський М. Стоїть явір над водою. Повісті.

Чендей І. Птахи полишають гнізда... Роман.

Чорногуз О. Між нами кажучи. Гуморески.

Цюпа І. Через терни до зірок. Повість.

Шиян А. Партизанський край.

Мемуарно-документальні видання

Жур П. Третя зустріч. (Хроніка останньої поїздки Тараса Шевченка на Україну).

Василь Стефаник у критиці та спогадах. Збірник.

Шановний читачу!

Якщо потрібного Вам видання немає у місцевих книгарнях, його можна замовити відділам «Книга—поштою» облкниготоргів, облспоживспілок або столичному магазину «Книга—поштою» (м. Київ-117, вул. Попудренка, 26(Д), які надсилають книги післяплатою.
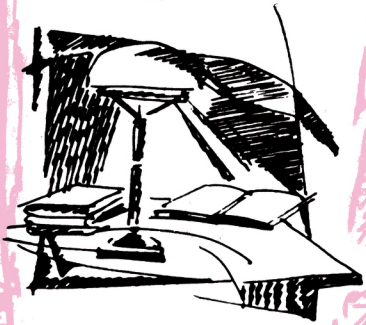
89 коп.